

ISSN 2306-7365

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№3 (109) 2018

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

Түркістан 2018

www.ayu.edu.kz

ISSN 2306-7365

Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТИ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы
№3 (109) 2018

БАС РЕДАКТОР

биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

Беркимбаев К.М.	-	Бас редактордың орынбасары, пед. ғ.д., профессор
Пилтен П.	-	Бас редактордың орынбасары, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

YAYIN YÖNETMENİ

Prof. Dr.
ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

Berkimbayev K.M.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Prof.Dr.
Pilten P.	-	Yayın yönetmen yardımcısı, Dr.öğr üyesi
Baltabayeva A. Y.	-	Yayın kurulunun sorumlu sekreteri, Doç.Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор биологических наук, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЕВИЧ

Беркимбаев К.М.	-	Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен П.	-	Заместитель главного редактора, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю.	-	Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR

Professor, doctor of biological sciences
ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Berkimbayev K.M.	-	Deputy chief editor, Professor, doctor of pedagogical sciences
Pilten P.	-	Deputy chief editor, doctor, Associate Professor
Baltabayeva A. Yu.	-	Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде
1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп,

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі

Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет

МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша

Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел

Индекс №75637

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2306-7365

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş,

Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı

İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesi

Sürelі yayınlar ve haber ajansının 232-J numaralı kimliği verilmiştir.

Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa

Sürelі Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça

Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler

İndeks: 75637

Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır.

ISSN 2306-7365

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал был зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации

Республики Казахстан, 8 октября 1996 года и выдано свидетельство

№232-Ж

Периодическим печатным изданием и информационным агентством Министерства по инвестициям и

развитию Республики Казахстан Комитета связи, информатизации и информации

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца

Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье

Индекс №75637

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365

FOUNDER:

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the National Agency for Press and Mass Media of the Republic of Kazakhstan on

October 8, 1996,

Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan

Communication, Informatization and Information Committee

Periodical press and information agency issued a certificate **No. 232-G**

Publication: 1 time in 3 months

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian

Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad

Index №75637

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Жұрынов Мұрат	- ҚР ҰҒА президенті, академик
Йылдыз Мұса	- доктор, проф. /Түркия/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек	- тех.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Есімова Шолпан	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абуов Әміреқұл	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан	- з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Ниязов Талғат	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абдукадыров Абдукаххар	- п.ғ.д., проф. /Өзбекстан/
Ақбасова Аманкүл	- техн.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Агаева Файза	- ф.ғ.д., проф. /Әзербайжан/
Алимбекова Ләйла	- м.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Атемова Қалипа	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ақйол Хаяти	- доктор, проф. /Түркия/
Байсалов Жомарт	- п.ғ.д., проф. /Қырғызстан/
Булуч Бекир	- доктор, проф. /Түркия/
Бөлеев Талант	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Гржибовский Андрей	- м.ғ.д., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Түркия/
Ергөбек Құлбек	- ф.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Жетпісбаева Бахытгүл	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Жетібаев Көпжасар	- т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Киркман Фил	- доктор, проф. /АҚШ, Кембридж/
Капилла Хосе Э.	- док., проф. /Испания/
Корнилов Виктор	- п.ғ.д., проф. /Ресей/
Кенжетай Досай	- филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Молдалиев Ықылас	- м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Накипов Балғабай	- з.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан	- психол.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Петрова Луиза	- ф.ғ.д., проф. /Ресей/
Сейдинов Шора	- м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Түркия/
Турметов Батирхан	- физ.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Торыбаева Жәмила	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Тұрсұн Хазретәлі	- т.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал	- п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай	- э.ғ.д., проф. /Қазақстан/

YAYIN KURULU ÜYELERİ

Jurnov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. / Türkiye/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. / Türkiye/
Umbetov Ömirzak	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batirbaev Nurlan	- Prof.Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abdukadırov Abdukahhar	- Prof. Dr./Özbekistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Agayeva Fayza	- Prof. Dr. / Azerbaycan/
Alymbekova Layla	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Baysalov Jomart	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. / Türkiye/
Böleev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. / Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. / Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kirkman Phil	- Prof. Dr. /ABD, Cambridge/
Kapilla Jose E.	- Prof. Dr. / İspanya/
Kornilov Viktor.	- Prof. Dr. / Rusya/
Kencetay Dosai	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Lundy Lian	- Prof. Dr. / Birleşik Kırallık/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. / Almanya/
Moldaliev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Mirzaliev Boraş	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof. Dr. / Rusya/
Seydınov Şora	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. / Türkiye/
Turmetov Batirhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Torıbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tursun Haziretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpcamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İdrıs Serıkbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик
Йылдыз Муса	- доктор, проф. /Турция/
Томар Женгиз	- проф., доктор /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.тех.н., проф. /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос., проф. /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н, доцент /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Абдукадиров Абдукаххар	-д.п.н.,проф. /Узбекистан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., проф. /Казахстан/
Агаева Файза	- д.ф.н., проф. /Азербайджан/
Алимбекова Лайла	- к.м.н., доцент /Казахстан/
Атемова Калипа	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Акйол Хаяти	- доктор, профессор /Турция/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Булуч Бекир	- доктор, профес. /Турция/
Булеев Талант	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., проф. /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Киркман Фил	-доктор, проф. /США, Кембридж/
Капилла Хосе Э.	- доктор, проф. / Испания/
Корнилов Виктор	- д.п.н., проф. / Россия /
Кенжетай Досай	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Великобритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н, проф. /Казахстан/
Перленбетов Мұқан	- д. психол.н., проф. /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., проф. /Россия /
Сейдинов Шора	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Турция/
Турметов Батирхан	- д.физ.-м.н., проф. /Казахстан/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Турсун Хазретали	- д.и.н.,проф. /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., проф. /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Zhuryunov Murat	-President of the National Academy of Sciences of the - Republic of Kazakhstan, academician
Yildiz Musa	-Doctor, prof. /Turkey /
Tomar Cengiz	-Doctor, prof. /Turkey /
Umbetov Omirbek	-Doctor of Technical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Essimova Sholpan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Abuov Amirekul	-Doctor of Philosophy, prof. /Kazakhstan /
Batyrbayev Nurlan	-Candidate of Law, associate professor / Kazakhstan /
Niyazov Talgat	-Doctor of Economics, prof. / Kazakhstan /
Abdukadirov Abdusakhar	-Doctor of Pedagogical Sciences / prof. / Uzbekistan /
Akbasova Amankul	-Doctor of Technical sciences, prof. / Kazakhstan /
Agayeva Faiza	-Doctor of Philology, prof. /Azerbaijan /
Alimbekova Layla	-Candidate of Medical Sciences, associate professor/ Kazakhstan /
Atemova Kalypa	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Akyol Hayati	-Doctor, prof. /Turkey/
Baysalov Jomart	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Buluc Bekir	-Doctor, prof. /Turkey /
Boleyev Talant	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grjibovsky Andrey	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Norway/
Gelisli Yucel	-Doctor, prof. /Turkey/
Yergobek Kulbek	-Doctor of Philology, prof. /Kazakhstan /
Erkybayeva Gulfayruz	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Zhetpisbayeva Bakhytgul	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Zhetibayev Kopzhasar	-Candidate of Historical Sciences, associate prof. /Kazakhstan /
Kirkman Phil	-Doctor, prof. /USA, Cambridge/
Kapilla Hose	-Doctor, prof. /Spain /
Kornilov Viktor	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Kenzhetay Dosay	-Doctor of Philosophy, prof. / Kazakhstan /
Lundy Lian	-Doctor, prof. /United Kingdom /
Meyer Burghard	-Doctor, prof. /Germany /
Moldaliyev Ykylas	-Doctor of Medical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Myrzaliyev Borash	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan/
Nakipov Balga,ay	- Doctor of of Law Sciences. Prof. / Kazakhstan /
Perlenbetov Mukan	-Doctor of Psychology, prof. /Kazakhstan /
Petrova Luiza	-Doctor of Philology, prof. /Russia /
Sadykov Aripkhan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Seydinov Shora	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Taspinar Mehmet	-Doctor, prof. /Turkey /
Turmetov Batyrhan	-Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Torybayeva Zhamilya	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Tursun Hasretaly	-Doctor of Historical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Uzakbayeva Sakhipzhamal	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Ydyrys Serikbay	-Doctor of Economics, prof./ Kazakhstan /

ӘОЖ 902.035

ҒТАМР 03.41.91

К.М.ЖЕТИБАЕВ¹, М.М.БАХТЫБАЕВ², Қ.С.АРЫНОВ²

¹т.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің профессоры

² Ахмет Ясауи университетінің аға ғылыми қызметкері
(Түркістан, Қазақстан), e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Бүгінде сырға толы Сығанақтың тарих қойнауында бұғып жатқан мәдени мұралары баршылық. Сол себепті көне шаһардың құпиясын зерттеу – төл тарихымызды байыта түсетін кезек күттірмес шаруалардың бірі деуге болады. Бұл мақалада жазба дереккөздерін археологиялық зерттеулермен байланыстыра отырып, Ортағасырлық Сығанақ қаласының маңыздылығына тоқталдық. Сонымен қатар Археология ғылыми-зерттеу институтының атқарған жұмыстары баяндалады. Сондай-ақ, Сығанақ қаласының қышқаша тарихы және Қазақстан тарихындағы орны айтылады.

Кілт сөздері: Сығанақ, орта ғасыр, Ұлы жібек жолы, Дешті Қыпшақ, қазба жұмыстары, мұражай.

К.М.Жетібаев, М.М.Бахтыбаев, К.С.Арынов **Археологические исследования на средневековом** **городище Сыганак**

Статья посвящена вопросам археологического изучения средневекового городища Сыганак. Исследование проводилось с привлечением письменных источников о городище Сыганак, особое внимание в котором уделялось работе проделанной Научно-исследовательским институтом Археологии. Также приводятся результаты археологических и реставрационных работ. Дана краткая история городища Сыганак и ее роль в истории Казахстана.

Ключевые слова: Сыганак, средневековье, Великий шелковый путь, Дешти Кипчак, археологические раскопки, музей.

K.M. Zhetibayev, M.M. Bakhtybayev, K.S. Arynov **Archaeological Research in the Medieval City Syganak**

The article is devoted to the issues of the archaeological study of the medieval settlement Syganak. The history of archaeological research of the monument is given and it is interconnected with the sources of the monuments about the city of Syganak. Particular attention in this issue is drawn to the work carried out by the Research institute of Archaeology. As well as the results of research carried out on the monument as the archaeological and restoration. Here is given a brief history of Syganak hilfort and its role in the history of Kazakhstan.

Keywords: Syganak, middle ages, Great silk road, Deshti Kipchak, frchaeological excavations, museum.

"Болса тәңірім екінші өмір қиғандай, Сығанақта көз жұмар ем қиналмай" (Хисаметдин әл-Сығанақи, XII ғ.). Бұл ғалымның арманы Сығанақ қаласының XII ғасырдың өзінде қандай

гүлденген қала болғандығын көрсетіп тұр. Үзінді келтірілген еңбекте Сығанақ қаласының атақты қала екендігі, бұдан Дешті Қыпшаққа қарай жол шығатындығы, одан қалаға қымбат бағалы бұйымдар келетіндігі, не келсе де алдымен осы қалаға келетіндігі жырланады. Ал қаланың Түркістан қаласы мен Дешті Қыпшақ арасында орналасқан, шекаралық қала екендігі, тұрғындарының тыныштықта қауіпсіз бейбіт өмір сүріп жатқандығы суреттеледі. Қала ғұлама ғалымдар тұратын ғылым ордасы еді деп Ғисамет-дин армандайды [1, 116-117 б.].

X ғасырда белгілі болған Сығанақ өзінің географиялық орналасу жағдайының аса қолайлығына қарай XI ғасырдан бастап таныла бастайды. Сығанақ қаласы жайлы алғашқы деректер X ғ. анонимдік «Худуд ал-алам» географиялық трактатында кездеседі [2, 119 б.]. X ғасырда өмір сүрген араб географы ал-Мукаддаси (Макдиси) Сығанақты Отырармен кіндігі бір егіз қала деп көрсеткен. Екі қаланың ара қашықтығы 24 фарсақ (160 км) [3, 201 б.]. Ал, атақты түрік тілінің тұңғыш ғалымы Махмұт Қашқаридің XI ғасырда жазған «Дивани лұғат ат түрік» атты үш томдық еңбегінде «Суғнақ оғыздардың қалаларының бірі» деп жазылған [4, 16 б.]. Бұл хабарлар Сығанақ қаласының Қараханид мемлекетінің кезінде (X-XII ғғ.) өмір сүргендігін дәлелдейді.

Ал, XI ғасырдың бас кезіндегі жазба деректерде қала қыпшақ хандығының басты қаласына айнала бастаған. Яғни, XI ғ.–XIII ғ. басы. Бұл кезеңде Сығанақ жайлы мәліметтер парсы тарихшылары Жувейни, ал-Бағдади және ан-Насави еңбектерінде кездеседі [5, 58 б.; 6, 14 б.; 7, 79-78 б.].

Ол ежелгі түрік қалаларының бірі, мұсылман деректерінде Сығанақ «Дарь-уль-куфр» (дінсіздердің ордасы) атанып келген. Себебі, Сығанақ XII ғ. соңы XIII ғ. басында әлі де мұсылман дінін қабылдай қоймаған, тәңірге табынған Қыпшақ хандығының астанасы еді. Академик В.В.Бартольд та «Абдулла-намеге» сүйене отырып, «ол ежелден Қыпшақ хандарының астанасы» деп жазған. Тарихшы Зардыхан Қиянатұлының пікірінше, «Сығанақ» атауы түрікшеден аударғанда «қамал, қорған» деген мағына береді. Қала 982 жылы түзілген «Худуд ал-Алам мин ал-Машрик ила-л-Мағриб» («Шығыстан батысқа дейінгі әлем шекаралары») атты авторы белгісіз еңбекте «Сунах» атымен алғаш белгілі болды. Мұнда протоқазақтық Қимақ мемлекетінің аймақтары мен қалалары туралы баяндалған. XI-XII ғасырларда Қараханид мемлекетінің кезіндегі жазба деректердің барлығында қаланың аты жаппай кездесіп отырады. XII-XIII ғасырлар аралығында өмір сүрген Хиссамуддин әл-Сығанақидың «Болса Тәңірім екінші өмір қиғандай, Сығанақта көз жұмар ем қиналмай» деген жыр жолдарын осы күнге үзілмей жеткен өткен күннің сырлы әуені десе болғандай.

Сығанақтың атақты болуының себебі, ол Қыпшақ хандығының (XI-XII ғғ.), Ақ Орданың (XIII-XIV ғғ.), Әбілқайыр хандығының (XV ғ.) астанасы және Қазақ хандығының алғашқы астанасы болған қала (XV ғ. соңы). Қала қандай шапқыншылыққа ұшыраса да өмір қайта жанданып отырған. Қаланың Ұлы жібек жолының бойында орын тебуі, Орта Азия мен Дешті Қыпшақ хандығының арасында орналасуы оған небір алмағайып заманда тез есін жиып, еңсе көтеруіне ықпал етті. Жазба деректерге және қаланың географиялық орналасқан жеріне қарағанда, қала ортағасырлардағы Қыпшақ хандығы мен Орта Азия қалаларының сауда жасайтын тоғыз жолдың торабының түйіскен жерінде орналасқан.

Сығанақ қаласы XIII ғ. ортасында Алтын Орданың саяси тарихы контекстінде бірнеше ортағасырлық жазба деректерінде кездеседі. XVI ғ. хорезмдік тарихшы Өтеміс қажы [8, 96-97 б.] және XVIII ғ. тарихшысы Габдалгаффар Қырымидің еңбектерінде Жошы ханның ұлы Беркенің Сығанақ қаласында өмір сүрген кезеңі жайлы деректер келтірілген. Сонымен бірге, дипломатиялық миссиясы кезінде армян патшасы Гетум екі рет Сығанақ қаласында болғандығы жазылған [9, 21-22 б.].

Ал, XVI ғ. басында өмір сүрген Мұхаммед Шайбани ханның хатшысы Фазлаллах ибн Рузбиханның хабарына қарағанда Сығанақ қаласы қыпшақтардың сауда орталығы болған. Хатшы қаланың тұрған жерінің адам өмір сүру үшін қолайлығы, оның керемет әсем салынған ғимараттары туралы, Әбілхайыр ханның тамаша салынған кесенесі туралы адамның тілі жеткісіз суреттеп жазған [1, 116 б.].

Қаланың бір маңыздылығы осы өңірге Ислам дінін таратуда басты рөл атқарғандығы. Бұл қалада туып-өскен Сунақ атаның және оның ұрпақтарының Ислам дінін таратудағы еңбектерінің зор болуы, қалада мешіт-медреселердің салынуына және ғұлама ғалымдардың дүниеге келуіне әсерін тигізген. Сондықтан да бұл қаладан Шайхы баба Сығанақи [10, 13-16 б.], Хусам ад-Дин әл-Хусейн ас-Сығанақи сияқты т.б. ғұламалар шыққан. Қаланың Сунақ ата аталуы және оның ұрпақтарының діни іс-әрекеттері туралы өз алдына сөз болатын үлкен мәселе. XIV ғасырда қаладан қыпшақ ақындары Құтып және Берке Факих Қыпшакилер шыққан. Құтып өзінің “Хұсырау мен Шырын” дастанын осы Сығанақ қаласында жазған. Бұл шығарма Ақ Орданың ханы Тыныбек пен оның әйелі Мәлике хатунға арналған. Дастанның бір көшірмесін Берке Факих Египетке алып кетіп (1383) онда өзінің туысы Құтқожаның өтінуімен дастанды көшіріп жазған. Ол қолжазба қазір Париждің ұлттық кітапханасында 312 нөмірмен сақтаулы [11, 109-142 б.].

XI-XVIII ғғ. жататын жазба дереккөздері қаланың, Ұлы Жібек жолының бойындағы атақты қаланың бірі болғандығын көрсетуде.

XIX ғасырдың екінші жартысында Сығанақ қаласы ғылыми тұрғыдан зерттеле бастайды. Сығанақ қаласына 1867 жылы Орыс археологиялық комиссиясының тапсырысы бойынша П.И.Лерх сапарда болып, бұрынғы Сунақ-қорған қамалының қалдықтары деп тауып, көне қала жұртының орнын дұрыс анықтады.

1892 жылы Ташкенттен Перовскіге (қазіргі Қызылорда) жол тартқан кезінде жергілікті өлкетанушы Е.А.Смирнов та Сығанаққа соғып өтеді. Өкінішке орай, ол П.И.Лерхтің айтқандарына Сығанақ пен оның төңірегі Төменарық арқылы суландырылатыны туралы ғана болмашы бір мағлұмат қоса алады.

Е.И.Смирновтың артынша 1899 жылы Сығанақты Түркістан өлкетанушысы В.А.Каллаур зерттеп, өзінің алдындағы зерттеушілерге қарағанда ол оның топографиясының толық суреттемесін беріп, сызбасын түсірді [12, 10-11 б.].

В.А.Каллаур өлкетанушылар Н.С.Лыкошин мен Е.Т.Смирновтың пікірлерін қолдап, Сунақата қалашығын ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалады [12, 11 б.].

1906 жылы қаланың орнына И.А.Кастанье келіп, сәулеттік ескерткіштер мен суару жүйелерінің сипаттамасын беріп, зиратта араб жазулары бар құлпытастардың барлығын атап көрсетіп, В.А.Каллаурдың мағлұматтарын толықтыра түседі [13, 6-19 б.].

Заттай мәдениет тарихы Академиясының тапсырмасы бойынша 1927 жылы Сығанақты А.Ю.Якубовский зерттеді [14, 130 б.]. Қалада 2,5 тәулік болған зерттеуші қыруар жұмыс атқарды. Ол ескерткіш топографиясының тиянақты суреттемесін жасап, шахристан, рабад аумақтарын анықтап, суреттер түсіріп, 1927 жылға дейін сақталған сәулеттік ескерткіштерді толық суреттейді, олардың кейберулерінің әрленуіне егжей-тегжейлі сипаттама береді. Қала жұртының жекелеген бөліктерінің және құрылыстарының топографиясын тұңғыш рет жасап, жинақталған мағлұмат негізінде қаланың өмір сүрген уақытын анықтады, оның сумен қамтамасыз етілуі мен суару жүйелерін, нумизматикалық материалдарды зерттеп, ортағасырлық жазба деректерден Сығанақ жайында мүмкіндігінше толық мағлұматтар жинақтады.

А.Ю.Якубовский осы мағлұматтардың негізінде Қазақстанның ортағасырлық қалалары туралы тарихнамасында теңдесі жоқ еңбек жариялады.

Осыдан 20 жыл өткен соң, 1947 жылы Сығанақтағы зерттеу жұмыстарын А.Н.Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы қайта қолға алды [15, 59-99 б.]. Экспедиция қаланың сызбасын түсіріп, ескерткіштің археологиялық сипаттамасын толықтырды. Қалашық жобасында бесбұрыш тәрізді болып келген, көлемдері: солтүстік жағы - 275 м, солтүстік-батыс жағы - 175 м, оңтүстік-батыс жағы - 190 м, оңтүстік жағы - 175 м және оңтүстік-шығыс жағы - 320 м. Қалашықты айналдыра жал қоршаған, онда 15 мұнара құландыларының іздері байқалады, жалдың биіктігі 6-7 м, ал мұнаралар құландыларының биіктігі 1,5 м. Қалашықтың ішкі алаңының биіктігі 4-5 м. Шахристанның үш жағында (солтүстік, батыс және оңтүстік) рабад орналасқан. Рабад шахристан алаңымен бірге жобасында бесбұрышты, солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған көлемдері: солтүстік жағы – 250 м, батыс жағы - 650 м, оңтүстік жағы -250 м, оңтүстік-шығыс, шығыс жағы - 450 м, шығыс–солтүстік-шығыс жағы - 350 м. Рабадты қоршаған жалдың биіктігі 0,5-1 м, ені 3-4м.

А.Н.Бернштам қаланың негізін Оғыздар қалаған деп, оғыздардың қалаларының цитаделі жоқ қалалардың қатарына жатады деп жазады. Архаикалық қара керамикалық ыдыстарының бөліктеріне қарағанда қала қаңлылардың тұрағының орнында негіз қалаған деген пікір айтады. Сонымен бірге А.Н.Бернштам қала жұртында қыпшақ дәуірінің (монғол-темір тұрпатында жасалған) және соғды-қарлұқ дәуірінің керамикалық ыдыстарының фрагменттері кездесетінін көрсетеді. Сырдарияның бойындағы қалаларына байланысты Соғды-Қарлұқ дәуірінің керамикасын Оғыздардың керамикалық ыдыстары кешені деп атауға ұсыныс береді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен 2004 жылды «Мәдени мұра» жылы деп жариялауы, халқымыздың тарихына үлкен мән беріліп, өте орынды дер кезінде қолға алынған игілікті іс болды. «Мәдени мұраның» жолға қойылуы көптеген жаңалықтарды ашып халқымыздың тарихына жаңа беттер қосты.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты ежелгі Сығанақ қаласының құрылыстарына сипаттама беру арқылы осы қаланың тарихи-мәдени маңызын көрсету. Сонымен бірге, Сығанақ қаласы Ұлы Жібек жолының негізгі бір тармағында орналасуы оның сауда керуен жолындағы үлкен маңызға ие болғанын көрсету.

2003 жылдан бастап қазіргі кезге дейін ескерткішті белгілі археолог С.Жолдасбаевтың ғылыми жетекшілігімен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу орталығы қазба жұмыстарын жүргізуде.

Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген кешенді археологиялық зерттеулер нәтижелі болды деуге болады. Оған негіз ретінде қазба жұмыстары нәтижесінде мешіт-медресе, орталық мешіт, солтүстік-шығыс қақпасы ашылып, оларға қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде.

Сығанақ қаласында 2003-2007 жылдарда студенттердің далалық практика кезінде №1-4 қазбалар салынып, қаланың солтүстік–батыс жағында рабаттан төрт бөлмелі бір кесене, шығыс бөлігінде – бөлме мен мешіт медресе ашылды (1-сурет). Ал қаланың жасын анықтау мақсатында солтүстік жағынан көлемі 22 x 14 м болып келген кесік салынды. Сонымен қатар, 2005 жылы қаланың үстінен әр түрлі биіктіктен аэрофото суретін және 2010 жылы топографиялық жобасы түсіріліп алынды.

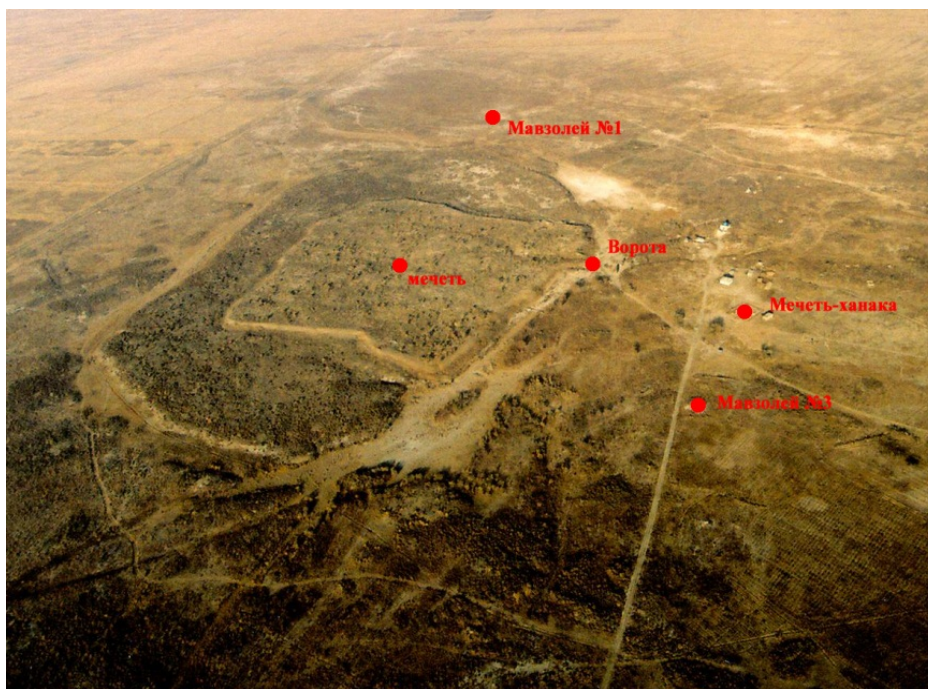
Ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасы өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар құрылыс болып табылады. Қазба жұмыстары 2011-2013 жылдар аралығында жүргізілді. Бұл қақпа ортағасырлық Сауран, Отырар қалаларының қақпа құрылысынан өзгешелеу. Қақпаның негізгі платформасы ғана күйдірілген кірпіштен қаланған, ал екі қапталдағы мұнарасы пахсадан жасалған және негізгі платформа алға қарай 4,5 м шығыңқы болып

орналасқан. Платформаның қазіргі анықталған ең биік жері 1,7 м және одан төмен қарай жалғасып жатыр. Қазба жер асты суының шығып кетуіне байланысты тоқтатылды.

Қазба барысында аспалы көпірді көтеріп-түсіретін тастан жасалған механизмі ашылды.

2015 жылы зерттеу жұмыстары негізінен қалаға кіре беріс, яғни көшенің табанын анықтау мақсатында шығыстан батысқа қарай, яғни үш бағытта қазылды. Бірінші бағытта көше табанын, екінші бағыты қалаға кіреберіс оң жақ қабырғасын және үшінші бағыты қалаға кіреберіс сол жақ қабырғасын анықтау мақсатында қазба жұмыстары жүргізілді.

Сурет 1 - Қазба жүргізілген аймақтардың аэрофотосы

Нәтижесінде жоспарланған қазба аумағынан қақпа қорғанының екі жақ қабырғалары ашылды. Зерттеу жұмыстары барысында солтүстік-шығыс бөлігінде Қарауылхана қалдықтары ашылды. Жобасына қарағанда құрылыс солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қарауылхананың солтүстік-шығыс қабырғасы (сыртқы қабырғасы) біршама сақталған. Қарама-қарсы оңтүстік-батыс қабырғасы (ішкі қабырғасы) сақталмаған.

Солтүстік-батыс бөлігінде күйдірілген қыштан қарауылхана қабырғасына кесектен қаланған қабырғаның сүйемелдеп жапсырылып салынғаны анықталды. Яғни Қарауылхана құрылысы қала қорғанынан кейінірек тұрғызылған. Бұл хронология үшін өте маңызды болып табылады.

Қарауылхана бөлмесінің оңтүстік-шығыс қабырғасының тек шығыс бұрышы біршама сақталған. Қалған бөлігі бұзылған. Қарауылхананың сақталған шығыс бұрышынан оңтүстікке қарай мәдени қабаттар қатты бұзылған. Қарауылхананың ішкі бөлігінде XVIII ғасырдың тіршілік белгілері байқалады. Сонымен қатар, оңтүстік-шығыс бөлігінде қалаға кіреберіс сол жағында орналасқан құланды да толығымен ашылып, күйдірілген қыштан қаланған қабырға қаландылары ашылды.

2016 жылы негізгі қазба жұмыстар қаланың солтүстік-шығыс қақпа кешеніне кіретін қорған қамалы қабатында жүргізілді.

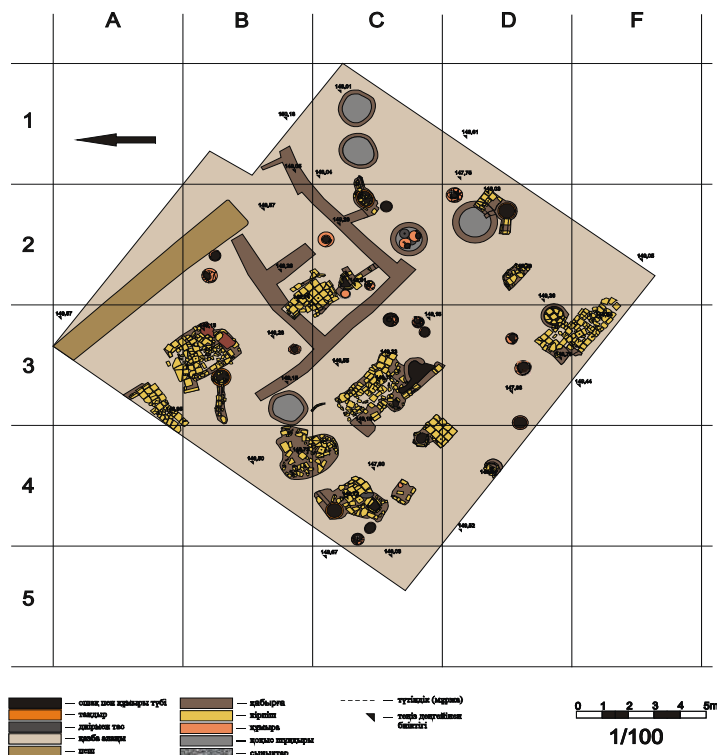
Ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасынан 10 м солтүстікте 2011 жылы салынған № 10 қазбада жалғастырылды. Қазба жұмыстары сол жылдардағы қазбаның одан

ары тереңдету негізінде 15x20 м аумақ белгіленіп, 5x5 м көлемдегі шаршы ретінде қазылды. Қазба қаланың негізгі қамалы мен қақпа құрылысының қосылған жерінен салынды. Қазба жұмыстарының негізгі бөлігі қала қамалының солтүстік-батыс бөлігінде жүргізілді. Соның нәтижесінде қазбаның 3 құрылыс кезеңі анықталды. Алғашқы құрылыс кезеңі жақсы сақталмағандықтан жобасы алынып, толығымен алынып тасталды. Екінші және үшінші құрылыс кезеңдеріндегі анықталған құрылыстар сол қалпында қалдырылып, жобалары мен тік кесінділері алынды. Осы екі құрылыс кезеңіндегі анықталған құрылыстарды бірінші құрылыс кезеңінің қоқыс шұңқырлары бұзып жатыр. Сонымен қатар қаланың негізгі оң және сол жақ қорған қабырғалары белгілі бір аумақта анықталды.

Қазбаның жоғарғы құрылыс кезеңі жақсы сақталмағандықтан жобасы алынып, толығымен алынып тасталды. Екінші құрылыс кезеңіндегі табылған керамикалық бұйымдарына қарағанда XVI-XVII ғғ. жатады, ал үшінші құрылыс кезеңіндегі табылған бұйымдар XV-XVI ғғ. жатады.

2017 жылы қазба жұмыстары қаланың солтүстік-шығыс қақпа кешеніне кіретін қорған қамалы қабатында салынған 10 қазбадан 5 м солтүстік-батысында орналасқан төбеде 16x17 м аумақта зерттеу жұмыстары жалғастырылды. Қазба жүргізілген алаңның солтүстік-шығыс бөлігі биік болғандықтан, бұл бөлік 2,17 – 1,61 м тереңдікке дейін қазылды, ал алаңның оңтүстік-батыс бөлігі солтүстік-шығыс бөлігінен 1,13 – 0,66 метр төменде орналасқандықтан, бұл бөлікте қазба жұмысы 1,49 – 0,69 м тереңдікке дейін жүргізілді. Зерттеліп отырған алаңда жоғарыда айтылған тереңдікке дейін жүргізілген қазба жұмыстары барысында бірнеше тарихи құрылыс нысандардың орындары мен бірнеше құнды жәдігерлерге қол жетізілді (2-сурет).

Ортағасырлық Сығанақ қаласында 2017 ж жүргізілген қазбаның жобасы

Сурет 2 – 2017 ж. жүргізілген қазбаның жобасы.

Жүргізілген қазбаның нәтижесінде жоғарғы құрылыс кезеңінің бірқатар құрылыс нысандары ашылды. Сонымен қатар қазба алаңынан 1 қам кесектен қаланған бөлме, 12 ас-ауқат дайындайтын ошақ пен тандыр құрылыстары, 5 қоқыс шұңқыры мен 211 дана ірілі-ұсақты тұрмыстық ыдыстар анықталды.

2018 жылғы қазба жұмыстарын қақпаның оң жақ бөлігіндегі 2016-2017 жылдары қазылған аймаққа 15x7 м көлемде қазба салынды. Солтүстік бөлігі 1 м, оңтүстік бөлігінде 40 см тереңдікте қазылды. Екі жылғы қазбаның ортасын қосу бағытында жалғастырылды. Қазбаға дейінгі фото суреті түсіріліп, осы жылы қазылатын аймақтардың жобалары есепке алынды. Қазба жұмыстары төменнен жоғары қарай салынып, белгілі бір аймақ толығымен тазаланды. Бұл аймақтан тек бос топырақтар мен ыдыс сынықтары теріліп алынды. Сонымен қатар қазба аумағы оңтүстік-батысқа қарай 15 м ұзартылды. Тазалау жұмыстары солтүстік бұрыштан басталды. Соның нәтижесінде 2017 жылғы анықталған жоғарғы құрылыс кезеңінің құрылыстары мен қоқыс шұңқырлары толығымен алынып, төменгі құрылыс кезеңдерінің бірқатар құрылыс орындары ашылды.

Қала біздің мемлекетіміздің алғашқы астанасы болған деп мақтанышпен айта аламыз. Қалаға келетін туристерге ашылған мешіт-медреселерді, діни ғимараттарды, келешек ашылатын мәдени орындарды көрсеткенде алғашқы астанамыз мәдениеттің қандай дәрежеде болғандығына мақтана аламыз.

Қаланы қоршау, зерттеу жұмысы халқымыздың тарихына жаңа құнды материалдар беріп, жас ұрпақты отанды сүйуге тәрбиелеуде маңызы өте зор. Сығанақ қаласы мен оның аймағының тарихи-мәдени ескерткіштерге бай екенін, өзіндік табиғатын және географиялық орналасу ерекшелігін ескере отырып, қазіргі таңда бұл аймақта туризмнің тарихи-өлкетанушылық саласын дамытуға болады. Туризмнің бұл саласының негізгі мақсаты сыртқы, ішкі туристерге және жергілікті халыққа осы аймақтың бай тарихымен жан-жақты таныстыру болып табылады.

Сөйтіп, Сығанақ қаласының ашық аспан астындағы музейге айналуы халқымыздың тарихындағы мәңгі өшпес мәдени мұрамыз болып қалатындығы сөзсіз, ол елімізді үлкен қуанышқа бөлейді. Сонымен қатар, келешекте ашық аспан асты мұражай негізінде осы өңірдің көптеген тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғауға алатын, онда зерттеулер жүргізетін Республикалық археологиялық қорық музейі ашылуы тиіс екенін айтқымыз келеді.

Қазіргі таңда ашылған құрылыстарды сақтап қалу үшін ханака мен қақпа құрылыстары «Қазқайтажаңғырту» мекемесі тарапынан қайта қалпына келтірілу үстінде. Сонымен қатар, ескерткішті сақтап қалу үшін шаралар да жалғасын табууда.

Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізіліп жатқан археологиялық зерттеулерге қазіргі таңда тек Қызылорда облысы бюджетінен қаржы беріліп отыр, осыған қоса бұл зерттеулерге ҚР Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан да қаржы бөлінсе, аз уақыттың ішінде ескерткіш аймағында басқа да құрылыс нысандарын ашып, зерттеуге мүмкіншілік берер еді. Сонымен қатар, Республикалық «Ортағасырлық Сығанақ қаласы» археологиялық қорық музейін ашуды ұсынар едім.

Қорытындылай келе, XI-XII ғғ. Қыпшақ хандығының, XIII-XIV ғғ. Ақ Орданың, XV ғ. Әбілқайыр хандығының, XV ғ. соңында Қазақ хандығының алғашқы астанасы болғандығын айта отырып, қаланың Қазақ хандығы үшін үлкен әскери-стратегиялық мәнге ие болғандығын дәлелдеудеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky p. 119.
2. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакани. Михман-наме-ий Бухара (записки Бухарского гостя). Под ред. А.К.Арендса. М.: Восточная литература, 1976, 116-б.

3. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. - М.-Л.: АН СССР. 1939. - с. 201.
4. Махмұт Қашқари. Түбі бір түрік тілі («Диуани лұғат ат-түрік»). Тәржімалағандар Қанапия Бекетаев, Әрсен Ибатов. – Алматы: Ғылым, 1993. – 16 б.
5. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира. - М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. -с.58,196,212.
6. Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. - Алматы, 1995.
7. Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. - М.: Восточная литература, 1996. -с. 78-79.
8. Чингиз-наме. - Алма-Ата: Ғылым. 1992. -с. 96-97.
9. Абд ал-Гаффар Кырыми. Умдет ат-таварих. / под ред. А. Неджиба. - Стамбул, 1343 г.х. - с. 21-22.
10. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – А.: Ғылым, 113-116,125-128 бб.
11. Қазақстан тарихы 2 том, А., 1998. – 109, 140, 142, 243 бб.
12. Ал-Кураши (1297-1373) «ал-Джавахир ал-мудиа..» // ИКАИ. Т.3. -с. 118, 126.
13. Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз-ханом 1219 г. // ПТКЛА., Год V (1899-1900). – Ташкент: изд. Бр. Каменские, 1900. /Проток. №1 от 7/II-1900. – с. 6-19.
14. Якубовский А.Ю. Развалины Сыганака (Суганака) // Сообщ. ГАИМК, - Л.: ГАИМК , 1929, - Т.II. 130 б.
15. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Выпуск 2. А.: Ғылым, 1949. 59-99 бб

REFERENCES

1. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. — 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky p. 119.
2. Fazlallah ibn Rýzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Býhara (zapiski Býharskogo gostia). Pod red. A.K.Arendsa. M.: Vostochnaia literatýra,1976, 116-b.
3. Materialy po istorii týrkmen i Týrkmenii, Tom I. VII-XV vv. Arabskie i persidskie istochniki. - M.-L.: AN SSSR. 1939. - s. 201.
4. Mahmut Qashqari. Túbi bir túrik tili («Diyani lugat at-túrik»). Tárjimalagandar Qanapua Beketaev, Ársen Ibatov. – Almaty: Gylym, 1993. – 16 b.
5. Ata-Melik Djýveini. Chingishan. Istorija Zavoevatelia Mira. - M.: «Izdatelskii Dom MAGISTR-PRESS», 2004. -s.58,196,212.
6. Ahinjanov S.M. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. - Almaty, 1995.
7. Shihab ad-din an-Nasavi. Sirat as-sýltan Djalal ad-Din Mankbýrny. - M.: Vostochnaia literatýra, 1996. -s. 78-79.
8. Chingiz-name. - Alma-Ata: Gylym. 1992. -s. 96-97.
9. Abd al-Gaffar Kyrymi. Ýmdet at-tavarih. / pod red. A. Nedjiba. - Stambýl, 1343 g.h. - s. 21-22.
10. Derbisáliev Á. Qazaq dalasynyń juldyzdary. A.: Gylym, 113-116,125-128 bb.
11. Qazaqstan tarihy 2 tom, A., 1998. – 109, 140, 142, 243 bb.
12. Al-Kýrashi (1297-1373) «al-Djavahir al-mýdia..» // IKAI. T.3. -s. 118, 126.
13. Kallaýr V.A. Drevnie goroda Saganak (Sýnak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) v Perovskom ýезде, razrýshennye Chingiz-hanom 1219 g. // PTKLA., God V (1899-1900). – Tashkent: izd. Br. Kamenskie, 1900. /Protok. №1 ot 7/II-1900. – s. 6-19.
14. Iakýbovskii A.Íý'. Razvaliny Syganaka (Sýganaka) // Soobsh. GAIMK, - L.: GAIMK , 1929, - Т.II. 130 б.
15. Bernshtam A.N. Problemy drevnei istorii i etnogeneza Iý'jnogo Kazahstana // Izvestia AN Kaz SSR. Seria arheologicheskaja. Vypýsk 2. A.: Gylym, 1949. 59-99 bb.

ӘОЖ 584.06

ҒТАМР 03.19.00

Г.О.НУРБЕТОВА

т.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің доценті
(Түркістан, Қазақстан), *e-mail*: gulnar.nurbetova@ayu.edu.kz

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ
ҚҰРБАНШЫЛЫҚ СИНДРОМЫ» ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАНЫҢ АГРАРЛЫҚ
САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР (1946-1954 жж.)**

Бұл жұмыста Қазақстандағы соғыстан кейінгі ауыр жағдайға қарамастан экономиканың аграрлық саласында болған елеулі өзгерістер қарастырылады. Халықтың энтузиазмы мен өмірге деген сенімінің арқасында елдің халық шаруашылығын қалпына келтіру мәселелері қамтылды. Сондай-ақ, бірқатар партия мен ел басшыларының Сталиннің бұлжытпай және ерікті түрде бұйрықтарын орындайтын және оның барлық нұсқауларына бағынатын саясаткерлерге айналуы; ешқандай жариялылықтың жоқтығы, социалистік демократиядан бас тарту, халыққа, партияға, жеке тұлғаға қарсы бағытталған ұзақмерзімді террор құру; партияны мемлекеттік құрылымға айналдыру арқылы оның командалық-бюрократиялық иерархиясы бар «тоталитарлық» режимді қалыптастыру сияқты мәселелерге талдау жүргізілді. Сонымен қатар, И.В.Сталиннің жеке басқа табынушылығы басым болған, социализмнің сталиндік антидемократиялық, тоталитарлық моделінің міндетті түрде енгізілген республиканың қоғамдық-саяси өмірінің соғыстан кейінгі даму проблемалары; сондай-ақ, 40-шы жылдары - 50-ші жылдардың басында, өзінің шыңына жеткен социализм идеологиясының мәселелері зерттелген.

Кілт сөздері: директивалық шешімдер, бесжылдық, мемлекеттік идеология, стагнация.

Г.О.Нурбетова

**«Послевоенный жертвенный синдром» и изменения в аграрной
сфере экономики в Казахстане (1946-1954 гг.)**

В работе рассматриваются значительные изменения в аграрном секторе экономики, несмотря на тяжелое послевоенное положение в Казахстане. Были охвачены проблемы по восстановлению народного хозяйства страны благодаря энтузиазму и жизненной реалистичности людей. Также проанализированы такие вопросы, как превращение ряда руководителей партии и страны в политиков, добровольно и слепо подчиняющихся И.В.Сталину и выполняющих все его указания; отсутствие всякой гласности, отказ от социалистического демократизма, установление перманентного террора, направленного против народа, партии, личности; формирование системы «тоталитарного» режима с его командно-бюрократической иерархией, с превращением партии в государственную структуру. Наряду с этим изучены проблемы общественно-политической жизни республики послевоенного развития, органически вписавшиеся в сталинскую антидемократическую, тоталитарную модель социализма, где в республике доминировал культ личности И.В.Сталина, а также вопросы идеологии социализма, которая достигла своего апогея в 40-х - начале 50-х гг.

Ключевые слова: директивные решения, пятилетка, государственная идеология, стагнация.

G.O.Nurbetova

**"Post-war Colleable Syndrome" Changes in the Agrarian Sphere
of Economy in Kazakhstan (1946-1954)**

This paper discusses significant changes in the agrarian sector of the economy, despite the difficult post-war situation in Kazakhstan. The problems of the restoration of the national economy of the country were covered thanks to the enthusiasm and realism of life of people. Also analyzed are issues such as the transformation of a number of party and country leaders into politicians who voluntarily and blindly obey I.V. Stalin and follow all his instructions; the absence of any publicity, the rejection of socialist democracy, the establishment of a permanent terror directed against the people, the party, the individual; formation of the system of "totalitarian" regime with its command-bureaucratic hierarchy, with the transformation of the party into a state structure. At the same time, the problems of the socio-political life of the republic of post-war development were studied, organically incorporated into the Stalinist anti-democratic, totalitarian model of socialism, where the personality cult of I.V. Stalin dominated in the republic; as well as questions of the ideology of socialism in the 40s - early 50s., which reached its apogee.

Keywords: policy decisions, the five-year plan, the state ideology, stagnation.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін Кеңес Одағы экономика жағынан өте әлсіз болып шықты. Соғыс аяқталысымен тек қана әскери тапсырыстарды орындап келген Қазақстанның өндіріс зауыттары ендігі кезекте бейбіт өнімді шығара бастады. Соғыстың ауыр салдары Қазақстанға өз әсерін тигізді. Зауыт, фабрикаларда және ауыл шаруашылығында жұмыс күші тапшы болды. Себебі, соғыс кезінде Қазақстанға эвакуацияланған мамандардың көпшілігі өз туған жерлеріне оралды; қазақстандық ер азаматтар соғыс майдандарында қаза болды және т.б. факторлар. Жұмыс күшінің тапшылығын және жұмысшы табының қатарын толықтыру үшін республикада барлық жерлерде еңбек қорындағы мектептер мен училищелер ашылды.

1946 жылдың наурыз айында КСРО-ның Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясында «1946-1950 жж. КСРО халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамытудың бесжылдық жоспары туралы заң» қабылданды [1, 23п.]. Төртінші бесжылдықтың негізгі міндеттері төмендегідей болды: біріншіден, қираған халық шаруашылығын қалпына келтіру; екіншіден, республиканың ауыр индустриялық өндірісін дамыту; үшіншіден, жаңа темір жолдарын салу.

Экономикалық саясаттың негізгі қағидаты ауыр өнеркәсіптің диспропорционалды түрде жеделдетілген даму болып табылады. Материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру соғыс жылдарына дейінгі жағдайға сәйкес екінші кезекке қойылды. Бұған себеп – коммунизм секілді осындай асыл мақсаттарға қол жектізу үшін азаптана отырып күту жағдайындағы насихат ұраны болып табылады.

КСРО-да социализмнің барлық кезеңінде нарық үлгісінен ерекшеленетін ерекше экономикалық үлгісі қалыптасты. Соғыстан кейінгі жылдары (1946-1954) КСРО-дағы экономикалық басқару жүйесін сипаттай келе, 1990-жылдардағы зерттеушілер «әкімшіл-әміршіл жүйе» терминін жиі пайдаланды. Соңғы жылдары экономистер «экономиканың кеңестік моделі» түсінігін пайдаланып келеді.

Экономист Е.Г.Ясиннің пікірі бойынша, әкімшілік жүйе ұтымды қағидаларға негізделген және тұтастай елді қамтитын ірі ұйым болып табылады, ол биліктің әкімшілік желілері жоғарыдан төменге қарай, үкімет тарапынан қарапайым жұмысшының орнына дейін қамтиды [2, 69 б.].

Ұтымды ұйым принциптерінің тиімділігі бұрын-соңды айтылып, барлық әскерлердің және мемлекеттік басқару аппаратының қызмет ету негізіне енгізілді. Алайда, экономикада оларды ұзағынан пайдалануға шектеу қойылды.

«Соғыс коммунизмі» кезеңінде экономиканы басқаруда «әскери-коммунистік» деп аталатын құрылым қалыптасты. Оның негізін үш доминант құрайды - мемлекеттендіру, орталықтандыру, директивалық жоспарлау; олар экономикалық саясатқа мемлекеттің бағдарын нақты анықтай бастады.

Әскери-коммунистік жүйеде болашақ әкімшіл-әміршіл жүйенің элементтері кездесетін, алайда мемлекет меншігіндегі өндіріс пен көліктен басқа мемлекетке бағынбайтын халық шаруашылығының секторлары болған (мысалы, саны жағынан басымырақ ауыл шаруашылығы секторы). Оларды әкімшілік емес, әскери-саяси әдістер арқылы басқаруға тура келді.

Бұл өзгеріс мынадай бірдей доминанттарға негізделген әкімшіл-әміршіл жүйе болды, ол - мемлекеттендіру (түбегейлі), орталықтандыру және заңнамалық жоспарлау.

В.М.Кудров «Экономиканың кеңестік моделінің» мәнін анықтай отырып, келесі құрамдас элементтерді белгіледі:

- экономикалық және қоғамдық өмірдің барлық жақтарын партиялық органдар арқылы толық бақылау жүргізетін бір партиялы жүйе;
- мемлекеттік меншіктегі өндіріс құралдары;
- экономиканы орталықтандырылған басқару және жоспарлау;
- идея мен жоғарғы билікке адал қызмет ететін арнайы кеңес типіндегі лауазымды тұлғалар - басқарушы номенклатураның болуы;
- мемлекеттік идеологияны қатаң ұстану және шынайы социализмнің «артықшылығы мен жетістіктерін» кеңінен насихаттау;
- бүкіл әлемнен оқшаулану; мемлекеттік монополия негізінде сыртқы саудаға қатысу [3, 17 б.].

1946 жылы «мал шаруашылығын қалпына келтіру және көтеру» мақсатында КСРО-ның мал шаруашылығы одақтық-республикалық министрлігі және Қазақ КСР-ның мал шаруашылығы министрлігі құрылды. Соңғысына Қазақ КСР-нің астық және мал шаруашылығы совхоздары, Халық комиссариатының қарамағындағы барлық мал шаруашылық совхоздары берілді; алғашқыда осы Халық Комиссариатына бағынышты астық совхоздары Қазақ КСР-нің Ауыл шаруашылығы министрлігіне өткізілді, ал астық және мал шаруашылығы совхоздарының Халық комиссариаты жойылды. Жергілікті жерлерде ауыл шаруашылығы, техникалық дақылдар, мал шаруашылығы бойынша облыстық және аудандық бөлімдер ұйымдастырылды.

Жер органдарының аса күрделі жүйесі басшылық арасында асинхрондылық және шатастырушылық туындатып, басқарушылық аппараттың көбеюіне ықпал етті.

Елді азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі (бірінші кезекте нанмен) экстенсивті түрде шешу жолына әкелді. 1946 жылдың желтоқсанында КСРО Министрлер Кеңесі «Егістік аумақты кеңейту және астық дақылдарының, әсіресе КСРО шығыс аймақтарындағы жаздық бидайдың өнімділігін арттыру туралы» қаулы қабылдады.

Ал, 1940-жылдардың соңында - 1950-жылдардың басында егістік алқаптардың айтарлықтай өсуі байқалады. 1950-жылы ауыл шаруашылық өндірісін кеңейту бағдарламасының шеңберінде Қазақстандағы егістік алқап (1945 жылмен салыстырғанда) 1,6 млн гектарға артты және 7854,3 мың гектарды құрады, сонымен қатар кейінгі жылдары егіс алқаптарының жыл сайынғы өсімі (1954 жылға дейін) бұрынғы көрсеткішпен салыстырғанда 5-10%-ға артты [4, 37 б.]. 1954 жылы егіс алқабының динамикасы жоғары болатын кең ауқымды тың игеру науқаны басталды.

Ел ішінде ауыл шаруашылығының жағдайы тым ауыр халде болды. Сол кезеңдегі ауыл шаруашылығын дамытуға кедергі келтіретін негізгі себептер: колхоз шаруашылығын, сондай-ақ бүкіл ауыл шаруашылығын басқаратын әкімшіл-әміршіл жүйесі; заңнамалық жоспарлау;

өндірушіні өндіріс құралдарынан және еңбек нәтижесінен иеліктен шығару; жұмысшы күшінің тапшылығы; ауыл шаруашылық машиналарының басым көпшілігі соғыс жылдарында істен шығуы, жаңа машиналармен қамтамасыз етілуі баяу болуы; басшылықтың әкімшілік, зорлық-зомбылық әдістерінің салдарына көнбеу, экономикалық заңдарды елемей; ауыл шаруашылығының төмен мәдениеті, қоғамдық мал шаруашылығының қанағаттанарлықсыз дамуы; колхозшыларда паспорттың болмауы және оларды ауылдық кеңестердің тізіміне енгізу. Бұл жағдай оларды мекен-жайын еркін түрде ауыстыру мүмкіндігінен айырды, колхоздарға заңды түрде бекітті, олардың еңбектеріне басыбайлық сипат тән болды.

Ауыл шаруашылығының ауыр жағдайының себептерін талдай отырып, Министрлер Кеңесі мен БКП(б) Орталық Комитеті 1946 жылғы 19 қыркүйектегі қаулысында экономикалық және партиялық органдарды бұрын колхоздар мен совхоздарға қатысты жіберілген бұрмалаушылықтарды жоюға міндеттеді [5, 49 б.].

Қабылданған қаулыға сәйкес:

- 1949 жылдың басында Қазақстанның колхоздарына әртүрлі ұйымдардың 214 млн рубль сомасындағы қарыздары өтелді, заңсыз иеліктен шығарылған 540 мың гектар жер қайтарылды. Суармалы жерлердің алаңы 16%-ға кеңейді.

- Әкімшілік-шаруашылық қызметкерлерді айтарлықтай қысқартты.

- Ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық базасын айтарлықтай жақсарту үшін мемлекет қосымша қаражат бөлді.

- Кірістілікті, мал өнімділігін арттыру бойынша жоспарланған көрсеткіштерді асыра орындау үшін қосымша төлем енгізілді.

- Ауыл шаруашылығы бойынша кадрларды оқыту және қайта даярлау жүйесі дұрыс жолға қойылды.

- Колхоздар мен совхоздарға қызмет көрсету тапсырылған машина-трактор станциялары (МТС) техника жағынан үлкен көмек алды. 1946 жылы 4-ші бесжылдықтың соңына қарай нығайтылған республиканың МТС-тері бұрынғы 76%-ға қарағанда 95%-на қызмет көрсетті.

- Өндірісті арттыру мақсатында ұсақ колхоздар аса ірі колхоздарға біріктірілді. Қазақстанда колхоздардың саны 1945 жылы 6737-ден 1952 жылы 2047 дейін төмендеді.

Тұтастай алғанда, қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстан өнеркәсібінің дамуында экстенсивті сипат басым болды. Негізгі деструктивті элементтер: директивалық, ғылыми емес жоспарлау (атап айтқанда, теңгерілмеген жоспарлар, артық бағаланатын тапсырмалар және т.б.), жалпы (тауарлық) өнімдердің экономикалық өсуінің көрсеткіштері бойынша басымдық болды.

Қазақстан экономикасын соғыстан кейінгі кезеңде дамытудағы шартсыз жетістіктер, стагнацияны, тұрақты дағдарыс жағдайын және Қазақ КСР-нің халық шаруашылығын құрылымдық қайта құру қажеттілігін көрсететін теріс үрдістермен біріктірілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. АПРК. 708-Қ., 10-Оп., 244-Іс, -266 п.
2. Ясин Е.Г. Трактат об административной системе // Не смей командовать! От административно-командных к экономическим методам управления. - М., 1990. – 127 с.
3. Кудров В.М. Крах советской модели экономики. - М., 2000. - 223 с.
4. АПРК. 708-Қ., 10-Оп., 235-Іс, -61 п.
5. ЦГА РК. 1140-Қ., 1 пр-Оп., 361-Іс, 48-Тізбек, -67 п.

REFERENCES

1. AP RK. 708-Қ., 10-Op., 244-Is, -266 p.
2. Yasin E.G. Traktat ob administrativnoj sisteme // Ne smet' komandovat! Otadministrativno-komandykh k ehkonomicheskim metodam upravleniya. - M., 1990. – 127 s.
3. Kudrov V.M. Krakh sovetskoj modeli ehkonomiki. - M., 2000. - 223 s.
4. AP RK. 708-Қ., 10-Op., 235-Is, -61 p.
5. TSGA RK. 1140-Қ., 1 pr-Op., 361-Is, 48-Tizbek, -67 p.

М.М.ТАСТАНБЕКОВ

т.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің доценті
(Түркістан, Қазақстан) e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

**УИНСТОН ЧЕРЧИЛЛЬДІҢ «ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ
ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ МЕН ОРНЫ**

Бұл мақалада автор Ұлыбританияның бұрынғы премьер-министрі Уинстон Черчилльдің басты еңбегінің бірінен саналатын «Екінші дүниежүзілік соғыс» атты шығармасының ішкі құрылымын сипаттауды мақсат тұтады. Черчилльдің аталған еңбегінің тарихи дерек ретіндегі маңызын көрсетуге тырысады. Отандық тарихнамада кітап ғылыми-зерттеу тақырыбы ретінде қарастырылмағандығын айта келе, автор осы жұмысқа сипаттама береді. Уинстон Черчилльдің арқасында ғана қол жетімді болған кітапта ұсынылған бай материалдарға көңіл бөледі және кітапты тарихи дерек ретінде қараудың маңыздылығы ерекше деп атайды. Черчилльдің шығарманы жазуда қолданған әдісі, негізгі ұстанымдары, жалпы еңбек барысында кездесетін есімдер мен географиялық атауларға мән береді. Шығарманың тарихи дерек ретіндегі маңызы мен орны атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: Уинстон Черчилль, екінші дүниежүзілік соғыс, Ұлыбритания, С.Болдуин, Н.Чемберлен, консервативті үкімет, қырғи-қабақ соғыс.

М.М.Тастанбеков

**Значение и роль работы Уинстона Черчилля
"Вторая мировая война" как исторический источник**

Автор в данной статье рассматривает труд Уинстона Черчилля "Вторая мировая война" как исторический источник. В качестве главной цели определяет изучение многотомного труда "Вторая мировая война", явившегося результатом работы бывшего премьер-министра Великобритании. Особое внимание уделяется методу изложения, основным принципам Черчилля, а также общеупотребительным именам и географическим названиям. Отмечая, что в отечественной историографии книга не подвергался комплексному научному изучению, автор дает характеристику по данной работе, обращает особое внимание на богатые материалы, представленные в книге, которые стали доступны только благодаря Уинстону Черчиллю и особо отмечает важность рассматривания книги как исторический источник.

Ключевые слова: Уинстон Черчилль, Вторая мировая война, Великобритания, С.Болдуин, Н.Чемберлен, консервативное правительство, холодная война.

M.Tastanbekov

**The significance and role of Winston Churchill's work
"World war II" As a historical source**

The author in this article considers Winston Churchill's work "World War II" as a historical source. As a main goal defines studying of the multivolume work "World War II" which has been result of work of the former prime minister of Great Britain. Particular attention is paid to the method of presentation, the basic principles of Churchill, as well as common names and place names. Noting that in a domestic historiography the book wasn't exposed to complex scientific

studying, the author gives the characteristic on this work, pays special attention to rich materials presented in the book which became available only thanks to Winston Churchill and especially notes importance of consideration of the book as a historical source.

Keywords: Winston Churchill, world war II, great Britain, S. Baldwin, N. Chamberlain, conservative government, war for the ages.

Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңы және соғыс жылдарындағы Англияның сыртқы саясатын зерттеуде мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, оның ішінде саясаткерлер, әскерилер мен елшілер естеліктерінің деректік маңызы зор. Дегенмен, мемуар авторлары өз естеліктерінде өзін-өзі ақтау немесе жарнамалау үшін де тарихи ақиқаттылықтан алыстап жататын жайттар да кездеседі. Сондықтан да мемуарлық және биографиялық әдебиетпен жұмыс жасау көп ізденісті, қосымша дәлелдемелерді қажет етеді.

Соғыс тарихына арналған «Ұлыбритания мемлекет қайраткерлерінің мемуарлары арасында өзінің маңызы және 30-шы жылдардың соңы мен 40-шы жылдардың бірінші жартысындағы халықаралық қатынастардың буржуазиялық тарихнамасына жасаған ықпалы жағынан Уинстон Черчилльдің «Екінші дүниежүзілік соғыс» атты алтытомдығы бірінші орын алады» [1,14]. Мұндай жетекшілік орын автордың атқарған қызметі не тұлғалық бейнесіне байланысты емес, жазылған еңбекке берілген лайықты бағасы болды. Ал, Кеңестік кезеңде Черчилль еңбегі екінші дүниежүзілік соғыс тарихын бұрмалаушы, фальсификаторлық еңбектер қатарында сыналды [2,323]. Шетелдік авторлардың мұндай көзқарасты қолдай қоймасы анық. Ағылшындар “ел тарихындағы ең ұлы британдық» деп атаған Уинстон Черчилль саясаткерлік қызметінен бөлек, өзінің 90 жылдық өмірінде тас қалаушы, бақша архитекторы, әскери басшы және әскери корреспондент болды, сондай-ақ суретшілік пен жазушылық қырынан да танылды. Черчилльдің 500-ге жуық картинаның авторы болғаны және әдебиет саласы бойынша Нобель сыйлығын алғандығын ескерсек, адамзат баласы тарихының XX ғасыр тағдырына әсер еткен тұлғаның әдеби саладағы шығармашылығын саяси қызметіне жанай айналысқан ермек ісі ретінде қарауға мүлдем болмайды. Өзінің мойындағанындай, «таңғы шуақты күні өз столында қаламсап және мол ақ қағазбен үздіксіз төрт сағаттық тыныштықта отыруды шынайы бақыт» [3,215] деп санаған екен.

Уинстон Черчилльдің «Екінші дүниежүзілік соғыс» еңбегі алғаш жарық көргелі 70 жылға жақын уақыт болса да, көпшілік оқырман және ғылыми орта үшін қызығушылығы мен құндылығы басылмаған еңбек болып табылады. Аталған еңбек дүниежүзілік соғыс зобалаңдарының аяғын ала, көп жағдайдың санада сарапталып бітпеген, яғни шын мәніндегі тарихқа айналмай тұрып жазылды. Сондай-ақ У.Черчилльдің өзі қалыптасуына себепші болған «қырғи-қабак соғыс» қатынасының салқыны еңбекке таңбасын қалдырғанына қарамастан осыншама уақыт тарих сынағынан өтті. Уақыт биігінен өткен күндерге талдау жасаған ешбір зерттеуші кешенді еңбек авторының тұжырымдарын толық терістей алмайды. Сол оқиғалардың куәгері және тікелей атсалуды болған Черчилль еңбегінің артықшылығы да осында. Ол барлық жағдайларды бойынан өткізіп, басты кейіпкерлердің бірі болды. Уинстон Черчилльдің естеліктері өзінің көлемділігі, терең талдау мен батыл тарихи бағалаудан тұратындығымен де ерекшеленеді. Әрине еңбек барысында көптеп кездесетін талдау, қорытынды, тұжырымдармен келісуге де, келіспеуге де болады. Алайда, талас тудырмайтын басты мәселе бұл кешенді еңбек дарынды адамның туындысы екендігінде. Көптеген құжаттармен толықтырылғанымен мәтін күрделілігі байқалмайды, баяндау тілі жатық, ойы айқын. Черчилльдің бұл еңбекті жазғанға дейін де мол жазушылық тәжірибесі болатын, сондықтан да оның жазушылық шеберлігіне күмән келтіруге болмайды.

Дегенмен, «Екінші дүниежүзілік соғысты» жазуда көптеген сарапшы, тарихшы, хатшылардың көмегін пайдаланғаны да белгілі. Бұл әрине үкімет басқарып отырған адамның мүмкіншілігі де еді, сонымен бірге үнемі асығыс жүретін Черчилльдің табиғаты жұмысты ертерек аяқтауды көздеген де сияқты. Черчилль әдеттегідей ауызша әңгімелеп, хатшылар қағазға түсірді. Мұндай түрде дайындалған қолжазба үшін күніне 20-30 беттік материал баяндап беріп отырды. Онан соң шығармашылық топ, өңдеу, қайта тексеру, құжаттармен толықтыру, редакциялаумен айналысты. Үлкен топтың жолға қойылған жұмысы болды десек те, бүкіл жұмыс мазмұнында Черчилльдің ұшқыр ойы анық аңғарылып тұрады. Оқиғаларға ойтолғам концепциялары, саяси баға беруде Черчилльдің тікелей қолтаңбасы айрықша сезіледі. Черчилль өзінің «Екінші дүниежүзілік соғыс» атты көптомдық еңбегін жазуды бастағанда оның тарих тұңғығында қалмасын білді, болашақ үшін пайдасын тигізер еңбек деп қарады.

Уинстон Черчилльдің естелік жазуының өзіндік әдістемесі бар. Бұл жөнінде автордың өзі: «Мен мүмкіндігінше Дефо әдісін қолдандым» дейді. Оның мәнісі әйгілі ағылшын жазушысы Дефонның «Кавалер жазбалары» атты туындысында оның жеке өмірі туралы маңызды деген оқиғалардың әңгімеленуін негізге ала отырып, орын алған әскери және саяси жағдайлар жөніндегі тұжырымдар мен тарихи фактілерді қосымша топтастырады. Шығармашылықтағы мұндай тәсіл-қадам өткен соғыс тарихына жекелік сипат береді. Таңдап алынған әдіс арқасында Черчилль есімі әрдайым, барлық оқиғалардың ортасында, дінгегі сипатты баяндалады. «Екінші дүниежүзілік соғыс» еңбегіне алғысөз жазған Дмитрий Волкогонов сөзімен айтар болсақ, Черчилльдің мұндай әдіс қолдануын «атаққұмарлығынан деп айтуға ауыз бармайды» [4,4]. Черчилль өзінің кіріспесінде тарихи оқиғалардың «Британ қауымдастығының саясаты мен соғыстың жүргізілуіне басты жауапкершілікті атқарған адамның қалыптасқан нақты жағдайларға сол уақыттағы бағалауы тұрғысынан» жазылғандығын ескерткен. Оқырмандардың әдеп-мораль тұрғысынан оның тұжырымдарын қалай қабылдайтындығы Черчилльді мазаламағанға ұқсайды. Ол: «Мен соғыс пен мемлекет басқару ісінде басшылыққа алуға болатын мұндай жылнаманың бұрын-соңды, қандай да бір елде болғандығының өзіне күмәнданамын» дейді. «Мен мұны тарих деп атамаймын. Бұл басқа ұрпақтың міндеті. Бірақ, мен нық сеніммен айта алатын жайт, бұл болашақта өз пайдасын әкелетін тарихқа қосылған үлес» деп жалғастырады.

Шығарманың бүкіл желісінде Ұлыбританияның мемлекет және қоғам қайраткерінің, яғни ел тарихындағы маңызды кезеңдерде жауапты қызметтер атқарған тұлғаның көзқарасын көреміз. Бірінші дүниежүзілік соғыста әскери-теңіз министрі, екінші дүниежүзілік соғыста премьер-министр болған Черчилльдің тарихты сезе алған қасиетін де айта кетуіміз керек. Ол өмірден өткен замандастарын ұғына алған, қарсыластардың саясатының құпия механизмін тани білетін, тұтастай халықтардың жан-жарасын елестете алатын қабілетке ие еді. Сондай-ақ ол кеңестік мүдделерді әрдайым түсініп, дұрыс бағамдай білген десек те, марксистік құндылықтарға деген қайшылықты көзқарасын ешқашан жасырмаған.

«Екінші дүниежүзілік соғыс» еңбегі автордың алғысөзімен басталады. Онда: «Мен «Екінші дүниежүзілік соғыс» еңбегінің томдарын өзімнің алдыңғы жарық көрген «Әлемдік дағдарыс», «Шығыс майдан» және «Салдар» атты кітаптарда баяндалған бірінші дүниежүзілік соғыс тарихының жалғасы ретінде қарастырамын, олар бірге жаңа Отызжылдық соғыстың жылнамасын құрайды» [4, 15] дейді. Адамзат тарихында белгілі екі бірдей дүниежүзілік соғыс уақытында өзінің жауапкершілігі мол қызмет атқарғандығын айта келіп, сол себептен де өзінің бұрынғы кітаптарына қарағанда оқиғаларды өзгеше көзқараспен талдайтындығын ұғындырады. Қалай болғанда да Черчилльдің өмір жолына қарап моральдық жағынан да осындай күрделі еңбек жазу дайындығынан өтті деуге болады.

Германиямен болған соғыс жылдарында бес жылдан аса уақыт үкімет басшысы болғандығын мақтаныш етеді. Жоғарыда атап өткеніміздей, Черчилль «өзінің барлық дерлік ресми жұмысын хатшыларға ауызша баяндау арқылы орындағанын» атап өтеді. Черчилль кітаптың жазылуы туралы өзінің премьер-министр қызметін атқарған уақытта құрастырған деректердің, яғни естелік жазбалары, жеке жеделхаттар, директивалар мен меморандумдар жалпы саны млн-ға жуық сөзді құрайтындығы туралы қызықты мәлімет береді.

Черчилль тарихи оқиғалардан соң жиналған құжаттардың белгілі уақыттан кейін мәнін жоғалтатынын, көп жағдайда маңыздылығы болмайтынын айтады. Сондай-ақ мұндай құжаттар өз топтамасында мемлекет басында отырған адамның сол уақыт оқиғалары жөнінде толыққанды мәлімет бере алатындығын, дұрыс түсінуге жол ашатындығын да айрықша атап өткен.

«Екінші дүниежүзілік соғыс» еңбегінде Уинстон Черчилльдің саясаттағы отызжылдық еңбегі де көрініс тапқан. Сондықтан да болар, Черчилль: «Менің өмірімнің ісі, оның көрінісі және мен өзім туралы осы еңбегіммен бағаланғанын қалар едім» деуі «Екінші дүниежүзілік соғыс» шығармасына өзінің берген жоғары бағасы іспеттес. Әрине еңбектегі ойдың анықтығы мен сөз шеберлігінен бөлек, тарихи әділдік үшін тағы айта кетуге тиіс нәрсе, Черчилльдің орын алған әскери не саяси іс-шараны сол уақыттағы бағалау түрінде бергендігі, яғни соңынан сынға алудан алшақ болғандығы. Черчилльдің өз сөзіне жүгінсек, ол тіпті шығармасын жазу барысында және еңбегінің мазмұнында өз кезінде орын алған шиеленісті пікірталастарды барынша жеңіл баяндауға тырысқанын айтқан. Тарихи шындықтан да алшақ кетпеген. Мысал келтірер болсақ: «Өзім құрмет тұтып, сыйлаған көптеген адамдармен шиеленісті жағдайды жазғым келмеді, алайда болашақты өткеннің сабақтарынан айырғандай болмайын дедім» дейді.

Алты томнан тұратын «Екінші дүниежүзілік соғыс» Кеңестік кезеңде қысқартылып, үш кітап түрінде жарық көрді. Бірінші кітапқа «Төніп келе жатқан дауыл» және «Олардың ең даңқты сағаты» атты екі томы енді. Меморандум, үндеулер, қызметтік хаттасулар, жеделхат, кесте, мәліметтер әрбір тараудың ғылыми құндылығын арттыра түскен. Тарихи ақпарат көлемі орасан. Черчилльдің әрбір жазбасы, оның ішінде автор тұжырымдамасымен толыққан тақырыптары оқырманның қызығушылығын арттыра түседі.

Уинстон Черчилль «Екінші дүниежүзілік соғысты» жазуда көптеген құжаттарды, соның ішінде жеке архивін пайдаланды. Зерттеушілер үшін құндылығын арттырып отырған себебі, бұл алтытомдық беттерінде құжаттар толықтай не шамалы қысқартуларымен ғана берілген. Францияның тізе бүгуі, «Британия үшін шайқас», Черчилль қатысқан дипломатиялық конференциялар, АҚШ президенті Ф.Рузвельтпен болған кездесулері сияқты оқиғалар мен соғыс кезеңдері автордың шебер тілі арқасында мазмұнды баяндалады. Черчилльдің мол тәжірибесі оның мемуарын екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбы бойынша дерек ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және негіз бола алады.

Естелік мазмұны жағынан барлық алты томы біркелкі емес, бірінші томында соғыс қарсаңындағы оқиғалар сипатталса, екінші томда автор тарихи зерттеу жұмысына жақын еңбек жасайды және өзі орын алған оқиғаларға тікелей қатысушы бейнесінде көрінеді. Ал қалған еңбектерге келсек, автор өзіне қажетті құжаттарды сараптап, өзара байланыста құрастыру әдісін кең қолданған. Құжаттардың біртұтас мәтін құрауы үшін өз тарапынан кішігірім не толықтай түсініктеме жасап отырған. Мұндай әдіс Черчилльге өз концепциясын енгізуге толық мүмкіндік берді.

Соғыс аяқтала салысымен жазуға отырған Черчилль өз естелігін 1953 жылы аяқтайды. Осы аралықтағы халықаралық қатынастағы орын алған оқиғалар да естелік мазмұнына әсер етпей қоймады. Егер бірінші том Черчилльдің өзі енуіне бастамашы болған «қырғи қабақ соғыстан» бұрын аяқталса, ал соңғы том екі жүйе арасындағы тартыс қызған тұста аяқталды.

Сондықтан да бірінші томда және ішінара екінші томда еңбек соңындағы қорытындылау мен бағамдаулар сипаты кейінгі кітаптардан күрт ерекшеленеді.

Бірінші кітапта 1919 жылдан 1940 жылдың желтоқсанына дейін, бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы, Ливия шөліндегі жеңіс оқиғалары баяндалады. «Төніп келе жатқан дауыл» томы «Соғыстан соғысқа» және «Соғыстың ақшамы» атты екі тарауға бөлініп, бірінші тарау 21, ал екінші тарау 17 бөлімді құрайды. Хронологиясы жағынан бірінші тарауда 1919-1939 жылдар, екінші тарау 1939 жылдың 3 қыркүйегі мен 1940 жылдың 10 мамыр аралығын қамтиды. Бірінші томда Черчилль өзінің алдыңғы әріптестері С.Болдуин мен Н.Чемберленнің консервативті үкіметінің саясатын сынайды. Германияның қайта қарулануына және фашистік агрессияның қанат жаюына ықпал еткендігі айыпталады. Алайда, жауапкершілік жүгі Англия мен Францияда ғана емес, «Америка Құрама Штаттары да тарихтың жазалауынан кете алмайды» деген әділ бағасын береді. Жұмыстың алғашқы бөлімінде «Менің мақсатым, сол уақытта өмір сүріп, қызмет еткен адам ретінде екінші дүниежүзілік соғыс трагедиясының алдын-алу өте оңай еді дегенді көрсету» деп жазады. Кітаптың кіріспе бөлімінде «тарихтың сабақтары» болашақта есепке алынуы қажеттігі баса айтылған.

Бірінші томның сынилық сипатын соғыс қарсаңында Уинстон Черчилльдің ресми үкіметке, С.Болдуин кейіннен Н.Чемберлен басқарған консерваторлардың сыртқы саясаттағы бағытына оппозицияда болғандығымен түсіндіруге болады [1,14-15].

Бірінші томда соғыс қарсаңындағы Еуропа туралы жасалған талдаумен берілген баға көңіл аудартарлық. Автордың екінші дүниежүзілік соғыстың алдын алуға болар еді деген пікірі негізсіз емес. Бұл жөнінде Черчилльдің өзі еңбек мәтнінде «Германияны отыз жыл қарусыз ұстап, ал жеңген елдерді қажетті қару-жарақпен қамтамасыз етіп, қаруландыру қиын емес еді... Келісімдердің сақталуын қамтамасыз ететін шын мәніндегі Ұлттар Лигасын құрып, келісім мен талқылау негізінде өзгерістер енгізуге болатындай етіп Лиганы нығайту қажет еді», дейді. Жалпы алғанда автор екінші дүниежүзілік соғыс тұтануының басты себебін Версаль жүйесінің күйреуімен түсіндіреді. «Шегіртке қаптаған жылдар» деген бөлімде «Неге фашизм бас көтерді?» деген сұрақ қойып, оған өзіндік жауап береді. Автордың пайымдауынша, «фашизм коммунизмнің көлеңкесі». Большевизмнен құтқару сылтауымен Гитлер мен Муссолинидің диктаторлық режимдері орнады. Черчилльдің пікірі өзіндік ерекшелікке ие болғанымен, соғыстың не себепті басталғандығы туралы сұраққа жауап бермейді. Батыс державаларының саясатын талдамай екінші дүниежүзілік соғыстың алдын алуға болатын баламаның болғандығын дәлелдеуге болмайтындығы туралы ойы біз талдап отырған шығармасын осы мәселеден бастауына негіз болған.

«Олардың ең даңқты сағаты» атты екінші том автордың алғысөзімен басталып, жалпы саны 31 бөлімді құрайтын «Францияның күйреуі», «Жалғыздықта» атты тараулардан тұрады. Черчилль екінші том жөнінде, бұл томда қамтылған кезең менің мойныма ауыр жүк артылған кезең болатын, дейді. «Мен премьер-министр, қазыналықтың бірінші лорды, қорғаныс министрі және қауымдар палатасының жетекшісі болдым» [4, 103]. Черчилль жалпы жағдайдың ауыртпалығын, соғыс басталғаннан кейінгі қырық күнде Ұлыбританияның жаумен бетпе-бет жалғыз қалғандығын, Германия мен Италияның Ұлыбританияға қарсы үстін-үсті жеңісті соққыларын, Кеңестер елінің бейтарап саясат ұстау арқылы Гитлерлік Германияға белсенді көмек көрсеткенін, Жапонияның жасырын қауіп төндіргенін жазады. Уинстон Черчилль екінші томға алғысөзін 1949 жылдың 1 қаңтарында Чартуэлл Уэсерхэм, Кентте жазған екен. Онда ол төнген жалпы қауіптерге қарамастан, «алайда жоғары мәртебелімнің істерін мұқият және адал басқарған ағылшын әскери кабинеті парламенттің қолдауымен, үкіметтің және Британ Қауымдастығы халықтарының және империяның көмегімен барлық мәселелердің шешілуіне ықпал етті және біздің барлық жауларымызды жеңді» деп жазады.

Черчилльдің екінші кітабына үшінші және төртінші томдар еніп, 1941 жылдың қаңтар айынан 1943 жылдың маусымына дейінгі тарихи оқиғалар қамтылған. Үшінші том «Ұлы одақ» деген атауға ие болса, төртінші томды «Тағдырдың бетбұрысы» деп атаған. Үшінші және төртінші томдар фашистік Германияның Кеңестер еліне соғыс ашуы, Жапонияның АҚШ-қа соғыс ашуы, антигитлерлік коалицияның құрылуы мен одақтастардың қорғандан қарсы шабуылға шыққан жаңа кезеңін баяндайды [5].

Бесінші және алтыншы томдар соғыстың соңғы кезеңіне арналып, онда 1943 жылдың маусым айынан 1945 жылдың шілде айлары аралығын қамтыған. Германия одақтастарының тізе бүгуі, Одақтас елдердің Тегеран, Ялта және Потсдам конференцияларының жұмыс барысы осы томдардың негізгі тақырыбы. Бесінші том «Италияны жеңу» және «Тегераннан Римге дейін» тарауларына бөлінсе, алтыншы том «Триумф және трагедия» деп аталады. Бұл томдағы «Жеңіс кезеңі» және «Темір перде» тараулары [6] Черчилльдің кешенді еңбегін қорытындылайды.

Бірінші кітапта 97 адамның есімі, 694 жер-су аттары кездессе, екінші кітапта 328 есім және 799 жер-су аттары аталады. Үшінші кітапта 311 адам есімі мен 874 жер-су аты кездеседі [4-6]. Бұл мәліметтерді 1991 жылы орыс тілінде жарық көрген қысқарған нұсқадан алып отырғанымызды ескерсек, ағылшын тіліндегі түпнұсқада есімдер мен жер-су аттарының мұнан да еселене түсері күмән тудырмас.

Соғыс қарсаңындағы саясатты сынауы Черчилльге өзі үкімет басқарып тұрған тұста, 1940-1945 жылдардағы қызметін ұтымды көрсете білуіне мүмкіндік берді. Ал естеліктің «қырғи қабақ соғыс» жылдарында жазылған өзге томдарында антикеңестік сарын айқын көрінеді. Қорыта айтқанда, соғыс тарихын тарих биігінен қайта ой елегінен өткізіп, Уинстон Черчилльдің «Екінші дүниежүзілік соғыс» атты еңбегін тарихи дерек ретінде қарастырудың тәжірибелік маңызы жоғары деп айтуға негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Реутов Г.Н. Правда и вымысел о второй мировой войне. Английская буржуазная историография о происхождении войны, внешней политике Англии и международных отношениях 1939-1945 гг. – М.: Международные отношения, 1970. – 304 с.
2. Жилин П.А. Проблемы военной истории. – М.: Воениздат, 1975. – 398 с.
3. James, D.G. Sir Winston Leonard Spencer Churchill (1874–1965) //Journal of Medical Biography Volume 18, Issue 4, November 2010, Page 215
4. Уинстон Черчилль. «Вторая мировая война». В 3-х книгах. Т. 1-2. – М.: Воениздат, 1991. – 592 с.
5. Уинстон Черчилль. «Вторая мировая война». В 3-х книгах. Т. 3-4. – М.: Воениздат, 1991. – 671 с.
6. Уинстон Черчилль. «Вторая мировая война». В 3-х книгах. Т. 5-6. – М.: Воениздат, 1991. – 702 с.

REFERENCES

1. Reutov G.N. Pravda i vymysel o vtoroy mirovoy voyne. Angliyskaya burzhuaznaya istoriografiya o proiskhozhdenii voyny, vneshney politike Anglii i mezhdunarodnykh otnosheniyakh 1939-1945 gg. – М.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1970. – 304 s.
2. Zhilin P.A. Problemy voyennoy istorii. – М.: Voenizdat, 1975. – 398s.
3. James, D.G. Sir Winston Leonard Spencer Churchill (1874–1965) //Journal of Medical Biography Volume 18, Issue 4, November 2010, Page 215.
4. Winston Churchill. «Vtoraya mirovaya voyna». V 3-kh knigakh. T. 1-2. – М.: Voenizdat, 1991. – 592 s.
5. Winston Churchill. «Vtoraya mirovaya voyna». V 3-kh knigakh. T. 3-4. – М.: Voenizdat, 1991. – 671 s.
6. Winston Churchill. «Vtoraya mirovaya voyna». V 3-kh knigakh. T. 5-6. – М.: Voenizdat, 1991. – 702 s.

ӘОЖ 902.03

ҒТАМР 03.41.91

К.М.ЖЕТІБАЕВ¹, Б.С.СИЗДИКОВ², М.ГУРСОЙ²

¹Т.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің профессоры

²PhD, Ахмет Ясауи университетінің аға ғылыми қызметкері
(Түркістан, Қазақстан), *e-mail*: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

2017 ЖЫЛЫ МЫҢТӨБЕ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Сыр бойы ежелгі кезеңдерден бері адамзат баласының өмір сүруіне ыңғайлы аймақтардың бірі болғандығы әбден анық. Себебі, Сыр бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қорымдар бұл пікірімізге дәлел болуда. Тарихқа толы Сыр өңірінің ежелгі қалалары мен қорымдары осы күнге дейін аз зерттелгендігі баршаға мәлім. Осы себептерге байланысты біз бұл мақалада Сыр бойында мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген қаңлы тайпаларының Жетіасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы мәдениеттерінің таралу аймағы, өзіндік ерекшелігі жайында мағлұматтар бере отырып, 2017 жылы Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулерге тоқталдық. Сонымен қатар, Мыңтөбе қорымындағы көне обаларды қандай тайпалар, қай уақытта тұрғызығандығын анықтай отырып, өңірдің ежелгі тарихын келешек ұрпаққа сақтау, насихаттау, ғылыми айнылымға енгізу жұмыстары қарастырылды.

Кілт сөздері: Мыңтөбе, Сырдария, Жетіасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы, Қаңлы.

К.М.Жетібаев, Б.С.Сиздиков, М.Гурсой

Археологические исследования, проведенные в 2017 году на могильнике Мынтөбе

В статье рассматриваются данные о Жетіасарской, Отырар-Каратауской и Каунчинской культурах кангюйских племен. Побережье Сырдарьи испокон веков является для существования человечества одним из благодатных мест. Доказательством наших слов являются курганы, захоронения и городища, расположенные вдоль побережья Сырдарьи, территория их распространения и особенности этих культур. А так же результаты исследований, проведенных в 2017 году на могильнике Мынтөбе.

Ключевые слова: Мынтөбе, Жетіасар, Отырар-Каратау, Каунчи, племена Канлы.

K.M.Zhetibaev, B.S.Sizdikov, M.Gursoy

Archaeological Research Conducted in 2017 on the Burial Site Mintobe

The article discusses the data on the Zhetiasar, Otyrar-Karatau and Kaunchu kultreh of the Kangyu tribes. The coast of Syrdarya from time immemorial is one of the gracious places for humanity to live. The proof of our words is burial mounds, burials and fortifications located along the coast of the Syr Darya.

The territory of their distribution and features of these cultures. As well as the results of a study conducted in 2017 at the Mytobe burial ground.

Keywords: Myntobe, Zhetiasar, Otrar-Karatau, Kaunchi, Kanly tribes.

Кіріспе

Мыңтөбе қорымы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысының оң жақ беткейінде, Келес өзенінің Сырдарияға құяр тұсында орналасқан. Мыңтөбе қорымының географиялық координаты: N 41.013238, E 68.626213, теңіз деңгейінен биіктігі – 285 м. Оңтүстік батыс – солтүстік шығыс бағытында 2 км созылып жатқан қорымда шашыраңқы түрде 646 оба орналасқан. Обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м болып келуде. Қорымның шығысында ежелгі Қаратөбе, Қауыншытепе, Жуантөбе, Ақтепе және Шаш қалашықтары, ал солтүстік батысында болса Күлтөбе, Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе және Шардара қалашықтары орналасқан. Аймақта Сырдария өзеніне құятын суы мол Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрэн өзендері орналасқандықтан, аймақ Орталық Азияның суы мол аймақтарының бірі болып табылуда (Карта 1). Жоғарыда аталған өзендердің бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қорымдарға қарай отырып, аймақта көшпелі және отырықшы тайпалардың ежелгі дәуірден бастап өмір сүргендігін көруге болады. Себебі Сырдария алқабы, Орталық Азиядағы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтар мен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болып табылды.

Карта 1. Мыңтөбе қорымының географиялық орналасуы.

Аймақта өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі қаңлылар, б.з.б. 2 – б.з. 5 ғасырларда оңтүстікте Ферғана аймағынан, солтүстікте Сырдарияның төменгі ағысына дейінгі, ал шығыста Қаратау беткейлерінен Талас өзеніне дейінгі аралықта мемлекеттік дәрежеде билік құрып, қаңлы мәдениетін қалыптастырады [29, 149-151 б.; 30, 160-163 б.]. Сыр өңірін жылдар бойы зерттеген Г.В.Григорьев, С.П.Толстов, А.Н.Бернштам, Л.М.Левина секілді ғалымдар қаңлы мәдениетін аймақтық ерекшеліктеріне қарай үш мәдениетке бөліп қарастырды. Бұл мәдениеттер, алғашқы ауқымды зерттеулер жүргізілген орталықтардың атымен Жетіасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы мәдениеттері деген атауға ие болды [30. 208-230 б.].

Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері Арал теңізінің шығысында, Сырдарияның төменгі ағысындағы Қуандария, Жаңадария өзендерінің аңғарларында орналасқан [31, 10 б.]. 1948-1951 жылдары С.П.Толстовтың басшылығындағы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері толымды деңгейде зерттеліп, Жетіасар мәдениеті жайында бірнеше еңбектері

жарыққа шықты [30, 223 б.]. Отырар-Қаратау мәдениетіне келер болсақ, бұл мәдениетке жататын ескерткіштер Сырдарияның ортаңғы ағысы, Қаратаудың оңтүстік – солтүстік беткейлері мен Талас, Арыс, Бөген өзендерінің аңғарларында орналасқан. 1948-1952 жылдары А.Н.Бернштамның басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеулерінің нәтижесінде Отырар-Қаратау мәдениетінің өзіндік ерекшелігі анықталып, ғылыми айналымға енгізіледі [13, 19-60 б.; 31, 193-224 б.; 30, 208-219 б.]. Ал, Қауыншы мәдениетіне жататын ескерткіштер болса, Сырдарияның ортаңғы ағысы, Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендерінің аңғарларында, яғни Ташкент оазисінде орналасқан. 1934-1938 жылдары Г.В.Григорьев басшылығындағы Янгиюль археологиялық экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетінің аймақтық ерекшелігі анықталып, оған «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілді [31, 90-91 б.; 30, 220 б.]. Жоғарыда аталған үш мәдениеттің бірінші хронологиялық кезеңіне жататын ескерткіштерден табылған археологиялық жәдігерлер, қаңлы тайпаларының мемлекеттік дәрежеде билік құрған б.з.б. 2 – б.з. 5 ғасырларына жататындығы анықталды [31, 5-242 б.; 30, 208-230 б.].

Жоғарыда аталған қаңлы тайпаларының өмір сүрген аймақтарының ішіндегі Құркелес және Келес өзендерінің аңғарларындағы ескерткіштер өте аз зерттелген. Осы себепті біз 2017 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Келес өзені бойындағы Мыңтөбе қорымында археологиялық зерттеу жұмыстарымызды жүргізе отырып, қорымдағы обалардың хронологиясын, обалардың саны мен орналасуын анықтадық.

Мыңтөбе қорымының зерттелу тарихы

Мыңтөбе қорымы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысының оң жақ беткейінде, Келес өзенінің Сырдарияға құяр тұсында орналасқан. Мыңтөбе қорымының географиялық координаты: N41.013238, E 68.626213, теңіз деңгейінен биіктігі – 285 м. Қорымның шығысында ежелгі Қаратөбе, Қауыншытепе, Жуантөбе, Ақтепе және Шаш қалалары, ал солтүстік батысында болса Күлтөбе, Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе және Шардара қалалары орналасқан. Аймақта Сырдарияға құятын суы мол Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендері орналасқандықтан аймақ Орталық Азияның суы мол аймақтарының бірі болып табылуда. Жоғарыда аталған өзендердің бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қорымдарға қарай отырып, аймақта көшпелі және отырықшы тайпалардың ежелгі дәуірден бастап өмір сүргендігін көруге болады.

Қорымның Сырдарияның ортаңғы ағысының оң жақ беткейінде орналасуына байланысты Мыңтөбе қорымының зерттелу тарихы Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ежелгі Шаш қаласы мен ортағасырлық Шардара қаласының аралығында жүргізілген зерттеулермен бірге қарастырғандығымыз жөн. Аймақтағы тарихи ескерткіштер жайлы алғашқы зерттеулерді XIX ғасырдың соңында Ресей Патшалығының Оралық Азияға жіберген саяхатшыларының еңбектерінен кездестіруге болады. 1884 жылы аймаққа саяхат жасаған өлкетанушы, географ А.П.Федченко өзінің «Заметки о степи Кзыл-Кум» атты мақаласында Сырдарияның сол жақ беткейіндегі суландыру жүйесінің іздері, Шардара, Сүткент, Байыркұм қалалары мен Сырдарияның ортаңғы ағысында орналасқан қорымдар жайында мағлұмат береді [1, 242 б.]. 1880 жылдардың соңы мен 1890 жылдардың басында әуесқой өлкетанушы Е.Т.Смирнов Сырдарияның ортаңғы ағыстарында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, аймақтағы үлкенді-кішілі өзендердің бойындағы қоныстар мен қорымдар жайында мағлұмат бере отырып, өз баяндамасында «аймақтағы төбелер мен төбешіктерді қандай тайпалар не мақсатта тұрғызды және бұл төбелер мен төбешіктер қай уақытқа жатады» деп сұрақ қояды. Сонымен қатар Е.Т.Смирнов Ташкент маңындағы Ниязбаш елді мекенінің тұрғындары төбешіктерді тегістеу барысында бір төбешіктен адам сүйектерімен бірге қыш құмыраларды тапқандығы жөнінде мағлұмат береді [2, 7-17 б.]. Аймақта алғашқы архео-

логиялық қазба жұмыстарды 1895 жылы Ташкентте құрылған Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшелері жүргізді [3, 4-5 б.]. Үйірме мүшелері Сырдарияның ортаңғы ағыстарындағы ежелгі қалаларды, қоныстарды және қорымдарды есепке алып сипаттады, сонымен қатар бірқатар ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді. Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшесі әуесқой өлкетанушы Н.П.Остроумов алғашқы болып Ташкент маңындағы бірнеше обада және Жуантепе, Таяқсалды, Шаштепе қалаларында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде қалалар мен обалардың архитектурасы жайында тың материалдар жинайды [4, 118-137 б.; 5, 32-44 б.]. Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшесі А.О.Руднев болса, 1899 жылы Сырдарияның ортаңғы ағысында барлау жұмыстарын жүргізіп, 11 ежелгі қаланың орнын анықтап, олардың сол уақыттағы күйін сипаттайды [6, 57-62 б.]. 1914 жылы В.Ф.Караванов болса аймақта жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Сырдарияның ортаңғы ағысындағы үлкенді кішілі өзендердің бойында өмір сүрген тайпалардың егін шаруашылығымен айналысқандығын анықтай келе, аймақта көшпелі және отырықшы тайпалардың өмір сүргендігін баяндады [7, 8-10 б.]. Осылайша Ресей Патшалығы тұсында аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген саяхатшылар мен өлкетанушылардың зерттеулерінің нәтижесінде аймақтағы ескерткіштер археологтардың назарын аудара бастады.

Аймақтағы археологиялық зерттеулер 1930 жылдардан бастап жүйелі түрде жүргізіле бастады. 1934-1938 жылдары Г.В.Григорьев басшылығындағы Янгиюль Археологиялық Экспедициясы ежелгі Қаунчи-Тева, Алимбай-Тева, Шурали-Сай, т.б. қалаларында және Қаунчи-Тева қорымында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді [8, 3-42 б.; 9, 2-40 б.; 10, 3-39 б.; 11, 47-67 б.]. Г.В.Григорьевтің ежелгі Қаунчи-Тева қаласы мен оның маңындағы қорымда жүргізген археологиялық зерттеулерінің нәтижесінде Сырдарияның ортаңғы ағысындағы, соның ішінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетінің өзіндік ерекшелігі анықталып, оған «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілді [12, 220 б.].

1948-1952 жылдары А.Н.Бернштамның басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Экспедициясының мүшелері Е.И.Агеева мен Г.И.Пацевичтің аймақта жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес өзені бойында орналасқан бірнеше ежелгі қалалар мен қорымдардың орны анықталды. Сонымен қатар жоғарыда аты аталған ғалымдар аймақта орналасқан Ақтөбе, Шәушікұм қалашығы мен Мыңтөбе,¹ Узын-Ата қорымдарында археологиялық қазба жұмыстар жүргізіп, ескерткіштердің хронологиясын анықтады [13, 19-60 б.; 14, 97-100 б.].

1958-1962 жылы А.Г.Максимова басшылығындағы Шардара Археологиялық Экспедициясының мүшелері М.С.Мерещиев, Б.И.Вайнберг, Л.М.Левина, А.А.Чариков, Ф.Х.Арсланова Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес және Құркелес өзендері бойында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бірнеше ежелгі қалалар мен қорымдардың орнын анықтады. Мыңтөбе қорымы туралы алғашқы мәлімет осы зерттеулердің нәтижесінде кездеседі, сонымен қатар қорымның орны картада көрсетіледі (Карта 1). Жоғарыда аты аталған ғалымдар аймақта орналасқан Ақтөбе I-II, Шәушікұм қалашықтарында және Жаман-Тоғай, Ақтөбе, Шәушікұм, Төребай-Тұмсық, Шардара қорымдарында археологиялық қазба жұмыстар жүргізіп, ескерткіштердің хронологиясы, архитектурасы, қандай мәдениетке жататындығын анықтайды [15. 1-55 б.; 16. 1-35 б.; 17. 1-88 б.; 18. 1-18 б.; 19. 1-39 б.; 20. 1-42 б.; 21. 1-7 б.; 22. 1-60 б.; 23. 1-30 б.; 24. 1-18 б.; 25. 1-48 б.; 26. 66-80 б.; 27. 1-252 б.].

Осылайша, археологтардың назарын аудара бастаған қорымда 1982 жылы Н.П. Подушкин археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, қорымды жартылай жобаға түсіреді, сонымен қатар қорымның орнын картада көрсете отырып, жер бетіндегі материалдар

¹ Бұл қорым ортағасырлық Шардара қаласының оңтүстік батысында 4 км қашықтықта орналасқан.

бойынша қорымды б.з.б. 1 – б.з. 5 ғасырларға жатқызады [28. 223-224 б.]. 2016-2017 жылдары болса А.Н. Подушкин Мыңтөбе қорымындағы екі обада археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді.

2017 жылы қорымда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесі.

Маусымдық далалық археологиялық зерттеу жұмыстардың барысында қорымның жобасы сызылып, қорымның 646 обадан тұратындығы анықталды. Сонымен қатар қорымдағы үш обада археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді.

Бірінші обаның диаметрі 22,70 м, биіктігінің 4 м екендігі анықталды. Обадағы археологиялық зерттеулер, екі секторға бөліп қазу әдісі таңдалды. Қазба жұмыстары барысында солтүстік шығыс – оңтүстік батыс бағытында ені 1 м жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде диаметрі 8 м, сақталған биіктігі 2,15 м сағана анықталды. Сағананың кірісі солтүстік батысқа бағытталған (Сурет 1). Сағанада екі камера орналасқан. Камералардың ішіндегі бос топырақты тазалау барысында адам сүйектерінің бөліктерімен керамика сынықтары, ернеуі сынық құмыра табылды. Сағананың құрылысы мен табылған жәдігерлерді зерттей келе, сағананың IV – VI ғасырларға жататындығы анықталды. Ашылған архитектуралық құрылысты келешекте ашық аспан астындағы музейге айналдыра отырып, ежелгі тарихымызды келешек ұрпаққа таныту мақсатында және туристік бағытта қолдануға болады.

Екінші обада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде, ежелгі тайпалардың ұзақта қаза тапқан туыстарына арнап тұрғызған «кенотаф» - бос қабірдің орны анықталды.

Үшінші обаның диаметрінің 13 м, биіктігінің 1,70 м екендігі анықталды. Обадағы археологиялық зерттеулер, екі секторға бөліп қазу әдісі таңдалды. Қазба жұмыстары барысында шығыс, батыс бағытында ені 0,35 м жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде дромосты жерлеу орны анықталды. Жерлеу орнынан бес адамның қаңқасы, жеті дана қыш-құмыра, бір дана жебе ұшы, пышақ, ине, асық және әртүрлі тастардан жасалынған моншақтар табылды. Табылған жәдігерлерді зерттей келе, бұл обаның б.з.д. I – б.з. III ғасырларына, яғни қаңлы тайпаларының қауыншы мәдениетіне жататындығы анықталды.

Қорытынды. Қорыта келгенде, 2017 жылдың тамыз-қыркүйек айларында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде қорымдағы обалардың нақты саны мен көлемдері анықталды. Сонымен қатар жылдар бойы нақты хронологиясы анықталмай келген Мыңтөбе қорымындағы обалардың Темір Дәуірі мен Ерте Ортағасырларға жататындығы анықталды. Алдағы уақытта жүргізілетін зерттеулер бұл пікірімізді өзгертуі де мүмкін. Сонымен қатар Сырдарияның ортаңғы ағысында өмір сүрген ежелгі тайпалардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, күнделікті тіршілікте қолданған заттары жайында құнды деректер жинақталды.

Сурет 1. №1 обадан ашылған сағананың жалпы көрінісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Федченко А.П. Заметка о степи Кзыл-кум //Известия Туркестанского отдела Русского географического общества.–Выпуск 2. – Том XII.–1916. –С. 242.
2. Древности в окрестностях Ташкента (протоколы ТКЛИА) 1896, 7-17 стр.
3. Открытие Туркестанского Кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. – Ташкент, 1895, 4-5 стр.
4. Остроумов Н.П., Археологическая поездка в селение Мамаевку. ПТКЛИА, год IV. Ташкент, 1899, 118-137 стр.
5. Остроумов Н.П. Новые данные о глиняных погребальных урнах // ПТКЛИА. Год XI. 1 января 1906 г. – 1 января 1907 г. Ташкент, 1906. 32–44 стр.
6. Руднев А.О. Зброшеный уголок // Туркестанские ведомости. № 15-17, ПТКЛИА, Ташкент: 1900, 57-62 стр.
7. Голодная степь в ее прошлом и настоящем // Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей. Выпуск 1.– Петроград, 1914, 8-10 стр.
8. Григорьев Г.В. Отчет об археологической разведке в Янгиюльском районе УзССР в 1934 г. Ташкент. 193. 3-42 стр.
9. Григорьев Г.В., Громова В.И. Каунчи-Тева (раскопки 1935 г.). Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Ташкент, 1940, 2-40 стр.
10. Григорьев Г.В. Краткий отчет о работах Янгиюльской Археологической Экспедиции 1937 г. Ташкент, 1940, 3-39 стр.
11. Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков) // Известия Академии Наук Казахской ССР. № 46. Алма-Ата. 1948. 47-67 стр.

12. Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы. Алматы, 2009. бет. 220.
13. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды Института Истории, Археологии и Этнографии, Том 5. Алма-Ата, 1958. 19-60 стр.
14. Агеева Е.И. Керамика городища Шаушукумтобе и ее датировка // Древности Чардары... 97-100 стр.
15. Максимова А.Г. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1958 г. // Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 2. 1-55 стр.
16. Максимова А.Г. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1959 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 659. стр. 1-35.
17. Чариков А.А. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1959 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 660. стр. 1-88.
18. Максимова А.Г., Мершиев М.С. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 731. стр. 1-18.
19. Максимова А.Г. Дневник Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 733. стр. 1-39.
20. Арсланова Ф.Х. Дневник Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материялы. Фонд II, Дело 734. стр. 1-42.
21. Мершиев М.С. Отчет о работах 2 отряда Чардаринской археологической экспедиции на городище Актобе в 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материялы. Фонд II, Дело 735. стр. 1-7.
22. Максимова А.Г. Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1961 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 777. стр. 1-60.
23. Максимова А.Г. Дневник Чардаринской археологической экспедиции на курганного могилника Джаман-Тогай в 1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 869. стр. 1-30.
24. Мершиев М.С. Отчет о раскопках поселения Актобе I, 2 отряда Чардаринской археологической экспедиции в 1960-1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 872. стр. 1-18.
25. Мершиев М.С. Дневник о работах на городище Актобе I Чардаринской археологической экспедиции в 1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 873. стр. 1-48.
26. Мершиев М.С. К вопросу о генезисе оседлых поселений (на материалах городище Актобе I // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – Выпуск 3. -1965. –С. 66-80.

27. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). -Алма-Ата, Издательство НАУКА Казахской ССР. 1968. стр. 1-252.
28. Нурғалиев Р.Н. (гл. ред.). Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 1994 г. стр. 223-224.
29. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. -Москва, АН СССР. 1950, стр. 149-151.
30. Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ., Қазақстан археологиясы. Алматы, 2009. 160-230 бет.
31. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва, 1971. Издательство НАУКА. стр. 5-242.

REFERENCES

1. Fedchenko A.P. Zametka o stepi Kzyl-kým // Izvestia Túrkestanskogo otdela Rýsskogo geograficheskogo obshestva.–Vypýsk 2. – Tom XII.–1916.–S. 242.
2. Drevnosti v okrestnostyah Tashkenta (protokoly TQLA) 1896, str. 7-17.
3. Otkrytie Týrkestanskogo Kryjka líybitelei arheologii 11 dekabria 1895 g. – Tashkent, 1895, str. 4-5.
4. Ostroýmov N.P. Arheologicheskaja poezdka v selenie Mamaevkú. PTQLA, god IV. Tashkent, 1899, str. 118-137.
5. Ostroýmov N.P. Novye dannye o glinianykh pogrebalnykh ýrnah // PTQLA. God XI. 1 yanvaria 1906 g. – 1 yanvaria 1907 g. Tashkent, 1906. S. 32–44.
6. Rýdnev A.O. Zabroshennyi ýgolok // Týrkestanskije vedomosti. № 15-17, PTQLA, Tashkent: 1900, str 57-62.
7. Golodnaia step v ee proshlom i nastoiashem // Materialy issledovaniia k proektý orosheniia Golodnoi i Dalverzinskoi stepei. Vypýsk 1.– Petrograd, 1914, str. 8-10.
8. Grigorev G.V. Otchet ob arheologicheskoi razvedke v Iangúýlskom raione ÝzSSR v 1934 g. Tashkent. 1935 g. str – 3-42.
9. Grigorev G.V., Gromova V.I. Kaýnchi-Tepa (raskopki 1935 g.). Materialy k izýcheniý drevneishih domashnyih jivotnyh Srednei Azii. Tashkent, 1940, str. 2-40.
10. Grigorev G.V. Kratkii otchet o rabotah Iangúýlskoi Apheologicheskoi Ekspeditsii 1937 g. Tashkent, 1940, str. 3-39.
11. Grigorev G.V. Kelesskaia step v arheologicheskom otnosheni (K istorii kýltýry drevnih sakov) // Izveestia Akademii Naýk Kazahskoi SSR. № 46. Alma-Ata. 1948 g, str. 47-67.
12. Баирақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы. Алматы, 2009. бет. 220.
13. Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istrii osedlyh poselenii i gorodov Iýjnogo Kazahstana. Trýdy Institutýta Istori, Arheologii i Etografii, Tom 5. Alma-Ata, 1958. str. 19-60.
14. Ageeva E.I. Keramika gorodisha Shaýshýkýmtoobe i ee datirovka // Drevnosti Chardary... S. 97—100.
15. Maksimova A.G. Dnevnik Iýjno-Kazahstanskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1958 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 2. str. 1-55.
16. Maksimova A.G. Dnevnik Iýjno-Kazahstanskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1959 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 659. str. 1-35.

17. Charikov A.A. Dnevnik Iýjno-Kazahstanskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1959 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 660. str. 1-88.
18. Maksimova A.G., Mershev M.S. Otchet o rabote Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1960 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 731. str. 1-18.
19. Maksimova A.G. Dnevnik Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1960 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 733. str. 1-39.
20. Arslanova F.H. Dnevnik Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1960 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 734. str. 1-42.
21. Mershev M.S. Otchet o rabotah 2 otriada Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii na gorodishe Aktobe v 1960 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 735. str. 1-7.
22. Maksimova A.G. Otchet o rabote Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1961 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 777. str. 1-60.
23. Maksimova A.G. Dnevnik Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii na kýrgannogo mogilnika Djaman-Togai v 1962 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 869. str. 1-30.
24. Mershev M.S. Otchet o raskopkah poseleniia Aktobe I, 2 otriada Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii v 1960-1962 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 872. str. 1-18.
25. Mershev M.S. Dnevnik o rabotah na gorodishe Aktobe I Chardarinskoi arheologicheskoi ekspeditsii v 1962 g. // Á.H. Margulan atyndagy Arheologiya institýtynyń arhiv materialy. Fond II, Delo 873. str. 1-48.
26. Mershev M.S. K voprosý o genezise osedlyh poselenii (na materialah gorodishe Aktobe I // Izvestiia AN KazSSR. Seriya obshestvennyh naýk. – Vypýsk 3. -1965. –S. 66-80.
27. Maksimova A.G., Mershev M.S., Vainberg B.I., Levina L.M. Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniia v zone Chardarinskogo vodohranilisha). Alma-Ata, 1968. Izdatelstvo NAÝKA Kazahskoi SSR. str. 1-252.
28. Nýrgaliev R.N. (gl. red.) Svod pamiatnikov istorii i kýltýry Kazahstana. Iýjno – Kazahstanskaia oblast. Almaty: Qazaq Entsiklopediiasy, 1994 g. str. 223-224.
29. Bichýrin I.Ia. Sobranie svedenií o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena. T. 2. Moskva, AN SSSR. 1950, str. 149-151.
30. Baipaqov K.M., J.Q. Taimagambetov, Qazaqstan arheologiasy. Almaty, 2009. bet. 160-230.
31. Levina L.M. Keramika nijnei i srednei Syrdari v I tys. n.e. Moskva, 1971. Izdatelstvo NAÝKA. str. 5-242.

Г.Т.ЖОРАЕВА

т.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: ҰЛТТЫҚ РУХ ПЕН БІРЕГЕЙЛІК

Мақалада қазақ қоғамының әр кезеңінде өмір сүрген азаматтардың іс-әрекетінен ғасырлар бойы сөз асылын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық рух жайында сипаттама берілген. Қазақ ұлтының рухы қашан да биік. Рух әрбір адамның жүрегінде, отансүйгіштігінде байқалады. Ұлттық санасы, қасиеті жоғары болып, бар күшін елінің елдігін сақтауға, ұлт руханияты мен мәдениетін көтеруге, қазақи салт-дәстүрді сақтауға жұмсаған адамды рухы биікке жатқызған.

Қазақ халқы ұлттық салт-дәстүрді сақтауда діни дәстүрмен сабақтастырып, оның маңыздылығын насихаттаумен келді. Біздің ұлттық кодымыз - ұлтымыз, тіліміз, дініміз, діліміз, мәдениетіміз, әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз. Дәстүрімізді жаңғыртып, санамызға тек адамгершілік қасиеттер мен жұртымыздан қалған құндылықтарымызды анықтау қарастырылған.

Кілт сөздері: рух, латын әліпбиі, бірегейлік, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, сабақтастық, толеранттылық, құндылық.

Г.Т.Жораева

Духовная модернизация: национальный дух и уникальность

В статье дается описание национального духа, передаваемого из поколения в поколение, не теряя на протяжении веков бесценный смысл жизни граждан, живших на разных этапах казахского общества. Дух казахского народа всегда на высоте. Дух проявляется в сердцах каждого человека, в патриотизме. Мы называем духовно-сильным человеком того, кто вкладывает все силы что бы сохранить единство народа, поднять национальную духовность и культуру, того, кто чтит традиции казахского народа и тот у кого высокое народное мышление.

Казахский народ связывался с религиозными традициями в сохранении национальных традиций, пропагандируя его значимость. Наш национальный код - наша нация, язык, религия, менталитет, культура, обычаи, традиции. В статье рассмотрены развитие традиции, включение человеческих качеств в наши жизни и определение оставшихся от предков ценностей.

Ключевые слова: дух, латиница, уникальность, традиции, обычаи, связь, толерантность, ценность.

G.Zhorayeva

Spiritual Modernization: National Spirit and Uniqueness

The article describes the national spirit transmitted from generation to generation, without losing for centuries the invaluable meaning of life of citizens who lived at different stages of the Kazakh society. The spirit of the Kazakh people is always on top. The spirit is manifested in the hearts of every person, in patriotism. We call a spiritually strong person who invests all the forces to preserve the unity of the people, to raise the national spirituality and culture, the one who honors the traditions of the Kazakh people and the one who has a high national thinking.

Kazakh people associated with religious traditions in the preservation of national traditions, promoting its importance. Our national code is our nation, language, religion, mentality, culture, customs, traditions. The article deals with the development of tradition, the inclusion of human qualities in our lives and the definition of the remaining ancestral values.

Keywords: spirit, Latin, uniqueness, traditions, customs, communication, tolerance, value.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарлама іспеттес мақаласында Қазақстанның үшінші жаңғыруына аяқ басып, екі ірі процесті, яғни саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алғандығын баса айтқан болатын. Бұл екі процестің ең басты мақсаты елімізді әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосу. Осы мақсатқа жету үшін «санамыз ісімізден озып жүруі, яғни, одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» деп, рухани жаңғыру жолында бірнеше міндеттерді жүзеге асыруды ұсынды. Солардың арасында ұлттық сана-сезіміміз бен дүниетанымымыз да ұлттық бірегейлікті сақтаудың маңыздылығы ерекше көтерілді.

Елбасы ұлттық бірегейлікті сақтаудың екі қырын атап өтті. Оның біріншісі, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту де, екіншісі, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту [1, 1,5-бб.].

Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев «Тәуелсіздік дәуірі» атты еңбегінде тәуелсіздігімізді алған 26 жылдың ішінде ауыртпалықты да, толқыныстарды да көргенімізді, алайда саяси, экономикалық дағдарыстардан мойымай өтіп, үшінші жаңғыруға аяқ басқанымызды айрықша айтып, өткенге көз сала, болашаққа қарай нық сеніммен жүрудің маңыздылығын саралап берген еді [2, 17-19-бб.].

Қай халық болмасын жерін, ұлттық салт-дәстүрін, тілін, дінін, мәдениетін, әдебиетін, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухын сақтауға, ұрпақтан-ұрпаққа қалдыруға тырысады. Себебі, ұлттық құндылығын жоғалтқан халық еш уақытта еңсесін көтере алмайды, ондай елді ешкім де мойындамайды. Қаншама халықтың дүниетанымынан, жерінен, тілінен, дінінен айырылып, біреулерге кіріптар болып отырғандығы тарихтан белгілі. Елбасының рухани жаңғыруда осындай ұлттық құндылықтарымызды сақтауымыздың маңыздылығын көтеруінің мәнісі де осында.

Қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен әдебиеті, тарихы ғасырдан-ғасырларға жалғасып, өміршеңдігін сақтап келеді. 2012 жылы 14 желтоқсанда жарияланған «Қазақстан-2050» Стратегиясында Елбасы мемлекетіміз Мәңгілік ел болуға өткен замандағы балалардың ерлігі мен бүгінгі буынның ерен істері және алдағы жас ұрпақтың арасындағы байланыс болған жағдайда ғана қол жеткізе алатындығымызды атап өткен болатын. Бұл дегеніміз ұлттың тілі, руханияты, дәстүрін, мәдениеті сияқты құндылықтарды жоғалтпай, өскелең ұрпақтың бойына сіңіру болып табылады.

Кешегі өткен батырларымыздың ерлігі, билеріміз бен шайырларымыздың даналығы, данышпандарымыздың философиясы, зиялыларымыздың ғұламалығы, осының бәрі рухымызды көтеріп, ұлттық санамыздың орнығуына, дамуына жол ашты. Тарихтағы жеке адамдар мен би-шешендердің сын сәттердегі шешімдері қазірдің өзінде де тәлім-тәрбиелік маңызы зор.

Би-шешендердің қызметі қазақ халқының барлық әлеуметтік топтарының адамгершілік-имандылық мінез-құлық дағдыларын ата-бабалық қалыптасқан жүйемен жүріп отыруын қадағалап, елді басқарып отырған хандарды да, қол бастаған батырларды да, мыңғырған малы бар байларды да, дәулеті жоқ кедей шаруаларды да, ел ісіне араласа бастаған бозбалаларды да халықтық адамгершілік ұлағатымен тәрбиеледі [3].

Абайтанушы Мұхтар Әуезовтың «Әрбір хан өз қасына ақылшы болатын би таңдағанда да, ең алдымен, сөз тапқыш, өткір деген суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын.

Бұлардың саяси салмағы зор болғандықтан, аузынан шыққан сөз де олқы болмауға тиіс» деуінің себебі де осы [4, 17-б.].

Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке билер ел басына қиыншылық туған кезде би кеңестерін өткізіп, ел дауын да, жер дауын да, құн дауын да шеше білді. Олардың дуалы ауыздарынан шыққан төрелік, даналық сөздері халық арасына лезде тарап, ұранға айналғанын баршамыз білеміз. Үш бидің де шешендік сөздері ұлағатқа айналды. Сөйтіп, бір жағынан ұлттық рухты көтерсе, екіншісі дәстүр жалғастығына меңзеді. Олардың аузынан шыққан әрбір сөз халықтың жадында сақталып қалды.

Кесек-кесек ой өрбітіп, тапқыр сөздерімен билік айтқан даналардың бізге жеткен өрнекті ойларының мәнісі не деген ой да туындауы мүмкін. Бұдан біріншіден, қазақтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын сақтау болса, екіншісі ортаны имандылыққа, ізгілікке қарай тәрбиелеу, үшіншісі, үлкендерге құрмет көрсету, отбасы және неке саласындағы тәрбие және тағы басқаларды көруімізге болады.

Қазақ халқы ұлттық салт-дәстүрді сақтауда діни дәстүрмен сабақтастырып, оның маңыздылығын насихаттаумен келді. Халықтық дінді құрайтын сенім-нанымдар мен ырым-жоралғылардың адам бойына сіңуін тіледі. Бала, ұрпақ тәрбиесіне көп көңіл бөліп, оларға үлкенге тағзым, кішіге ілтипат етуге, мейірбандылыққа, ізгілікке баулуда діннің, батаның орнын ерекше көрсетті.

Жалпы, қазақ қоғамының әр кезеңінде өмір сүрген азаматтардың іс-әрекетінен ғасырлар бойы сөз асылын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық рух байқалады. Қазақ ұлтының рухы қашан да биік. Рух әрбір адамның жүрегінде, ол отансүйгіштікте, жерін, елін, дінін сүйгіштікте деген пайымды ұстанады. Ұлттық санасы, қасиеті жоғары болып, бар күшін елінің елдігін сақтауға, ұлт руханияты мен мәдениетін көтеруге, қазақи салт-дәстүрді сақтауға жұмсаған адамды рухы биікке жатқызған.

Рух жайында академик М.Қозыбаевтың мынадай бір жазғаны еске түседі: «Рух – Ахмет Байтұрсыновтың анықтамасы бойынша, халықтың жаны. Аруақ Шоқанның айтуы бойынша, ата-баба рухы. ...Рух - туған жер, туған ел, ана тілі, ата тарихы, ұлт менталитеті ұғымдарымен, түйіндеп айтқанда, Отанмен тағдырлас. Ұлың рухты болса сүйікті, қызың қылықты болса бақытты. Рухты жан – Азамат – Адам, рухсыз – тұғырсыз – надан, не есалаң.

Бір сөзбен айтсақ: Рух адам баласының жан дүниесінің арқауы. Рух, Ахмет Байтұрсынов көрсеткендей, «ұлы мақсат, ұлы мұрат» үстінде керек. Ендеше, рух – Отан сүйгіш патриоттың жаны мен қаны» [5, 230-б.]. Рухы биік халық езушілікке, қанаушылыққа қарсы төтеп бере алатын, өз күшіне, өз құдіретіне сенетін халық. XX ғасыр басында ұлт зиялысы Мұстафа Шоқай «Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі» деп тұжырым жасаған [6, 11-б.]. Осы ой түйіні арқылы ол ұлттық еркіндік пен азаттыққа талпынуда халықтық рухтың жоғары болғандығын, яғни тәуелсіз, еркін өмірге ұмтылысының күштілігін көрсеткендей.

М.Шоқай «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тілге» санаса, А.Байтұрсынов осы ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын осы тіл екендігін баса айтқан [6, 75-б.]. Оның «бала өз ана тілінде тәрбиеленбесе, өз халқына қызмет ете алмайды» деуінде де үлкен мән жатыр. Бүгінгі жастардың бойында қазақ халқының тілінің, мәдениетінің, дәстүрінің өз елінде салтанат құруын қалауы мен сол жолда бар күш-жігерлерін салуы өткен ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының арманының жалғасы іспеттес. Бұл ұлтқа тән игі қасиеттері олардың бойларынан табылуы, рухтарының көтерілуі деп түсінуімізге болады.

Халықтың рухын, ұлттық рухты қалай көтеруге болады? Адам бойына рухты, руханилықты қалыптастырудың маңыздылығы бар ма?

Руханилық – адамға тән маңызды қасиеттердің бірі. Адам өз бойында адами қасиеттерді дамытып, ар-ұят, достық, махаббат, әділдік және тағы басқа құндылықтар

арқылы руханилыққа жетуге болады. Адам бойына тән руханилық болмыс оның мәдени құндылығын арттыра түседі. Жалпы руханилық өз мағынасында адам мен қоғам арасындағы қатынастың дәнекері болып табылады. Рухы биік адамның бойында руханилық қасиеті де берік.

Ұлттың ұлылығы – оның руханиятында. Әрбір ұлттық мәдениет өзінің дамуында руханият дүниесіне сүйенеді. Әлихан Бөкейханұлы рухани мәдениеттің белгісі ретінде жалпы оқу, газет, кітап оқу, ғылым жолын тану, қол жеткен ғылым жолында ізденіп, адам баласына жақсылық жол ашуды атады [6, 91-б.]. Расында да алаш көсемі айтқандай, ұлт рухының жетілуі, кемелденуі бұл оқу-білімде, ғылымда екені сөзсіз. Міне, осындай Алаш зиялыларының рухани ізденістерге қатысты ой-толғамдарын мойындау бүгінгі ұрпақ үшін өркениеттіліктің, тарихи санамыздың өскендігін көрсетпекші.

Академик, философ Ә.Нысанбаевтың «Бәсекеге қабілетті рухани жағынан жетілген адам қалыптастыру бүгінгі күннің өскелең талабы. Руханият дамымаған жерде әртүрлі кикілжің де, қақтығыс та көп болады. Басты ұстанымдардың бірі толеранттылық (төзімділік) болатын қазақ философиясы еліміздің рухани тірегі болып табылады. Руханияты мен мәдениеті жоғары халықтың болашағы да жарқын және айқын болмақ», - деп жазуында үлкен мән жатыр [7, 74-б.].

Елбасы Қазақстан халқының ұлттық бірегейлікті одан әрі нығайтуда толеранттылық (төзімділік) құндылықтың аса қажеттігін баса көрсеткен еді [2, 17-19-бб.]. Төзімділік менмендік, парықсыздық, ымырасыздық және тағы басқа қоғамға кереғар құбылыстарға кедергі болары сөзсіз. XX ғасыр басында қазақ зиялылары ұлттық тіл мен діннің, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің жойылып кетпеуі үшін ұлттық мінезді, ұлттық намысты қалыптастырудың маңыздылығын көре біліп, тіл мен ділдің тоқырауға ұшырауына жол бермеу жолында үкіметтің қысаң саясатына қарамастан күрестерін жүргізе беруі төзімділіктің бір көрінісі деуге болады. Әлихан, Ахмет, Шоқайлар ұлтқа деген сүйіспеншілікті көрсеткен.

Қоғамдағы түрлі өзгерістер міндетті түрде адамның көзқарасына өзгертулер алып келеді. Қазіргі кездегі төзімділік немесе толеранттылық бұл этностар аралығында ұлттық бірлікті, ынтымақтастықты, достықты, сабырлықты сақтау, жас өспірімдерді адамгершілік, кішпейілік, ізгілік қасиеттерге баулу, жігерлік құндылықты орнату, жауыздық, қатыгездіктен безіндіру болды. Адам бойындағы рухты жасытатын жасандылық, әділетсіздік, қанағатсыздықтан арылту. Міне, осы тұрғыдан алғанда төзімділіктің мәнісі жоғары.

Елбасы рухымыздың жаңғыруына кедергі келтіретін екі жайтты қадап көрсетті. Оның біріншісі, ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды, екіншісі, алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертертпа тұстарынан бас тарту мәселесі [8].

Біздің ұлттық кодымыз ұлтымыз, тіліміз, дініміз, діліміз, мәдениетіміз, әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз. Ұлттық код бұл – біздің санамыз, адамгершілікті қасиетіміз. Оған жетудің жолдары ғасырлар бойы күрделі болса да, қазірде өз жемісін беріп отыр. Сол жемісті кеңінен өрбітіп, өрістетіп, халқымыздың алдында тұрған парызымызды жүзеге асыру аса маңызды.

Ұлттық рухымыздың кемелденуінде ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз бен тілімізді, мәдениетімізді сақтап, бағалауға міндеттіміз. Кешегі өткен ғасырлардағы түркі халқына ортақ данышпан ғұламаларымыз М.Хайдар Дулатидан бастап, Ж.Баласағұн, М.Қашқари, А.Иасауидың бізге жазып беріп кеткен өрнектерін, даналықтарын келешек ұрпаққа жеткізу олардың ұлттық санасының кемелдене дамуына, сөйтіп ұлттық рухты асқақтатуына жол ашары сөзсіз.

Елбасымыз «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында таяуда жүзеге асыратын міндеттердің ішіндегі ең маңыздылары бұл қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру және Қазақстанның қасиетті жерлерін анықтау және «Туған жер» бағдарламасын жасау арқылы өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру, өңірдің тарихын зерделеу, мәдени-тарихи ескерткіштерді және мәдени нысандарды қалпына келтіруді қолға алудың қажеттігін баса көрсеткен болатын [1, 23-б.]. Бұл «Туған жер» бағдарламасы «Туған ел» бағдарламасына ұласып, өлкетану барысына мейлінше көңіл аударыла бастады.

Елбасы Қазақстанның «...жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ - жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек. Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі» деуінен көп нәрсе ұғынуымызға болады.

Әрине, бұл дегеніміз мәдени және рухани мұраларымызды қайта жаңғыртып, еліміздің тарихи мұраларын насихаттау, өскелең ұрпақтың бойына патриоттық сезімді орнату.

Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру мәселесі еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары көтерілген. Ал 2012 жылғы «Қазақстан-2050» Стратегиясында бұл мәселе тағы да көтеріліп, алдымызға «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керек» деген міндетті қойды. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін оның құрамында болған бірнеше түркі мемлекеттер тәуелсіздігін алғаннан кейін-ақ латын жазуына көшкен болатын. Қазіргі таңда тек Қазақстан мен Қырғызстан ғана орыс жазуымен қалып отыр.

Латын жазуына қатысты тіл мамандары бірнеше әліпби нұсқасын жасап, халықтың талқылауына ұсынып, соның нәтижесінде 2017 жылдың 26 қазанында Елбасының жарлығы шықты. 2025 жылға дейін латын графикасына көшу қажеттігі көтерілді. Латын әліпбиінің соңғы нұсқасы 2018 жылы 19 ақпанында бекітілді. Сөйтіп, еліміз латын жазуына көшудің дайындығына кірісіп кетті.

Негізінде латын әліпбиіне көшу бұл негізінде мемлекеттік тілді дамытып қана қоймайды, сонымен қатар түркі тілдес елдермен қарым-қатынасымызды нығайтады.

Бүгінгі өркениеттілікке ұмтылған егеменді ел, мемлекетіміздің патриоттық ұрпағын тәрбиелеуде өткенімізді еске алып, өшкенімізді жандандырып, ұмыт болып бара жатқан дәстүрімізді жаңғыртып, санамызға тек адамгершілік қасиеттер мен жұртымыздан қалған құндылықтарымызды бағалау аса маңызды. Міне, осы жағдайды Елбасының рухани жаңғыруға қатысты тұжырымдамасы меңзеп көрсетеді. Ұлт болашағын көркейтуді, тәуелсіздік талабына сай жаңғыртуды қажет етуді еске салғандай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. - Алматы, 2018.
2. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Алматы, 2017. – 508 б.
3. Ошақбаева Ж. Дүниетанымдық әмбебаптар: тарих пен тағылым. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 2014. – 242 б.
5. Қозыбаев М.К. Өркениет пен ұлт. – Алматы: «Сөздік-словарь», 2001. – 369 б.
6. Алаш ұлағаты: Алаш қайраткерлерінің ел болашағын елестеткен қанатты, даналық, түйін ойлары. – Алматы, 2017. – 227 б.
7. Нысанбаев Ә. Қазақстан халқының рухани-құндылықтық әлемі. – Алматы, 2015. – 178 б.
8. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2017. 12 сәуір.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Bolashaqqa bagdar: ruhani jangiru. // Egemen Kazakhstan. – Almaty, 2018.
2. Nazarbaev N. Tauelsizdik dauiri. – Almaty, 2017. – 508 b.
3. Oshaqbaeva J. Dunietanymdyk ambebaptar: tarih pen tagylym. -Almaty: Ana tili, 1991. -240 b.
4. Aueзов M. Adebiet tarihy. – Almaty, 2014. – 242 b.
5. Kozybaev M.K. Orkeniet pen ult. – Almaty: «Sozdik-slovar», 2001. -369 b.
6. Alash ulagaty: Alash kairatkerlerinin el bolashagyn elestetken kanatty, danalyk, tuin oilary. – Almaty, 2017. – 227 b.
7. Nysanbaev A. Kazakhstan halkynyn ruhani-kundylyktyk alemi. -Almaty, 2015. – 178 b.
8. Nazarbaev N. Bolashakka bagdar: ruhani jangyry // Egemen Kazakhstan. 2017. 12 sayir.

ӘОЖ 930:002.6

ҒТАМР 03.01.29

А.С.ҚАСЫМБЕКОВ

техн.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің доценті (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: abbazbek.kasymbekov@ayu.edu.kz

**XIX ҒАСЫР ЖАЗБА ДЕРЕК КӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ
МҰРАСЫ: «е-КАТАЛОГ»**

Мақалада XIX ғ. жазба дереккөздеріндегі Қазақстан мәдени мұрасына тиісті ақпараттық ресурстардың электрондық каталогы мен толықмәтінді деректер базасын құру үдерісі қарастырылған. Жаңа ақпараттық технологиялар негізінде мәліметтерді жедел іздестіріп табу, тиісті деректерді сәйкесінше өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз етудің ортасы қалыптастырылған. Жасақталған электрондық каталог пен толықмәтінді деректер қорындағы ақпараттық ресурстар, Қазақстанның сол өткен дәуіріндегі қалыптасқан жағдайдың аспектілерін әр қырынан қарап талдау, рельефті реконструкциялау және олардың қалыптасу элементтерінің тарихи шынайылығын бағамдауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздері: XIX ғасыр жазба дереккөздері; мәдени мұра; электрондық коллекциялар; электрондық каталог; толықмәтінді деректер базасы.

А.С.Касымбеков

**Культурное наследие Казахстана в письменных
источниках XIX века: «е-каталог»**

Рассматриваются вопросы создание электронных каталогов и баз данных полнотекстовых информационных ресурсов культурного наследия Казахстана относящегося современному Казахстану в письменных источниках XIX века. Сформирована информационная среда путем организации оперативного поиска, обработки данных и дистанционного доступа к источникам и ресурсам в электронных коллекциях на основе новых информационных технологий. Сформированные информационные ресурсы в электронных каталогах и полнотекстовых базах данных дают возможность полноценно проанализировать различные аспекты информационных ресурсов, реконструировать рельефно особенности ситуаций и проследить через призму истории достоверности создания отдельных их элементов культурного наследия современного Казахстана.

Ключевые слова: письменные источники XIX века, культурное наследие, электронные коллекции, электронный каталог, полнотекстовые базы данных.

A.S.Kasymbekov

**Cultural Heritage of Kazakhstan in Written Sources of the
XIX Century: “e-catalog”**

The questions of creation of electronic catalogs and full-text databases of information resources of the historical and cultural heritage Kazakhstan pertaining to the modern Kazakhstan in written sources of the XIXth century are considered. The virtual environment through the organization of operational research, data processing and remote access to the necessary sources and resources on the basis of new information technologies is created. Information resources in

electronic catalogs and full-text databases give the chance fully analyze different aspects of information resources, vividly reconstruct the features of the situation and follow through the history of creation the individual elements of the cultural heritage of that period of modern Kazakhstan.

Keywords: written sources of the XIX century; electronic collections; cultural heritage; electronic catalog; full-text database.

Қазақстанның «Мәдени мұра» бағдарламасына тиісті өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді құжаттардың жақын және алыс шет елдердің кітапханалары мен мұрағаттарында сақталғандығы туралы мәліметтерге сүйенсек, бір ғана «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қыруар жұмыстар атқарылған. Олар әлі де өзінің жалғасын табуда және көлемі жағынан алдағы жүргізілетін зерттеулерге негіз бола алады. Әсіресе өте сирек кездесетін басылымдар мен қолжазба нұсқаларының электрондық коллекцияларын құру, оларды өскелең ұрпақ өкілдері үшін сақтау мақсатында бірыңғай виртуалды ақпараттық орталар арқылы ғылыми айналымға ендіруде, тарихи жазба деректер мен көне жәдігерлерді зерттеудің маңыздылығы бүгінгі күнде өзекті.

Солардың қатарында – жақын және алыс шет ел кітапханалары мен мұрағаттарының қорларында сақталған жазбаша дерек көздеріндегі Қазақстан мәдени мұрасына тиісті ақпараттық ресурстар көптеп кездеседі. Түркілердің мәдени мұраларын сақтау және оларды қорғау мәселелерін түбегейлі шешудің бірден-бір сара жолы – оларды сандық форматқа түсіру қажеттілігі дәлелденген. Себебі, өткен ғасырлардан қалған көптеген құнды құжаттар уақыт мерзімі өте келе тозығы жетіп деформациялану және т.б. зақымдарға ұшырауы нәтижесінде жарамсыз болып, олардан пайдалану мүмкіндігі шектеледі.

Сондықтан, сирек кездесетін тарихи құнды құжаттар мен қолжазбаларды электрондық сандық форматтардағы қалыпқа түсіру және заманауи ақпараттық технологиялар негізінде виртуалды ақпараттық орталар қалыптастыру арқылы ғылыми айналымға қосу үшін технологиялық алғышарттарды қалыптастыру, тарихи жазба деректер мен көне жәдігерлерді сақтау үдерісінде, бүгінгі күндегі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылады.

Білім беру жүйесінің ұлттық компьютерлер торабында жұмыс істейтін интегралданған ақпараттық жүйелердің құрамында, арнайыландырылған дербес дерекқорларын жасау барысында, еліміздің тарихына, мәдениетіне, ғылымына қатысты көне қолжазбалар мен сирек кездесетін толықмәтінді ақпараттық ресурстарға қашықтықтан қолжетімді ету және олардың толық қорғалуын қамтамасыз ететін бағдарламалық кешендер жүйесін жасау және оларды қазіргі заманға сәйкес талаптар бойынша жетілдіру, «Цифрлы Қазақстан-2020» бағдарламасының орындалу барысындағы өзекті мәселелердің бірі саналады.

Университет ғылыми кітапхана жүйелерін заманауи талаптарға сай ұйымдастыру, автоматтандырылған кітапхана жүйелеріндегі ақпараттық білім ресурстарының электрондық коллекцияларын жаңа ақпараттық технологиялар негізінде интеграциялау және кооперациялау үдерістері қарқындап дамып, бүгінгі күнде өзінің жемістерін беруде.

Түркістан өлкесінің бүгінгі күндегі Қазақстандық бөлігінің өткен шағы туралы өте сирек кездесетін құнды тарихи дереккөздер мен материалдар топтамаларының арнайы мәліметтер базасын жаңа ақпараттық технологиялар негізінде құру әртүрлі деңгейлерде өрбіп, жалғасуда. Қазақстанның мәдени мұрасына тиісті өткен ғасырлардағы көне қолжазбалар мен өте сирек кездесетін толықмәтінді құжаттарды өскелең ұрпақ үшін жинау, өңдеу және оларды жүйелеп талдаулар негізінде сандық форматтарда сақтау, зерттеудің маңыздылығын арттыра түседі.

Бұл бағыттағы өткізілген нақты зерттеулерге жасалған ретроспективалық шолулардың нәтижелері көрсеткендей, Түркістан өлкесінің негізгі тұрғылықты халықтарының мәдени

мұрасы болып есептелетін, ішінде бірегей және толық мәтінді ақпараттық деректерге негізделген материалдар келтірілген XIX ғасыр жазбаша дереккөздері посткеңестік кеңістіктегі елдердің кітапханалары мен мұрағаттарында сақталған [1].

Бүгінгі күндегі қалыптасқан жағдайда, бұл құндылықтарды іргелі түрде зерттеу үшін мүмкіндіктер жеткілікті, яғни оларды жүйелеп бірізділендіру және каталогтандыру үшін қажет болған материалдардың сандық форматтағы нұсқалары бар. Мұндай түрдегі мәліметтердің үлкен қорлары, қайта өңдеу мен жүйелі талдауды қажет етеді және оларды халық игілігіне пайдалану үшін, тұтынушыларға ыңғайлы түрде ұсыну керек.

Бірақ, бұл ақпараттық деректер мен құжат түрлерінің сан алуандылығы, көлемдері мен құрылымдық кейіптерінің ретсіздігі соншалықты, оларды зерттеу үшін қолданыстағы дәстүрлі әдістер мен технологиядан пайдалану жеткіліксіз. Қажетті релевантты материалдарды жедел түрде іздестіріп тауып, оларды сәйкестерінше өңдеу, саралау және жүйелі талдау жүргізіп құрылымдау негізінде қалыптастырылатын электрондық ресурстарды жасау үшін заманауи ақпараттық технологияларға негізделген бағдарламалық кешендер қажет. Жасақталған нақты электрондық ресурстардан пайдалану үшін корпоративтік жүйелер мен желілер торабында жұмыс жасай алатын электрондық кітапханалар қажет.

Электронды кітапхана жүйелері мен желілерін жобалау үдерісін жүзеге асырудың ерекше айқындалған бағыттар мен тәсілдері ерекшеліктерін шартты екі түрде – корпоративтік каталогтау жүйесі және кітапханалық жүйелер мен желілер ретінде қарастыруға болады. Оларды жобалау мен жүзеге асыру үдерісі – бір жағынан автоматтандырылған жүйелерді жасаудың жалпы тәртібіне бағындырылған болса, ал екінші жағынан өзіндік заманауи ерекшеліктермен сипатталады [2].

Корпоративті каталогтау жүйелерін жасаудың негізгі мақсаты: жаңа ақпараттық технологиялардың дербес жұмыс істеу жағдайында едәуір қомақты болып, әрі әрдайым тұрақты өсу ағысына бейім каталогтандыру шығындарын қысқарту; электрондық каталогтарды ақпараттық (формат саны бойынша) және лингвистикалық өзара ықпалдастығын әрі кітапханалық ресурстарға толыққанды ену мүмкіндігі үшін, кітапханалық мәліметтер базасын (бір ел аумағында, әлемдік қауымдастықта тұтастай біріктіретін) қамтамасыз ету; түпнұсқа құжаттарды сипаттап жазу, библиографиялық жоғарғы сапасын қамтамасыз ету; осы қызметке қатысудан (салалар бойынша) нақты табыс табудың қаражат көздеріне айналдыру. Осы бағытты табысты жүзеге асырудың әлемдік кітапханалық тәжірибедегі көрнекті мысалдарының бірі OCLC (Online Computer Library Center) корпорация жүйесі саналады [3].

Қазіргі таңда, ғаламтор желісінің инфрақұрылымдары мен қолданыстағы заманауи ақпараттық технологияларының негізінде жасақталған электрондық каталогтар, толықмәтінді деректер базалары жетерлі. Ондағы ақпараттық ресурстарды жедел іздестіріп табу, сұрыпталған тиісті деректерді қайта өңдеу және оларға қашықтықтан қолжетімділік рұқсатының қамтамасыз етілу мүмкіндіктері бар орталар қалыптасуда. Виртуалды орталар пайдаланушылар үшін басқадай жолмен алынуы мүмкін болмаған (немесе өте қымбат) көптеген ақпарат кеңістігіне жол ашуда. Әр түрлі типтегі желілерді біріктіруде жасақталған және қолданыстағы электрондық коллекциялардағы деректерді дербес іздестіру үдерісінің ерекшеліктерін ескеру мүмкіндігі бар динамикалық сайттар, әр түрлі ақпараттардың дерек көздеріне айналуға [4].

Осы орайда, ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2015-2017 жж. арналған гранттық қаржыландыру бойынша «Қазақстанның XIX ғасыр жазба дерек көздеріндегі мәдени мұрасының виртуалды кітапханасы» тақырыбы бойынша (жоба жетекшісі – доцент Э.Е.Альжанова) Ахмет Ясауи атындағы университет қабырғасында жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін атап өтуге болады. Жобаның

орындалу барысында қол жеткізілген арнайы дербес электрондық каталог пен деректер базасын толтыру үшін әзірленген тарихи құжаттардағы ақпараттық ресурстардың электрондық коллекциялары мен бағдарламалық кешеннің алғашқы нұсқасы, аталмыш бағдарламаның нақты іске асырылу барысында жасалған байсалды қадамдардың бірі болып саналады.

XIX ғ. жазба дереккөздеріндегі Қазақстанның мәдени мұрасының бірі және бірегейі болған – «Түркістан жинағы» топтамасындағы тарихи құжаттарға негізделген ақпараттық материалдар бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстарының Қазақстан мәдени мұрасына қатысты алғашқы нәтижелері – тарих, этнография және археология салалары бойынша іріктеліп алынған және тиісті рубрикаларға жүйеленіп бөлінген ақпараттық ресурстардан тұрады. Бұл арнайы жасақталған электрондық коллекциялардың толықмәтіндік құжаттарымен, көрсетілген басылымдар бойынша танысуға болады [5].

Арнайы жабдықталған электрондық каталогтардағы библиографикалық жазбаларға негізделіп әзірленген ақпараттық ресурстар дереккөздерінің алғашқы нұсқасы – 12-рубрикаға бөлінген «бас тақырыптар» бойынша 312 толықмәтінді дереккөздерден сомдалған келесі жазбалардан тұрады: этнографияның жалпы мәселелері (57); Әдет, ғұрып және салт дәстүрлері (7); Үйлену рәсімдері (9); Жерлеу рәсімдері (10); Мазараттар және қабірлер ескерткіштері (14); Нанымдар. Ырымдар. Жоралғылар (17); Ойындар. Қызықтар. Аңшылық (5); Халық ауыз шығырмашылығы (1). Мақал мәтелдер. Афоризмдер. Жұмбақ жаңылтпаштар (10). Қиссалар. Аңыздар. Хикаялар (15). Ертегілер. Әңгімелер. Мысал-мысқылдар (29). Поэзия. Поэмалар. Өлеңдер. Музыкалар (11). Негізгі дереккөз құжаттарының толықмәтінді тізімінің 12-шрифте терілген жалпы көлемі 25 беттен тұрады.

Бұл этнографиялық электрондық коллекциялар материалдары бойынша посткеңестік дәуірінде жүргізілген ғылыми зерттеулердің көлемінің ауқымдылығын атап өту үшін, тек бір ғана атақты фольклорист, этнограф-ғалым, Ә. Диваевтың ғылыми шығармаларын атап өтуге болады. Мұндағы дерекқордағы библиографикалық көрсеткіштердің жазбаларына сәйкес әзірленген дербес электрондық каталогта 94-дереккөзден тұратын толық мәтінді құжаттар берілген. Кейбір ғылыми зерттеулерде келтірілгендей, бұлардың жалпы саны, 100-ден астам екендігі көрсетіледі [6].

Деректер базасындағы дереккөздерді жедел іздестіріп табу, сұрыпталған тиісті деректерді қайта өңдеу арқылы қажетті материалдардың толықмәнді нұсқаларымен танысу және көшіріп алу, оларға қашықтықтан қолжетімділікті қамтамасыз ету нәтижесінде қалыптастырылған виртуал ортаны пайдаланушы қауым өкілдерін нақты релевантты ақпараттармен қамтамасыз ету үшін жүйеде тиімді жұмыс жасауды ұйымдастыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Автоматтандырылған кітапханалар жүйесінің құрамында жұмыс жасайтын «XIX ғасыр жазбаша дереккөздеріндегі Қазақстан» деректер базасының алғашқы нұсқасының электрондық каталогы – ақпарат ресурстарын іздестірудегі негізгі құрал болып табылады. Қазақстан мәдени мұрасына тиісті тарих пен этнография, археология және т.б. салалары бойынша іріктеліп алынған және тиісінше, жиырма пәндік рубрикаларға бөлініп жүйеленген және құрылымданған ақпараттық ресурстары аннотациялы библиографиялық көрсеткіштер арқылы өрнектелген.

Электрондық каталог құжаттарының аннотацияланған библиографиялық көрсеткіштеріндегі деректер – 20 пәндік рубрикаларға бөлінген. Онда тақырыптар мен авторларына, түйінді сөздері, баспалары мен шыққан жылдары және т.б. өңдеу мүмкіндіктері қарастырылған. Оқырмандар қауымы, бұл электрондық каталогтан пайдалана отырып, кітапхана қорындағы қазақ, орыс және т.б. шет тілдеріндегі қажет болған ақпараттық ресурстардың тізімдері мен нақты электрондық нұсқаларын жедел және тиімді түрде

іздістіріп тауып, олардың тиісті нұсқаларын pdf-форматта көшіріп алу арқылы толықмәтінді нұсқаларына қол жеткізе алады.

Зерттеулер барысында алынған нәтижелердің мақсатты тұтынушылары: ғылыми зерттеу және білім беру мекемелері; электрондық кітапханалардағы ресурстардың мәліметтерінің базасын жасауға, жетілдіруге мамандандырылған мекемелер. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының оқытушылары, PhD-докторанттар мен магистранттар, студенттер мен білім жүйесінің қызметкерлері қауымының өкілдері болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Kasimbekov A.S., Alzhanova E.E. Educational resources in historical research of Kazakhstan in written sources of the XIX century. // Вестник Карагандинского университета. № 2(82) / 2016, Караганда, 2016. С.30-35.

2. Воровский Ф. Основы проектирования автоматизированных библиотечно-информационных систем. М.: ГПНТБ России, 2012. – 389 с.

3. Рахматуллаев М.А. Технология создания и использования научно-образовательной информации в сети электронных библиотек: Ежегодный сборник / Под ред. М.А. Рахматуллаева. – Ташкент: E-LINE, 2013. – 130 с.

4. «Культурное наследие» Узбекистана и строительство «коллективной памяти» во время независимости // Марлен Ларруель, Айтолкин Курманова (ред.), Центральная Азия - 25: мысли в прошлом, идея будущего. Сборник эссе из Центральной Азии, Университет Джорджа Вашингтона, 2017, с. 58-62.

5. Қасымбеков А., Бактыбаев М. «XIX ғасырдың жазба дерек көздеріндегі Қазақстан археологиясы жайлы электрондық коллекцияларының ерекшеліктері» // «Өзбекәлі Жәнібеков оқулары - 2016» атты VII республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция баяндамалар жинағы. 03.03.2016, Түркістан, 54-63 б.

6. Отарбаева Г. Научный вклад А.А. Диваева в этнографическое изучение Туркестанского края // Этнодемографические процессы в Узбекистане. Часть 1. Ташкент, 2005. С. 227.

REFERENCES

1. Kasimbekov A.S., Alzhanova E.E. Educational resources in historical research of Kazakhstan in written sources of the XIX century. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. № 2(82) / 2016, Karaganda, 2016. С.30-35.

2. Voroykiy F.S. Osnovy proyektirovaniya avtomatizirovannykh bibliotечно-informatsionnykh sistem. M.: GPNTB Rossii, 2012. 389 s.

3. Rakhmatullayev M.A. Tekhnologiya sozdaniya i ispol'zovaniya nauchno-obrazovatel'noy informatsii v seti elektronnykh bibliotek: Yezhegodnyy sbornik / Po red. M.A. Rakhmatullayeva. – Tashkent: E-LINE, 2013. – 130 s.;

4. «Kul'turnoye naslediye» Uzbekistana i stroitel'stvo «kollektivnoy pamyati» vo vremya nezavisimosti // Marlen Larruyel', Aytolkin Kurmanova (red.), Tsentral'naya aziya - 25: mysli proshlogo, ideya budushchego. Sbornik esse iz Tsentral'noy Azii, Universitet Dzhordzha Vashingtona, 2017, s. 58-62.;

5. Kasymbekov A., Baktybayev M. «XIX ғасырдың zhazba derek көzдеріндегі Kazakstan arkheologiyasy zhayly elektrondyk kolleksiylarynuң yerekshelikтері» // «Өзбекәлі ZHәnibekov okulary - 2016» attы VII respublikalyk ғыlymi-tәzhiribelik konferentsiya bayandamalar zhinaғы. 03.03.2016, Tүrkіstan, 54-63 b .;

6. Otarbayeva G. Nauchnyy vklad A.A. Divayeva v etnograficheskom issledovanii Turkestanskogo kraya // Etnodemograficheskiye protsessy v Uzbekistane. Chast' 1. Tashkent, 2005. S. 227.

ӘОЖ 902.03

ҒТАМР 03.41.91

Ғ.Т.ИСКАКОВ¹, М.Қ.АМАНТУРОВ²

¹Т.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің аға ғылыми қызметкері, *e-mail*: gani_70mktu.kz@mail.ru

² Ахмет Ясауи университетінің ғылыми қызметкері, *e-mail*: amanturov1971@mail.ru

(Түркістан, Қазақстан)

САРЫАРҚА ЖАҢА ТАС ҒАСЫРЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Бұл мақалада Сарыарқа өңірі жаңа тас ғас дәуірі ескерткіштерін зерттеген археолог-ғалымдардың еңбектері мен олардың зерттеулер нәтижесінде қол жеткізген қорытынды тұжырымдамалары жайлы баяндалады. Ол XX ғ. басындағы Пославский зерттеулері. Батыс Қазақстан мен Арал бойынша А.А.Формозов еңбектері. Оңтүстік аймақтарда Х.А.Алпысбаевтың ашқан ескерткіштері. Орталық Қазақстан территориясында Ә.Х.Марғұлан мен А.Г.Медоев, В.С.Волошиндердің басқаруымен жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері. Зерттелу тарихы аймақтық принцип бойынша түзілген.

Кілт сөздері: археология, палеолит, мезолит, неолит, энеолит, зерттеу тарихы, кезеңделу.

Ғ.Т.Искаков, М.К.Амантуров

История исследования неолитических памятников Сарыарки

Статья посвящена исследованиям неолитических памятников Сарыарки, на основе достижений и заключений трудов ученых-археологов. Это исследование Пославского в начале XX в. Работы А.А.Формозова по Западному и Аральскому регионам. Археологические изыскания А.Х.Маргулана, А.Г.Медоева, В.С.Волошина, которые велись на территории Центрального Казахстана. Исследование истории велись по территориальным принципам.

Ключевые слова: археология, палеолит, мезолит, неолит, энеолит, история исследования, периодизация.

G.T.Iskakov, M.K.Amanturov

The History of Saryarka and Stone Age Observations

The article is devoted to the studies of the Neolithic monuments of Saryarka, which based on the achievements and conclusions of the works of archaeologists. This study at the beginning of the twentieth century. Poslavskogo. In the Western and Aral Regions, the works of A.A. Formozov. On the territory of Central Kazakhstan are archaeological surveys by A.Kh. Margulan, A.G. Medoyev, V.S. Voloshin. The study of history was conducted according to territorial principles.

Keywords: archeology, paleolithic, mesolithic, neolithic, eneolithic, history of research, periodization

Жаңа тас ғасыры жайлы алғашқы деректер XX ғасырдың бірінші ширегінен белгілі (Пославский 1911 ж.) [1, 359 б.]. 1930-жылдардан бастап кеңес археологтарының қажырлы еңбегінің арқасында тас дәуірі ескерткіштерінің саны едәуір өсе түсті (Алпысбаев, 1977 ж.). Жалпы Қазақстанның жаңа тас ғасыры ескерткіштері орналасуына қарай бұлақ маңы, өзен,

көл және үңгірлер мен үңгіме қуыстар болып төртке бөлінеді. Жаңа тас ғасыры ескерткіштерінің орналасуына қарай Қазақстанда тараған көп түрі – ол: өзен, бұлақ жанындағы ескерткіштер, себебі Қазақстан территориясының басым бөлігі (аридті) шөл-шөлейтті аймақта орналасқандықтан.

Жалпы Қазақстанда жаңа тас ғасыры ескерткіштері жүйелі түрде зерттеулерді қажет етеді, себебі Қазақстан территориясындағы жаңа тас ғасыры ескерткіштері жайлы зерттеулер Солтүстік Орталық, Солтүстік Шығыс және Оңтүстік Қазақстан мен Маңғыстау аймақтарының кейбір аудандарында біршама жақсы зерттелген. Атап айтатын болсақ, 1911 ж. Пославскийдің мақаласынан кейін Қазақстан жаңа тас ғасырына қатысты алғашқы қалам тартқан ғалым А.А.Формозов еді, ол Батыс Қазақстан мен Арал бойы ескерткіштеріне арналған болатын.

Келесі зерттеуші С.С.Черников ХХ ғ. 50-жылдары ортасында жаңа тас ғасыры ескерткіші Усть-Нарымды ашып, алғашқы қазба жұмыстарын жүргізді. 1950-1960 жж. тоғысында Қаратау тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу тобының жетекшісі тас ғасырының «тамыршысы» Х.А.Алпысбаевтың еңбектерінің алатын орны ерекше, атап айтар болсақ 1958-59 жж. табылған Қараүңгір неолит тұрағы және 1962-1973 жж. 40-тан астам жаңа тас ғасыры ескерткіштерін Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданынан тапты. Әрине, Орталық Қазақстан аймағында орналасқан тас ғасыры ескерткіштерін зерттеуде А.Г.Медоев пен М.Н.Клапчуктың еңбектерін 1965-1969 жж. атап өтпеуге болмайды.

Дегенмен тарихқа көз жүгіртіп қарасақ, өткен ғасырдың 90- жылдарындағы қиын-қыстау кезеңдерде жаңа тас ғасыры ескерткіштерін іздеу-барлау жұмыстары жекелеген зерттеуші- археологтардың «жанкешті» еңбектерін қоспағанда едәуір тығырыққа тірелді. Яғни тас дәуірі мамандары өкіметтен және басқа құзырлы ғылыми мекемелерден қолдаудемеу таппай, өз күнімен археологиялық қазба, барлау, зерттеу, паспортизация жұмыстарын жүргізіп отырды. Осы қажырлы еңбектердің арқасында Маңғыстау ескерткіштерінің мезолит пен неолиттің мерзімделуі мен кезеңделуіне орай А.Е.Астафьев жақсы нәтижелерге қол жеткізді.

Академик Ә.Х.Марғұланның да зерттеу объектілерінің бірі тас дәуірі болды, атақты ғалым келешекте зерттеу-барлау жүргізілетін аймақтарды үнемі анықтап жоспар құрып отырды. Ғұлама ғалым Ә.Х.Марғұланның 1946 ж. жасақтаған және басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарыарқа территориясында неолит пен энеолит кезеңдерінің тұрақтарын, жерлеу орындарын тауып, қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сондай-ақ Ә.Х.Марғұланның мен Е.И.Агеева серіктес мақалада 1926-1946 жж. аралығында Қазақстанның территорияларынан кездейсоқ табылған тас бұйымдарға, бұрынғы дереккөздері мен қазба жұмыстары нәтижелеріне құнды пікірлер береді.

Ертіс өзенінің сол жағалауын А.Г.Медоев өз зерттеулерінде тас дәуірі ескерткіштерінің ерекшелігіне орай алғашында жеке палеолит аймағы деп қарастырған, бірақ бұл территория Сарыарқа аймағына енгенімен әлі де өз зерттеулерін күтуде. Сондай-ақ А.Г.Волошин өзінің «Из истории изучения палеолита Сары-Арки» тақырыбындағы мақаласында аты жоғарыда аталған ғалымдардың Қазақстан тас ғасырын зерттеуге қосқан жаңалықтарын зор үлес деп санайтынын жазған. Сонымен қатар А.Г.Медоев Балқаштың солтүстік беткейін, Сарыарқаны тас дәуірімен тығыз байланыстыра қарап, Орталық Қазақстандағы тас дәуірі ескерткіштерінің даму сатысын екі негізгі эволюциялық жолы – олар: ашель және мустье деп

жазды. 2003 жылы құрылған Сарыарқа археология институтының жүйелі археологиялық зерттеушілері негізінде, 2011 жылға дейін Орталық Қазақстан территориясында жүзге жуық жаңа археологиялық ескерткіштер ашылды, тарқатып айтатын болсақ, 14 петроглиф ескерткіштерінің 62 көне қоныстар мен қорымдарда ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жалпы Сарыарқа тас дәуірі ескерткіштері елімізде және көршілес аймақтарда кеңінен танымал. Бұл аймақта А.Г.Медоев, М.Н.Клапчук, Ж.К.Таймағанбетов, Б.Ж.Аубекеров, О.А.Артюхова, В.С.Волошин, Л.А.Чалая және т.б. археолог-геологтар қажырлы еңбек етіп, сондай-ақ көне дәуірлерге жататын мәдениет ошақтарын Сарысу, Нұра, Есіл және т.б. өзен террасаларынан көптеп тапты. Жалпы Сарыарқа территориясы басқа аймақтармен салыстырмалы түрде қарағанда біршама жүйелі зерттеліп келеді. Орталық Қазақстанның Сарыарқа жері көне мұраларға және археологиялық ескерткіштерге бай өлке. Сарыарқа солтүстігінде Батыс Сібір ойпатынан бастау алып, батысында Торғай үстіртімен, шығыс шекарасы Балқаш көлінің солтүстігінен басталып, Тарбағатай бөктерлерін, Зайсан қазан шұңқырларының шетін, Ертіс аймағын басып өтеді. Осы ұлан-ғайыр территорияда тас дәуірі мәдениеттерінің сан алуан шоғырланған аймақтары бар.

Қазіргі уақытта Қазақстан территориясындағы тас дәуірі ескерткіштері шоғырланған негізгі аймақтар – Қаратау, Жетісу, Маңқыстау, Мұғалжар, Солтүстік Балқаш, Сарыарқа және Ертіс өңірі. Жалпылама біріктіргенде барлығын топтастыра келе үш аймаққа бөлуге болады – оңтүстік, батыс және орталық аймақтар. Сондай-ақ атақты археолог Х.А.Алпысбаев Қазақстанда тас дәуірі мәдениеттері таралған екі аймақ бар деп есептеген. Олар Оңтүстік Қазақстан (Қаратау жотасы), Солтүстік Қазақстан (Сарыарқа). А.Г.Медоев өз пікірінде тас дәуірінің даму эволюциясын бір-бірінен дербес екі жолға бөліп қарады, алғашқысы Маңқыстау, Үстірт, Ертістің сол жағалауы, екіншісі Қаратау жотасы және солтүстік Балқаш. Сондай-ақ геолог Б.Ж.Ауелбеков те Қазақстан тас дәуірі ескерткіштерін екіге бөліп қарады: 1: Каспий, Арал, Ертіс, 2: Сарыарқа және Тянь-Шянь облыстарымен бірге.

Негізі 1996 жылға дейінгі деректер бойынша Орталық Қазақстанда Солтүстік Балқаш, Қарағанды, Бетпақ-дала, Жезқазған, Қараторғай аймағында 200-ден астам жаңа тас ғасыры ескерткіштері табылған. Қараторғай өзені бассейнінің бойынан 40 тұрақ табылған. Қараторғай 4,5 тұрақтарының мәдени қабаты сақталған. Табылған тас құралдар жиынтығын өзектастар, пластиналар және микропластиналар, қырғыштар жебе және найза ұштары құрайды. Тақтайкөпір 1, 2, Сарыкөл 1, 2 тұрағын Сарыөзен жағалауынан В.А.Логвин 1976 жылы тапты. Тұрақтардың ерекшелігі мұнда керамика өндірісі қолға алына бастағаны мәлім болды. 1971 жылы Л.А.Чалаяның Солтүстік шығыс Балхаш өңірінің бұлақтары мен өзен тепсендеріне жүргізген зерттеу-барлау жұмыстарында Солтүстік Балқаш бойы неолит ескерткіштеріне берген сараптамасында Л.А.Чалая, бұл тұрақтар, біріншіден, бұлақ және өзен маңында орналасқан, екіншіден тас құралдар жасау индустриясы макроформадан, яғни үлкен артефактілер жиі кедесетінін жазады. Әрине, сонымен қатар 1976 жылы Жезқазған облысы, Қарсақпай ауданында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген атақты археолог К.А.Ақышев Белеуті 1 тұрағын ашты, яғни жаңа тас дәуірі тұрағынан археолог пышақ тәріздес пластиналар, қырғыштар, жебе ұштары және т.б. көптеген артефактілер тапқан. Қарағанды өңіріндегі шағын құмда орналасқан бұлақтар маңынан ондаған жаңа тас

дәуірі тұрақтары зерттелген, олар: Қарабас және Спасск, т.б. Бұл ескерткіштерде мәдени қабат сақталған.

М.Н.Клапчук зерттеген Қарағанды қаласынан 10 км оңтүстікте орналасқан Қарағанды 15 тұрағында жаңа тас ғасырынан палеометалл дәуіріне дейін алты мәдени қабат сақталған. VI-V горизонттарда тереңдігі 0,6 м, көлемі 8x1 м жертөле, ал II-горизонтта көлемі 8x3 м және 3x2 м болатын едені бар 2 жер үсті құрылыстары табылған.

Қазба барысында 6000 мыңнан астам тас қарулар, артефактілер жиынтығы жиналды. Н.К.Верещагина мен Э.А. Вангенгейм және Б.С.Кожамкуловалардың пікірінше VI-IV мәдени қабатта табылған сүйектер бизон, өгіз, жылқы, яғни жабайы аңдарға жатады, ал III-II мәдени қабаттан табылған сүйектер үй жануарларына тиесілі.

Жалпы Орталық Қазақстанды мекендеген жаңа тас дәуірінің тұрғындарының мақсаты ірі-үлкен аңдар аулау болып табылады, осыған орай олар бір аймақтан екінші аймаққа қоныс аударып отырды. Бірақ белгілі бір кезең немесе сатыда мал шаруашылығының алғышарттары қалыптасқанын жоққа шығаруға болмайды [2,131 б.].

Қорыта келе, жалпы Қазақстан территориясына ортақ жаңа тас ғасыры дәуірінің кезеңделуі мен мерзімделуі жайлы В.Н.Чернецовтың 1953 жылғы, археологиялық мәдениеттерді бөліп көрсету жайлы А.А.Формозовтың 1951 жылғы және С.С.Черниковтың 1978 жылғы еңбектері жалпы бұл саланың зерттеушілерінің көңілінен шыққан жоқ. Сондықтан да соңғы жылдары алыс-жақын шетел ғылыми әдебиеттерінде Қазақстанның жаңа тас ғасыры дәуірі аймақтар принципі бойынша, яғни Солтүстік, Оңтүстік, Орталық, Шығыс, Батыс болып қарастырылуда [2,126 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. – Түркістан: Тұран, 2011.
2. Неолит Северной Евразии. -Москва: Наука. 1996.

REFERENCES

1. Protokoly zasedaniı i soobsheniı chlenov Týrkestanskogo krýjka lıybıteleı arheologıı Istoriko-kýltýrnye pamiatniki Kazahstana. – Túrkiстан: Túrаn, 2011.
2. Neolit Severnoi Evrazii. – Moskva: Naýka, 1996.

М.С.ИСА¹, Э.Е.АЛЬЖАНОВА²

¹Ахмет Ясауи университетінің докторанты, e-mail:maral.isa@ayu.edu.kz

² т.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті
(Түркістан, Қазақстан)

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ БАСПАСӨЗДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ

Бұл мақалада Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеудегі теориялық және әдістемелік негіздерді жариялаудың көрінісі қарастырылады. Тәуелсіздік жағдайында Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін қайта қарастыруға мүмкіндіктің туғандығы жазылған. Тарих ғылымында жаңа бағыттар, жаңа көзқарастар ғылыми-теориялық және методологиялық тұжырымдар пайда болғандығы көрініс тапқан. Тәуелсіздік тұрғысында Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің теориялық–методологиялық негіздерін қамтыған мәселелер баспасөз беттерінде көрініс табуы көрсетілген.

Кілт сөздері: тәуелсіздік, Қазақстан тарихы, өзекті мәселелер, көзқарастар, теориялық-методологиялық мәселелер, тарихнамалар, зерттеулер.

М.С.Иса, Э.Е.Альжанова

Отражение в печати теоретико-методологических основ исследования актуальных проблем истории Казахстана в независимом Казахстане

В данной статье рассматривается отражение в средствах массовой информации теоретико и методологических основ исследования актуальных проблем истории Казахстана в эпоху независимости. В период независимости в исторической науке появились новые научные направления и новые теоретические и методические подходы истории Казахстана. В данной работе проводится изучение путей отражения в печати теоретических и методологических основ возможности ключевых вопросов истории Казахстана в эпоху независимости.

Ключевые слова: Независимость, история Казахстана, актуальные проблемы, взгляды, теоретико-методологические вопросы, историография, исследования.

M.S.Isa, E.E.Alzhanova

Reflection in the Publishing House of Theoretical and Methodological Bases of the Study of Actual Problems of the History of Kazakhstan in Independent Kazakhstan

This article examines the reflection of the theoretical and methodological foundations in the publishing of the mass media in the study of actual problems of the history of Kazakhstan in the era of independence. In the period of independence of historical science, new scientific directions and new theoretical and methodological approaches to the history of Kazakhstan appeared. In this paper, the ways of reflecting the theoretical and methodological foundations of the possibility of key issues of the history of Kazakhstan in the era of independence are studied in publishing.

Keywords: Independence, history of Kazakhstan, current problems, views, theoretical and methodological, national, historiography, research.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін қайта қарау мәселесі алға қойылды. Ғылымға жаңа ұлттық тарихымызды қайта жазу, әлемдік тарих ғылымын дәуірлеудегі сияқты қазіргі уақыттағыдай кезең-кезеңімен қарастыру қажет бола бастады.

Қазақстан тарихын қайта қарауға барлық тарихшыларымыздың ұлттық қызығушылықтары артты. Әрине қызығушылық кездейсоқ пайда болған жоқ. Қазақ халқы өзінің өткен тарихын жадына түсіргісі келді. Халықтың жадысы - тарих. Тарих арқылы қазақ халқы қандай жағдайды басынан өткергенін білгісі келді, өзін-өзі түсінгісі келді. Тарихқа деген сұраныстан ұсыныс туындайтыны белгілі заңды құбылыс. Тәуелсіздік кезеңінде мерзімді басылым беттерінде тарихи деректер мен тарихи мақалалар үлесі көбейді.

Осы кезеңде Қазақстан тарихының ғылым ретінде дамуына және оны зерттеудің теориялық, методологиялық негіздерінің қалыптасуына даңғыл жол ашылды. Тарихи зерттеулердің методологиялық негіздерінің мәселесі – Қазақстандағы ең өзекті мәселелердің бірі. Алдымен тарихтың зерттеу ауқымы мен нысанын ғылым ретінде айқындау қажеттілігі туындайды. Санамызды теріске айналдырған темір құрсау – цензураның жойылуы Қазақстан тарих ғылымында жаңа зерттеу бағыттарының қалыптасуына негіз қалады. Осындай зерттеу бағыттарының бірі – тарих ғылымын жаңаша зерттеу немесе бұл ғылымның теориялық-методологиялық мәселелерін қайта қарастыру жұмысы басталды. Қазақ тарихында барлық болған оқиғалар мен құбылыстарды таптық және ұлы орыстық көзқарас тұрғысынан түсіндіру, маркстік-лениндік методология мен материалистік диалектиканың теориялық негіздеріне сүйеніп талдау ұстанымы жоғалып, тарих ғылымы мен тарихты зерттеу кеңестік кезеңнің дәстүріне келмейтін жаңа теориялық және методологиялық негіздер ғылыми-зерттеу жұмыстарына өзек бола бастады. Ендігі кезекте отандық кәсіби тарихшылар қауымы тарих ғылымының теориялық және методологиялық мәселелеріне қатысты өз ой-пікірлері мен нақты тұжырымдарын баспасөз бетінде жариялай бастады. Көптеген мақалалар мен ғылыми еңбектерге тарихнамалық талдау жасау – бүгінгі таңда Қазақстан тарих ғылымының өресін кеңейтті. Сондықтан да, тарих ғылымының теориясы мен методологиясына қатысты баспасөзде жарық көрген еңбектерге тоқталуды жөн санадық.

1991-2018 жылдар аралығында мерзімді басылым беттерінде отандық тарих ғылымының, соның ішінде тарихнаманың теориялық-методологиялық мәселелеріне арналған бірқатар еңбектер жарияланған еді.

Республикамызға белгілі ғалым, профессор Д.Кішібеков: «Тарих үйретеді, тәрбиелейді» [1,77 б.] деген мақаласында «Қазақстан тарихы – біздің ата-бабаларымыздың көне заманнан бүгінге дейінгі өмірі, тіршілігі, ой-өрісі, әлем тарихынан алатын орны, оны объективті зерттеп жазатын да, оған жаны ашитын да, жігерленіп кірісетін де, орнықты терең ой айтатын да өзіміз болуымыз керек. Қай халық өз тарихын басқа ел өкілдеріне жаздыртқан. Ал өз тарихымызды жазуда біз білетін, біз айтатын мәселелер жеткілікті» - деп жазған еді.

Тарих ғылымдарының докторы Қ.Т.Жұмағұлов «Дүниежүзілік тарихты зерттеудің өзекті мәселелеріне» арнайы тоқталған еді. Ол өзінің «Қазақстан Республикасында дүниежүзілік тарихты зерттеудің мәселелері» атты мақаласында [2,78-80 б.] дүниежүзілік тарихты зерттеуде қазақстандық тарихшылардың назар аударуы тиіс маңызды теориялық-методологиялық мәселелердің біразына тоқталып өтіп: қазақстандық әлем тарихын зерттеуші мамандардың жемісті еңбек етуі үшін қажетті деректік базаның жоқтығын; әлем тарихында да, Отан тарихында да дәуірлеу мәселесінің шешілмей келе жатқанын; орыстілді әдебиеттерде Еуропадағы ғұндар тарихының назардан тыс қалғанын; әлем тарихымен айналысуға тиісті мамандардың лингвистикалық дайындығының өз дәрежесінде еместігін және т.б. мәселелерді атап көрсеткен еді. Әрине, әлем тарихының өзекті мәселелерін шешпей, Қазақстан тарихының да бүгінгі күні өзекті мәселеге айналып отырған

«ақтандақтарын» толық ашу мүмкін еместігі белгілі. Қазақстан тарихын әлем тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастырып, ұлттық тұрғыда баға бергенде ғана оның толыққанды бейнесін көретіміз ақиқат.

Қазіргі кезеңдегі формациялар теориясы мәселесінің кейбір қырларына арналған еңбекті Б.А.Досова жариялады. Автор «Некоторые аспекты проблемы теории формаций на современном этапе» деген мақаласында «Тарихи танымдағы қосымшалық принципі мен методологиялық плюрализмді кеңінен қолдану арқылы формация теориясын жаңартуға болады» [3,24-27 б.] -деген қорытынды жасайды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бұл мәселені алғаш рет әрі кешенді түрде көтерген - академик белгілі тарихшы ғалым М.Қ.Қозыбаев болды. Ол өзінің «Ата тарихы туралы сыр» атты Дүние жүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайында оқыған баяндамасында [4] Қазақстан тарихын тоғыз «асқаралы белестерге» бөлген еді. Академик М.Қозыбаев нұсқасы бүгінгі таңда жарық көрген «Қазақстан тарихы» мен көптеген оқулықтарға негіз болып, тарихымызды қайта түлетіп жатырмыз. Тарих ғылымының докторы Х.Әбжанов та осы мәселені қозғап, өз еңбектерінде атап көрсетеді.

Қазақстан тарихын дәуірлеуге байланысты өз ойын білдірген ғалымның бірі – тарих ғылымының докторы Вил Ғалиев болды. Өзінің «Кезеңдерге жіктеуге жаңаша көзқарас» деген еңбегінде [5] XVII-XIX ғасырлар аралығын кезеңдерге жіктеуге байланысты жаңаша өз көзқарасын жеткізген еді. Жалпы, кез-келген халықтың тарихын кезеңдерге бөліп қарастыруда оның негізі ретінде өндіріс күштердің даму барысы алынуға тиіс екенінде дау жоқ дей отырып, кеңестік кезеңнің консерваторы екенін байқатады.

Тарих ғылымының докторы, профессор З.Алдамжар өз «Тарихымызды білімдарлықпен қалыптастыру келешек үшін қажет» деген мақаласында [6] тарихи методологиялық жүйенің өзекті қағидаларының бірі тарихты дәуірлеу әдісі және оны жүргізу принциптері мен шартты өлшемдері (критерий) туралы өз ойын ортаға салады. Тарихшы дәуірлеудің ұғымдық анықтамасын тұжырымдау үшін бұрынғы таптық методология шырмауынан арылу қажеттігін, арыла алмасақ, өндірістік күш пен өндірістік қатынастың ара байланысын ғана негізге алып, сол ескі сарындағы экономикалық болмыс шеңберінде шектеліп қалатындығымызды ескерген еді. «Дәуірлеу мәселесін зерттегенде, – дейді тарихшы, – оның ішкі құрылымы мен хронологиялық шектерін анықтағанда, қоғамдық өмірдің бар құбылыстары мен қасиеттерін, оған әсер ететін оқиғалардың, сонымен бірге жалпы адамзат болмысының арқауы тарихи процесс жалғастығын бейнелейтін көріністерді барынша түгел қамтуға ұмтылған орынды»-деп келтірген. Ғалымның бұндай пікірге келуі дұрыс шешім. Осы көрсетілген өлшемдердің барлығы түгел қамтылмай, дұрыс тарихи зерттеудің жазылуы екіталай. Ең алдымен – Қазақстан тарихының кезеңдерін дұрыс анықтау арқылы тарих ғылымының бұған дейін ашылмай келген әлеуетіне жол беріліп, қалың бұқараның ұзақ жылдан бері өтелмей келген ғылыми ақиқатқа деген қарызын қайтару сөзден іске айналады»-деп ойлаймын.

Осы қарастырылып отырған мәселелер 2013 жылы 13 наурыз күні Алматы қаласы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өткен «Қазақстанның тарих ғылымындағы методологиялық және теориялық-концептуалдық өзгерістер мен оларды игеру мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда кеңінен ғылыми қауым назарына ұсынылған болатын. Осы конференцияда «Отан тарихының методологиялық мәселелері» атты тақырыпта баяндама жасаған М. Қойгелдиев жиырма жылдан астам уақыттағы тарихи ой мен тарих ғылымындағы өзгерістерді тұжырымдап айта отырып, тарихи процесс жөніндегі маркстік-лениндік методологияның негізі болған принциптердің қатаң сынға ұшырағанын көрсеткен болатын. «Олар, біріншіден, таптық көзқарас, яғни қоғамдағы өзгерістерге капитализмнің жерлеушісі жұмысшы табының тарихи рөлі жөніндегі

ғылым тұрғысынан қарау; екіншіден, партиялық принцип; үшіншіден, «бессатылық» схемадан тұрған формациялық теория. Тура осындай қатал сынға Ресей империясы мен Кеңестік биліктің отаршыл саясаты да ұшырады. Қысқаша қайырсақ, тарихтану ғылымында түбегейлі методологиялық бетбұрыс болып өтті деуге негіз жеткілікті» [7,9-13 б.] - деді М.Қойгелдиев. Осындай қорытындыдан кейін әлемдік және Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті методологиялық проблемаларды сараптай келе елімізде теориялық-методологиялық тұрғыдағы кең тынысты жаңа кезеңнің әлі де қалыптасып болмағанын айта кеткен еді. Оған, тарихи зерттеулердің методологиясы мен теориясы бойынша арнайы зерттеулердің аздығын алға тартты.

Тарих ғылымының дәстүрлі теориялық және методологиялық негіздері мен зерттеу әдістерін тәуелсіздік тұрғысынан, зерттеп жатқан мәселелер бүгінгі таңда көбейе түсті. Бүгінгі таңда «қазақстандық ұлт» идеясы ығына жығылған тарихшы қауымға да тиесілі. Мерзімді ғылыми баспасөзде Қазақстан тарихының кейбір мәселелері (тақырыптары) тарихнамасының методологиялық және теориялық проблемаларына қатысты ғылыми еңбектер де жарық көрді. Т.Төлебаевтың «Қазақстандағы капиталистік қатынастар тарихнамасының методологиялық және теориялық проблемалары» атты мақаласы мен Т.Алланиязовтың «Қазақстандағы ұжымдастырудың кейбір методологиялық және тарихнамалық мәселелері туралы» атты еңбегін атап өтуге болады. Еңбек нақты тарихи тақырыптардың тарихнамалық және теориялық-методологиялық мәселелеріне тікелей арналуымен ерекшеленеді. Қазақстан тарихындағы көптеген салалық-тақырыптық зерттеу бағыттарына әлі күнге тарихнамалық талдау жасалмағанын ескерсек, бұл жанрды дамыту – Қазақстан тарихы ғылымы үшін өзекті мәселе болып табылары анық.

Тарих ғылымдарының кандидаты Т.Алланиязов Қазақстандағы ұжымдастырудың кейбір методологиялық және тарихнамалық мәселелеріне назар аудара отырып, мәселеге тарихнамалық талдау жасайды [8,72-79 б.]. Қазақстандағы ұжымдастыру тарихына қатысты тарихи зерттеулердің методологиялық мәселелеріне көңіл бөлу керектігін ескереді. Осы мәселені қарастыруда М.Қозыбаев, Ж.Абылхожин, М.Тәгімов сынды тарихшылар белсенді еңбек еткендігін, марксизм-ленинизм іліміне сәйкес таптық көзқарас тұрғысынан жазылған ұжымдастыру тарихына зор өзгеріс енгізгенін атап өтті.

Қоғамдық даму мен ұлы өзгерістердің басында тұратын жеке тұлғалар тарихын (ғұмырнама) жазудың теориялық және методологиялық мәселелері – өз алдына бір сала. Түркі халықтарында, оның ішінде түркі тілдес қазақ халқында жеке тұлғалар тарихы арқылы сол тарихи кезеңді баяндау жанрының өте жоғары деңгейде дамығандығын ескерсек, жеке тұлғалар тарихын жазудың теориялық-методологиялық негіздерін сондай еңбектерден іздеген жөн сияқты. Мысалы, Орхон-Енесей бойындағы көк тасқа Иоллығтегін қашап жаздырған «Тоныкөк», «Күлтегін» тарихи жырлары тұлғалар өмірі арқылы көне түркілер тарихынан мол мағлұмат берсе, Мұхамед Хайдар Дулатидің моғол ханы Әбдірашид ханға арнап, оның құрметіне құрастырған атақты «Тарих-и Рашиди» атты шығармасы Қазақ хандығына қатысты мол деректер қорын топтастырғаны белгілі. Ал Қадырғали Қосынұлы Жалайридің «Шежірелер жинағын» Б.Годуновқа арнауы, Ахмет Кенесариннің «Кенесары және Сыздық сұлтандар» атты еңбегі, Ш.Уәлихановтың «Қазақтың ата тегі», «Абылай» атты еңбектері, Ұрыс хан дастаны, Тоқтамыс хан дастаны, Едіге би дастаны, «Абылай хан» поэмасы да жеке тұлғалар тарихы жанрының тамаша үлгілері болып табылады. Ал, М.Алпысбесұлы өзінің «Шежіре – тарихи дерек көзі» атты ғылыми мақаласында [9,6-9 б.]

Қазақстан тарихы ғылымының ең бір күрделі тақырыбы – «шежіреге» байланысты методологиялық мәселелерді көтере отырып, зерттеушілер шежірені тарихи дерек ретінде ғылыми қолданысқа түсіру үшін ең алдымен теориялық-методологиялық тұрғыдан игеру қажет деп қарастырады. Қазақ шежіресі әр тарихи кезеңге тән, қазақ тарихының қай кезеңі болмасын қайнар көз есебінде теңдесі жоқ тарихи дерек болып табылатыны ақиқат. Кейінгі мәселе Қазақстан тарихы ғылымының міндеті – шежірені тарихи дерек ретінде қолданудың теориялық-методологиялық негіздерін қалыптастыру болып табылмақ.

Елбасының 2014 жылғы халыққа Жолдауында көрсетілген «Мәңгілік Ел» идеясы жарқын болашаққа бастар жол екендігі анық. Өйткені, қазіргі жаһандық жағдайда елдікті сақтап, ұлт ретінде жасау үшін тұтастық, береке мен бірлік керек. Қазіргі айтылып отырған Мәңгілік Ел идеясын Түркі қағанаты заманында Тоныкөк абыз 1300 жыл бұрын айтып кеткен екен. Ал, 2003 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» [10,268 б.] деп аталатын еңбегінде ең алғашқы құрылған далалық империя Түркі қағанаты «Мәңгілік Ел» болып құрылды дейді. Яғни, өткен тарихта сабақтастық пен ұрпақтардың жалғастығы бар екендігіне күмән жоқ.

Елбасының «Мәңгілік Қазақстан» жобасының Қазақстан тарихының жаңа дәуірінің келбеті ретінде айқындалуына қатысты, тарихи тұжырымдардың да жаңғыру үрдісін жетілдіру өзектілігін қарастырады. Бүгінгі күні ғылыми ізденістердің бастамашысы – Елбасы тарих саласына баса назар аударып отыр. Сондықтан, қазақ ұлтының тарихшылары тарихымыздың зерттелмей қалған тұстарын тәуелсіздік тұрғысынан қайта жаңғыртуымыз қажет.

Қорыта келе айтарымыз: Еліміздің тәуелсіздік алуымен қатар Қазақстан тарихындағы көптеген өзекті мәселелер жаңаша тұрғыдан қарастырылып, дербес, тың, тәуелсіз ой-пікірлер мен тұжырымдар қалыптаса бастады. Тарих ғылымында жаңа бағыттар, жаңа көзқарастар ғылыми теориялық және методологиялық тұжырымдар пайда болды. Ең алдымен ғылыми-зерттеу жұмыстарының теориялық–методологиялық негіздерін қамтыған мәселелер баспасөз беттерінде көрініс тапты. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері ұлттық мүддеге негізделген методологияға бағыт алынды. Қазақ тарихы жалпы адамзат тарихының тінінде (контекстінде) зерттеле бастады. Қазақ тарихын зерттеген ғалымдарымыз өз халқының тарихын тәуелсіздік тұрғыда жазуға мүмкіндік алды.

Тәуелсіздік жылдарында «Қазақ тарихы», «Отан тарихы», «Ақиқат» журналының шығуы тарихымызды саралауда жаңа көзқарас қалыптастыру мен насихаттауда үлкен қызмет атқарды.

Тәуелсіздік жылдарындағы баспасөзде жарық көрген тарих ғылымының теориялық және методологиялық мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер тізбегі Қазақстан тарихнамасының осы салаға терең назар аударып жатқандығын, Қазақстан тарихын дәуірлеу және оны әлем тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру мәселесін орынды шешу керектігін айқын көрсетеді.

Сондықтан Қазақстан тарихының осы кезеңге сәйкес өзекті мәселері төңірегінде зерттеушілеріміз біршама жұмыстар атқарды, біздің ойымызша, тарихшылар алдағы уақытта осы тақырыптар және басқа да зерттелетін тақырыптар төңірегінде тарихнамалық талдауларды өрістетуге керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кішібеков Д. Тарих үйретеді, тәрбиелейді // Ақиқат.-2002.-№11.-77б.
2. Жумагулов К.Т. Проблемы изучения всемирной истории в Республике Казахстан // Отан тарихы. – 2001. – № 3. – С. 78-80.
3. Досова Б.А. Некоторые аспекты проблемы теории формаций на современном этапе // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 2001. – № 4 (23). – С. 24-27.
4. Қозыбаев М.Қ. Ата тарихы туралы сыр // Егеменді Қазақстан. – 1992. – 3 қазан.
5. Ғалиев В. Кезеңдерге жіктеуге жаңаша көзқарас // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 14 қазан.
6. Алдамжар З. Тарихымызды білімдарлықпен қалыптастыру келешек үшін қажет // Егемен Қазақстан. – 1998. – 9 шілде.
7. Қойгелдиев М. Отан тарихының методологиялық мәселелері // Отан тарихы. – 2003. – № 1. – 9–13.
8. Алланиязов Т. О некоторых вопросах методологии и историографии: Коллективизация в Казахстане // Мысль. – 2002. – №5. – С. 72–79.
9. Алпысбесұлы М. Шежіре – тарихи дерек көзі // Қазақ тарихы. – 1999. № 2. – 6-9.
10. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 268-б.

REFERENCES

1. Kişibekov D. Tarix üyretedi, tärbieleydi // Aqıqat.-2002.-№11.-77b.
2. Jwmagwlov K.T. Problemi izučenıya vsemırnoy istorii v Respublike Kazahstan // Otan tarıhı. – 2001. – № 3. – S. 78-80.
3. Dosova B.A. Nekotorie aspektı problemi teorii formaciy na sovremennom étape // Vestnik KazGU. Seriya istoričeskaya. – 2001. – № 4 (23). – S. 24-27.
4. Qozıbaev M.Q. Ata tarıhı turalı sır // Egemendi Qazaqstan. – 1992. – 3 qazan.
5. Ğalıev V. Kezeñderge jikteuge jañasha közqaras // Qazaq ädebietı. – 1994. – 14 qazan.
6. Aldamjar Z. Tarıhımızdı bilimdarlıqpen qalıptastıru keleşek üşin qajet // Egemen Qazaqstan. – 1998. – 9 şilde.
7. Qoygeldiev M. Otan tarıhınıñ metodologiyalıq мәseleleri // Otan tarıhı. – 2003. – № 1. – 9-13.
8. Allanıyazov T. O nekotoryh voprosah metodologii i istoriografii: Kollektivizaciya v Kazahstane // Mısl. – 2002. – №5. – S. 72–79.
9. Alpisbesulı M. Şejire – tarıhı derek közi // Qazaq tarıhı. – 1999. № 2. – 6-9.
10. Nazarbaev N. Ä. Tarıh tolqınında. – Almatı, «Jibek jolı» baspa üyi, 2010. – 268 b.

ӘОЖ 818.992.71

ҒТАМР 17.09.91:

С.ЕРГӨБЕК

ф.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің профессоры
(Түркістан, Қазақстан) e-mail:saparbek.ergobek@ayu.edu.kz

**АЛТЫН ОРДА ӘДЕБИЕТІ – ҚАЗАҚ КІТАБИ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНІҢ
ҚАЙНАР БАСТАУЫ**

Мақалада қазақтың дәстүрлі жазба әдебиетінің туындылары кітаби үлгідегі діни нәзіралық шығармалардың, төл туындылардың пайда болуы Алтын Орда әдебиетінің өркендеуімен байланысты қарастырылады. Орыс отарлығына қарсы елдің тұтастығын, діні мен ділін, тілін сақтау мүддесінен туған шығармашылықтың қайнар бастауы – Алтын Орданың өркениеті мен әдебиеті, әдеби дәстүрі ретінде талданады. Кітаби ақындардың ортағасырлық, алтынордалық «шағатай», «түркі» әдебиет материалдарын нәзірашылдықпен қайта жырлауы, көне әдебиет үлгілерін қайта жарату арқылы ескі жазба әдебиет дәстүрін жалғастыру мәселесі сөз болады.

Кілт сөздері: әдеби дәстүр, кітаби ақын, Алтын Орда әдебиеті, кітабилық, нәзірашылдық, қазақтың дәстүрлі жазба әдебиеті.

С.Ергөбек

**Литература Золотой Орды – основа казахской книжной
письменной литературы**

В статье рассматриваются произведения казахской традиционной письменной литературы - религиозные произведения назирь и появление оригинальной литературы в связи с развитием литературы Золотой Орды. Анализируются основы творчества рожденного с целью сохранения языка, религии, самобытности и сплоченности народа против русского колониализма, которые берут свое начало от цивилизации Золотой Орды и ее литературы, литературных традиций. А также определяется перевоспевание поэтов-книжников средневековых и золотоординских литературных материалов так называемых «чагатай», «турки» через традиции назирь и использования образцов древней литературы как продолжение традиции древней письменной литературы.

Ключевые слова: литературная традиция, поэты-книжники, литература Золотой Орды, книжность, традиция назира, казахская традиционная письменная литература.

S.Yergubek

**The literature of the Altyn Orda is the basis
of the Kazakh book writing literature**

The article deals with the works of the Kazakh traditional written literature as religious works of the Nazirians in the book sample and the appearance of original literature in connection with the development of the literature of the Altyn Orda. The author analyzes the basics of the creation of the born in order to preserve the language, religion, originality and unity of the people against Russian colonialism, which originate from the civilization of the Altyn Orda and its literature and literary traditions. It also determines the re-education of the scribes of the medieval and Altyn Orda

literary materials of the so-called “Chagatay”, “Turks” through the tradition of naziry and the use of samples of ancient literature as a continuation of the tradition of ancient written literature.

Keywords: literary tradition, poet-scribes, literature of the Altyn Orda, bookish, tradition of Nazir, Kazakh traditional written literature.

Қазақтың дәстүрлі жазба әдебиетінің өкілдері – кітаби ақындардың қаламынан Мұхаммет Пайғамбардың өмірі мен пайғамбарлық қызметін арқау еткен «Мұхаммед Пайғамбар», «Қисса анхазірет Расулдың Миғражға қонақ болғаны», «Қисса Мұхаммед Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі», «Назым Сияр Шәриф» секілді көптеген шығармалар туды. Сол секілді Мұхаммет Пайғамбардан соң халиф болған төрт шарияр: Әбубәкір Сыддық, Хазірет Омар, Хазірет Оспан, Әзірет Әлілер туралы жырланған көптеген қиссалар да ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында өнімді еңбек еткен кітаби шайырлар шығармашылығы арқылы дүниеге келіп ел ішіне көптеп таралып жатты. Әсіресе мұсылман жұрты үшін көп қайрат көрсеткен әрі палуан, әрі батыр, алып күш иесі Әзірет Әлінің ерлігімен қатар терең ақылын, мол білімін танытатын, оның кәпірлерге қарсы аттанған ғазуат-жиһад соғыстарын жырлайтын қиссалар өз алдына бір төбе. Олар: «Қисса Салсал», «Әзірет Әлидің соғысы», «Қисса Сейітбаттал», «Дариға қыз», өте көлемді, «Бабалар сөзі» жүзтомдығының тұтастай екі томын қамтыған – «Ғазуат Сұлтан» атты тізбекті (циклды) жырлар қиссасы, т.б. Сондай-ақ бүкіл ғұмырын діни қиссалар жырлауға арнаған діни, кітаби қиссашыл ақындар Мұхаммет Пайғамбар мен әзірет Әлі ұрпақтарының өмірі мен дін ислам жолындағы қайраткерлігі мен ерліктерін жырлауға да баса назар аударды. Олар бұл тақырыпта да талай-талай көркем туындылар жаратты. Қиссалар галереясын тудырды. Олардың қатарында «Қисса уақиға Кербала үшбу-дүр», «Мұхаммед Ханафия», «Қисса Мәлікаждар» секілді көптеген шығармаларды атауға болады. Мұхаммет Пайғамбарға серік болып, оған көп қолдау, діни соғыстарда ерлік көрсеткен, шаһид болған сахабалар жөнінде де көптеген қиссалар бар. Сондай шығармалардың көрнекті бір үлгісі ретінде «Әмір Әмзе» қиссасын айтып кетуге болады.

Кітаби ақындар нәзіралық туындыларын мектептер мен медреселерде оқып өскен діни мәтіндерден алып жырлағаны анық. Сонымен бірге, түркі, араб, парсы кітаптарынан да көп шығармаларды қорытып, қайта жырлап отырған. Ғылымда «түркі», «шағатай» аталып жүрген тарихи тілдік тұрғыдан алғанда, бір-бірінен аздап айырмашылығы да бар, түрік халықтарының ортағасырдың ескі әдебиеті үлгілерін қайта жырлау, сол дәстүрде тудыру, араб, парсы өлең өлшемдерінде өлең жазу аталған дәуір ақындарының шығармашылық дәстүрі өзіндік ерекшелігі болды. Бұл дәстүрден Семей медресесінде оқыған Абай да тыс тұрмаған. Оның «Шығыс ақындарынша» аталып беріліп жүрген бір шумақ өлең жолы ұлы ақынның кітапханасынан хабар берсе, «Иузи рәушан» аталатын өлең ақынның шығыс ақындарынша жырлауымен қатар, «түркі» әдеби тілінде оқуы мен жазуын қатар танытып отыр. Сол секілді «Әліпби» өлеңінің жазылу үлгісі, өлең өлшемі шығыс поэзиясы өлең өлшемін қолдануын көрсетеді. Ұлы ақын Абайдың шығыс әдебиетіне ден қойып, «Әзім әңгімесі», «Масғұт» секілді шығармалар жазуы - оның шығармашылығының кітаби қиссашылдық және нәзирагөйлік қыры.

Кітаби ақындар ортағасырлық алтынордалық «шағатай», «түркі» әдебиет материалдарын қайта жырлауға ерекше ден қойды. «Нәзира», «нәзірашыл» дегеннің мәні осында. Ескі әдебиет үлгілерін қайта жарату, әрі тілдік, әрі әдеби дәстүр тұрғысында қайта тірілту. Демек, ескі жазба әдебиет дәстүрін жалғастыру. Ғалым А.Қыраубаева: «Нәзира тәсілінің негізгі жанры – қисса. Қиссаның өзіне тән стилі, қалыпты желілері, шарттылықтары болады... Қазақ әдебиетіндегі қисса-дастан жанрының түп-төркіні ХІІІ-ХІҮ ғасырлардағы түркі әдебиетінен бастау алады» [1, 130 б.], - дейді дәстүр жалғастығы жөнінде. Сондықтан

да XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында ерекше өркендеген қазақ қиссалық әдебиетін дәстүрлі жазба әдебиет және кітаби ақындарды қазақтың дәстүрлі жазба әдебиет өкілдері ретінде тануға болады.

Кітаби ақындар оқып өскен, тәлім алған, кейін қайта жырлаған, рухани үдерісін жалғаған ойшыл ғұлама ақындар мен олардың туындылары қатарында Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», «Ахмет Жүйнекидің «Ғибату-л хакайық», Ахмет Ясауидың «Хикметтері», Сүлеймен Бақырғани шығармалары және алтынордалық нәзіралық туындылар Құл Ғалидың «Қисса Жүсібі», Рабғузидің «Қиссау-л-әнбиясы», Хусам Кәтибтің «Жұмжұмасы», Құтыптың «Хұсрау уа Шырыны», Сайф Сараидың «Гүлстан би-т-түркіі», Махмуд бин Әли Кердерінің «Нәжжу-л-Фарадисін» (Жұмаққа апаратын жол) атауға болады. Аталған шығармалардың басым бөлігі - діни шығармалар.

Жалпы адамзат баласының өркениет тарихында анық аңғарылатын жәйт – көп елдің жазу мәдениеті, жазба әдебиеті дінге байланысты туындап отырғаны. Үлкен түрколог ғалым Э.Н.Наджиптиң «Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур» (Түркістан, «Тұран», 2007) атты еңбегінде түрік халықтары тілдері мен түрік тілді әдебиеттердің дүниеге келуі жөнінде мынадай ойлар айтады. Ойын сол дәуірлерде түрік тектес халықтар ұстанған дінге қатысты өрбітеді. Түрік тектес халықтардың жазу мәдениетінің де олар ұстанған түрлі діни ұстанымға байланысты туындап отырғанын аңғартады: «Очень сложный путь прошли в своем развитии и становлении тюркские литературные языки и тюркоязычные литературы. Первыми памятниками тюркской письменности, письменного языка и литературы енисейско-орхонские надгробные камни с руническими надписями V-VIII веков.

Почти одновременно с руническим письмом у тюркоязычных племен существовало другое, так называемое уйгурское письмо. Первые памятники манихейского содержания, написанные этим письмом, относятся к V в. В дальнейшем появляются рукописи буддийского содержания...

Первые документы и памятники тюркского языка, написанные уйгурским письмом, являются переводами различных священных книг – буддийских, манихейских, христианских» [2, 27-б].

Осы тұрғыдан алғанда, славян халықтарының да жазу-сызу мәдениеті, ең алдымен, дінге байланысты туындағанын мысал ретінде айта кетуге болады. Дінге, діни қызметке байланысты туындаған жазу, ең бірінші, славяндардың діни кітаби әдебиетін дүниеге әкелді. Жазба әдебиеттің шығуы мен өркен жаюындағы осы ерекшелік жөнінде ғалым А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде атап айтқан болатын [3, 261-б.]. Онда ғалым XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында жазба әдебиеттің өркен жаюын тікелей ислам діні мен дін қызметкерлерінің діни үгіт-насихат жұмыстарымен сабақтастықта қарастырады.

Иә, ортағасырлық славян жазуының, соның нәтижесінде туындаған, өркен жайған жазба әдебиетінің дүниеге келуіне ең алдымен түрік текті мемлекеттік мүдде тұрғысынан ой түйіп, саналы түрде славянданған түріктер – бұлғар жұрты себепкер болғаны анық. Сондықтан да болгар елі мәдениеті мен әдебиеті славян жұртының өркениетінің негізгі қозғаушы күші болғаны көрінеді. Яғни, ұйысып ұлыс болу, өркениетті мемлекет болу дінмен, діни мәдениетпен әр кез сабақтастықта болмақ ләзім. «В истории культуры славян болгарская литература занимает особое место. Это первая славянская литература обладавшая богатством жанров, устойчивыми традициями, одаренными творцами и блестящими для Средневековья памятниками. Она возникла почти одиннадцать столетий тому назад и является более древней, чем литературы других славянских народов», - деп ғалым И.Калиганов болгар әдебиетін славян жұрты мәдениеті мен әдебиетінің басына бекітеді.

Болгар әдебиетінің шығуы мен өркен жаюына себеп болған басты жағдайлар жөнінде: «Это, прежде всего, наличие сильного государства, которое появилось на Балканах в 681 году как союз славянских племен и пришедших из глубин Азии кочевых тюрков – протоболгар (от них в последствии и стало называться данное славянское государство Болгарским, а его население – независимо от этнического происхождения – болгарами). Это и удачное географическое местоположение Болгарии, близость ее к Византии – хранительнице античного и римского культурного наследия. Это и введение у болгар в 865 году христианства в его восточном византийском варианте», деп болгар жұртының бүкіл славян жұртына өрнек болған өркениетінің тірегі мемлекет пен діннің бірлігі болғанын атап көрсетеді [4, 3]. Сонымен бірге болгарлардың, славяндар әліппесін жасаушы ұлы ағартушылары Кирилл мен Мефодийдің және олардың шәкірттерінің мәдени дәстүрін жалғап әкетуіне де ерекше мән береді. Осыған дейін болгар хандары Өмірдағ (814-831), Маламир (831-836), Пресиян (836-852), т.б. тарихта өз істерін қалдыру үшін үлкен сарайлар салу, түрлі соғыстардағы жеңістері мен бейбіт келісім-шарттарын т.т. жартастар мен бағаналарға грек әріптерімен жаздырып отырғаны түрік жұртының ежелгі сына жазулары дәстүрін көрсетсе, жаңа жазумен болгарлардың христиан дінін қабылдауының басты қолдаушысы болған князь Бористың (852-889) ұлы Владимир – Расете әкесінің орнына таққа отыра сала, әкесіне қарсы көтеріліске шығуы түрік текті бұлғар жұртының тілінен, тәңірлік дінінен ажырағысы келмегенін аңдатады. Сол секілді славяндар да өз ежелгі наным-сенімдерінен ажырай қоймаған. Сол дәуірдегі болгар мемлекетінің нығаюы үшін славян жазуы мен сол тілде жүргізілетін діни қызмет және бір христиан дінінде болу, бір тілді – түрік атаулы, славян тілді елдің қалыптасуы уақыт қажеттілігі.

Славян халықтарының әліппесі мен жазба әдебиеті тарихына қатысты бұл жайлардың сырт қарағанда, салыстырылуы мүмкін еместей көрінетін түрік халықтары, оның ішінде қазақ халқының жазба әдебиетінің даму тарихы мен кітаби ақындар шығармашылығының шығу, даму, қалыптасу жолы мен шығармашылық ерекшелігіне тән ортақ мәселелерінің молдығы аңғарылады. Бірінші, әліппе мәселесі. Славяндар әліппе мәселесіне қатаң қараған. Өз әліппелерінің болуын, сол жазумен діни әдебиет жасау және сол тілде құдайға құлшылық етуді қалады. Соның нәтижесінде дәстүр бойынша «қасиетті тілдер» саналған ежелгі жәйіт (иврит), грек және латын тілдерінде ғана рұқсат етілген діни құлшылықты славяндар өз тілдерінде орындауға қол жеткізді. Сол тілде діни әдебиеттерін де жасады. Ал жазу тарихы мыңдаған жылдарға жетелейтін түрік халықтары бүгінгі ғылымда орхон-енисей жазуы, ежелгі ұйғыр жазуы аталатын өз жазбалары бола тұра, араптардың келуі мен елдің ислам дінін қабылдауына орай араб жазуына ойысып кетті. Құдайға құлшылығын да күні бүгінге дейін сол тілде орындап келеді. Бірақ діни әдебиетті ғылымда «шағатай», «түрки» аталып жүрген өз тілдерінде жасады. Бұған ортағасырларда Орта Азияда жасалған діни әдебиетті және Алтын Ордада дамыған нәзиралық діни әдебиетті жатқызуға болады. Сонымен қатар араб және парсы тілдеріндегі діни әдебиеттерді де мол пайдаланғаны аңғарылады. Қасиетті «Құран» тек араб тілінде оқылады. Ғалым Э.Наджип түрік халықтарының жазу мәдениетінің өте көне ғасырларға жол тартатынын, олардың енисей-орхон жазуларымен қатар көне ұйғыр жазуларын да пайдаланғанын атап көрсетеді. Бірнеше ғасырлардан соң олар араб жазуын да пайдалана бастады... Негізінен XI ғасырдан бастап әдеби ескерткіштер араб жазуында жазылды [2, 16], - деп ғалым түрік жұртының да көне төл жазуының болғанын және оны күні кешеге дейін дерліктей қолданып келгенін айтады. Әйтсе де түпкі нәтиже араб жазуына түрік жұртының мұсылман дінді бөлігінің тегіс аууы болды.

Екінші, кітабилық мәселесі. Қазақ әдебиеттану іліміндегі кітаби ақын-жазушы терминдерінің қолданылу жайы және оның славян, нақтырақ айтқанда, болгар әдебиетінің тарихындағы кітабилықпен сәйкестілігі немесе үндестік дәрежесі.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы кітаби ақындар және олардың шығармашылық ерекшелігі жөнінде жазылған еңбектерінде М.Әуезов оларды «кітаби ақын», орысша жазылған еңбектерінде «поэты-книжники» деп береді [5, 470-471]. Ал ғалым Б.Кенжебаев қазақ кітаби ақындары шығармашылығының христиан әлеміндегі «поэты-книжники, церковники» деген ұғымға сәйкес келмейтіндігін айтты. Сөйте тұра, қазақ әдебиетінің тарихындағы «діни кітаби ақын» ұғымына толық сәйкес келетін бірден-бір ақын, Мұхаммед Пайғамбардың өмір жолын арқау еткен атақты «Назым сияр Шәриф» шығармасының авторы Шәді Жәңгірұлын ағартушы ақын ретінде көрсетіп, өзінің XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін сөз еткен еңбегіне енгізді [6, 27]. Кеңес дәуірінде өмір сүрген, шығармашылық еткен ғалым пікірін дәуір тынысымен сабақтастықта сараламақ ләзім. Бұл тақырыпқа барған Ә.Қоңыратбаев, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева секілді ғалымдар әр кез ойларын ортаға салды. Дегенмен, тікелей кітаби сөзі мен кітаби ақын ұғымын талдауға тереңдеп бара бермеді. Діни, кітаби, нәзиралық шығармаларды терең талдамай-ақ, дәуір әдебиетінің бір ерекшелігі ретінде сипаттап өтсе де, М.Әуезовтің кітаби ақын сөзін қолдануы дұрыс көрінеді. Себебі кітаби ақынның әр шығармасына дерлік бір кітаби материал өзек боп өріледі. Бұл шығарманың әрі кітабилық, әрі нәзирағөйлік ерекшелігі болса керек. Діни кітаби ақынның алдымен назар аударғаны, әлбетте, діни кітаптар болды. Кітап, кітаби демектің мәнісі осы. Болгар әдебиетінде де кітап, кітабилық мәселесі осы мағынада қолданылады. Тек шығыс әлемі қолданатын «нәзира» терминінің орнына көшіру, жазу, аудару сөздері тікелей сол ұғымда қолданылған. Мысалы, Кирилл мен Мефодийдің кітаби шығармашылығы жөнінде былай сөз етіледі: «...помимо создания первой славянской азбуки, Кириллу и Мефодию следовало переложить с греческого на славянский Евангелие, Апостол, Псалтырь и другие канонические книги Священного писания... Перевод канонических книг Священного писания имел огромное значение для развития славянской культуры, для появления самобытных славянских литератур» [4, 5]. Демек, болгар әдебиетінің тарихшылары күллі христиан әлеміне ортақ діни кітаптарды өздерінің төл, дара әдебиеттерінің бастауы ретінде танып отыр. Славян халықтары әдебиетінің образдық - кейіпкерлері әлемі тұрғысынан да, түрлі жанрлық тұрғысынан да өсуін, өркен жаюын осы діни кітаптармен сабақтастықта қарастырады.

Кітаби ақындар алдымен дін оқуын оқыған молда ақындар болғаны белгілі. Соған орай олардың ең алғашқы тақырыбы да дін болғаны атап өтілді. Әйтсе де, гректің діни әдебиетін славян тіліне аударудан бастаған болгар әдебиеті соның негізінде түрлі тың тақырыптар мен жаңа жанрларға барған үлкен әдебиетке қалай айналса, қазақ жазба әдебиеті де кітаби ақындар шығармашылығы негізінде едәуір өсті, кемелденді деуге болады. Демек, қазақ кітаби ақындары діни шығармалармен қатар түрлі тақырыпта, түрлі жанрда шығармашылық етті. Басты жанры – қисса болды.

«При Симеоне (болгар билеушілері өздерін хан атаған. Кейін князь болды. Ал Симеон өзін патша деп жариялаған бірінші билеуші) расцвели славянская письменность и книжность. Три десятилетие его правления вошли в историю славянской культуры как «золотой век» болгарской литературы. ...Содействовал созданию книжных центров, побуждал книжников делать новые переводы с греческого», - деп Симеон патша дәуірінде діни кітаптарды аудару арқылы болгар әдебиетінің көп өскенін көрсетеді. «Летописный жанр в болгарской литературе складывался главным образом на основе переводных хроник византийских авторов, причем имена большинства переводчиков в соответствии со средневековой традицией анонимности до нас не дошли», - деген жолдар да көптеген кітаби ақындардың нәзиралық шығармаларына өздерінің есімдерін енгізбей жырлап отыру дәстүрімен толық сай келіп тұр. Сол секілді жоғарыда сөз етілген шығыс поэзиясы стиліндегі Абай өлеңі «Әліпби» үлгісінің де болгар әдебиетінде кездесуі қызық құбылыс болып

көрінеді. «Видимо, для быстрого усвоения славянской азбуки Константин Преславский создает знаменитую «Азбучную молитву» – стихотворное произведение, написанное в виде акростиха. Каждый новый стих начинается буквами, следующими в алфавитном порядке» [4, 10], - деген жолдар шығыс әдебиеті үлгілерінің христиан әлемі әдебиетіне де сыналап өткенін көрсететіндей.

Осы жайттардан болгарлардың күшті мемлекет жасау үшін елдің бірлігін, ел бірлігі үшін дін бірлігін, тіл бірлігін, дін мен тіл бірлігі үшін әліппе – жазу бірлігін қалағаны аңғарылады. Бұл - әлемдегі ұлттар мен ұлыстар тарихында қайталанып отыратын жағдай. Саяси күрес-тартыстар әлемінде жеңіп шығып, күшті мемлекет жасау үшін мемлекеттер тарапынан жүргізіліп отырғаны көрінеді. Түрік халықтарының мұсылман бөлігі де мықты мемлекет жасау үшін діни әдебиетті, дидактикалық әдебиетті дамытуға тырысты. Мықты мемлекет үшін араб жазулы болса да, сол арқылы дін бірлігін, тіл, діл бірлігін қалады. Ғалым Э.Наджиб: «Джетысу, которая является первой территорией, где был создан первый крупный тюркоязычный литературный памятник в прямом смысле этого слова «Кудатгу билиг» и первый полный «Тюрко-арабский словарь» Махмуда аль-Кашкари» [2, 17] деп өте жоғары бағалаған еңбектердің де мықты мемлекет жасау мүддесімен сабақтасып жатқанын атап көрсетеді. «Глава государства носил титул Бограхан... В 955-956 годах глава государства Сатук Бограхан принял ислам. За ним приняли ислам все прибывшие к ним. Таким образом, в середине десятого века Чуйская долина вся была исламизирована. ... вот для этого, недавно принявшего ислам населения и было написано поэтом Юсуфом дидактическое произведение «Кудатгу билиг», содержащее исламскую дидактику», - деп Қарахан мемлекетінің дамуын түрік жазба тілі мен әдебиетінің дамуымен байланыста береді [2, 21]. Жазу бірлігі тіл бірлігімен қатар дін бірлігіне негіз болып, діни әдебиеттің дамуына, діни әдебиет әрқашан ел бірлігін діни ұстаным, таныммен байланыста қалыптастыруға қызмет етеді. Бір діни ұстаным, яғни елдің таным бірлігі мемлекеттің нығаюына алып келер бірден бір жол болса керек. Демек, мемлекет құрамындағы елдің рухани бірлігі - «ел іргесін сақтайтын» қазығы. Жүсіп Баласағұн еңбегінің басты нысанасы мықты түрік мемлекетінің болуы және оған шығармашылық кеменгерлікпен қызмет ету. Бір орталыққа бағынған мемлекет пен ұйысқан елдің, әрбір жеке азаматтың өмірлік мұраты, ұстанымы не болмақ... Соны әрі дидактикалық, әрі фәлсафалық тұрғыда ортаға салады. Ғалым А.Қыраубаева: «Баласағұни қоғамды әр адамның өз орнында жетік болуын, кемелдікке ұмтылуын жырлайды. Кемел билеуші, кемел уәзір, кемел Хас Хажыб, кемел әскербасы – кемел мемлекет жасау идеясын жырлады», - деп атап көрсетеді [1, 98]. Сондықтан да еңбек авторы, ұлы ойшыл Жүсіп Баласағұн Күнтуды (Әділ), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Одғұрмыш (Қанағат) арасындағы сұхбатқа құрылған [7, 30-б].

Кітаптың негізгі тарауларының алдына мұсылман әлемі дәстүрімен Алла Тағаланы ұлықтауға және оның елшісі Мұхаммет Пайғамбар мен оның төрт шариярын, Ұлы билеуші Табғаш ұлық Бұғра Қарахан абд Әли Хасан бин Арыслан ханға арналған мадақ жырларын қояды. Сол себепті де «Бұл кітапты шығыс патшалары көшіріп алдырып оқитын болған... Кітапқа әр елде әр түрлі ат берген: Ирандықтар Фирдоусидің «Шахнамасымен» қатар қойып, «Шаһнамаи түркі» (Түркі Шаһнамасы) деген. Енді біреулері «Пәндалман мүлік» (Падишаларға насихат), «Шын елі» (Қытай), «Әдәбүл мүлік» (Падишалардың әдебі) деп атаған» [1, 98].

Алтын Орда мемлекетінің ислам дінін мемлекеттік дін ретінде жариялауы, ел мен билік иелерінің мұсылман дінін қабылдауы XIII ғасырдың екінші жартысында Берке хан тұсында белең алғаны тарихтан мәлім. Оның ислам дінін мемлекеттік дін ретінде тануы, әлбетте, қол астындағы түрік тайпаларынан үлкен ел жасау мүддесінен туындағаны күмәнсіз. Берке хан ислам дінін қабылдаған соң Алтын Орданың басты қалалары болған Сарай бату мен Сарай

Беркеге жер-жерден, Үргеніш пен Бұқардан, мұсылман әлемінің түкпір-түкпірінен ғалымдар мен ақын-жазушылар, түрлі өнер иелері көптеп келіп орныға бастады. Яғни ислам өркениеті қанат жая бастады. Өзбек хан тұсында елдің мұсылмандануы мен зиялы қауымның Алтын Орда жеріне өтуі тіпті күшейді. Демек, мұсылмандық түркі өркениеті орнықты, өсті. Мемлекет астанасы Сарай Берке Өзбек (1312-1340), оның ұлы Жәнібек (1342-1357) кезінде өте қатты өсіп өркендеді. Алтын Орда атты ұлы мемлекетте өркендеген түркі өркениетінің бір көрінісі сөз өнерінің дамуы болды. Мұнда Ахмет Ясауи «Хикметтері» мен «Рабғузи киссалары» кең тарайды. «Құтадғу біліктің» де кең қолданыста болғаны аңғарылады. Құтыптың кітаби нәзіралық дәстүрде жырлаған шығармасы «Хұсрау мен Шырын», Қоңырат Хорезмидің «Мухаббат-намасы» осы кезде жазылады. Алтын Орда жерінде «Рабғузи киссаларынан» кейін көп тараған еңбек Махмуд бин Әли ас-Сараи ... әл-Кердерінің еңбегі «Нахжу-л-Фарадис» еді. «Қиссасу-л-Әнбияда» дүниенің жаратылысынан, Адам Ата, Хауа Ана оқиғаларынан бастап Мұхаммет Пайғамбарға дейін және оның немерелері Хасан, Хүсейін оқиғаларына дейін баяндалса, «Нахжу-л-Фарадис» өзінің мазмұны жағынан сира жанры табиғатындағы туынды екенін көрсетеді (Сирату-н-Нәби - Пайғамбар өмір жолы). Мың беттік дерлік көлемді еңбектің алғашқы жартысы тұтастай Мұхаммед Пайғамбардың өмір жолына арналған. Екінші жартысында Пайғамбардың төрт шарияры мен оның қызы Бибі Фатима, немерелері Хасан, Хүсейін, төрт шейх – төрт мазхаб иелері Әбу Ханифа, Имам Шафиғ, Имам Мәлік, Имам Ахмад Ханбал туралы жазылады. Содан соң барып түрлі діни наным-сенімдер мен ұстанымдар сөз болады. «Мухаббат-нама» Алтын Орда ханы Жәнібек тұсында жазылса, «Нахжу-л-Фарадис» оның ұлы Бердібек тұсында жазылады. Сол секілді осы кезде «Қисса Жүсіп», «Жұмжұма», «Гүлстан» секілді көптеген діни, діни әдеби, кітаби, нәзіралық шығармалар дүниеге келеді. Әзірге ғылымға белгілі шығармалар осылар. Әйтсе де, ғылымы мен мәдениеті, әдебиеті өркендеген Алтын Орда дәуірінде жазылған еңбектердің молдығына дау жоқ. Олардың табылуы мен жариялануы алдағы уақыт еншісіндегі мәселе. Ғалым Э.Наджиб Алтын Орда жерінде болған араб, парсы тарихшыларына сүйене отырып, арап, парсы, түркі тілдерінде бірдей шығармашылық еткен, ғылымның түрлі салаларымен айналысқан ғалымдар мен ақындар, жазушылардың көп болғанын, «...основой культурных и научных связей между Нилом и Волгой был высокий уровень творческой мысли в Сарае» [2, 160], - деп Алтын Орда мемлекетінде өркендеген түркі өркениетінің ғажап үлгісі болғанын айтады. Әйтсе де, бұл түркі өркениетінің ғұмыры ұзақ болмағанын, түрлі тарихи күрделі оқиғалар кезінде ірі ғалымдар мен ақын-жазушылардың елді тастап Османлы жеріне, онан әрі Шам, Мысыр асқанын, сөйтіп, әсіресе, Мәмлүктік Мысырда XIV ғасыр соңына қарай түркі тілді әдебиеттің дамығанын, XV ғасырда өмір сүрген араб тарихшылары Рамзи мен әл-Айнидің сол дәуірде Шам, Мысыр жерлерінде шығармашылық еткен көптеген қыпшақ ғалымдары мен ақындарын атап көрсеткенін сөз етеді [2,161].

Діни, әдеби шығармалар нәзіралық дәстүрде, кітаби үлгіде қайта жазылып, соның негізінде өзге шығармалардың, төл туындылардың біртіндеп пайда болуы Алтын Орда жерінде кітабилық, кітаби әдебиеттің өркендеуін көрсетеді. Оның негізін діни, кітаби

ақын, жазушының қалауы анық. Шығатын қорытынды: XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы жартысындағы кітаби ақындар шығармашылығының қайнар бастауы – Алтын Орда өркениеті мен ондағы кітаби, діни әдебиет және дәстүр мен стиль. Алтын Орда діни, кітаби нәзиралық әдебиеті мықты, өркениетті мемлекет жасау мүддесінен туса, кейінгі кітаби әдебиет тікелей орыс отарлығына қарсы ниеттен, елдің тұтастығын, діні мен ділін, тілін сақтау мүддесінен туған еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 бет.
2. Наджип Э.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. – Түркістан: Тұран, 2007.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. -320 бет.
4. Калиганов И. Тысячелетние традиции болгарской литературы. В кн. Родник златоструйный: Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв. –Москва: Художественная литература, 1990. – 527 с.
5. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Ауезов М. Мысли разных лет. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1959, С.554.
6. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы, 1993.
7. Егеубаев А. Кітапта: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986.

REFERENCES

1. Kyraubaykyzy A. Ezhelgi odebiet. Astana: Yelorda, 2001. – 224 b.
2. Nadzhip E.N. Regiony i etapy formirovaniya tyurkskikh pis'mennykh yazykov i literatur. – Turkistan, Turan, 2007.
3. Baytursinov A. Şığarmaları. –Almatı: Jazushy, 1989.
4. Kaliganov I. Tysyachiletniye traditsii bolgarskoy literatury. V kn. Rodnik zlatostruynyy: Pamyatniki bolgarskoy literatury IX-XVIII vv. –Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1990. – 527 s.
5. Äwezov M. Är jildar oyları. Awezov M. Mıslı raznıx let. – Almatı, Kazgoslitizdat, 1959.
6. Kenjebaev B. XX ғasır basındaғы әdebіet. – Almatı, 1993.
7. Egewbaev A. Kitapta: Jüsip Balasağun. Quttı bilik. – Almatı: Jazuşı, 1986.

ӘОЖ 81.367.7

ГТАМР 16.41.25

Н.ҚОШАНОВА,¹ А.АСЫЛХАН²

¹ф.ғ.к, доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: nagima.koshanova@ayu.edu.kz

²Ахмет Ясауи университетінің магистранты
(Түркістан, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІНДЕГІ ҚЫСТЫРМАЛАРДЫҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ СИПАТЫ

Қазіргі көп аспектілі ғылым қазақ тілінің синтаксисінің қатысымдық бірліктері: сөз, сөйлем, мәтіндерден тұрады. Мақалада сөйлемдегі тілдік қарым-қатынастың жүзеге асуында өзіндік орны бар оқшау сөздердің бір түрі – қыстырма сөздердің қатысымдық сипаты қарастырылады. Қазіргі әдеби тілімізде қыстырма қызметінде жұмсалатын сөз тіркестерінің қайсысы да сөйлем құрамында жұмсалып, келе-келе қолдануына қарай интонациялық жағынан ерекшеленуі, қыстырма сөз тіркестерінің қалыптасу жолын сөйлем құрылысының даму, жүйелену тұрғысынан қарастырылуы талданады. Мұның өзі қыстырмалардың сөйлем құрамынан бөлінбес синтаксистік категория екендігін көрсетеді.

Кілт сөздері: қазақ тілінің синтаксисі, қатысымдық бірліктер, оқшау сөздер, қыстырма сөз тіркестері, қыстырма сөздердің қатысымдық сипаты.

Н.Қошанова, А.Асылхан

Коммуникативные описания вводных слов в синтаксисе казахского языка

Современная многоаспектная наука синтаксиса казахского языка состоит из коммуникативных единиц: слов, предложений и текстов. В этой статье рассматриваются коммуникативные особенности вводных слов в синтаксисе казахского языка, которые имеют особое место в реализации языковой коммуникативности. Анализируются стилистические, интонационные и структурные особенности вводных слов в современном литературном языке. Это указывает на то, что вводные слова являются неотличимыми категориями синтаксиса.

Ключевые слова: синтаксис казахского языка, коммуникативные единицы, обособленные слова, вводные словосочетания, коммуникативный характер вводных слов.

N.Koshanova, A.Asylkhan

Communicative Descriptions of Introductory Words in the Syntax of the Kazakh Language

The modern multidimensional science of the syntax of the Kazakh language consists of communicative units: words, sentences and texts. This article discusses the communicative features of the introductory words in the syntax of the Kazakh language, which have a special place in the implementation of language communication. The stylistic, intonation and structural features of the introductory words in the modern literary language are analyzed. This indicates that the introductory words are indistinguishable categories of syntax.

Keywords: syntax of the Kazakh language, communicative units, isolated words, introductory phrases, communicative nature of introductory words.

Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі көп аспектілі ғылым ретінде қалыптасып келеді. Синтаксис қарым-қатынастың шынайы құралы ретінде зерттеле бастады. Яғни, синтаксис байланыстырып сөйлеудің құрылысын зерттейді. Синтаксистік құрылыс – синтаксистік тұлғалар мен тәсілдердің жиынтығы.

Қатысымдық бірліктер синтаксистік тұлғалар: сөз, сөйлем, мәтіндерден тұрады. Сөйлем – тілдік қарым-қатынастың жүзеге асуында өзіндік орны бар қатысымдық тұлға болып табылады. Бұл қатысымдық тұлға арқылы адамдар бір-бірімен пікір алысып, ой бөліседі. Сондай-ақ сөйлем басқа қатысымдық тұлғалармен тікелей байланыста болады, яғни ең алдымен мәтіннің негізгі құраушы элементтерінің бірі болып саналады. Кез келген сөйлемдегі ой белгілі бір мәтінде, мәтін ішінде ғана түсінікті.

Қыстырма сөз тіркесінің құрамы да, грамматикалық тұлғасы да әрқилы [1, 213]. Бірақ бұлардың барлығына ортақ заңдылық - әрқайсысы да сөйлем құрамында қалыптасып, қолданылу ерекшелігіне қарай қыстырмаға айналғандар. Олардың көбісінің-ақ белгілері белгілі бір септік жалғауында (қорыта келгенде, не дегенмен, т.б.), жіктік, тәуелдік жалғауларында (несін айтасың, бір ғажабы) немесе предикативтік тұлғада (солай бола тұрса да), адвербиалдық тұлғада (оның ұғымынша, соның айтуынша) келуі осы пікірді дәлелдейді [2, 42].

М.Томановтың пікірі бойынша, қыстырмалардың кейбірі ең әуелден-ақ, осы қызметте жұмсалып қалыптасты (мысалы: әрине, сірә, т.б.) деп айта алатын болсақ, қыстырма сөз тіркесінің арасында мұндай құбылыс байқалмайды. Біздің байқауымызша, о баста сөйлем құрамында жұмсалмай, тек қыстырма қызметінде қалыптасқан сөз тіркестері жоқ. Қазіргі әдеби тілімізде қыстырма қызметінде жұмсалатын сөз тіркестерінің қайсысы да сөйлем құрамында жұмсалып, келе-келе қолдануына қарай интонациялық жағынан ерекшеленген [2, 134]. Сөйтіп, қыстырма сөз тіркестерінің қалыптасу жолын сөйлем құрылысының даму, жүйелену тұрғысынан қарастырылғаны дұрыс деп есептелінеді. Мұның өзі қыстырмалардың сөйлем құрамынан бөлінбес синтаксистік категория екендігін көрсетеді. Қазақ тіліндегі қыстырмалар шартты түрде морфологиялық құрамына қарай есімді және етістікті қыстырмалар болып бөлінеді [3, 106-107].

1.Есімді қыстырма сөздерге: көбінесе, керісінше, мысалы, рас, расында, әлбетте, мүмкін, қысқасы, ендеше, сіздіңше, біздіңше, меніңше, бірінші (ден), екінші (ден), т.б. жатқызуға болар еді.

2.Етістік тұлғалас қыстырма сөздерге: сөйтіп (солай етіп), өйткені (олай еткені), дегенмен, демек сияқты, т.б. сөздерді жатқызуға болады. Сөз тіркесті қыстырмалардың құрылымдық сипаты төмендегіше ашылады:

1) Кейбір сөз тіркестері екі есім сөздің тіркесуінен құралады. Мысалы: бір ғажабы, сол дағдымен, сонан соң, не пайда, т.б.

2) Кейбір тіркестер есім мен етістіктің құрамынан тұрады. Мысалы: былайша айтқанда, несін айтасың, жалпы алғанда, не қылғанмен, не дегенмен.

3) Тек қана етістік сөздерден тұратын сөз тіркестері де кездеседі: сайып келгенде, қорыта келгенде, т.б.

4) Шылау мен толық мағыналы сөздерден құралады: сонан соң, оның үстіне. Мұндай тіркестер сөз тіркестерінен гөрі сөйлемнің күрделі мүшелеріне, бір ритмикалық топтың элементіне жақын болып келеді.

М.Томанов қыстырма сөз тіркестерінің құрамында белгілі басыңқы сөздердің рөлі басым болатындығын атап көрсеткен. Есімдерден құралған сөз тіркестері көбінде (пайда, салдар, жоқ, дағды, ғажап, т.б.) осылар тәрізді абстракт сөздердің айналасына топталып, осылардың жетегінде болады. Етістік қыстырма сөз тіркестерінің басыңқы сыңары болып көбінесе (айту, қою, алу, келу, де) етістіктердің жіктік, шартты рай тұлғалары да кездеседі. Бірақ, бұлар өте сирек қолданылады. Қыстырма сөз тіркестерінің құрамында қолданылатын сөздер сілтеу, сұрау, белгісіздік есімдіктері кейбір үстеу тұлғалы сөздер. Дегенмен, қыстырма сөз тіркестерінің құрамында жұмсалатын сөздер санаулы ғана. Бұл қыстырма қызметінде сөз тіркестерінің барлығы бірдей жұмсала алмайтындығы және олардың өзі қалыптасқан, тұрақталған болып келетіндігі.

Р.Сыздықова қыстырмалардың есім түбірлілеріне зат есім мен есімдіктің (не шара, амал қанша, амал не, амал нешік, бір жағы, бір жағынан), есім мен шылаудың (бақытымызға қарай, сорыма қарай, өкінішке орай), есім мен үстеудің (әлі есімде, күні бүгін), есім мен бейтарап сөздердің (сөз жоқ, не керек), үстеу мен үстеудің (ең алдымен, ең әуелі), сан есім мен зат есімнің (бірінші жақтан, екінші жақтан) тіркестерінен жасалған қыстырмалар жатады.

Етістік түбірлі қыстырмаларға есім және үстеу мен етістіктен (кім біледі, соры қайнағанда, шынын айтқанда, жалпы алғанда, бір сөзбен айтқанда, былайша айтқанда, жоғарыда айтқандай, т.б.) және етістік пен етістіктен (көріп отырсыз, қорыта айтқанда, қорыта келгенде, т.б.) жасалған қыстырмалар жатады.

Профессор Р.Сыздықова қыстырма сөз тіркестерін тұрақталған түрлері және жақтық, шақтық, жекеше-көпшелік жағынан құбылмалы немесе басқа түсіндірме сөздермен жойылып кете алатын тұрақсыз тіркес түрлері болады, - деп қарастырады.

1) Тұрақты қыстырма сөз тіркестеріне: сөз жоқ, не шара, амал қанша, амал не, амал нешік, не керек, ең алдымен, ең әуелі тәрізділер жатады.

2) Құбылмалы қыстырма сөз тіркестеріне: қорыта келсек (қорытып келгенде, қорыта айтсақ, қорыта айтсам, т.б.), сорыма қарай (сорыңа қарай, сорына қарай, сорымызға қарай), оның айтуынша (жұрттың айтуынша, сенің айтуыңша, т.б.), өздеріңізге мәлім (бұрыннан өздеріңізге мәлім, өздеріңізге мәлім болар, т.б.), шынын айтқанда, (шынымды айтайын, шынын айтсақ, шынын айтса, шынымды айтсам, т.б.) жатады [1, 42].

Құрылысы сөз тіркесті қыстырмалар да, сөйлем құрылымды қыстырмалар да тұрақты тіркестерден немесе мақал-мәтелдерден жасалады. Тар ұғымда алынатын фразеологиялық единицалар мен мақал-мәтелдердің арасында үлкен айырым бар. Мақал-мәтел фразеологиялық единицалардан өзінің сөз қолданыс мағыналық жағынан ерекшеленіп тұрады.

Қазақ тіліндегі қыстырма сөздердің құрылысы бір сөзден, екі немесе одан да көп сөзден жасалады. Бір сөзді қыстырмалы сөз, құрылысы сөз тіркесті қыстырмалы сөз тіркесі, сөйлем құрылымды қыстырмаларды қыстырма сөйлемдер ретінде қарастырылады.

Қыстырмалар дегеніміздің өзі сөйлеушінің айтылған ойға әр алуан қатынасын білдіретін, сөйлем мүшелерімен синтаксистік белгілі тәсілдермен байланыспайтын жеке сөздерді де, сөз тіркестерін де, сөйлемдерді де айта аламыз. Алғыс, қарғыс, тілек мәнді тұрақты тіркес түрінде келген қыстырмалар қазақ тілінің сөздік қорында көп кездесіп отырады: бағың күйгір, жаққұрт келсін, атаңа нәлет, іске сәт, басыңа көріңгір, жүгермек келгір, атаңның көрі, тілеуің бергір, т.б.

Бұл тіркестердің қыстырма ретінде қолданылуы тек мәнмәтінде ғана байқалады. Себебі, бұлар жеке тұрғанда атқаратын функциясы басқа да, сөйлеу барысында басқаша болады. Олардың қыстырма ретінде қолданылуына көз жеткізу үшін мысалдар келтірейік. Мысалы, *Атаңның көрі*, кісілер қайда бұл үйдін? Көрдей ғой (Ә.Нышанов). Мұндағы қыстырма сөз түрінде келіп тұрған қарғыс мәнді тұрақты тіркес *атаңның көрі* сөйлеушінің кейігендігін білдіріп, сөйлемді тұтас кею мәніне айналдырып тұр.

Тіріде сыйласпаған туыс, *көзіңе құм құйылсын*, өлгенінде жылама (Ш.С). Таң атқан соң қарасам, *көзін ашағыр*, май жағылмаған етігім өкпелеп, түнде қашыпты да кетіпті (Қ.Е.). *Қан жауғыр*, баланың қай жылағаны есте тұратын еді (Ғ.М.). Көкжалды соғып алып кері қайттық. Содан кейін, *көзіңіз жамандық көрмесін*, қасқыр атаулы шаңымызға да жоламай кетті (Қ.Е.). ... қолдарыңнан келсе, *құдай тілеуіңді берсін*, осы бүгін оралыңдар (М.Ә.).

Міне, осы жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркесті қыстырмалар адамның объективтік өмірге, басқа адамға деген әрқилы реалдық қатынасын білдіретін болғандықтан, олардың мағыналық қызметтері де әр алуан болады. Мысалы, *көзіңе құм құйылсын*, *көзін ашағыр* деген қарғыс мәнді тұрақты тіркесті қыстырмалар кейіс, ренжу мәнін білдіріп, сөйлеушінің келесі біреуге қарым-қатынасын білдірсе, *көзіңіз жамандық көрмесін*, *құдай тілеуіңді берсін* деген алғыс, тілек мәнді тұрақты тіркесті қыстырмалар тыңдаушыға разы болған мәнде жұмсалып, яғни сөйлеушінің айтылған ойды эмоциялық жағынан қалай бағаланғанын білдіріп тұр.

Алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркесті қыстырмалардың орын тәртібі жоғарыда көріп отырғанымыздай, олардың сөйлем ішіндегі орналасу тәртібі тұрақты емес. Кейде сөйлемнің басында келсе, (*атаңның көрі, қан жауғыр*), кейде сөйлемнің ортасында да келіп *жатады* (*көзіңе құм құйылсын, көзіңіз жамандық көрмесін, құдай тілеуіңді берсін*, т.б.). Ал бұлардың тыныс белгілеріне келетін болсақ, егер алғыс-қарғыс мәнді қыстырмалар сөйлемнің басында келсе, үтір арқылы ажыратылады, ал сөйлемнің ортасында келген кезде алдына және артына үтір қойылып, сөйлемнің басқа мүшелерінен оқшауланып ажыратылады.

Мақал-мәтелдерден қазақ халқының ақыл-ойы мен даналық тапқырлығы танылады. Қай тілде болмасын, мақал-мәтелдер тұрақты тіркестердің аясында қарастырылады. Өйткені, мақал-мәтелдердің қалыптасуының өзі – тарихи құбылыс. Дегенмен, олардың тұрақты тіркестерден айырмасы бар, ол – мақал-мәтелдердің құрамында енген сөздер өздерінің лексикалық мағынасын толық сақтап, сөйлем мүшесіне талдауға келетіндігі.

Ұқсас жағы ондағы сөздердің орын тәртібінің тұрақтылығы мен сыртқы формасының бірдейлігінде.

Демек, мақал-мәтел тұтасымен сөз тіркесінің сыңары, түйдегімен сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер сөйлемде оқшау сөз қызметін де жұмсалатындығы тілдік деректер арқылы дәлелді. Мақал-мәтелдердің құрамындағы семантикалық, структуралық тұрақты бір тұтас дүниеге айналған сөздерді синоним сөздермен алмастыруға көнбейді. Мақал-мәтелдердің сөйлемде қыстырма сөйлем болуының өзіндік ерекшелігі бар.

Біріншіден, мақал-мәтелдер көмекші сөздердің тіркесуі арқылы қыстырмалық қызметте жұмсалады. Мысалы: "Батпан құйрық, жол үстінде не қылған жатқан құйрық", - дегендей, бұл не қылған майқалаш? Артын күтейік, - десті олар (Қ.Әміров). «Ер шекіспей, бекіспейді» деген, шекістім - сен жеңдің деймін,-дейді ішінен Қоңырқұлша, - міне қолым (І.Есенберлин). «Ағашқа мәуе бітсе, бәсең-бәсең» дегендей, төрт жылда төрт қара да табан ақы, маңдай теріміз, тамағымыз бен киімімізден артылмады (Ж.Жұмаханов).

Екіншіден, мақал-мәтелдер көмекші сөздердің тіркесуінсіз қыстырмалар қызметінде жұмсалады. Мысалы: «Жаман айтпай жақсы жоқ», егер адаса қалсаңыз, сонау көрінген обалардың біріне қарай маңдай алыңыз да, тарта беріңіз (Ә.Әбішев). «Байтал тұрсын, бас қайғы», молдекеңнің бес теңгелік ақ шапаны да әркімнің қолында кетті (С.Торайғыров). «Игіліктің ерте-кеші жоқ», жоспарыңызды қалдырып кетіңіз (Ғ.Мұстафин).

Қорыта айтқанда, қазақ тіл білімінде қыстырма сөйлемдер арнайы зерттелгенімен, оның зерттеу нысаны ретінде жай сөйлемдер немесе қыстырынды сөйлемдер алынды. Мақал-мәтелдердің сөйлемдегі қыстырма сөйлем ретінде жұмсалуды, оның әр түрлі мағыналық реңктері, негізгі сөйлеммен мағыналық бірлікте жұмсалуды сөз болмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің грамматикасы. II. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967.
2. Томанов М. Қазақ тіліндегі қыстырма сөздер мен сөз тіркестері және қыстырма сөйлемдер туралы //ҚазССР Ғылым Академиясының хабарлары, 1961, №3, 42-6.
3. Есенов Қ. Қыстырма сөйлемдердің құрылысы жайында. Кітапта: Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1975.

REFERENCES

1. Qazaq tiliniñ grammatikası. II. Sintaksis. Almatı: Gilim, 1967.
2. Tomanov M. Qazaq tilindegi qıstırma sözder men söz tirkesteri jäne qıstırma söylemder twralı //Qaz.SSR Ğılım Akademiyasınıñ xabarları, 1961, №3, 42-6.
3. Esenov Q. Qıstırma söylemderdiñ qurılısı jayında. Kitapta: Qazaq tili grammatikası boyınşa zerttewler. Almatı: Gilim, 1975.

Ж.С.ЕРГУБЕКОВА

PhD, доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті,
e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz
(Түркістан, Қазақстан)

**ХАЙУАНАТТАР АТАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ БАТЫРЛАР ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ
ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР**

Мақалада эпикалық батыр бейнесін сомдауда қаһармандық эпоста түрлі теңеулер, эпитеттер, метафора, гиперболалар қолданылуы; солардың хайуанаттар әлемімен байланысты болып келуі қарастырылады. Эпикалық мәтіндерде көрініс тапқан «арыстан» мен «шер» сөздерінің, қасқыр/бөрі лингвоментальдық ұғымның тілдік репрезентациясы, яғни вербалдануы лингвостилистикалық деңгейде теңеулер, метафоралар, т.б. көркемдеуші құралдар арқылы тарихи этномәдени және этноментальды семантикасы талданады.

Кілт сөздері: эпикалық батыр бейнесі, қаһармандық эпос, лингвоментальдық ұғым, тілдік репрезентация.

Ж.С.Ергубекова

**Ономастические концепты в героических эпосах связанные
с именами животных**

В статье рассматривается образ эпического «батыра» в героическом эпосе, созданный с разными сравнениями, эпитетами, метафорами, гиперболами, связанных с миром животных и определяются их лингвокультурные и лингвокогнитивные особенности. Слова «лев» и «шер», языковая репрезентация лингвоментального понятия волк/бори, т.е. их вербализация в эпических текстах анализируются их исторически-этнокультурная и этноментальная семантика на лингвостилистическом уровне с помощью разных троп как сравнение, метафоры и т.д.

Ключевые слова: образ эпического «батыра», героический эпос, лингвоментальное понятие, языковая репрезентация.

Zh.S.Yergubekova

Onomastic concepts in heroic epos associated with animal names

The article deals with image of epic “batyr” in the heroic epos used with the different comparison, epic metaphor and hyperbole connected with the world of animals and their lingo cultural and lingo cognitive peculiarities are formed. The words “lion” and “cher”, the linguistic representation of the lingo mental concept of wolf / bori their verbalization in epic texts is analyzed by their historical-ethno cultural and ethno-mental semantics at the linguistic-stylistic level using different paths like comparison, metaphors, etc.

Keywords: the image of epic “hero”, heroic epos, concept of lingo mental, representation of language.

Эпикалық батыр бейнесін сомдауда қаһармандық эпоста түрлі теңеулер, эпитеттер, метафора, гиперболалар қолданылған. Солардың біразы хайуанаттар әлемімен байланысты болып келеді. Акакадемик Ә.Қайдардың байқауынша: «Для создания художественного образа батыра в эпосах употребляются самые разнообразные эпитета и сравнения. Но наибольшая

часть этих эпитетов и сравнений связана с животным миром, т.е. с названиями (крупных, крепких, выносливых, диких, хищных) зверей и птиц» [1, 40 б.].

Эпикалық мәтіндерде мынадай хайуанаттар аттары кездеседі: *қабылан, бөрі, тұлпар, сұңқар (ақсұңқар), шер, қыран бүркіт, сайып қыран, тас түлек, арлан, арыстан, көкжал, серке, бағлан, тарлан, нар (қара нар), піл, шандоз, нар түйе, қарақұстан туған қалықпан, жылқыдан шыққан боз, үлектен туған маядай, қысыр емген тайдай, тұлпардан туған жорғадай, ауызы алты қарыс арлан бөрі, тік мұрын ару сұңқар, т.б.* Көріп отырғанымыздай, беріліп отырған мысалдардың біразы екі-үш компонентті теңеулер ретінде қолданылған.

Қырық мың қалмақпенен соғысқан батыр Қобыланды:

Қойға тиген қасқырдай

Сойып кетіп барады.

Эпикалық жырда Қобыландыға қатысты мынадай троптар кездеседі: *арыстан туған Қобылан; Қобыландыдай бөрінің; батыр туған, Қобылан нар; қайсар – Қобылан шеріміз; мойнын бұрды Қобылан нар, т.б.*

Қобыланды батыр бейнесінің суреттейтін тұрақты эпитеттер қатарына *арыстан (шер/шир)* эпитеттері жатады:

Арыстан туған Қобыланды

Көп әскерге келді кез.

Арыстан туған Қобыланды

Көп әскерге келгенде,

Қырық мың атты Қызылбас

Қолына жасыл ту алып,

Арыстан туған Қобыланды

Ақ білегін сыбанып,

Көңілі тасып келеді,

Жауды көріп, қуанып.

Көңілде жоқ кіріміз,

Қысылған жерде дем берсін,

Жылқышы Қамбар піріміз

Көңіліне алса қоймассың

Қайсар Қоблан шеріміз...

Жоғарыда келтірілген эпикалық жыр жолдарындағы «арыстан» мен «шер» сөздерін фольклорлық шығарманың лингвопоэтикалық (лингвостилистикалық) құралдары ретінде қарастыруымызға болады. Алайда, осы лингвопоэтикалық фольклорлық бірліктерді эпостағы тілдік концептуалдану (концептуализация) фактілері ретінде де зерделеуімізге болатынын атап көрсеткеніміз жөн.

Тілдің концептуалдануы – үдеріс, сондықтан әлемнің тілдік бейнесі – динамика; оның кейбір фрагменттері қалыптасады, уақыт оза айқындалады, ал кейбірі, керісінше, күңгірттене түседі – тілдік көріністерінің «ішкі» жағына үнілу тілдің және тілдік сананың тарихын, өткенін зерделеу болып табылады [2, 18 б.].

Осы тұрғыдан алғанда, «арыстан» мен «шер» сөздерінің тарихи этномәдени және этноментальды семантикасын айқындауымыз қажет.

Шер (шир) көне түркі замандарынан бері белгілі сөз қазақстандық ғалым Ю.А.Зуевтің келтірген мәліметіне сүйенсек, Улан-Батордан оңтүстік-батысқа қарай 200 км жерде орналасқан Кюл ич Чоры жазба (тастағы) ескерткішінде шир сөзі кездеседі, онда түркі-

карлұқ соғысы біткені (703-711жж) жайында және соның нәтижесінде түркілерге Иигян-иркин Шир-иркиннің ұлы бағынғандығы жөнінде айтылады. Ю.А.Зуевтің пікірінше, Шир-иркин түркілерде Арслан-иркин есімімен белгілі болған көрінеді [3, 215 б.].

Орта ғасырлық тарихшы Рашид-ад-Дин өзінің «Шежірелер жинағында» мынадай қызық жайтты келтіреді - қарлұқтарды жеңген Шыңғысхан олардың ханының «Арыслан-хан» есімін ауыстырады: «Енді сенің атаң Сартақтай, яғни Тәжік (Парсы)» деген шешімін жария етеді [4, 351 б.].

Көне және ортағасырлық түркі дүниесінде «арыстан», яғни «арслан» сөзі антропонимиялық компонент ретінде жиі қолданылған. В.У.Махпировтың мәліметінше, Турфанда «арслан» Турфан билеушілерінің династиялық есімі болған, ал қараханидтер мемлекетінде Бугра хан мен Арслан хан сынды есімдер династиялық есімдер қатарына жатқан [5, 150 б.].

С.Қондыбайдың пікірінше, арыстан көне мифопоэтикадағы әскери қолдың қолбасшысы [6, 82 б.].

Осы мәліметтерге қарағанда, қаһармандық эпос пайда болған және қалыптасқан лингвомәдени қауымдарда арыстан (шер) туралы түсініктердің жоғарыда көрсетілген мәндерде болуы мүмкін, сондықтан да арыстан (шер) сөздерін эпикалық мәтіндерде тек лингвостилистикалық (көркемдеуіш) құрал деп қарастыруымыз жеткіліксіз болатын шығар. Шын мәнінде, эпикалық «тұрақты эпитеттердің» гиперболикалық теңеулердің астарында ежелгі замандардан келе жатқан бірден аңғарыла бермейтін этноментальдық ақпараттар мен мәліметтер жатыр.

Алайда фольклортанушы ғалымдар, әдетте, осындай теңеулерді эпикалық жырлардың көркемдеуіш құралдарына жатқызады. Мәселен, эпикалық қаһарманды суреттеу принциптерін арнайы қарастырған З.Сағитжанұлы батырлар жырларындағы бөрі (қасқырға) қатысты теңеулерді осы тұрғыдан сипаттайды: «Ақын, жыршылар халық қамқоры болған батырлардың ғажайып ерлік-күшін көрсету үшін оларды жыртқыш аңдар (арыстан, жолбарыс, қасқыр, түлкі, күзен т.б.), не қыран құстарға (бүркіт, қаршыға, тұйғын, лашын, сұңқар, ителгі, қырғи, т.б.) теңейді. Мәселен, «Қыз Жібек» эпосында Сырлыбайдың алты ұлын:

Сырлыбайдың алты ұлы,

Алтауы бірдей бөрі еді, -

десе, Қобыландының қырық мың қалмақпен соғысқандағы ерен күшін:

Қойға тиген қасқырдай,

Сойып кетіп барады,- дейді. Ал Қамбардың соғыс үстіндегі қимыл-әрекетін, «қаһар-кәрін» «аш бөрідей жалақтап» деуі де ұтымды. «Алпамыс батыр» эпосында қасқыр (бөрі) образы төрт рет қолданылған. Бірінші кейіпкерге төрт реттік сипаттама бергенде, «жас бөрідей жалындатып», Аналықтың көтеріңкі көңіл-күйін білдірсе, екінші Алпамыстың Қараманмен соғысардағы батылдығын «қойға шапқан бөрідей» деп образды түрде көзге елестетеді. Ақын, жыршылар қасқыр образын басты кейіпкерлердің батылдығын, ерлігін көрсету үшін ғана емес, олардың жайларының да іс-әрекеттерін ашу үшін қолданылған. Қалмақ батыры Қараманның мүшкіл халін көрсету үшін оны жағы қарысқан қасқырмен («қасқырдай жағы қарысып») салыстырса, араны ашылған Таймастың жауыздық тойымсыздығын «аш қасқырдай тоймас еді» деп сипаттайды. Бұл жердегі қасқыр образы Қараман мен Таймастың жағымсыз жақтарын аша түскен. Ұнамсыз кейіпкерлер де мәлім дәрежеде көтеріңкі суреттелмесе, онда ұнамды қаһармандардың (батырлардың) орасан ерліктері көрінбеген болар еді. Қасқыр образы қаһармандардың әр түрлі сапалық белгілерін ғана емес, кейде олардың ашу-ызасын, психологиялық жағдайларын да көрсетеді» [7, 136-137 бб.].

Эпикалық мәтіндерде көрініс тапқан қасқыр/бөрі лингвоментальдық ұғымның тілдік репрезентациясы, яғни вербалдануы лингвостилистикалық деңгейде теңеулер, метафоралар, т.б. көркемдеуші құралдар арқылы іске асырылған деуімізге болады. Қасқыр/бөрі концептісі батыр концептісімен байланысты болып келеді, яғни аталмыш концепті эпикалық батырдың лингвоментальдық өрісін құрылымдайды.

Эпос жасаушы көне түркі және монғол тайпаларының тілдік санасында қасқыр/бөрі бейнесі кең таралған көрінеді. Л.Н.Гумилевтің пікірінше, VI ғасыр түркілерінде қасқыр/бөрі атауының үлкен маңызы болған: «Вопрос о том, насколько правомерно называть ханов Ашина тотемистами при современном состоянии наших знаний не может быть разрешён, но ясно, что название «волк» имело для тюрков VI в. огромное значение. Китайские авторы считают понятия «тюркский хан» и «волк» синонимами, видимо опираясь на воззрения самих тюркских ханов. Не случайно сяньбийская царица говорит про своего мужа, хана Шаболию; «Хан по его свойствам есть волк», и в инструкции при нападении на тюрков сказаны: «такую должны употребить меру: гнать кочевых и нападать на волков». Золотая волчья голова красовалась на тюркских знаменах, и, наконец, в двух легендах о происхождении тюрков первое место принадлежит прародительнице-волчице» [8, 23 б.].

Қасқыр/бөрі туралы этноментальды танымдарының көне ортағасырлық түркі халықтарының арасында кең тарағандығын – фольклорда, әдет-ғұрыптарда, жалпы түркі халықтарының рухани мәдениетінде байқалатын іздері айғақтайды.

«Қыдырбайұлы Қобыланды» эпосында Алшағыр ханның әйелі мынадай жаман түс көреді:

Бүгін мен бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Күнбатыстан келді көк бөрі,
Ойда жатқан отыз қой.
Отызын бірдей ол жеді.
Қырда жатқан қырық қой
Қырқын бірдей ол жеді.
Ай мүйізді көк қошқар
Тамағынан оны алды,
Мойнын бұрап ол салды.

Алшағыр хан әйелінің түсіндегі «көк бөрі» - Қобыланды батыр, ал «көк бөрінің» «ойда жатқан отыз қойы», «қырда жатқан қырық қойы» Алшағырдың әскері мен елі.

Түркі тілдес халықтардың эпосында эпикалық батырларды жыртқыш аңдар мен қыран құстарға теңеу кең таралған дәстүрлі тәсіл болып табылады. Алайда эпикалық жырлардағы осындай тұрақты дәстүрлі теңеулер мен эпитеттерді тек көркемдік құралдар деп қарау эпос мәтіндерінің ішкі астарын, лингвоментальды өрісін түсіну үшін жеткіліксіз. Эпикалық батырларды жыртқыш аңдар мен қыран құстарға теңеудің негізі мен арқауы болған көне түркі тайпаларының архаикалық дүниетанымы, яғни адам мен әлем туралы түсінігі деп білуіміз қажет. Көркемдеу құралдарының қандайы болса да белгілі бір дүниетаным-түсінік негізінде туып, қалыптасатынын ескерсек, онда жоғарыдағы түркі халықтарында кездесетін поэтикалық образдардың көне ұғымдармен, салттармен ұштасып жатқанын аңғару қиынға соқпайды [7, 139 б.].

Фольклортанушы-ғалым Ш.Ибраевтың мына пікірі жоғарыда келтірілген тұжырыммен ұштасады: «Көне мифтік, тотемдік көзқарастардың деңгейінде жырланатын эпостарда көркемдік бейнелеу құралдары да әр түрлі ырымдармен біте қайнасып жатады және олардың қызметін мотивтен бөліп алу қиын. Ал бергі замандарда поэтикалық құралдар ежелгі

ритуалдық, салттық мағыналарынан арылып, енді сөз өнерін өрнектеуге, жырды әрлендіріп, айшықтауға бағытталды...» [9, 272 б.].

Дәстүрлі болып саналатын кейбір теңеулер мен эпитеттердің төркіні архаикалық дәуірлерге жетелесе, кейбір лингвопоэтикалық қолданыстардың пайда болу кезеңі кейінгі тарихи дәуірлерді меңзейді.

Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында былай деп сипаттайды:

Пайғамбардай несіпті,
Үйде отырған қыз Құртқа.

Осындағы «пайғамбардай» деген теңеу ислам дініне байланысты шыққан теңеу болып табылады.

Сондай-ақ, Құртқаның Қобыландыға айтқан сөзінде ислам дініне қатысты лингвоментальды ақпараттарды байқауымызға болады:

Енді Қобылан сұлтанға
Сұлу Құртқа сөйлейді:
«Иреу жоқ күмісім,
Жасаған қосқан белесім,
Ойын менен күлісім.
Сұлтаным, сізге бас қосып,
Кеңейіп еді өрісім.
Алтыннан соққан көп ісім,
Сегіз ұрмақ пейішім,
Қауыз, қаусар суындай
Бейіштен шыққан жемісім
Арыстаным, аман бол.

Қазақ батырлар жырларындағы этномәдени концептілерінің тілдік көрінісінде қазақтың ежелден келе жатқан дәстүрлі мал шаруашылығына қатысты этнотанымдық ақпараттар да берілген. Малын жанынан да жоғары қойған көшпелілердің эстетикалық әлемінде, таным-түсінігінде төрт түлік малдың бейнесі маңызды орын алғаны белгілі. «Эпостарда қаһарманның кейіп-келбетін, бет-жүзін, кейбір мінез-машығын көрсету үшін оны төрт түлік малмен (тұлпар, бедеу, ат, айғыр, бие, тай, құлан, бура, буыршын, інген, нар, бота, қой-қозы, қошқар, марқа, өгіз, т.б.) салыстырып, әсерлі теңеулер тудырған. Эпикалық жырларда түйе образы теңеу ретінде көп қолданылады. Айталық, Қамбар мен Қараманның жекпе-жек шайқастарын «нар бурадай алысты» не болмаса Алпамысқа қарсы соғысқа шыққан қалмақ батыры «жарап жүрген нардай боп» деп сипаттайды. Қобыландының Алшағырға ашуланған сәтін «нар түйедей бақырды» дейді. Екінші жерде кейіпкерлердің көңіл-күйлеріне, психологиялық жағдайларына да байланысты қолданылған. Мәселен, Тоқтар шалдың басына күн туғандағы қам көңілін «сауулы інгендей аңыраған» немесе Аналықтың зарын «ботасы өлген інгендей» десе, Төлегеннен айырылған Жібектің қаралы халін «ботасы өлген түйемен» салыстырады. Ақын, жыршылар «Қобыланды батыр» эпосында ғана түйе образын алты рет қолданған» [7, 144 б.].

«Алпамыс батыр» жырында Тайшық хан түсінде Алпамысты бура бейнесінде көреді:

Мен бүгін түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім...
Құрсаулы қара бура кеп,
Қарсы қарап шабынды.
Көзімнің жасы егілді,
Қабырғам менің сөгілді, -
Басымда тәжі дәулетім

Жерге менің төгілді.

«Қобыланды батыр» эпосында эпикалық батырды бураға, тұлпарға, қошқарға ұқсатады:

Келелі түйем ішінде

Қайырлы бураға ұқсаған.

Алалы жылқы ішінде

Көзге түсер тұлпардай.

Ақтылы қойдың ішінде

Ай мүйізді қошқар.

Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздерін зерттеген С.Жапақов бұл теңеулер жайында былай дейді: «Мұндағы бура, тұлпар, қошқар дегендерді үстірт құрылымдық ақпарат бойынша прагматикалық деңгейде төрт түлік малдың таңдаулысы деп ұғамыз. Ал астырт құрылымдық деңгейдегі білім бойынша, яғни мифологиялық сана бойынша келе толы түйенің ішінде бура көп болғанымен, келенің құты саналатын бура болады. Оны қайырлы бура дейді. Сол тәрізді қора-қора қойдың ішінде көп қошқар болғанмен, ақтылы қойдың ішінде ай мүйізді ақ қошқар қой түлігінің құты болады. Жылқы малының ішінде айғыр көп болғанымен, алалы жылқы ішінде ала айғыр сол түліктің құты болып саналады. Сөйтіп, мифологиялық санада келелі түйедегі қайырлы бұқа, алалы жылқыдағы ала айғыр (тұлпар), ақтылы қойдағы ай мүйізді ақ қошқар «төрт түліктің құты» деген концептілік мағынаға, сондай-ақ, қазаққа тән төл тума мәдени коннотацияға ие болады» [10, 23-24 бб.].

Эпикалық фразеологизмдер мен теңеулердің қатарында түрлі хайуанаттар мен құстар, өсімдіктер, т.б. атаулары кездеседі. Мәселен, шайқасқа аттанып бара жатқан Қобыланды батырға қарындасы былай дейді:

Ақ маңдайда тұлымым,

Бірге туған құлыным,

Керекке біткен терегім,

Бірге туған бауырым,

Қос қанатым, құйрығым,

Судан шыққан сүйрігім,

Суырылып озған жүйрігім...

Қозыдай Қобылан егізім,

Бірге туып, бірге өскен,

Кіндігімді бір кескен,

Қарға жүнді қаттасым,

Үйрек жүнді оттасым,

Бірге туған тектесім,

Қысылған жерде түптесім...

Эпикалық шығармаларда жиі, тұрақты ұшырайтын лексика-фразеологиялық бірліктердің қатарына «хайуанаттар» микрожүйесіндегі бірліктер жатады. Хайуанаттар: жыртқыш аң, ұшқан құс. Зоонимдер: көжек, қабылан, құлжа, қаршыға, киік, үйрек, тазы,

қоңыр ала қаз, қу, балық, бұғы, марал, елік, құлан, бозторғай, ақсұңқар, арыстан, ителгі, оқ жылан, күшіген, т.б. Тоғайдан қудым *көжескті*, Етектеп жидым тезекті (Қобыланды); Қараша таудың жылғасы, бауырында болар *құлжасы* (Қобыланды).

Екпіні оттай қаулайды. *Қаршығасы* қолында, *Құмай тазы* соңында, көрсе *киік* заулайды (Қобыланды); Жұрт таң қалды назына, Сөйлеген сөзі базына, Көктім-Аймақ көрісіп, Көлден ұшқан қаңқылдап, Қоңыр ала қазына (Қобыланды); Айдынды көлден қу аттым, Дертке дәрі өтіне, Ойнап балық шығады, жазғы судың шетіне (Қобыланды). Бұғы мен марал, елікті көрінгенін жібермейді, Құлан менен киікті ешбіреуін жемейді (Алпамыс); Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап бақ қонған (Қобыланды); Бір арыстан өзіме, Шабатұғын көрінді (Алпамыс). Шыға келді құтырып – Ителгідей жұтынып (Алпамыс); Оқ жыландай сырғыды, Арқан бойы жазылып (Алпамыс); Төсегінің үстінде, Бір күшіген құс көрді (Алпамыс).

Осындай кейіпкерлерді суреттеуге қатысты жануарлар мен қанаттылар атаулары мен фразеологиялық зоонимдердің эпикалық жырларда қолданылуы кездейсоқ құбылыс емес. Біріншіден, эпикалық мәтіндерінде әр тілдік (лингвопоэтикалық) қолданыс - эпикалық танымның көрсеткіші, нәтижесі, өйткені эпосты жасаушылар мен қолданушылар танылғанды ғана мәтінге енгізген және мәтіннен ала білген, яғни танылған ғана нәрсе атауға және қолданысқа ие бола алған. Эпикалық зоонимдік атаулар мен фразеологизмдер эпикалық тілдік сананың көрсеткіштері, танымның жемістері.

Эпикалық жырлардың арқауы мифология, яғни мифтік сана болғанын ескерсек, эпостағы тілдік қолданыстардың астарында мифологиялық танымның көріністерін айқындауымызға болады. Академик В.Я.Пропп: «Эпос – мифологияның жалғасы мен дамуы» - деген тұжырым жасаған болатын [11, 33 б.].

Ондай болса, «эпикалық жырлар халықтың дүниетанымына байланысты ұзақ эволюциялық даму жолынан өте отырып, күрделі өнер туындысына айналады. Мифтік сананың алғашқы кездеріндегі кейіпкерлер адам мен жануарлар арасындағы зооантропоморфтық кейіпте бейнеленсе, «рухани өмірдің күрделене түсуіне байланысты алғашқы мифология ыдырап, оның кейіпкерлері бұрынғы «киелі» қалпын өзгертіп, көркемдік тұлғаға ауыса бастайды». Адамзат қоғамының түрлі даму сатыларының сілемдері сақталған эпикалық жырлар тарихи процестерге байланысты үнемі дамып өзгереді, жаңа сипатқа ие болады. Осыған орай біртіндеп өзгеше көркем бейне жасау тәсілдері қалыптасады. Демек, эпикалық көркемдеу өрнектерінің көбіне тұрақты болатыны да осы тараптан бастау алады. Эпикалық шығармалардың поэтикалық жүйесін құрайтын бейнелі сөз түрлері ұзақ уақыт бойы әбден іріктеліп, тұрақтанғандықтан оның тіл рең-бояуына тән үлгі-өрнектер болып қалыптасқан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Яковлева Е.С. О Понятии «культурная память» в применении к семантике слова //Вопросы языкознания. –1998. –№3. – С.43-73.
3. Зуев Ю.А. Сармато-аланы Приаралья //Культура кочевников на рубеже веков (проблемы генезиса и трансформации). – Алматы, 1995.

4. Фазаалах Рашид ад-Дин. Джамии ат-тауарих. Критический текст А.А.Ромаскевича, А.А.Хетагурова, А.А.Али-Заде. Т.1. Ч.1. –М., 1965.
5. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). –Алматы: Институт востоковедения МН АН РК, 1997. -302.
6. Кондыбай Е. Казахская мифология. Краткий словарь. –Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.
7. Сейтжанұлы З. Қаһарманды суреттеу принциптері //Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 124-164 бб.
8. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. –М., 1993, - 525 с.
9. Ибраев Ш. Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір желілер және олардың өзгеруі. Қазақ фольклорының типологиясы. –Алматы, 1981.
10. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол.ғыл.канд.дисс.: 10.02.02. –Алматы, 2003. – 107 б.
11. Пропп В.Я. Русский героический эпос. –М., 1958.

REFERENCES

1. Qaidar Á. Qazaq etnolingvistikasy. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri: Aktýalnye voprosy kazahskogo iazyka. –Almaty: Ana tili, 1998.
2. Iakovleva E.S. O Poniatii «kýltýrnaia pamiat» v primenenii k semantike slova //Voprosy iazykoznanii. –1998. –№3. –S.43-73.
3. Zýev Iý.A. Sarmato-alany Priaralia //Kýltýra kochevnikov na rýbeje vekov (problemy genezisa i transformatsii). – Almaty, 1995.
4. Fazaalah Rashid ad-Din. Djamii at-ta'arikh. Kriticheskii tekst A.A.Romaskevicha, A.A.Hetagyrova, A.A.Ali-Zade. T.1. Ch.1. –M., 1965
5. Mahpиров V.Ý. Imena dalekih predkov (istochniki formirovaniia i osobennosti fýnksionirovaniia drevnetýrkskoi onomastiki). –Almaty: Institut ýtostokovedeniia MN AN RK, 1997. -302
6. Kondyбай E. Kazahskaia mifologiiia. Kratkii slovar. –Almaty: Nýrly Alem, 2005. 272 s.
7. Seitjanuly Z. Қаһарманды сýretteý pritsipteri //Qazaq folklorynyń poetikasy. –Almaty: Gylým, 2001. –124-164 bb.
8. Gýmilev L.N. Drevnie túrki. –M., 1993. – 525 s.
9. Ibraev Sh. Qazaq-ogyz epostaryndagy tegi bir jeliler jáne olardyń ózgerýi. Qazaq folklorynyń tipologiasy. –Almaty, 1981.
10. Japaqov S.I. Epikalyq frazeologizmderdiń kognitivtik negizderi: filol.gyl.kand.diss.: 10.02.02. –Almaty, 2003. – 107 b.
11. Propp V.Ia. Rýsskii geroicheskii epos. –M., 1958.

Р.Ж.ЕСБАЛАЕВА

Ахмет Ясауи университетінің ғылыми қызметкері,
e-mail: Roza-roza_78@mail.ru
(Түркістан, Қазақстан)

**КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУДЫ МЕНҒЕРТУДІҢ
ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ**

Әдебиетті оқытудың мәні – көркем туындыны оқыту, талдау, оқырмандық пікір қалыптастыру сипатымен ашылмақ. Көркем туындыны оқу бар да талдау бар. Талдау оқусыз жүзеге аспайды. Оқу білімгердің өз еңбегімен жүзеге асса, талдау оқытушының ұйымдастыруы, жобалауы, ғылыми бағыт беріп, танымдық пікір қалыптастырып, мәтінді жүйелі талдау арқылы жүзеге асады. Көркем мәтінді білімгер қалай оқып, қабылдайды, қандай ой туады, өз көзқарасын қалай жеткізеді – бұл білімгер мен оқытушының бірлескен еңбегінің жемісі болмақ. Бұл мақалада шығарма талдаудың бір формасы – композициялық талдауды менгеру жолдары қарастырылады.

Кілт сөздері: сюжет, жанама сюжет, композиция, ситуация, экспозиция, кульминация.

Р.Ж.Есбалаева

**Эффективные способы композиционного анализа
художественных произведений**

Суть преподавания литературы – это характер произведения искусства, анализ, мнение читателя. Существует исследование искусства, и есть анализ. Анализ не может быть выполнен без чтения. Если обучение проводится самим студентом, анализ может быть проведен посредством систематического анализа текста, организации, проектирования, научного направления, когнитивного мышления. Как читать и принимать литературные тексты, как они исходят, и как выражать свои взгляды – это результат совместной работы студента и преподавателя. В этой статье рассматривается одна из форм анализа композиции – методы составления анализа.

Ключевые слова: сюжет; косвенный сюжет; композиция; ситуация; экспозиция; кульминация.

R.ZH.Esbalayeva

Effective ways of compositional analysis of artistic works

The essence of the teaching of literature is the nature of the artwork, the analysis, the reader's opinion. There is a study of art and there is an analysis. The analysis can not be done without the knowledge. If the training is carried out by the student himself, the analysis can be carried out through the systematic analysis of the text, by organizing, designing, scientific direction, cognitive thinking. How to read and accept literary texts, how they come from, and how to express their views – this is the result of joint work of a student and teacher. In this article, one of the forms of the analysis of the composition – the methods of composing analysis are considered.

Keywords: plot; indirect plot; composition; Situation; exposure; culmination.

Көркем әңгіме не поэма, не роман, қайсысын оқысақ та, әр алуан сюжетке құрылады. Шығармадағы адамдардың бір-бірімен байланысы, қарым-қатысы, күрес-тартыстары, шығармадағы оқиғаның дамуы - сюжетті құрайтын элементтер. Ендеше, оқиға қалай болса

солай суреттелмейді, белгілі бір тәртіппен дамиды. Бір оқиға себебі болса, екіншісі – оның нәтижесі.

Адамдардың арасындағы күрес-тартыстар тек кездейсоқ нәрсе емес, өмір шындығы, өмірге екі түрлі көзқарас, екі түрлі мінездің түйісуі екендігі аңғарылады. Оқиғаның белгілі бір мекенде, белгілі мезгілдерде болғандығы көрсетіледі. Әңгіме адамдар туралы болғандықтан, олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш-сүйініші, сөйлеген сөзі, қысқасы, өмірдегі адам қандай болса, көркем шығармада да біз тап сондай адамдарды кездестіреміз. Сөйтіп, шығармада кездесетін оқиғаның осылар тәрізді әр алуан бөлшектердің қалауын тауып, жазушы асқан шеберлікпен қиюластырып, бір бүтін нәрсе етіп шығарады. Міне, осыны шығарманың құрылысы - композициясы деп атайды.

Көркем шығарманың құрылысы шығарманы жақсы не нашар шығарма деп баға беруде шешуші рөл атқарады [1, 28 б.]. Оқиғанда бас алғызбай, тартып әкететін, оқиғаның қызықтығы, көсем серкедей ерекше көзге түсетін образы – типі ұнамды образдардың рух берерлік ерліктері, ұнамсыз образдардың жан түршіктірерлік жауыздықтары және өзекті өртерлік трагедиялық жайттардың шығармаларда табиғи заңдылықпен мүлтіксіз шебер қиюласуы – композицияның ісі. Егер ол болмаса, бір-бірімен байланыссыз оқиға да, әдемі пейзаж, портреттер де, үздік жасалған әдеби мінездер де оқушыларын қызықтыра алмаған болар еді. Ондай шығармаларды оқиға дамуларында композициялық бүтіндік жоқ, сондықтан көркемдік дәрежеге көтеріле алмаған әлсіз, құнсыз шығарма дер едік.

Композиция – көркем шығарманың барлық түріне қатысы бар ұғым. Ал сюжет тек оқиғалы шығармаларға ғана қолданылады [2, 86 б.]. Біз жоғарыда эпикалық шығармадағы оқиғалардың белгілі бір тәртіппен дамуы, кейіпкерлердің сол оқиғаны дамыту жолында алатын орны, атқаратын істері біртұтас болып шығуы композицияға жатады десек, лирикалық шығармаларда оқиға жоқ. Сондықтан олар сюжетсіз шығармалардың тобына жатады. Бірақ лирикалық өлеңдердің де өзінше композициясы болады. Лирикалық жанға жататын өлеңдердің өзі сан алуан болса, олардың формалары да сондай болуы мүмкін. Демек, бұл лирикалық өлеңдердің композициялық ерекшеліктері саналады. Әрине, көркем шығармалардың құрылысы тек түрге ғана байланысты мәселе емес, мазмұн, идеяға байланысты мәселе. Шығармаларда суреттелетін оқиғалар, олардың бөлшектерін, адамдардың іс-амалдарын жігін таптырмастай шебер қиюластыру жазушының дарындылығымен байланысты болса, қандай сюжет алу және оқиғаға қатысушылардың қайсысын қалай көрсету жазушының өмірге көзқарасы, шығарманың идеясымен байланысты. Бұл – тек сюжетті шығармаларға ғана емес, сюжетсіз лирикалық өлеңдерге де тән қасиет.

Сюжет композициясы дегеніміз, оны құрайтын негіздердің текстегі орналасуы. Антитеза, шендестіру, баяндау, ырғағын ауыстыру, оқиғалардың хронологиясын өзгерту арқылы жазушы шығарманың мағынасын тереңдетеді. Оқулықтарда композиция құрайтын элементтер қатарына баяндау, әңгімешінің сөзі, қыстырма эпизодтар, негізгі және қосымша желілер, көркемдік дәлелдеу мен нақтылау жатқызылып жүр. Сюжет композициясы туралы сөз еткенде, оны тек баяндау арқылы емес, көркем туындыны талдау үлгісімен түсіндірген ыңғайлы. Мәселен, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» [3] әңгімесінің сюжетін композициялық талдау жасап көрейік:

Сюжеттің экспозициясы – бұл шығарманың басталуы. Ол пейзажбен (М.Әуезов әңгімелері) немесе, оқиғаның соңынан басталып, шегініс жасау арқылы өткенге қайта тоқталуы мүмкін (Ш.Айтматов «Боранды бекет»). Кейде диалог арқылы басталады (Б.Майлин «Шұғаның белгісі») т.б., сипатта шығарма мәтінінің баяндалуы. Бірақ, шығарманың экспозициясы – негізгі оқиғаның басталуы емес, сол шығарма туралы суреттеме немесе оқиға туралы деректер.

«Қорғансыздың күнінде» шығарма пейзажбен басталады: «С. қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар. (Даланың көңілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп, дәмелендіріп тұрады. Жолдың аузында көлденең созылып жатқан тұрқы он шақырымдай болғанмен, еңсіз кереге сықылды, жалғыз тау. Не бауыры, не сыртында ықтыртын жоқ ысқаяқ. Арқалық жадағай, жалғыз қабат болған соң, қыс күнінде жел терісінен соқса да, оңынан соқса да паналығы жоқ азынап тұрады. Қыстың басынан екі жағын қар алып, жұмыртқадай қылып тегістеп тастайды). Сондықтан өзге жер ашық болып тұрғанда, Арқалықтың бауыры көбінесе бораннан босамайтын. Алыстан қарағанда да Арқалық бұдыры жоқ жалаңаш. Көруге аса көңілсіз». Автор пейзаж арқылы оқиға орны мен мезгілін оқырманға хабардар етуде. Оқиға орны нақтырақ болу үшін Арқалық тауы деп қана қоймай, Арқалықты жайлап жатқан Күшікбай кезеңі деген асуды атайды. Күшікбай Арқалықты қыстайтын бес-алты ауылдың атасы. Өзі батыр болған және дәл қара жолдың аузында, Арқалықтың бір кішілеу биігінің басында тастан үйген оба секілді жалғыз мола бар. Сол қорым Күшікбай батырдың моласы. Автор шығармада Күшікбайдың кім екендігін және неге Күшікбай кезеңі деп аталатынын экспозицияға жапсарлас жанама сюжет арқылы баяндайды.

Жанама сюжет дегеніміз – негізгі оқиғадан тыс, өзге бір жайтты еске түсіру үшін немесе бұрын болып кеткен оқиғаны баян ету үшін қолданылған оқиға.

Жанама сюжетте, небәрі 21 жастағы Күшікбай деген батыр болғанын, оған тең келер ешкім болмай есесі кетіп жүргендердің тілегі орындалып, Күшікбайдың шешек ауруына ұшырауы, Күшікбайды мұқату үшін белдеуде тұрған батырдың Қызыл бесті деген атын Уақтың бір батырының алып кетуі, мұны көріп жатқан Күшікбайдың әлі де намысы бойынан кетпеген ер екенін танытып, соңғы қуатын жиып артынан қуып баруы, Күшікбайдың ерлігіне сүйсінген басқалар «Уақтың баласы бірін-бірі өлтіріп араздаспасын»-деп, атымен қоса айыбына шапан беріп қайтаруы, жолда дерті мендеген Күшікбайдың қайтыс болуы және сол жердің Күшікбай кезеңі аталуы айтылады.

Сюжеттің дамуы – бұл нағыз оқиғаның басталар тұсы. Әңгімеде автор оқиғаны бастау үшін сахнаға Ақан мен Қалтайды шығарады және олар тура Күшікбай кезеңінің тұсында келе жатыр. Автор бұлар туралы ұзақ баяндап жатпайды, тек кім екенін анықтау үшін Ақанның болыс екенін және сырт кейпін (портретін) сипаттайды да, Қалтайды өте жылпос және Ақанның түнгі жүрісіне өте ыңғайлы жігіт деп екеуінің мінезін қатар беріп кетеді. Автордың кейіпкер аузына салған алғашқы сөзі «мені өлтірген қу шешек». Бұл автордың оқырманды кейіпкерінен сақтандыруы. Олар қайтар жолда діттеген жеріне жете алмайтындақтан осы тұстағы ауылға Қанайдың жалғыз қорасына қонатын болып келе жатыр. Қораның сыртынан білініп тұрған көңілсіз күйін көрген адам «бишара, мынау қандай сорлының қорасы екен?» деп еріксіз айтқандай. Қалтайдың аттың басын қыс басынан бір күрелмегендіктен, біржолата басып алған қалың қардан аз күнде көзден жоғалтуға айналған қораға бұруы Ақанның көңіліне кірбің ұялатқандай. Алайда,

« – Қалтай, осы үйге қайдан әкелдің? Кісі отырарлық жері де бар деймісің, басқа үйлердің біріне бармай,- деді. Қалтай атты доғарып жатып:

– Үндеме, неге әкелгенімді кейін білерсің» дейтін Ақан мен Қалтайдың диалогынан көмейінде тығулы жұмбақ сырдың барын автор оқырманына байқатпай қоймайды.

Сюжеттің шиеленісуі - Оқиғаның қым-қиғаш тартыстарға толып, шиеленісуі. Оқырманның енді не болар екен деп, күйінуі немесе аһ ұрып өкінуі, оқиғаны одан әрі қиындата түседі. Бірақ, тартыс, шиеленіс бірден болмайды. Оған жағдай туғызу керек. Ол жағдай - ситуация, ал нағыз шиеленіскен жай - конфликт болады.

Автор кейіпкерлерін өте жұтаң үйге кіргізеді. Бұл үйдің ер азамат иесі Жақып пен жақында ғана сүзек ауруынан көз жұмған кішкене Мұқаш, артында қалған кәрі шеше мен

жылай-жылай соқыр болған әйелі және сол үйдің әжетіне жарап отырған он үш жас шамасындағы Ғазиза. Бұл үш мұңлықтың қуаныш-қызығы да, үміт-қорғаны да Жақып пен Мұқашпен бірге суық қабырға көмілгендей.

Осындай қаралы үйге Ақан мен Қалтай қандай мақсатпен келді? Шығарманың ары қарай ширығуы да осы жағдайға байланысты. Ақан мен Қалтай өздерін құдайы қонақпыз деп емес, бұл үйге көңіл айтқан кісі болып есіктен енуі нағыз ситуация. Әйелдер бұрын жуан ауылдың баласы кедей үйіне көңіл айтпақ түгілі алдына барғанда есігінен қаратпайтын кейпін білетін болғандықтан, Ақанның бұл сөзіне іші жылып, бар сырын жайып салады. Ақан кәрі шешенің сеніміне әбден кіреді. Басынан өткен қиындығын, ағайыннан көрген зәбірін, бәрін-бәрін ақтарып жыр етеді. Бірақ, мұндай сөзді ести-ести жауыр болған Ақанның ойы қайда екенін сезбейді. Ақан бұл кезде Ғазизаның кірген-шыққанын қалт жібермей және түннің болғанын күтіп отырғанын автор олардың қадалған көздерінен-ақ аңғартқан еді.

Бірталай уақыт өтіп, қонақтар тамағын ішіп жайланып, біраз уақыт отырған соң, жатуға ыңғайланып, аттарын жайғау үшін сыртқа шығады. Осы жерден нағыз ситуация аңғарылады. Қонақтардың сыртқа шыққаннан кейін кәрі әженің қонақтарына деген құрметін тағы бір өтейін деген ниетпен Ғазизаны қораға жарық апарып, шөп алатын жерді көрсетіп бер, - деп арттарынан жұмсайды. Ақандардың бағанағы қадалған көздерінен үріккен қыз барғысы келмесе де, әжесінің жұмсауымен Арқалықтың қақаған қысында жеңіл киініп сыртқа шығады. Міне осы кезде нағыз шиеленіс басталады. Қора ішінде жүрген Ақан Қалтайға сыбырлап, жасырын бірталай сөз айтады. Қалтай басын изеп, сөзін мақұлдайды. Осы кезде Ғазиза Қалтайға өз намысын тапталмайтынын айтып, шамды жерге қойып, жөнеле бергенде Қалтай мен Ғазизаның сөздерін естіп тұрған Ақан Ғазизаны ұстай алады. Қалтай шамды өшіріп жіберіп, қораның ішіне қарай кетіп қалады. Ал Ақан болса, өзінің қара пиғылды ойын жүзеге асырады. Онсыз да азапты күндерді басынан өткеріп, жастай қиындықтан көз аспаған Ғазизаның ары тапталып, болашағына балта шабылды. Оның алдан күтер үміті біржола сөніп, ар-ожданы тапталған тағдырына налынып, кейіпкермен қатар оқырман да азап шегеді. Жаны күйзеліп, ендігі жағдай не болады деп, ойы шырмалады. Шығармада суреттелетін күрес-тартыстың әрі қарай қалай өрістейтіні, адамдардың арасындағы қарама-қайшылықтардың қандайлық шытырман-шайқастарға апаратын жолдары, негізінен, алғанда осы тұстағы жағдайлардан, кейіпкерлердің бастапқы іс-әрекетінен басталады.

Алайда, шиеленіс тартыс қақтығыстың басталуы ғана, мұнда оқиғаның жалпы бағыты, оған қатысушылар айқын көрініп, елес бергенімен, әлі алда талас-тартыс қалай шиырлап, кейіпкер не күйге түсетіні, неше бұралаңнан өтетіні әзір толық мәлім емес. Мұның бәрі оқиғаның әрі қарай қалай дамып, өзгеріп, шарықтап өрістеуіне байланысты.

Сюжеттің шарықтау шегі (кульминация) – бұл негізгі оқиғаның аяқталуы [4,37 б.]. Көлемді шығармаларда бірнеше конфликт, бірнеше кульминация бола береді. Оқиға немен аяқталды? Ақанның зорлығына шыдай алмаған Ғазиза өлгісі де келеді. Бірақ, қауқары жоқ әже, соқыр шешенің бұдан өзге сүйенер ешкімі жоқ екенін, бұның қайғысын олардың көтере алмайтынын, өзінің шынымен қорғансыз екенін ойлап, әбден қиналған қыз ең құрыса әке зиратына барып мұңын шағу үшін, ешқандай паналығы жоқ Арқалықтың суық түнінде бейітті бетке алып жүре береді.

Бұл кезде Ғазизаның кешіккенінен күдіктенген шешелері қызды іздей бастайды. Өзін сезікті етіп көрсетпес үшін Қалтай түрлі сөздерді ойлап тауып, өзін ақтайды. Бірақ ешқандай хабар болмайды. Әйелдер қанша жылап, құдайдан тілек тілеп, сыйынғанымен ешбір көмек болмады. Ақырында таң атты. Таңертең де қарап, ешнәрсе таба алмаған Қалтай маңайдағы ағайындарына хабар беріп іздеуді жалғастырды. Ал Ақан кемпірдің қайғырған зарына шыдамай қайтып кетті. Жиылған ағайындары көп іздемей-ақ екі жас бейіттің арасында жатқан Ғазизаның өлі денесін тауып алды.

Шығармада сюжеттің шарықтау шегі оқшауланып көрінетін себебі - бұл шығармаға негізгі арқау болған талас-тартыстың барынша күшейтетін тұсы. Оқиға немен тынады, қай арнаға келіп саяды, кейіпкерлердің жай-күйі қандай болады - мұның бәрі оқушыға бұл сәтте әлі толық белгілі емес. Алайда оқиға әбден ширығып, шиеленісіп, тартыс-қайшылық асқындаған сайын кейіпкерлердің тағдыры не олай, не бұлай болатын кезең жақындағаны сезіліп, оқушы оқиғаның қалай аяқталатынын білуге болады. Алайда, сюжеттің шешімі шығарманың соңғы абзацымен немесе эпилогпен аяқталады.

Сюжеттің шешімі - барлық оқиғаның да, ойдың да бітіп, соңғы нүктесінің қойылған тұсы.

М.Әуезовтың «Қорғансыздың күні» әңгімесінің шешімі «Балалық жүзінде «Менде жазық жоқ, мен тазамын» деген ашық тазалықтың, жас баланың ажары бар»-деген автордың баяндауымен бітеді.

Композиция ұғымы әдебиеттануда әр түрлі сапада қолданылады [5,64 б.] дегенімізбен, оның көп мойындаған анықтамалары бар. Шығарма композициясының тұтастығы сюжетке, образдардың орналасуына, баяндау, суреттеу, хабарлау, әңгімелеу сияқты формалардың табиғи ауысуына тәуелді.

Сюжет құрылымы, әрбір образ, сурет, сәт, эпизод, деталь, пейзаж, лирикалық шегініс, монолог пен диалог, жеке сөз - композиция құрайтын бейнелеу құралдары. Туындының композициялық құрылымын сыртқы композиция; сюжет пен фабула құрылымы; тақырыптар жүйесі; образдар қатарының композициясы; шығарманың уақыт пен кеңістіктегі ұйымдасуы; баяндау түрлері, [6,47-б.] т.б. деп жүйелеуге болады. Бұл туралы зерттеу алдағы уақыттың еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970.
2. Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. – Қарағанды, 1991.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Жазушы, 1979. – 454 б.
4. Жанұзақова Қ.Т. Көркем шығарманың композициясын талдау //ҚазҰУ Хабаршысы. – № 4 (144). 2013.
5. Майтанов Б.Қ. Портрет поэтикасы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 127 б.
6. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 52 б.

REFERENCES

1. Kabdolov Z. Adebiet teoriyasynyn negizderi. – Almaty: Mektep, 1970.
2. Esembekov T. Adebii taldauga kirispe. oku quraly. – Qaragandy, 1991.
3. Auevov M. Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy. 1-t. – Almaty: Zhazushy, 1979. -454 b.
4. Zhanuzakova K.T. Korkem shygarmanyn kompoziciyasyn taldau //KazMU habarshysy. – №4(144). 2013.
5. Maitanov B.K. Portret poetikasy. Gylymi zertteu. – Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 127 b.
6. Esembekov T.U. Korkem matindi taldau negizderi. – Almaty: Qazaq universiteti, 2009. – 52 b.

УДК 81.13

МРНТИ 16.21.21

U.E.KARAKULOVA

a senior teacher of Akhmet Yasawi University, *e-mail*: Ulbolsyn.karakulova@ayu.edu.kz
(Turkestan, Kazakhstan)

**SOME WAYS OF USING INTERACTIVE FORMS OF TEACHING
VOCABULARY AT THE ENGLISH LESSONS**

Foreign language teaching at the university level has taken an importance and value over the last decade due to global competition between institutions of higher education. For this reason, language educators are faced with the challenge of looking for innovative teaching methods, which not only stimulate and motivate their students while encouraging language acquisition, but also add an intercultural dimension. Knowledge of a foreign language in the field of professional activity is largely determined by the level of lexical knowledge and skills, since the requirement of a program in foreign languages in non-linguistic universities is to read literature on a specialty with a full understanding of the content in order to obtain information.

Keywords: The formation of lexical skills, various situations of speech activity, semantic accuracy, lexical units.

У.Е.Қарақұлова

**Ағылшын тілі сабақтарында лексиканы үйретуде интербелсенді
әдіс формаларын қолданудың жолдары**

Жоғары оқу орындарының арасындағы жаһандық бәсекеге байланысты соңғы онжылдықта университеттер деңгейінде шет тілін оқыту маңызды орын алып отыр. Сол себепті тіл үйретушілер тіл оқыту кезінде оқушыларды ынталандыру, қызықтыру, сонымен қатар мәдениетаралық өлшемдерді ескеру және инновациялық оқыту әдістерін іздестіру міндетіне тап болды. Шет тілін кәсіби білу едәуір дәрежеде лексикалық білім мен дағдылар арқылы анықталады. Өйткені лингвистикалық емес жоғары оқу орындарында шет тілдеріндегі бағдарлама талабы бойынша әдебиеттерді ақпарат алу үшін ғана оқып-үйрену болып табылады.

Кілт сөздері: лексикалық дағдыларды қалыптастыру, сөйлеу белсенділігінің әртүрлі жағдайлары, семантикалық дәлдік, лексикалық бірліктер.

У.Е.Каракулова

**Некоторые способы использования интерактивных форм обучения
лексики на уроках английского языка**

Обучение иностранному языку на университетском уровне приобрело значение за последнее десятилетие из-за глобальной конкуренции между высшими учебными заведениями. По этой причине языковые преподаватели сталкиваются с проблемой поиска новаторских методов обучения, которые не только стимулируют и мотивируют своих учеников, поощряя изучение языка, но также добавляют межкультурное измерение. Знание иностранного языка в области профессиональной деятельности во многом определяется уровнем лексических знаний и навыков, поскольку требование программы на иностранных языках в неязыковых университетах состоит в том, чтобы читать литературу по специальности с полным пониманием содержания для получения информации.

Ключевые слова: формирование лексических навыков, различные ситуации речевой деятельности, смысловая точность, лексические единицы.

In the context of modern higher education, vocational-oriented foreign language learning is of particular relevance. This is due to the increased need of modern society in the emergence of mobile specialists of a high international level who are able, independently, without a translator and vocabulary, to adequately adapt to changes in the social, informational and technological spheres [1].

The problem of learning vocabulary in a non-linguistic university remains one of the most pressing. The formation of lexical skills that are part of linguistic competence among students of non-linguistic universities includes the study of vocabulary determined by the specialty, as well as common vocabulary that fully meets the goal of preparing a university graduate for intercultural, professional-oriented communication. In the learning process, it is necessary to “address both the functional features of lexical units and the language system” [2, p. 287].

The program emphasizes that the isolated study of the elements of the language system is replaced by context-specific mastery of speech means in the formation of skills and abilities in the framework of speech activity. The purpose of teaching foreign languages in a technical college is to teach students intercultural vocational-oriented communication. A specialist should be able to correctly explain, defend his point of view and conduct a dialogue with foreign partners. In turn, the lack of vocabulary can lead to serious problems in learning various types of practical language skills (in listening, reading and speaking) [3, p. 13]. The greatest difficulty in this direction is the teaching of stable phrases in the English language, which contribute to the mastery of contextual speech tools, semantic accuracy, and understanding of synonymic diversity and the relevance of using in various situations of speech activity [4].

Plush survey - the teacher needs to bring a soft toy. A variety of frontal survey, but children perceived more emotionally. The teacher, pronouncing the word on the topic, throws the toy to one of the students, who must return it, naming the translation. Instead of a toy, you can use a ball.

Dictation - a lot of time will not take if everything is thought out. Allows you to quickly identify gaps in spelling and problems with remembering new vocabulary. The essence of the exercise: the teacher reads the words to the students in a foreign language, the students must write them down correctly. You can also give words in Russian, and students will have to write down their translation.

Tests are a more serious type of control. Tests can be alternative, multiple choice or matching.

Computer tests and **online services** are well suited for creating tests and controlling the understanding of learned vocabulary. For example, a test may contain tasks for multiple choice, to establish correspondences, to restore the sequence, to fill in gaps, a crossword puzzle. Students need a computer to complete these tasks. The teacher can immediately track the performance of tasks, evaluate the work, identify those items that turned out to be the most problematic for students.

Vocabulary competition - one participant from two teams rush out to the blackboard, write a word in a foreign language on a specific topic, pass the chalk to the next. The game lasts for several minutes, it can be used in the classroom instead of the usual charge. Wins the team that wrote more words. You can hide the command records from each other, for example, so that they write them from different sides of the board. The vocabulary relay also checks spelling.

The last word is a competition between two teams, where in turn representatives of the teams name the words on the topic. It looks like the previous method, but here the teams at a calm pace call the words, and do not rush out to the blackboard.

Chamomile - the teacher prepares a chamomile in advance on the topic: in the center writes the lesson's topic, and on the petals, the words in the Russian or foreign languages below. Students take turns picking off a petal, turning it over, reading and calling the word translation. You can make disposable chamomiles, and you can attach petals with scotch tape, then you can use chamomile in several classes.

Tic-tac-toe - every time you can draw a field for playing on the board, or you can make a reusable one on a paper paper, stock up on cards with crosses and toes. Cards are mounted on the paper with the help of scotch tape. The class is divided into two teams. In turn, the teams go, naming words on the topic, representatives from the teams attach the icon of their team (cross or zero) in the field.

Dominoes - each part of a domino consists of two parts - in one word in a foreign language, in the other - a translation of the next word (or a picture). For example: a cat / dog, a dog / cow, a cow / horse, etc.

Lotto - a lot of design options. Here is one of them. Pupils are given cards with numbered fields filled with words in Russian (or pictures). The presenter gets the kegs out of the bag, calls the numbers. The one whose number has been spoken calls his word in Russian and its translation in a foreign language.

Mosaic - made on two sheets. On one, a picture is printed, on its back there is a table, in the cells of which are words in Russian. On another sheet prints a table with translations of words into a foreign language. Both tables and a picture must be strictly the same size. A sheet with a picture and a table is cut into pieces along the borders of the table fields. Children are given parts of a picture, they must read the word on the back and put it on top of the cell with the correct translation. If all the translations are correct, then the children will see the correctly assembled picture.

a bear	a cat	a dog
a cow	a parrot	a camel
an elephant	a duck	a horse
ит	мысық	аю
түйе	тотықұс	сиыр
ат	үйрек	піл

Rebuses - the task to invent your own rebuses can be given as a home. And in the next lesson, ask the guys to exchange work and solve the resulting puzzles. In order to avoid misunderstandings, the teacher is better to check and correct the tasks invented by the students.

Crosswords - you can give a task to invent a crossword puzzle in a foreign language. The easiest option - in the task is just a word in Russian or a picture meaning a hidden word. A more complex version of the option (suitable for high school students with a high level of proficiency in the language) - formulations of tasks are independently invented. In the lesson - the exchange of crosswords, guessing.

Missing letters - a written task to check the memorization of a graphic image of the words studied. The student must enter the missing letters. For example: h_lth (health), sw_m_ing p_l (swimming pool). The same task can be given to students as an oral workout to warm up in the form of a presentation.

Comment - the teacher prepares cards with images on the topic. Pupils write words on cards (or in notebooks by card numbers). Simple level - students write translations and associations, difficult - give a comment from one or several sentences.

Find a match - a task on the cards. Words are divided into two columns. It is necessary to connect the lines with the word and its translation. The same task can be performed with the class together, demonstrating a PowerPoint presentation or an interactive presentation, an annex to a textbook, or a training disc.

Treasure chest - this can be a decorated casket, or a box made in the form of a pirate chest (it will interest children). In the role of treasure - rolled into pieces of paper with words written on them in Russian. The student gets the "treasure", and calls the corresponding word in a foreign language.

Miscellaneous - compose a word from mixed letters, the task to check the memorization of a graphic image of vocabulary. For example: tsdien (dentist), geurson (surgeon).

Make up a word - the teacher gives a long word or sets of syllables, of which children will have to make up the maximum of other words within a certain time. Such a task can be given at home.

Guess what! - the leader makes a word on the topic. Players guess it by the first letter. And also an option like "Field of Miracles". Can also be carried out in the form of an interactive game.

Missing words - suggestions are given in a foreign language with omissions and a list of words mixed together. Students should read the sentences and insert words from the list in the gaps. For example: If you have a toothache you should visit the dentist.

Proofreader - find and correct spelling errors in the source text or the list of words. For example: He leaves in a small village. Cross out "ea" in the word leaves, correct to "i".

The third is superfluous - in a series of words, find the superfluous and delete it. For example: river, mountain, sea (mountain - too much).

Search for words - the field, usually in the form of a square, is filled with letters. Hidden words can be searched horizontally, vertically, diagonally, they can also be connected by a broken line. An example of a row from such a field pigrbwkcw (the words pig, cow are hidden). Read How to make a word search puzzle yourself.

Cards with words on the topic are distributed to participants. The leader's task is to find out what word each player has: "Have you got a ...?" The moderators can change. Participants are allowed to give hints (in a foreign language).

Incorrect picture - when demonstrating a picture, the teacher (or presenter) deliberately gives the wrong name to the item shown. The task of the participants is to recognize the error and give the correct answer.

Circle - students, becoming a circle, receive cards with pictures that mean words on a topic. The teacher calls a few words. For example: "a house - a flat". Whose words sounded, swapped.

Chairs - the class is divided into two teams. There is one chair at the board for the "correct answers", the other for the "wrong" ones. The teacher shows the picture, calls the word. If it matches the picture presented, representatives from both teams should sit in the chair for the correct answers (who is ahead). If the named word does not match the picture, the rivals rush to the chair for the wrong answers.

Computer games, interactive presentations - the simplest interactive game can be done using the Microsoft Power Point program, using hyperlinks, buttons and triggers. See also English quizzes.

Each teacher determines for himself the most suitable methods and techniques for checking vocabulary. The choice of a certain type of task and the effectiveness of its application depends on many factors, the most important of which are the goal, the type of control, the style of teaching the teacher, the nature of the class.

REFERENCES

1. Sadikoglu, S., Oktay, S. Learning strategies of students studying Russian as a second foreign language, with relation to English as their first foreign language 2018 Quality and Quantity 52(5), p. 2101-2109.
2. Solovova E.N. Praktikum k bazovomu kursu metodiki obucheniya inostrannym yazykam. – M.: Prosvesheniye, 2004, p.287.
3. Shukin A.N. . Obucheniye inostrannym yazykam: Teoria i praktika.-M.:Philomatis, 2004, p.13.
4. Kirk, N.W., Kempe, V., Scott-Brown, K.C., Philipp, A., Declerck, M.Can monolinguals be like bilinguals? Evidence from dialect switching Cognition, 170, c. 164-178, 2018.

УДК 37.016:811.512.161

МРНТИ 02.31.21.

**AHMET GÜNGÖR¹, ALPASLAN KARABAĞ²,
ASEL CAILOVA GÜNGÖR³**

¹Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Fen-Edeb. Fak., Türk Leh. ve Edeb. Öğretim Üyesi, (Türkiye)

²Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Türkçe Öğretim Elemanı

³Rus Dili ve Edebiyatı Öğretmeni (Türkistan, Kazakistan), e-mail: gungorelda@hotmail.com

**ULUSLARARASI AHMET YESEVİ TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ HAZIRLIK
FAKÜLTESİNDE GÜNÜMÜZE KADAR OKUTULAN TÜRKÇE DERS KİTAPLARININ
DİL ÖĞRETİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında ders kitapları, görsel işitsel materyaller, dil öğretimine yönelik kuramsal ve pratik uygulamalar son çeyrek asırdır büyük hız kazanmıştır. Türkiye’de olduğu gibi dünyanın değişik ülke, kurum ve kuruluşlarında Türkçe öğretimi yapılmaktadır. Yurtdışında Türkçe öğretim elemanı sayısı itibarıyla en çok öğretim elemanının yer aldığı kurumlardan biri de Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesidir.

Bu çalışmada, Üniversite kurulduğundan bu yana Türkçe öğretiminin tarihi sürecine, ders kitap, araç ve gereçleri ve dil öğretiminde izlenen yol, metot ve yöntem konusuna değinilecektir.

Anahtar kelimeler: eğitim süreci, yenilik, eğitim arac gereçleri, üniversitesi, Ahmet Yesevi eğitim Türk dili, Yesevi Türkçe, Hazırlık kursları, eğitim dili yöntemleri ve bakış açıları, Hazırlık sınıfları, dil öğretimi, dört temel beceri.

А.Гүнгөр, А.Карабаг, А.Жайылова Гүнгөр

**Ахмет Ясауи университетінің дайындық факультетіндегі
студенттерді қазіргі таңда түрік тіліне оқытатын кітаптарды бағалау туралы**

XX ғ. соңғы ширегі мен XXI ғ. басында шетелдіктердің, әсіресе, түрік тілін үйренгісі келетіндердің қатары өскені байқалады. Бұл – оқу құралдары, көрнекі құралдар, оқытудың әдістері мен формалары. Түркияда және т.б. елдерде, тіл орталықтарында, университетте түрік тілінен сабақтар береді.

Негізгі функцияны Қ.А.Ясауи атындағы жоғары оқу орны атқарып отыр. Мұнда шетелдіктерге түрік тілін үйретуде көп оқытушылар еңбек етіп жүр. Бұл ғылыми жұмыста университет ашылғаннан бері шетелдіктерге түрік тілін үйретуге арналған кітаптардың, материалдардың тарихы қарастырылған. Оны үйретудің әдістері мен перспективті дамуы көрсетілген.

Кілт сөздері: оқу материалдары, оқу-әдістемелік материалдар, Ахмет Ясауи университеті, түрік, түрікше Ясауи, оқу материалдары, оқыту тілі, түрік тілін оқытудың әдістері мен перспективалары.

А.Гунгор, А.Карабаг, А.Жайылова Гунгор

**Об оценке книг в настоящее время, которые используются в обучении студентов
турецкому языку в подготовительном факультете университета Ахмеда Ясави**

В последней четверти XX и в начале XXI века замечен рост именно в обучении иностранцев турецкому языку. Это учебные пособия, наглядные материалы, методы и форма обучения. В Турции, а также в других странах, в языковых центрах, в университетах преподают турецкий язык.

Особую функцию выполняет высшее учебное заведение университет имени Ахмеда Ясави. Здесь трудятся множество преподавателей в обучении иностранцев турецкому языку. В этой научной работе рассмотрим книги и материалы со дня открытия университета, историю обучения турецкого языка для иностранцев. Методы и перспективы её развития.

Ключевые слова: учебный процесс, инновации, учебное пособие, университет Ахмеда Ясави, обучение турецкому языку, Турецкий язык Ясави, подготовительные курсы, обучение языка, методы и перспективы обучения турецкого языка.

A.Gungor, A.Karabag, A.Zhayilova Gungor

Assessment of current boorks that are used during turkish language learning process for students in foundation faculty at Akhmet Yassawi university

Foreigners started to learn Turkish within last fifteen years. These are the learning materials, visual aids, method and type of learning processes. Either in Turkey or other countries of the world there are Turkish language learning departments at universities and centres.

Akhmet Yassawi University plays main role in teaching Turkish language in Kazakhstan. There are lots of teachers who teach Turkish to foreign people. In this scientific work we shall review books and materials starting from opening of the university, background of teaching Turkish to foreigners in this university. Methods and perspectives of its development.

Keywords: learning process, innovation, work-books, Akhmet Yassawi University, Turkish language learning, Yassawi, Turkish, Foundation faculty courses, language learning, methods and perspectives of teaching Turkish language.

Yesevi Üniversitesinde Okutulan Türkçe Ders Kitaplarının Tarihi Süreci

Türkiye ve Kazakistan dostluğunun nişanesi olarak Ahmet Yesevi Üniversitesi kurulduğu yıldan (1991) günümüze kadar hazırlık sınıflarında Türk dünyası ve diğer ülkelerden gelen lisans ve yüksek lisans öğrencilerine Türkçe öğretilmektedir. Fiziki mekan, ders kitapları, yardımcı ders materyalleri ve öğretim elemanlarının yıldan yıla değişikliğe uğramasının yanısıra dil öğretimine yönelik farklı algı, metot ve yöntemlerin uygulanması Türkçe öğretimindeki ideali yakalama çabalarını zorlaştırmıştır. Türkçe öğretimindeki bu değişiklikler, farklı yöntem ve uygulamalar bir kenara bırakılarak dil öğretiminde çağdaş anlayış, metot ve yöntemlere uygun bir öğretim sistemi son iki yılda şekil almıştır.

Kuşkusuz Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde a) Uzman öğretim elemanları ve uzman öğretim elemanlarının uyumu (özellikle Türkçe'nin yurtdışında değişik kurum ve kuruluşlarda birden fazla öğretim elamanı olduğu takdirde), b) Ders kitapları, yardımcı ders materyalleri, görsel ve işitsel araçlar; cd'ler, filmler, ses kasetleri vd.), c) Uluslararası dil öğretiminde dört temel beceriye uygunluk (okuma-anlama, dinleme-anlama, okuma, yazma becerisi), d) Dil öğretim parametrelerine uygun sınav sistemi (ölçme ve değerlendirme), d) Fiziki ortam (teknoloji ve internet ortamına uygunluk) vd. faktörler başarı ve başarısızlığın sınırlarını çizmektedir.

Üniversitede Türkçe öğretimine yönelik üniversitede görev yapan öğretim üyeleri ve okutmanların yazmış oldukları kitapların yanısıra farklı yayınevi ve yazarların yazmış olduğu Türkçe ders kitaplarının yukarıda ana hatlarını çizdiğimiz temel ölçütler seviyesinde incelemek gerekir:

Ahmet Yesevi Üniversitenin vakfı tarafından "Türkiye Türkçesi" adıyla ilk kitap 1999 yılında yayımlanmıştır. Yazarları üniversitede Türkçe öğreten Cemal Şafak, Günhan Kayhan, Latif Batı, Necdet Albay,'dır. Kitabın Alıştırma kitapları, dört temel beceriye uygun (örn.: dinleme-anlama ses dosyaları vd.) materyalleri bulunmamaktadır. Ayrıca günümüzdeki A1, A2 kur seviyelerine uygun değildir. Bu kitabı daha sonra Mustafa Coşkun, Timur Kozırev, Ercan Ömürbayev ve Tamaşa

Adilbekova'nın 2004 yılında hazırladığı “Türkiye Türkçesi Öğreniyorum I-II” kitap seti takip etmiştir. Kitaplarda konu ve gramer sıralaması, yardımcı ders kitapları ve kur sistemine uygunluğu açısından yetersizdir. 2011 yılında ise Ferhat Karabulut, Ayabek Niyazov, Necdet Albay “Türkçe Öğreniyorum” (Okuma kitabı ve dilbilgisi kitabı) hazırlamışlardır. Diğer kitaplarda olduğu üzere dört temel dil becerisi ve bu becerilerin değerlendirilmesine yönelik uygulamalar (alıştırmalar, görsel ve işitsel materyaller, kur sınavları vd.) yetersizdir.

Bütün bunlara rağmen Türkçe öğretimine yönelik adı geçen ders kitapları, zamanın şartları ve yetersizliklerine rağmen önemli bir boşluğu doldurmuş ve günümüzdeki ideal Türkçe öğretimine yönelik çaba ve gayretlerin mihenk taşlarını oluşturmuşlardır. Üniversite hazırlık kurslarında üniversitede görev alan öğretim elemanlarının ders kitaplarının yanısıra Mehmet Hengirmen-Nurettin Koç'un hazırladığı “Türkçe Öğreniyoruz I-VI (Engin Yayınevi) ve yine Mehmet Hengirmen'in Türkçe Öğrenelim I-IV, (Alıştırma Kitapları, Animasyon, film, sözlük, Engin Yayınevi), Yedi İklim Türkçe, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Gültekin, Doç. Dr. Mahir Kalfa, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Atabey, Yrd. Doç. Dr. Filiz Mete, Uğur Kılıç (Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 2015) Türkçe öğretimine yönelik dil öğretim setleri belirli bir dönem kullanılmıştır.

Mehmet Hengirmen'in uzun yıllar AÜ TÖMER başkanlığını yapması ve Türkçenin yabancı dil öğretiminde etkin bir tecrübeye sahip olması sonucu çıkarmış yayımlanmış olduğu “Türkçe Öğrenelim” seti; film, sözlük, yardımcı ders kitap araç ve gereçleri açısından ideal dil öğretimine uygun ders kitaplarıdır. Yine aynı şekilde Yunus Emre Enstitüsü tarafından yayımlanan “Yedi İklim Türkçe seti (A1, A2, B1, B2 ve C1) üniversitenin belirli dönemlerinde Türkçe öğretim ders kitapları olarak kullanılmıştır. Sözkonusu iki dil seti de zamanın ve modern dil öğretim yöntem ve ilkelerine uygun ders kitaplarıdır.

Şüphesiz her kurum kendi kazanmış olduğu bilgi ve birikime dayanarak belirli disiplinlerde kendini geliştirici, ileriye taşıyıcı bilimsel araştırma ve çalışmalarına devam etmek zorundadır. Özellikle bu kurum bir üniversite ise herşeyden önce bu bir sorumluluk ve yükümlülük olarak karşına çıkar. Dolayısıyla Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde bu çalışma ve arayışların içine girmiş (özellikle son iki yılda) “Yesevi Türkçe” kitabını (Yazarları:Mustafa Durmuş, Nezir Temur, 2016) Ahmet Yesevi Yayınlarından yayımlamıştır.

“Yesevi Türkçe Dil Seti”

Yesevi Türkçe, Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde Türkçeyi öğretmek amacıyla, görsel materyal, söz varlığı ve içerik bakımından Kazakistan ve diğer Türk coğrafyası merkeze alınarak (bölge bağlamı) hazırlanmış bir Türkçe öğretim setidir. Yesevi Türkçe setinin hedef kitle, Ahmet Yesevi Üniversitesine lisans öğrenimi için gelen ve eğitim dili olarak Türkçe programlarda öğrenim gören öğrencilerdir. Bu setin temel amacı ve ilkesi, Ahmet Yesevi Üniversitesine gelen lisans öğrencilerine Türkiye Türkçesini, modern dil öğretim yaklaşım ve yöntemleriyle öğretmektir. Hedef kitlenin büyük çoğunluğunu aynı dil ailesine mensup farklı lehçe konuşurları oluşturmaktadır. Bu noktada dil öğretiminin temel evrensel ilkeleri ve yöntemleri, ders materyallerinin üretimi sürecinde kullanılırken söz konusu hedef kitlenin sahip olduğu avantajlı durum dikkate alınarak “bağlam merkezli bir yöntem” izlenmiş; ders materyalleri için içerik ve metin hazırlanırken bu durum gözetilerek öğretim programı ve görsel unsurlar tasarlanmıştır.

Yesevi Türkçe setinde uygulanan öğretim programı, setin içeriği ve etkinlikleri, iletişimsel becerileri geliştirmek amacıyla dört temel dil becerisi (dinleme, okuma, konuşma ve yazma) merkezinde hazırlanmıştır. Materyallerin hazırlanmasındaki ikinci amaç müşterek temel kültürel değerlerin öğretimi olması sebebiyle, özellikle ileri düzeylerdeki metinler ve görseller kültürel dokularla örüntülenmiştir.

Yesevi Türkçe setinin hazırlanması, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı'na önce ders kitapları, sonra çalışma kitapları ve son olarak da ‘Z’ kitap (zenginleştirilmiş, dijital kitap) şeklinde üç yıllık bir takvime yayılmıştır. Bu kapsamda öncelikle her bir düzey için (A1, A2 / B1, B2 / C1) birer adet ders kitabı, öğretmen kılavuz kitabı ve dinleme CD'leri hazırlanmıştır. Farklı dil

becerilerinin aynı temayla ilgili kazanımlarını bir bütün olarak ele alan tematik yaklaşım esasında hazırlanan ana ders materyallerindeki beceri sıralamasının diğer materyallerde de aynı olmasına özen gösterilmiştir. Her bir kitap 4 ana tema, her bir ana tema ise dört alt temadan ve bunlara bağlı etkinliklerden oluşmuştur. Önümüzdeki eğitim öğretim yılında çalışma kitaplarının tamamlanması, her bir kitabın (A1, A2...) sonuna ünitelerde yer alan kelimelerin dört dilde (Türkçe, Kazakça, Rusça ve İngilizce) dizinin hazırlanması planlanmaktadır. Hazırlanan bu ders materyalleriyle bir öğretim programı, ölçme-değerlendirme sisteminin (süreç öncesi-süreç içi ve süreç sonu) oluşturulması ve böylece Türkçe öğretiminin akademik bir alt yapıya ve standarda kavuşturulması amaçlanmıştır.

Yesevi Türkçe setinde, mekanik olarak dil bilgisi öğretimi yerine, dil bilgisinin anlatma becerilerinin (yazma/konuşma) gelişmesine katkı sağlayacak ölçüde verilmesine gayret edilmiş ve gramer kaidelerinin işlevsel boyutu üzerinde durulmuştur.

Yesevi Türkçe seti, Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin kendi yayınıdır ve hazırlık fakültesindeki öğretim kadrosunun yapacağı geri dönüşlerle güncellenebilir bir özelliğe sahiptir.

Yesevi Türkçe setinin ana referans kaynağı uluslararası akreditasyona sahip *Diller İçin Avrupa Ortak Çerçeve Metni*'ndeki (The Common European Framework of Reference for Languages) temel esaslardır; ancak Türkçenin fonetik ve yapısal özellikleri de program ve materyal tasarımında dikkate alınmıştır. Bu çerçevede CEFR'de yer alan her bir beceri ve düzey için tanımlanmış temel yeterlilikler bağlama, hedef kitlenin özelliklerine göre kazanım şeklinde açılmış ve yeterlik tanımlarından kazanımlar oluşturulmuştur. Metin içerikleri ve etkinlikler bu referanslar doğrultusunda hedef kitlenin sahip olduğu özelliklere uyarlanmıştır.

Örnek:

CEFR (ORTAK AVRUPA DİL REFERANS ÇERÇEVESİ) A1 DÜZEYİ BİRİNCİ YETERLİK

BECERİ	Okuma
CEFR YETERLİLİK TANIMI	"Gazete ve dergi metinlerindeki kişiler ile ilgili bilgileri (oturduğu yer, yaş vb.) anlayabilir."
KAZANIMLAR	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kişiler ile ilgili ad, doğum tarihi, milliyet, meslek, adres, öğrenim durumu vb. bilgileri anlar. 2. Aile ile ilgili temel kavramları anlar. 3. Sosyal ve fiziki çevre ile ilgili temel kavramları ve niteleyicileri anlar...
İÇERİK	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ülke, milliyet, şehir, doğum yeri, tarihi, meslek... . 2. Anne, baba, kardeş, eş, çocuk; sayılar (yıl, ay, yaş, cep telefonu numarası, doğum tarihi...) 3. Şehir, ülke, yurt, semt, cadde, sokak, ev nu., evin bölümleri, büyük, küçük, kalabalık, yüksek, alçak... .
DİL BİLGİSEL SINIRLILIKLAR	<ol style="list-style-type: none"> 1. mI? / değil 2. var / yok 3. Şimdiki zaman: -yor, -mAktA 4. Ad durum ekleri 5. -dAn önce / -dAn sonra, -A kadar 6. İyelik ekleri 7. -mAk istemek 8. "ile" bağlacı 9. -lı, -sız, -lık ekleri
ETKİNLİK VE METİN TÜRLERİ	<ul style="list-style-type: none"> -Diyalog -Metin bağlamında uygulamalar -Görsel etkinlikler....

BECERİ	<i>Dinleme</i>
CEFR YETERLİLİK TANIMI	“Çok yavaş ve belirgin bir biçimde konuşulduğunda ve anlamını kavrayabilmek için yeterli aralar verildiğinde dinlediğini anlayabilir.”
KAZANIMLAR	1. Kişiler ile ilgili ad, doğum tarihi, milliyet, meslek, adres, öğrenim durumu ile ilgili bilgileri anlar. 2. Aile ile ilgili temel kavramları anlar. 3. Sosyal ve fiziki çevre ile ilgili temel kavramları ve niteleyicileri anlar.
İÇERİK	1. Ülke, milliyet, şehir, doğum yeri... 2. Anne, baba, kardeş, eş, çocuk; sayılar (yıl, ay, yaş, cep telefonu numarası, doğum tarihi...) 3. Şehir, ülke, yurt, semt, cadde, sokak, ev numarası, evin bölümleri, büyük, küçük, kalabalık, yüksek, alçak...
DİL BİLGİSEL SINIRLILIKLAR	1. mI? / değil 2. var / yok 3. Şimdiki zaman: -yor, -mAktA 4. Ad durum ekleri 5. -dAn önce / -dAn sonra, -A kadar 6. İyelik ekleri 7. -mAk istemek 8. “ile” bağlacı 9. -lı, -sız, -lık ekleri
ETKİNLİK VE METİN TÜRLERİ	-Diyalog -Metin bağlamında uygulamalar -İşitsel etkinlikler...

Sonuç itibarıyla “Yesevi Türkçe Dil Öğretim Seti”nde yer alan metin ve etkinliklerde bulunması gereken temel ilkeler için şu hususlara dikkat edilmiştir:

1. Türk Dünyasının ortak değerleri ile Türk-İslam Dünyasının temel değerleri açık veya örtük olarak metinlerde yer almış; metinler, Türkçenin anlatım zenginliklerini ve güzelliklerini yansıtan eserlerden seçilmiştir.

2. Metinlerin dersin amaçları ile kazanımlarını gerçekleştirecek nitelikte olmasına özen gösterilmiştir.

3. Metinler, işlenecek süreye uygun uzunlukta hazırlanmıştır; programın ve derslerin süresi için hazırlık fakültesinde uygulanan ders süreleri esas alınmıştır.

4. Metinlerin öğrenciye okuma sevgisi ve alışkanlığı kazandıracak nitelikte olmasına özen gösterilmiştir.

5. Her metinde, öğrencinin söz varlığını zenginleştirecek söz ve söz gruplarına yer vermesine dikkat edilmiştir. Bu amaçla ünite başlangıcında öğrenciyi yönlendirmek amacıyla detaya kaçmadan küçük bir kelime listesi verilmiştir.

6. Ders kitaplarında ve etkinliklerde yer alan metinler, içeriğe uygun çeşitli görsel materyaller (fotoğraf, resim, afiş, grafik, karikatür, çizgi film kahramanları vb.)’in yanı sıra atasözü, özdeyiş, duvar yazısı veya sloganlarla desteklenmiştir.

Sonuç: Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi kurulduğundan günümüze kadar dil hazırlık kurslarında (öğretim dili Kazakça-Türkçe) Kazakça, Rusça, İngilizce ve Türkçe öğretilmektedir. Üniversitenin resmi öğretim dilleri Kazakça ve Türkçe olduğu için her iki dilin yabancı dil olarak öğretiminde belirli dönem ve yıllara bağlı olarak: a) Ders kitapları, içerikleri ve ders kitaplarına yönelik yöntem ve uygulamalar, b) Dil öğretiminde görev alan öğretim elemanlarının (yabancı dil öğretimi alanında donanım ve tecrübe, okutmanların metot ve yöntem konusundaki farklı tutumları vd.) c) Fiziki mekan, sınıf ortamlarındaki değişiklikler kimi zaman olumlu/ olumsuz sonuçları doğurmuştur. Avrupa Dil Portfolyosu ölçütleri ve dört temel beceriye uygun ideal dil öğretim setleri (Türkçe ve Kazakça) son iki yılda üniversitenin Kentav Hazırlık Fakültesinde kullanılmaktadır. Öğretim elemanlarının dil öğretiminde aynı metot ve sistemi uygulamalarının yanısıra ölçme ve değerlendirmelere uygun sınav sistemi uygulanmaktadır.

Öncelikle Kazakistan ve Kırgızistan'da kuruluşu ve misyonu itibarıyla aynı özellikleri taşıyan Ahmet Yesevi ve Manas Üniversitesinin yanısıra diğer devlet üniversiteleri arasında ana dilin yabancı dil öğretimi olarak öğretilmesi alanında ders program ve materyal geliştirme noktasında ortak işbirliği çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Türk lehçelerinin yabancı dil olarak öğretimi alanında gelinen nokta asla yeterli değildir.

KAYNAKLAR

1. Şafak C., Kayhan G., Batı L., Albay N., Türkiye Türkçesi, (1999) Ahmet Yesevi Üniversitesi Vakfı Yayınları, Ankara.
2. Coşkun Volkan M., Kozırev T., Ömürbayev E., Adilbekova T., (2004) Türkiye Türkçesi Öğreniyorum I-II, Türkistan.
3. Karabulut F., Baynizyazov A., Albay N., Türkçe Öğreniyorum, (2011) Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
4. Hengirmen M., (2007) Türkçe Öğrenelim I-IV, Engin Yayınevi, Ankara.
5. Yedi İklim Türkçe, Gültekin İ., Kalfa M., Atabey İ., Mete F., Kılıç U., (2015) Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, Ankara.
6. Yesevi Türkçe, (2016) Durmuş M., Temur N., Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Türkistan.
7. Barın E., (2004), Yabancılara Türkçe Öğretiminde İlkeler, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:1, Ankara.
8. Hengirmen M., (1995) Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri ve TÖMER Yöntemi, Engin Yayınevi, Ankara.

УДК 81:37.016

МРНТИ 16.01.45

G.SEITOVA

An English teacher of the secondary school, *e-mail*: seyt@mail.ru
(Turkestan, Kazakhstan)

THE IMPORTANCE OF TRILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

The introduction of the trilingual education system is a complex process, the great importance of which is given not only to educational programs, but also to the educational process. After all, it is important not only to form a worldview of the future mathematician picture of the world of the future mathematician or physician, it is important to educate an intelligent human, a citizen and a patriot. Additionally, it is necessary to understand, that the realities of today require us to be able to navigate not only in the present-day conditions, but also be able to foresee the challenges of the future in order to prepare our children for them.

Keywords: language policy, trilingualism, communication skills, educational system.

Г.Сейтова

Қазақстандағы үштұғырлы білім беру жүйесінің маңызы

Үш тілде білім беру жүйесін енгізу күрделі процесс болып табылады. Оның маңыздылығы білім беру бағдарламаларына ғана емес, білім беру үдерісіне де беріледі. Өйткені болашақ математик немесе дәрігер әлемінің келешек математикалық бейнесін қалыптастыру ғана емес, зиялы адам, азамат және патриот тәрбиелеу маңызды. Бұған қоса, бүгінгі күннің шындықтары бізді бүгінгі жағдаймен ғана емес, сонымен қатар балаларды дайындау үшін болашақтың қиындықтарын алдын ала білуімізді талап етеді.

Кілт сөздері: тіл саясаты, үштілділік, коммуникативтік дағдылар, білім беру жүйесі.

Г.Сейтова

Роль трехязычного образования в Казахстане

Внедрение трехязычной системы образования представляет собой сложный процесс, большое значение которого придается не только образовательным программам, но и учебному процессу. В конце концов, важно не только сформировать мировоззрение будущей математической картины мира будущего математика или врача, важно воспитывать умного человека, гражданина и патриота. Кроме того, необходимо понимать, что сегодняшние реалии требуют от нас возможности ориентироваться не только в современных условиях, но и в состоянии предвидеть вызовы будущего, чтобы подготовить для них наших детей.

Ключевые слова: языковая политика, трехязычие, коммуникативные навыки, образовательная система.

Trilingualism is the imperative of the time, it helps people to expand their knowledge, skills, and develop mutual understanding between people, and the degree of proficiency in languages is one of its main criteria. Trilingualism as an important direction of human development has long been recognized. Today it is impossible to imagine that somewhere else there are countries whose people would speak only one language. Knowledge of several languages essentially opens a window into the big global world with its enormous flow of information and innovations. Reasonable, competent and proper implementation of trilingualism will enable us to be communicatively adapted in any environment. No one will doubt popular wisdom: "How many languages you know - so many times you are a man". The great Kazakh poet, writer, philosopher Abai Kunanbayev once called for the Kazakhs to learn Russian. He understood that through the Russian language and Russian culture the Kazakh people would be able to join the world literature. From this standpoint, it goes without saying; in today's globalized society, people are well aware of the more obvious advantages of knowing languages.

In the Republic of Kazakhstan, the language policy has its origins since 2007. The head of state proposed to start a phased implementation of the cultural project "Trinity of Languages". This moment can be designated as the starting point of a new language policy of independent Kazakhstan, which today can serve as an example for other countries of the world in terms of popularity in society and the level of its effectiveness.

How to generate interest in a particular language? For example: having heard some music in another language, we begin to search for its text in the language that we understand. I think that with the development of literary art it is possible to arouse the interest of a person from another ethnos, a native speaker of another language. For example: I know three languages. This is Kazakh – my native language, Russian and English. Interest in languages begins at school. This interest should cause the teacher, and we should develop it ourselves.

In our modern world you can learn languages in various ways. For example, let's take one of the most necessary attributes of the modern world – our smart phones and tablets. Thanks to modern technology, we can always learn languages wherever we are, learning a language depends on the smart phone, you can download good educational materials on the study of Kazakh, Russian and English. For example: You go on a bus, put on headphones, and read, listen, repeat and thereby memorize. This is what needs to be done. This requires a strong team of caring professionals, teachers and programmers, developers who will jointly create such programs specifically for Kazakhstanis. Due to some studies "It is considered that the less there is typological distance between native and studied languages, in other words, the higher the

degree of their similarity and the smaller the distinction, the more there is the possibility of the emergence of an interference” [1].

Trilingualism is the key to a successful career. Studying a foreign language for a career contributes to business communication skills, partnerships, and increased competitiveness in the labor market. Language proficiency is one of the keys to success in life, allows you to climb a step higher, cover more extensive spaces of communication, get acquainted with the national characteristics of culture and traditions of the peoples of other countries.

Today, knowledge of several languages is becoming a requirement of not only foreign, but also Kazakhstani employers. Fluency in a foreign language, along with good professional skills, will allow a specialist to get a decent job and build a successful career.

Knowledge of several languages will enrich and expand the boundaries of our lives. This is one of the important building blocks of the foundation on which our whole life is built.

In the modern world, knowledge of a foreign language is the norm for active and purposeful people; if you are fluent in several languages, this will increase your life prospects.

But I especially want to emphasize and support the initiative of the President to further modernize their own advanced educational system. A key priority of educational programs should be the development of a person’s ability to continuously adapt to changes and assimilate new knowledge. “In preschool and secondary education, there will be a transition to uniform standards of programs for the early development of children and in the future to continue the transition to the updated content of education, growth and training of qualified personnel”[2]. This implies completely new programs, textbooks, standards and personnel. Per capita financing will also increase competition between educational institutions, attract private capital and increase the responsibility of the schools themselves [3].

In addition, the President notes the importance of introducing trilingualism, that is, free possession of future generations of citizens in three languages: Kazakh, Russian and English, which will ensure free and open access for future specialists to the labor market at the republican and international levels. Of course, learning a language is not an easy task. However, in our world everything is possible; the main thing is a strong faith in our own strength. As the English proverb says: “When there is a will, there is a way”. Knowledge of languages gives us the opportunity to build a confident future.

REFERENCES

1. Ivanova, I.G., Egoshina, R.A., Bazhenova, N.G., Rusinova, N. Issues and Trends in Interdisciplinary Behavior and Social Science - Proceedings of the 6th International Congress on Interdisciplinary Behavior and Social Sciences, ICIBSoS 2017 p. 219-224. 2018.
2. Qazaqstan Respwblikasının Prezidenti N.A.Nazarbaevtin Qazaqstan halqına Joldauı.. – Astana, 2018. – 5 qazan.
3. Beatty-Martínez, A.L., Dussias, P.E. Tuning to languages: Experience-based approaches to the language science of bilingualism, 2018 Linguistics Vanguard 4(1), 20170034.

ӘОЖ 372.881.111.1:802.0:82.03

МРНТИ 16.31.51:16.41.21

N.A.ZHAPBAROV

Master of Humanitarian sciences, senior teacher, Korkyt Ata Kyzylorda State University,
e-mail:nurramazan@mail.ru.
(Kyzylorda, Kazakhstan)

THE MODELS OF TRANSLATION IN PROFESSIONALLY-ORIENTED TEACHING OF THE ENGLISH LANGUAGE

Learning foreign languages is an important component of the educational standard of education and one of the main directions of modernization of education in the 21st century. Knowledge of the language plays a leading role in the development of the individual, as language is a means of individual formation, his social interaction, and a way of acquiring knowledge that is essential for life. Mastering a foreign language is one of the core values of quality education, as firstly, the English language has an impact on civil values and contributes to the solution of global problems, and secondly, the language allows a person to operate successfully in the world community.

Keywords: foreign language, educational standard, modernization, knowledge, quality education, world community, model, translation.

Н.А.Жапбаров

Ағылшын тілін кәсіби бағдарлап оқытудағы аударма модельдері

XXI ғасырдағы білім беру стандартының маңызды құрамдас бөлігі және білімді модернизациялаудың басым бағыттарының бірі шетел тілдерін үйрену болып табылады. Тілдік білім жеке тұлғаны дамыту процесінде жетекші роль атқарады, өйткені тіл жеке тұлғаны қалыптастырудың, оның әлеуметтік өзара іс-әрекетінің және өз өміріне қажетті білімді игеруінің тәсілі болып табылады. Шетел тілін меңгеру сапалы білім берудегі басты құндылықтардың бірі болып саналады, өйткені, біріншіден, шетел тілін білу жастарды жалпы-азаматтық құндылықтар мен жауандық мәселелерді біріге шешуге ықпал етсе, екіншіден, адамның әлемдік қауымдастықта сәтті қызмет етуіне мүмкіндік береді.

Кілт сөздері: шетел тілі, білім беру стандарты, модернизация, білім, сапалы білім, әлемдік қауымдастық, модель, аударма.

Н.А.Жапбаров

Модели перевода при профессионально-ориентированном обучении английского языка

Изучение иностранных языков является важной составляющей образовательного стандарта образования и одним из основных направлений модернизации образования в 21 веке. Знание языка играет ведущую роль в процессе развития личности, т.к. язык является способом формирования личности, его социального взаимодействия, а также способом приобретения знаний, которые необходимы в жизни.

Овладение иностранным языком является одним из основных ценностей качественного образования, т.к. во-первых, знание английского языка оказывает влияние на общегражданские ценности и способствует решению глобальных проблем, во-вторых, язык дает возможность человеку успешно функционировать в мировом сообществе.

Ключевые слова: иностранный язык, образовательный стандарт, модернизация, образование, качественное образование, мировое сообщество, модель, перевод.

The model is a general direction, which is necessary only for action. If a translator knows language and topic well, it makes his work more profitable. In this case a translator can answer immediately without considering a problem in detail. Everything depends on a translator's training and practice. Every person relies on his own practice. A translator can make proper decisions due to his own practice, complete comprehension of the problem and linguistic knowledge. First of all, one should consider the models of translation as a plan of controlling the whole process. In other words, the actions of translator in general creative cognitive process are recognized by the general structures. As a translation is a complicated process, the model or theory of translation are always supplemented. If you know model of translation, it improves your mental abilities. Using these models, translator takes into consideration the peculiarity of original text, description of linguistic ethnical barriers, technique of translation, problems of translating style. The structure and maintenance of training translators for any direction can be determined by this method.

Translation in the field of professional communication is a new scientific phenomenon which enables to show the development of science and special spheres of media in the 21st century, and first of all to expand the scope of communication and provide a comprehensive life of people.

The learning of the foreign language depends on the development of the process of study and the ability of using the technical news by students. Therefore, the mastery of knowledge by optimization technique gives big advantages.

The object of the technical discourse may be the meaningful text with theme about any branch of manufacturing. In general, discourse is independent from the amount of text; it means that a sentence, a word combination, a word and even one letter can make a discourse. So, the analysis is made, and afterwards the peculiarities and properties of fence-mending between addressor and addressee are investigated. The process of any discursive analysis includes three bases as follows:

1. The range of the discursive analysis;
2. The factors influencing the discursive analysis;
3. The ways of the discursive analysis.

In the research we made analysis of English technical discourse in the scientific and informative and functional styles. The English discourses were taken from the journals of oil and gas industry.

The range of analysis of a scientific and technological discourse. The interdisciplinary connections of a discourse are oil and gas industry, ecology, economics and chemistry. The circumstance of the discourse was published in a journal of oil and gas industry, the addressor/author is a specialist in oil and gas industry, addressee/acceptors are specialists in oil and gas industry and geology, scientific researches; there is no limit for the age of an acceptor, however, since the discourse is written in a scientific style, people who do not have special education might not understand the terms; The social status is any member of society, mainly the specialists in the oil and gas industry who have secondary and higher education.

Basic factors which affect the technological discourse. Non-linguistic scientific branches help to form this discourse by oil and gas manufacture as well as to develop the oil manufacture in our country, using it without any waste and in our interests, the highly-qualified specialists of our country should cooperate in order to master the skills of this industry a)The distinguishing feature of drilling wells in the Pre-Caspian region is the great depth at which productive deposits are

located, b) oilfield practice shows that horizontal wells make it possible to recover 10 to 20 times more oil than do vertical wells);

Secondly, the ecological factor: due to technical factors in oil and gas industry, the new contemporary technology is used in order to protect the environment beforehand and to prevent natural disasters (mining pollution of the environment and better preservation of ecological conditions on the surface);

Thirdly, the economical factor: no doubt that the main source of economic development is the development of mineral deposits, including oil and gas, which improves the economical situation of our country on the basis of the planned, efficient technical system. The technical and man-made obstacles cause economical problems in the oil and gas industry. (Therefore the main factors influencing the technical and economic indicators for deep drilling of oil and gas wells are complications and accidents that arise during technological operations);

Fourthly, the impact of chemistry: the science of chemistry is used in the oil and gas industry to identify the harm of chemical substances and gases while their splitting in the oil composition and in the process of oil production, it is used to prevent the environment from pollution or for useful application of natural gas. (products of both liquid hydrocarbons and natural gas is impossible without ensuring the solidity and stability of the rock);

The ways of analyzing the discourse: 1) during the act of the speech, the author makes the receiver understand the main idea precisely and all the information is based on facts as well, for example, in the sentence “Pre-Caspian region is the great depth at which productive deposits are located and the presence of pre-salt, salt and post-salt deposits in sizes that are incompatible with drilling using current technology and drilling muds”, the author precisely demonstrates the area of the oil manufacture, and according to the peculiarities of the Caspian sea he forms this discourse based on the specific facts;

2) according to social, linguistic peculiarities of communication of receivers there are scientific terms (oil, gas, oil field, oil industry, ecology, environmental pollution, rock layer) and terms related to special branches (drilling reservoirs, horizontal wells, drilling wells, mining, non-elastic deformations, hydrocarbon, drilling mud) which are being used now;

3) as for ethnography of communication in the scientific and technical discourses, the main information is given precisely, the proven facts are shown that’s why ethnological peculiarities are not determined. So, the paremias, idioms and phrasal verbs which are used in the present scientific and technological discourse as well as the author’s national characteristics of knowledge of the world were not observed;

4) in a pragmatic way, the author’s main goal is producing a new environmentally pure and profitable technology in the oil field of the Caspian sea; author’s strategies based in his goals: 1) the reason that causes the problem (Therefore the main factors influencing the technical and economic indicators for deep drilling of oil and gas wells are complications and accidents that arise during technological operations), 2) the consequences of the problem (Moreover, losses from complications and accidents connected with the instability of the rock in the well bore remain rather high and can lead to the formation of caverns, breakdown of the well shaft walls, string sticking and collapse of the casing pipe), 3) the way of problem solution is the introduction of new technology (Therefore, the key to resolving the problems inherent in deep drilling lies in understanding the mechanism by which well pressure arises around deep wells, finding ways to

forecast the character and intensity of this pressure, and developing equipment and technology), 4) the demonstration of its advantages by giving examples (At present, drilling of horizontal wells is being carried out on varying scales in many oil-producing countries of the world. There by providing the means for predicting pressure changes and remedying the negative consequences of unstable walls), 5) privileges of new technology (drilling reservoirs with the help of horizontal wells provides a number of both industrial and ecological advantages), 6) the obtained outcome (oilfield practice shows that horizontal wells make it possible to recover 10 to 20 times more oil than do vertical wells).

5) the structural categories of the text: “Issues of deep drilling” the author of this scientific and technical discourse explains his idea to the readers in the form of dialogue based on six structural and logical parts: 1) the reason of a problem, 2) the consequences of a problem, 3) the ways of problem solution, 4) giving some examples, 5) privileges of new technology, 6) the obtained outcome.

The essence of the art of translation is described by accomplishing various transformations and in necessary situations. That is the use of certain words according to the meaning in context. The meaning of a word must pass through semantic transformation level. Here the meanings are more extensive, that is translation from synonymous word to polysemous word is harder than translation from polysemous word to synonymous word. Therefore, the proper use of semantic transformation depends on the professional skills of translator.

During the transfer from first level of transformation to second one, the specification, generalization, differentiation methods are used when it concerns the meaning of a word. When translating from English into the mother language, the use of differentiation and specification methods are explained by their being widely semantic and sometimes by the absence of direct word in the Kazakh language.

Linguistic systems differ not only from the point of vocabulary, but also from the point of grammar. The need of using the grammatical transformation is caused by the grammatical lexical reasons. During the translation the frequent use of grammatical transformation is explained by the structure of different sentences in English and mother languages. The factors given below make an impact on grammatical transformation: the syntactic role of sentence; the semantic structure of sentence; the context of sentence; the expressive stylistic role of sentence; the supplement of sentence in the terms of vocabulary.

The word order of English sentences is strict or direct, whereas the word order of Kazakh/Russian sentences is flexible.

While translating the scientific and technical texts we use the transformation types as follows:

Replacement. It is the change of the elements of original language in translating text. Words, word combinations, the basic parts of complex sentences, the order of word combinations in independent sentences are usually replaced.

Substitution is a means when parts of speech, parts of sentence, types of syntactic relation, vocabulary change during the translation.

Addition is a device intended for the use of necessary additional words which are missed in the original.

Omission means the omission of words in order not to ruin the context of translation.

Classification method is usually used during the translation of compound words. While translating information in such diverse languages like English and Kazakh, we have to make a lot of classification in the text. Such types of classification can be semantic, sometimes morphological or syntactic.

The article focused on the specific characteristics of translation, its models and functions. Based on the study of scientific and scientific and methodic resources, the definition of discourse has been defined. Discourse is process, but it can be stopped at a specific stage, analyzed and described in the form of statistics. Algorithm can satisfy the research and analyze the discourse. However, that algorithm should be different from text analyzing algorithm as their researching objects are different. Discourse is the set of communicants' speech taking into account such extra linguistic factors as phonation and kinesics.

The most efficient individual and professionally-oriented technology is the technology of project activity. The use of this technology will provide formation of erudition of working with translation and intellectual and general study eruditions in students. In addition, students will obtain personal qualities, which are required to their future job.

The creation of special methods of using translation in teaching a foreign language experiments will be linked with experienced tests.

Article deals with problems related to industry including oil refining, hauling and conservation problems. Taking into consideration the importance of this problem, students were offered to be in touch with foreign communicants and exchange views of solving this problem. In addition, they were offered to protect environment and search information of global association about ecology independently. During preparing tasks and obtaining information, students learned to solve problems independently by studying features of working with translation and using databases, libraries and by other resources of scientific and technical discourse. The further development of the problem is aimed at the expansion of the range of using the translation in teaching of a foreign language for specialties of direction of natural sciences.

REFERENCES

1. Черняевская В.Е. От анализа текста к анализу дискурса // Текст и дискурс: традиционные и когнитивно-функциональные аспекты исследования: Сб. Науч. Тр., Рязань, 2002. –С. 230-323.
2. Гавриленко Н.Н. Анализ специального дискурса в процессе подготовки переводчиков научных и технических текстов // Вестник МГЛУ «Современные подходы к уровням обученности и критериям их оценки при подготовке по иностранному языку специалистов-нефилологов». М.: Изд-во МГЛУ, 2003. -Вып.477.-83-94с.
3. D.Schiffrin. Approaches to discourse. Reviews. Links and Letters 3. 1996. p.147.
4. Journal «Petroleum». №1, 2, 3. – 2000.
5. Nunan D. Discourse analysis. 1993.

ӘОЖ 378(075.8):1

ҒТАМР 21.31.51

З.З.ЖАНДАРБЕКОВ¹, Қ.Р.ҚАРАТЫШҚАНОВА²

¹т.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті,

e-mail: zikiriya.zhandarbek@ayu.edu.kz

²филос.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті

(Түркістан, Қазақстан)

**ИМАМ МАТУРИДИДІҢ АҚЫЛ МЕН НАҚЫЛДЫ НЕГІЗДЕГЕН ПІКІРЛЕРІНІҢ
ҚАЗАҚ ДІНИ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ РУХАНИ ТАНЫМЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ¹**

Мақалада Имам Матуридидің ақыл мен нақыл туралы көзқарастарының қазақ ойшылдарының рухани танымымен сабақтастығы зерттелді. Қазақ ой-санасының орамдары да қайнар көзін матуридилік-ханафилік үлгіден алған деген пікірдеміз. Осы мақсатта Имам Матуридидің танымал еңбегі «Китабут-Таухид» пен қазақ дін ойшылдарының шығармаларын қарастыру негізінде, Имам Матуриди көзқарастары мен қазақ ойшылдарының рухани танымымен сабақтастығын ғылыми зерделеу нәтижелері баяндалған. Имам Матуриди ілімі тарих бойынан бүгінгі күнге дейінгі түркі халықтарының теологиялық, рухани, тіпті философиялық көзқарастарының негізін құрап келді деп айтуға болады. Олай дейтініміз имандылық, сенім мәселесі бойынша ой айтқан түркілік діни ғұлама ойының түп тамыры осы ханафилік-матуридилік мазхабы ілімімен астасып, сабақтасып жатады.

Кілт сөздері: Имам Матуриди, нақыл, ақыл, сабақтастық, қазақ діни ойшылдары.

З.З.Жандарбеков, Қ.Р.Қаратышқанова

**Преимственность религиозных воззрений Абу Мансура
аль-Матуриди и казахских религиозных мыслителей
об откровений и разуме**

В статье раскрывается преимущество философских идей Абу Мансура аль-Матуриди и казахских мыслителей конца XIX - начала XX вв. Особое внимание уделяется выявлению идейной общности в понимании основных канонических вероучения исламского вероучения. Учение Абу Мансура аль-Матуриди является основополагающей в становлении теологических, духовных, а также философских взглядов тюркских народов, начиная со времен их зарождения до сегодняшних дней. Корни мировоззрений тюркских ученых по вопросам нравственности, верования гармонируют и взаимосвязаны с учениями ханафитско-матуридитского толка. Утверждается, что источником духовного познания казахских мыслителей является учение Абу Мансура аль-Матуриди, в частности, его взгляд на роль откровения и разума в Исламе.

Ключевые слова: Абу Мансур аль-Матуриди, откровение, разум, преимущество, казахские мыслители.

¹Мақала «Орта Азиядағы ханафилік дәстүр және қазақ руханиятының негіздері» жобасы аясында және ҚР БҒМ мемлекеттік грант демеушілігімен дайындалды.

Z.Z.Zhandarbekov, K.R.Karatyshkanova

Continuity of religious beliefs of Abu Mansur al-Maturidi and Kazakh religious thinkers about revelations and reason

The article reveals the continuity of the philosophical ideas of Abu Mansur al-Maturidi and Kazakh thinkers about revelation and reason. Special attention is paid to identifying the ideological community in the understanding of the basic canons of Islamic dogma. The teaching of Abu Mansur al-Maturidi is fundamental in the development of theological, spiritual, and also philosophical views of the Turkic peoples, starting from the time of their inception to the present day. The roots of the worldviews of Turkic scholars on moral issues, beliefs are in harmony and interrelated with the teachings of the Hanafi-Maturidi sense.

Keywords: Imam Maturidi, revelation, reason, continuity, Kazakh religious thinkers.

Кіріспе

Имам Матуриди адам баласы үшін діннің қаншалықты маңызы барлығын терең сезінді. Адамзат қоғамының дінсіз өмір сүре алмасын, өмір сүрген күннің өзінде ол қоғамның өмірі ұзақ болмасын көре білді. Өйткені, адам баласы дін арқылы өзінің кім екенін, мына әлемдегі орны мен қоршаған ортамен арадағы қатынасының қандай болу керектігін танып білді. Және ол діннің адам баласы жаратқан қағидасы еместігін де айқын сезінді. Ол өзінің «Китаб ат-Таухид» атты кітабын осы адам мен табиғат, бүкіл болмыс арасындағы сабақтастық пен осы жаратылғандардың барлығын жаратудағы Тәңір Тағаланың мақсатын көрсетуге арнады. Сол құдіретті адам баласына сезіндіру арқылы адамның жүрегінде иман негіздерін ұялатуды басты мақсат етті.

Дінді уағыздаудағы дәлелді нақтылық

Матуриди өзі өмір сүрген дәуірдегі Ислам қоғамындағы қайшылықтардың шығу себептерін көре отырып, сол қайшылықтардың шығу негіздерін реттеуді өзіне мақсат етті. Ол сол кезеңдегі Ислам қоғамындағы қайшылықтардың шығу себептеріне былайша талдау жасайды: «Адамдардың діндерге және мазхабтарға бөлінуі жағдайында олардың түрлі ұстанымдары мен көзге көрініп тұрған ерекшеліктері жаңа дінді қабылдауда түрлі айырмашалықтарға ұшырататыны анық. Өйткені, әрқайсысы өздерінің тұтынатын жолын дұрыс, басқалардың жүрген жолын қате деп түсінетінін көріп жүрміз. Сонымен бірге, олардың барлығы бұрынғы өткен ұлыларының жолымен жүруді дұрыс көруінде оларды біріктіретін ұқсастық бар еді» [13, s.39]. Демек, кез-келген халық өзге дінді қабылдағанның өзінде өз ата-бабаларының жолы мен ұлыларын ұмыта алмасын алға тартады. Ол бұл жіктелушіліктің жолын – дін негіздерін уағыздап, түсіндіруде нақты дәлелдерге сүйену керектігін, нақты дәлелдерге сүйенбеген жағдайда жіктелушіліктің жолын кесу мүмкін еместігін ескертеді. Нақты ақылды дәлелдер арқылы дінді қабылдамаған адамның иманы кәміл болмасын айтады.

Имам Матуриди діннің мақсат-мұратын адам баласына сезіндіру үшін алдымен ақыл мен нақылдың ролін танытуға баса мән береді. Ол бұл туралы былай дейді: «Барлық адамдардың өздерін бірлестіретін діндері мен сыйынатындарының негіздерін білуі керек болғандықтан, дінді үйреніп-таныту құралдарын қолдануға деген қажеттігі туады. Олар – Нақыл мен Ақыл» [13, s.40]. Демек, адам баласының дінді танып білуі үшін қажетті құралдар осы екеуі. Бұлар ете алады ма?-деген занды сұрақ туары анық. Міне, осы мәселелерді талдауда Имам Матуридидің қаншалықты еңбек еткенін, осы кітабын талдағанда түсінетін боламыз. Ол Нақыл туралы былай дейді: «Нақыл мен хабар ешбір қоғамның қауіптенбей қолдана алатын және өзгелерге еркін ұсына алатын амалдарының бірі. Осылайша заттардың

жаратылуы мен шындығын қабылдағандар былай тұрсын, данагөйлердің (философ) барлығы да бір дәлелді бөлісуде. Дей тұрғанмен, дүниедегі билеушілердің басқару жүйесі осы негіз (ағыс) аясында қалыптастырылып, олардың әрбір қоғамды тура жолмен жүргізу үшін жасаған амалдарының бәрі осы негіз шеңберінде жасалып, халықтың рухани бірлігі осы негіз саясында біріктіріледі. Осы негіздің рухани қайнары мен хикметін тапқандар түрлі өнер салаларының тууына ықпал етуі де билеушілердің елді басқаруына ұқсайды» [13, s.40]. Матуридидің бұл пікірі діннің адамзат қоғамындағы рөлі қаншалықты маңызды екендігін көрсетіп берді.

Әлем жаратылысын тануға қатысты тәсілдер: нақыл мен ақыл

Алла Тағаланың адамзат баласын жаратуда оған ақыл беріп, өзге жаратылыстардан ерекше етіп жаратуының өзінде хикмет барлығын көп адам сезіне бермейді. Ал, адамзат қоғамының дұрыс өмір сүруі үшін жіберілген Алла Тағаланың дінін қабылдау мен оны ақыл таразысына салып, қоғам игілігіне жаратуда ақыл құралының маңыздылығы және жетекші роль атқаратындығын ешкім жоққа шығара алмайды. Адам баласын өзге жаратылыстардан ерекшеліп тұрған да осы ақыл. Алла Тағаланың дінді өзге жаратылыстарға емес, адам баласына беруінің өзі ақылға байланысты екендігін кейбір мазхаб өкілдері мойындағысы келмейді. Алайда, Құранда ақыл туралы, оның дінді түсінудегі және өзгелерге түсіндірудегі рөлі туралы мынадай аят бар: «Ант болсын! Сендерге ішінде ескертулерің (үгіттерің) жазылған кітап түсірдік. Сонда да ақылдарыңды жұмсамайсыңдар ма? Бірақ та адамдардың көпшілігі білмейді» [3]. Демек, ақыл Алланың кітабын түсініп, амал қылу жолындағы басты құрал. Имам Матуридидің бұл мәселені көтеріп, ақылдың Алланың хикметін танытуға арнайы тоқталып, мәселені тереңінен қозғауында үлкен мән бар еді. Өйткені, Ислам дінінің екінші ғасырында дінді түсініп, қабылдауда ақылды қолдануды арам санаған, тыйым салған ахл-и хадис және ахл-и сүннет сияқты ағымдар шықты. Олардың мұндай қадамға баруына Ислам әлемінде тарих сахнасына шыққан муғтазила ағымының ықпалы күшті болды. Олар дінді түсіндіруде ақылға көп мән беріп, Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне жүгіне қоймады. Сонымен қатар, олар Құранның қолдан жаратылғандығы туралы пікірлері де мұсылмандарды шошытты. Олар халықты ислам діні негіздеріне күмәнмен қарауға мәжбүр етті. Муғтазиладан басқа Ислам орталығына дінге жаңа кірген өлкелерде тұратын халықтардың мәдени ықпалының артуы себеп болған еді. Ислам дініне жаңа кірген өлкелердегі халықтарды Исламға мойынұсындыру үшін оларға Ислам дінінің артықшылықтарын ұғындыру үшін діннің ішкі мазмұнын ашу және Құран мен Сүннетте қарастырылмаған мәселелерді шешуде, қоғамдық қатынастарды реттеуде қиас тәсілін қолдану қажеттігі туды. Мұндай жағдайда ақылды қолданбай бұл мәселелерді шешу мүмкін емес еді. Осы ақылды қолдану жолы уақыт өте келе жеке бағыт ретінде қалыптаса бастады. Олар шешімі Құран мен Сүннеттен табылмаған мәселелерді қиас арқылы шешуді негізге алған болатын. Сонымен қатар, иманның алты негізі мен Алланың сипаттарына қатысты мәселелерді тану және пайғамбарлық пен оған қатысты мәселелерді тану және ақыреттегі өмір мен сезім тысындағы әлемге қатысты мәселелерді қарастыратын ілім саласы – калам ілімі қалыптасты [14, s.11]. Діндегі басты мәселелерді тану мәселесін қарастыратын бұл ғылым саласы ақылды қолданбай дамуы мүмкін емес еді. Калам ғылымының қалыптасуы басқа ғылым салаларының да қалыптасуына ықпалын тигізе бастады. Ол ғылым салаларының дамуымен бірге Ислам дүниесіне жаңадан қосылған басқа халықтардың да рухани, мәдени ықпалы араб халқының рухани болмысына әсер ете бастады және оның бәрі Ислам негіздерімен сабақтаса өріліп, исламдық сипатқа ие бола бастап еді. Жағдай бұлай өрби беретін болса, араб мәдениетін жұтып жіберу ықтималдығы барын сезінген Хиджаз

ғұламалары өкілдері араб халқының рухани дербестігін сақтап қалу жолындағы күресін бастауға мәжбүр болды. Сол кезеңдегі дінде ақылды қолдануға қарсы шыққан ғұламалар ішінен көпшілікке аты таныс, малики мазхабының негізін салушы Малик бин Аннас (179/795 ж.к.б.) та болды. Ол: «Дінге Қалам жолы арқылы ұласпақ болған адам зиндикилерге айналады. Қалам бұл ілім емес, жаман бір бидғат түсінік қалыптастыратын жол», - дейді [12, s.33]. Демек, Имам Маликтің ақылды мүлде қабылетпегенін көреміз. Одан Құран туралы сұрағанда, «Сенің түрлі сұрақтарды қоюыңа қарағанда, сен Әмір бин Убейдтің серіктерінен шығарсың. Алла оған лағнет жаудырсын. Себебі, бұл бидғатты ойлап шығарған сол. Егерде қалам бір ілім болса, сахабалар мен табииндер үкім мен шарифатқа қатысты мәселелерде айтқандары сияқты бұл мәселелерді де айтқан болар еді. Сондықтан қалам ілім емес, жалған дүние» - дейді [13, s.40]. Имам Маликтен аз соңыра дүниеге келген Имам Мұхаммед ибн Идрис аш-Шафи да Имам Малик ұстанымында болды [13, s.34]. Оның жолын Ахмед ибн Ханбал жалғастырып, ол да қалам ғылымына, дінде ақылды қолдануға қарсы шықты [13, s.39]. Бұл ислам дүниесіндегі ақыл мен нақылға көзқарастың қалыптасуына қарай жіктелуге әкелген басты себептердің бірі еді. Араб халқының рухани дербестігін сақтап қалу жолындағы олардың игі әрекеті, дінді танып-білуде ақыл құралын қабылдамауына байланысты Ислам дінін тоқырауға ұшырататын ахл-и сунна уа-л жамаға бағытын қалыптастырды. Тек, нақылға сүйенген топ тарих сахнасына шықты. Ал, ақылға жүгінген ақыл «ал-рай» тобы болса, Ислам негіздеріне де, қоғамдық қатынасты реттеу жолында да, нақыл мен қоса ақылды қолдануға еркіндік берді және өздері сол бағытта қызмет етті. Куфадағы «ахл-и рай» тобының сол кездегі жетекшісі Абу Ханифа Нұғман бин Сабит болатын [15, s.23-26]. Имам Матуриди болса, дінде ақыл құралын қолдануды жақтайтын Абу Ханифа жолының өкілі болғандықтан, оған ақылдың діндегі орны мен мүмкіндіктерін ашып көрсету қажеттігін айқын сезінді және ол өзінің алдына қойған мақсатын толық атқарып шықты. Бұл ойды профессор Р.Ю.Рахматуллин қуаттай түседі: «В отличие от ашаритов, не допускающих рациональной интерпретации некоторых божественных атрибутов, матуридиты утверждают, что, например, существование Бога можно доказывать и при помощи разума. В то же время они отказывают разуму постижение повелений Бога (пятикратный намаз, пищевые запреты и т.п.): их нужно выполнять без всякого обсуждения, как норм, полученных при помощи откровения» [7, с.138-140].

Осы орайда Құрама Штаттарда жүргізілген зерттеу өзіне назар аударады. Қазіргі американдық қоғам, басқалары сияқты, ислам шарттарын ұстанудың маңыздылығын түсінуге ұмтылуда: «В суровом мире современного мира немусульмане-американцы обычно игнорируют те аспекты иудейско-христианской традиции, которые предлагают понимание Ислама. Как это ни парадоксально, именно там ислам должен чему-то научить нас. Отвергая любую доктрину о первородном грехе, ислам понимает, что люди не так принципиально запятнаны грехом, а как в основном забывают о своем месте среди творений Бога. Вот почему пятикратное ежедневное религиозное соблюдение и ритуал настолько важны для ислама» [18, p.68.].

Жалпы, Имам Матуридидің ақылдың адам болмысындағы маңыздылығына мән беруінде оның тарихи негізі барлығын да көруге болады. Түріктердің көне жазба ескерткіштерінде ақылдың адамзат қоғамындағы рөлі туралы жазылған ойлары түріктің көне діни танымында да ақылға баса мән берілгенін көруге болады. Мысалы, «Адамдар Тәңірден келген құттың идеясына сәйкес әрекет етсе, өмірі жақсарар және бұл құтпен хан болар. Ақыл да Тәңірінің берген бір құты. Қағандар адамдарға басшылық жасағанда ақылды қолданар болса, қоғам жақсарады. Ақылды қолданбаса, қоғам жоқ болар» [16, s.51]. Тоныкөк ескерткішінде «Одан кейін Көк Тәңірісі ақыл бергендіктен мен оны қаған қылдым» - деген сөздер ақылға түріктер көне дәуірден қаншалықты мән бергенін көруге болады [16, s.51]. Ал,

жазылу тарихы жағынан бұл ескерткіштерден қанша ғасыр бұрын жазылған, Арыс өзені жағасынан табылған қыш тақтайшаларға жазылған «Күлтөбе» жазбаларында ақыл сана туралы мынадай ойлар бар: «Сананы ашатын, аңдататын, түйсіктендіретін ЙЕні ашысатын ақылданар, естенер 5 елдің 5 ақыл-есі, өс!

Ұлы ақыл-есі жоғарылар, көркейер, өркендер, нығайар сана өс!!! Діті (мақсат-мұраты, мүддесі) ғаламат-зор, ұлуқ, ұлы ақыл-есі, иесі...болатын ақыл-ес. Ұлы, даңқты, мақтаулы, өнөгөлі, асқан үлгілі, ана болар 5 елдің ақыл-есі ақ, жоғары, оң болдыратын дос ақыл-ес – НАҚ ЕР САНА болар...

Ақыл-ес, дітің (мақсат-мұратың, мүдден) ЙЕсі асыл ТӘҢІРІ болар ... АНА-БАБАҢ, ақ, жоғары, биік, ар АҚЫЛ-ЕС, АР, ОҢ ТӘҢІРІ болар ақыл-ес, наным-сенім, дін, ақыл-ес, ойтанымың аралас(ар), арулас(ар), ағарыс(ар), жоғарылас(ар), биіктес(ер)... Ақыл-есі, аң-түйсігі естенер, ақылданар, түйсіктенер. 5 елдің ана ақыл-есін, аң-түйсігін ағартар, көтертер, биіктетер түп-тектерің АДАМ АТА – ХАУА АНА болар.5 елдің ЙЕлік ақыл-есі – ақ, жоғары, биік, оң, НАҚ АР ақыл-ес...[6, с.8.]. Біз бұл жазудан біздің дәуірімізге дейінгі II ғасыры мен біздің дәуіріміздің II ғасыры арасында өмір сүрген Бес Қаңлы мемлекеті туралы, оның діни таным негізі туралы айтылған ой-пікірді көріп отырмыз. Жазба мәтініндегі негізгі тақырып ақыл мен сана. Қаңлылар өз мемлекетінің тірегі Тәңірдің берген ақыл-санасы болғандығын баяндайды. Бұл айтылғандар түрік халықтарының көнеден келе жатқан діни танымында ақылға баса мән берілгендігін көрсетеді. Түріктердің Исламды қабылдауында да сол ақыл құралына жүгінгендігін, ақыл таразысына салып, бұл діннің дұрыстығын мойындап барып, Ислам дінін қабылдағанын айғақтайды. Мұны біз Түркістан жеріне алғаш ислам дінінің келу тарихына назар салғанда да көруімізге болады. Түркістан жеріне Ислам дінін Хорасан жерінде Омеяйдтар билігіне қарсы күрескен шиаларға жәрдемге барған түрік билеушілері сол жерде ислам дінін қабылдап, Түркістан жерінде алғаш Түрік-ислам мемлекеттерін тарих сахнасына шығарады. Түріктің көне дәуірлерден қалыптасқан осы тарихи жады түбі түріктен шыққан Абу Ханифа мен Имам Матуридидің ақылға негізделген бағытын қалыптастыруға негіз болды деп шамалауымызға болады. Матуридилік ілімінің ежелден түркілер мекен еткен жерлерде ерекше тарағанын ойшылдар да мойындайды: «Доктринальное учение аль-Матуриди распространилось в Мавераннахре, а затем среди суннитов-ханафитов Казахстана и Урало-Поволжья» [5, с.61].

Жалпы, ақылдың адамзат қоғамы тарихындағы орны мен оның дінмен сабақтастығын көрсету жолындағы Имам Матуридидің рөлі ерекше екендігін оның мына төменде жазылған пікірлерінен көруімізге болады. Имам Матуриди «Ақылға салып ойланар болсақ, ғаламды жоқ болып кету үшін жаралған деп ойлау хикмет тұрғысынан дұрыс емес. Ақыл-есі дұрыс адам өзінің мінез-кұлқы, іс-әрекетімен хикмет жолынан алыстауы ол адам үшін дұрыс жағдай емес. Демек, ақылдың бір бөлшегін қалыптастырған ғаламды хикметтен тыс, негізсіз немесе жөн-жосықсыз жаралған деп айтудың өзі артық. Дәлелденген бір айғақ – әлемнің жоқ болу үшін емес, үздіксіз өмір сүруі үшін жаратылғандығын көрсетеді» [13, с.40-41], - дейді. Демек, ақыл осы жаратылыстың құрамдас бөлігі және осы жаратылған әлемді жоқ болудан сақтап қала алатын басты құрал. Өйткені, «Әлемнің негізі түрлі табиғаттар мен бір-біріне қарсы жаратылыстардан құралғандықтан, олардың бірлесуге тиістілерін бір жерге топтастырып, айырылуға тиістілерінажыратуда ақылды басшылыққа алған жаратылысыесі бар: Ол - хикмет иелерінің «кіші әлем» деп атаған жаратылыс иесі, адам баласы» [13, с.40-41]. Бұл жерде Матуридидің әлемнің жаратылуында адам баласының орны қандай болғандығын айқындап көрсетіп тұрғанын көреміз. Адам баласы әлемнің жаратылысында ерекше, өзге табиғи жаратылыстарға ықпалын жүргізіп, басқара алатын, ақыл иесі ретінде өзге жаратылыстардан ерекшеленетінін көрсетеді. Ал, осы таным қазақ халқы санасының тереңінен орын алған және қазақ халқының ойшылдары еңбектерінде кеңінен жырланған

тақырып десек артық айтқандық емес. Мысалы, Абай атамыздың мына өлеңіндегі жолдар бұған толық дәлел бола алады: «Әуелде бір суық мұз ақыл-зерек,

Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек,
Тоқталылық, талапты шыдамдылық-
Бұл қайраттан шығады, білсең керек [17].

Демек, ақыл адам баласының бар іс-қимылының басты басқарушысы. Ақылсыз адам баласы ешнәрсені іске асыра алмайды. Және басқару мүмкін де емес. Өйткені, адамды өзге жаратылыстан ажыратып тұрған да осы ақыл. Алайда, сол ақылды көп жағдайда адам баласы өз орнында пайдалана алмайды.

Солай бола тұра адам баласының өзі де кемшіліктен ада емес. Себебі, адам баласы әртүрлі қажеттіліктер мен түрлі табиғаттарға иелік еткізілген. Олардың адами болмысында нәпсі қалаулары қоса жаратылған. Осы жаратылыстарымен олар өз бастарының қамын ғана ойлайды. Табиғи байлықтарды бөлісуде әрқайсысы өздері үстемдікке жетіп, ықпалды болуға ұмтылады, билікті, күш-құдіретті қолдарына алу үшін қақтығыстарға түседі. Бұл жеккөрушілік пен қақтығыстың соңы қанды қырғынға ұласып, бір-бірін жоқ етуге дейін барады. Егер де әлем осылай бірін-бірі құрту үшін жаратылған болса, онда оның жаратылу хикметі де, әлемнің жаратылуының өзі де қате болған болар еді. Алайда, адам баласы мынаны білуі керек. Жаратушы адамға және бүкіл жандыларға берілген өлшеулі өмірлерінде өмірлерін жалғастыру үшін барлығын: тамақтар мен аяққа тұра алатын қажеттіліктердің бәрін берді және оның тысында тағы бір таңдау берілген болатын. Егерде бұлардың барлығы жоқ ету мақсаты үшін жаратылған болса, онда олардың қажеттіліктерін қамтамасыз ететін заттарды жаратпай-ақ қояр еді [13, s.40-41].

Имам Матуридидің осы айтқандары Шәкәрім қажының мына шығармасында толық көрініс тапқан десек, артық айтқандық емес:

Жан тыныштық таппайды тән қамын жеп,
Тән бұзылса. Бұзылар тұрағым деп.
Ыстық, суық, аштықтан сақтау үшін,
Зұлымдық пен айланы қылады сеп.

Айуан – етін, терісін, сүт пен күшін,
Ара – балын, су – балық, жер – жер жемісін.
Құс – денесін, жүні мен жұмыртқасын
Сақтап жүр ғой дейсіз бе адам үшін.

Олардың да ойы бар өсіп-өнбек,
Кімге оңай өмір өтіп, оты сөнбек?
Адамның таза ақылы жанды қимай,
Амалсыз қиянатқа о да көнбек.

Сөйтпін ақыл бере алмай адал көмек,
Зұлымдықпен адамды адам жемек.
Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім жоқ
Осы болар таза ақыл өлді демек.

Олай қылмай, билесе бәрін ақыл,
Еш қиянат қылмаса, зорлық, тақыл.
Таза еңбекпен тағдырдан пайдаланса,

Адамды сонда адам деген мақұл [8, с.23].

Бұл жерде Имам Матуриди адамзат қоғамының қоғамда ақыл болғанымен оны дұрыс жолға бағыттап отыратын діннің керектігі және қоғамның дінсіз өздігінен өмір сүруі мүмкін еместігін, олардың байлық үшін, билік үшін өзара қырқысып, бірін-бірі жоқ етуге дейін баратын қорқауға айналатынын баяндай келіп, бұл жағдайды реттеудің жалғыз жолы – дін екендігін көрсетеді. Ал діннің қажеттігі мен оның ішкі мазмұнын танып білетін ақыл. Ал, діннің мақсаты адам баласын Жаратушымен байланыстыру. Жаратушыны танып-білуі үшін ақыл керек. Ақыл құралымен Оның хикметтерін танып-білген жан Оған толық мойынұсынады. Оның хикметтерінің сырын ашу әлемнің жаратылысы мен олардың арасындағы сабақтастықты танытатын білімге айналады.

Білімге жету жолдары Имам Матуридиде негізгі үш тармақтан тұрады: Біріншісі – сезім; екіншісі – хабар; үшіншісі – ақыл. Сезімнің өзі «йян» және «хауас» болып екіге бөлінеді. Екіншісі – хабар. Хабардың өзі бірнеше тармақтан тұрады: уаһи, Пайғамбардың хабары, адамнан шыққан хабар, мутауатыр хабар, ахад хабар. Алдыңғы үш хабардың мазмұны түсінікті болғанымен, мутауатыр хабар мен ахад хабардың мағынасы көмескі. Енді осыған кішкене түсіндірме беріп кетейік. Мутауатыр хабар – негізі жалған емес, бірақ шығу негізі айқын емес, бірнеше сатылардан өтіп келген. Алайда, Пайғамбардан есіткендей етіп айтылатын хабар. Ал, Пайғамбардан келгені жайлы дерегі жоқ, мутауатыр дәрежесіне жетпеген хабарды Ахад хабар дейді [11, s 73-86]. Имам Матуриди танымында ақыл-білім құралдарының ішіндегі маңыздысы. Өйткені, ақылмен жинақталған материалдарды анализ, синтез жасап, оларды талдауға мүмкіндік беретін де, дұрыс-бұрысын анықтайтын да ақыл. Сондықтан да ақыл барлығының алдында тұрады.

Жалпы әл-Матуриди исламдық ой-сана тарихында пайда болған діни түсініктер арасынан рационалдық діни түсінікті қолдайтын жаңашыл ойшыл болды: «Ол өзінің «нақыл» мен «ақылға» негізделген ілімі мен дәйекті ғылыми тұжырымдары арқылы өз дәуірінде пайда болған көптеген діни мәселелердің оң шешімін таба білді. Нәтижеде, оның ілімі негізінде өз атымен аталатын өзіндік ғылыми-әдістемесі бар сунниттік кәләм/сенім мектебі қалыптасты. Бұл мектеп «ханафи-матуриди» деген атпен әу баста Мауараннахр және Хорасаннан бастау алып, кейін Орта Азияның өзге аймақтарына, Ресей, Кавказ, Шығыс Түркістан, Қытай, Түркия, Үндістан, Пәкістан және өзге де мұсылман елдеріне дейін кеңінен тарап, бүгінгі таңда әлем мұсылмандарының тең жарымынан астамын қамтитын үлкен мектепке айналды» [9].

Қазақ руханиятының Әл-Матуриди танымымен астасуы

Матуриди талдап, дәлелдеген осы мәселелер қазақ халқының дәстүрлі діни танымымен сабақтасып жатыр. Оған дәлел ретінде қазақ ақын-жыраулары шығармаларынан мысалдар келтіре аламыз. Мысалы, Абай шығармаларының өзінде бұл мәселе кеңінен орын алған десек артық айтқандық емес. Мысалы: Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа қол емес.

Ақыл мен хауас барлығын

Білмейді жүрек, сезедүр.

Мүтәкәллимін мантиқин,

Білмей босқа еседүр [17].

Демек, Алланы тану жолында Матуриди айтқан сезім мүшелерінің толғымен Абай танымынан орын алғанын көреміз. Сонымен бірге, ақылды орынымен пайдалана білген жан

болса, ақылдың берері көп Алланың адамға берген нығметі. Ол туралы ғұлама Тұрмағамбет Ізтілеуов былай дейді:

Ақыл - тон, аңдағанға тозбайтұғын,
Ғылым - кен, күнде өніп, қоздайтұғын.
Иелік екеуіне еткендердің,
Жаны жоқ жер бетінде озбайтұғын.
Адамды әрі-бері үйрілдіріп,
Сияқты тұрмыс-толқын қозғайтұғын.
Өнер мен кен-ғылымға уақтың барда,
Себеп не сыбанып қол созбайтұғын?!
Көшке ермей, өз бетімен қаңғалаған,
Ботадай боз тақырда боздайтұғын [2, с.53].

Абай мен Тұрмағамбет өлеңдеріндегі айтылған ой-пікірлер мен Имам Матуридидің ақыл мен сезім туралы айтқандары арасында тығыз рухани сабақтастықтың барлығын айқын көруімізге болады және қазақ ойшылдарының бұл мәселеде Имам Матуриди айтқан жалпы тұжырымдардан жалқы мәселелерге өткеніне, сол арқылы ақыл мен сезім құралдарын қолдану аясын одан ары кеңіткеніне, дамытқанына куә боламыз.

Имам Матуриди ақыл мен сезім құралдарын Алланы тану жолында пайдалану қажеттігін айтып қоймай, сонымен бірге, осы құралдарды пайдалана отырып, әлемнің жаратылуы мен Алланың барлығына дәлелдер тапты. Әлемнің жаратылуы мен Алланың барлығы Жауһарлардың жаратылуы тақырыпты қозғауынан біз Имам Матуридидің өз дәуірінің озық ойлы тұлғаларының бірі болғандығына көзіміз жетеді. Ол адам баласын қоршаған табиғат пен табиғаттағы түрлі үдерістерге талдау жасай отырып, бұл әлемнің бір-бірімен сабақтас, бір-біріне тәуелді етіп жаратқандығын алға тартады. Оның жалпы әлем мен табиғи үдерістерді зерттеуде өзіндік тәсілдері болғандығына да куә боламыз. «Имам Абу Мансур былай деді: «Жауһарлардың жаратылғандығын көрсететін дәлел, заттар мен жағдайлар хақында білу жолдарын айқындауда үш бағыттың (тәсілдің) барлығы жайында куәлік етпекпіз. А) Хабар тәсілін таныстыру үшін барлық адамдардың ұқсас бір дәлелін біріне қарсы қолдануға мүмкін болмайтыны сияқты Алла Тағаладан осы жағдайдың бекітілуімен шындыққа айналдырылған Оның барлық нәрсенің Жаратушысы, көктердің және жердің теңдесі жоқ Жаратушысы екендігін және барлық жаратылғандардың билігі, патшалығы өзіне ғана тиісті болғандығынан хабар берген болатын. Хабар жолымен келген бұл білімнің қабыл етілуі керектігін мұның алдында ашықтап көрсеткен болатынбыз. Бұл жерде мына мәселе бар: Адамдардың ешбірі не өзінің мәңгілік болғандығын не ұлысының мәңгілік болғандығын дәлелдей алмайды» [13, s.57].

Осылай Имам Матуриди хабардың Алла Тағаладан келгендігін, бүкіл әлемінің иесі Өзі ғана екендігін хабар арқылы толығымен дәлелдеп тұрғандығын алға тартады. Бұны адам баласының бұл тұжырымды ешқандай шүбәсіз қабылдауын, Алла Тағалаға толығымен мойынұсынуы қажеттігін меңзейді. Имам Матуридидің бұл тұжырымды ойын қазақ халқы сол қалыпта қабылдағанына шүбә келтіруге болмайды. Қазақ руханиатының алтын дінгегі болған ақын-жыраулар шығармаларында бұл мәселе сан қырынан жырланып, қазақ халқының иман негізін қалыптастырғанына шүбә келтіре алмаймыз. Оған дәлел ретінде мына ақындардың өлеңдерін ұсына аламыз. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларындағы мына жолдар Имам Матуриди тұжырымымен толық сай келетінін көреміз:

Бір Алла серігі жоқ, Жалғыз өзі,
Оның жоқ ата-анасы, ұлы-қызы.
Тумайды, өзі ешкімнен туылмады,
Осылай «Қул Һуа Алла» -Құран сөзі.

Дүниеде оған жан жоқ теңдес оған,
Өзінің зақымынан қаиум тұрған.
Болмайды мысал қылып ешнәрсеге,
Меңземес еш нәрсеге жатқан, тұрған [4, с.165].

Қазақ халқының иман бірлігін қалыптастырған бұл тұлғалардың діни білімінің қаншалықты терең екендігін осы мысалға келтірген өлеңдеріне қарап байқауға болады. Мұндай білімдарлық бұл екі ақын ғана емес, қазақтың бар ақын-жырауларына тән болғандығын айтуымызға болады. Ең қызығы ұшса, құс қанаты талатын сайын даланы мекен еткен халықтың рухани-мәдени болмысында, тілінде ешқандай ерекшеліктің болмауында бұл ақын-жыраулардың ықпалы қаншалықты зор болғандығын көрсетеді.

Имам Матуридидің Алланы таныту жолындағы екінші тәсілі - сезім. Ол сезім арқылы Алланы қалай тануға болатынын былайша тұжырымдайды: «Ә) Сезім арқылы қол жеткізген білімді дәлелдейтін болсақ, денелердің материалын қалыптастырған көздердің (элементтердің) әрбірі түрлі қажеттіліктердің шеңберіне алынып, басқаларына тәуелді жағдайда екендігінен хабар береді. Алайда, ескі зат қажетсіздіктің белгісін (символын) қалыптастырады. Содан кейін көне-ескінің тасасында басқаларынан тәуелсіз қалады. Қажеттілік пен мұқтаждық болса, негізді жаратылғандығы белгілі болар. Тақырыпқа қатысты басқа жағдай да осы. Әрбір жаратылған «барлық» (жаратылыс) өзінің бар болуының қашан басталғанынан хабарсыз болуы сияқты, жеткілікті дәрежеде күш және біліммен анықталу кезеңінде біле тұрып, ашып, бұзылуға бет бұрған бағыттарын түзетуде олар әлсіздік танытады. Бұл ескертулер жандылар үшін айтылды. Өлім халіне келгенше өмір сүргенге (адам) тиісті қоры мен әрекеті ол туралы (айтсақ) өткінші (ғана). Нәтиже болса, тұрақты болады және жанды, жансыз әр бір нәрсенің барлығы тек өзінің тысындағы бір нәрсемен (байланысуға) мүмкіндігі болады. Өзінің тысындағыға бағымдылық болғанында жаратылушылық керекті халге келер. Сол кезде, Жаратушы оның басқа біреуге бағымды болуына кедергі жасар» [13, с.58].

Имам Матуридидің осы айтқандарына талдау жасайтын болсақ, онда мына жаратылған әлемнің әр түрлі элементтерден құралып, біріне бірі тәуелді және бірінің бірінсіз күні жоқтығын, бәрінің бір-бірімен сабақтастығын көрсету арқылы Жаратушы тарапынан бұл әлемнің жаратылғандығының дәлелі ретінде алға тартады. Адам баласы қанша өмір сүрсе де, жиған-тергені уақытша ғана нәрсе. Өткінші. Сонымен қатар, жаратылғандар өзінің тысындағыға бағынышты болған жағдайда ғана олар көбеюге мүмкіндік алады. Сонымен қатар, Жаратушы жаратылғанның басқа біреуге бағынышты болуына мүмкіндік бермейді. Демек, бұл дүниеде жаратылған жанды-жансыздың барлығы өздерінің өмір сүруін қамтамасыз етуі үшін өзінің тысындағы жаратылғанменбайланысуы және бір-біріне бағынышты болуы қажет. Имам Матуридидің бұл пікірі Қожа Ахмет Йасауидің мына хикметінде қалай баяндалғанына зер салып көрейік:

Бі шек білгін бұл дүние, барша халықтан өтер-а,
Инанмағын малыңа, бір күн қолдан кетер-а,
Ата-ана қарындаш, қаиан кетті пікір қыл,
Төрт аяқты чүбүп ат бір күн саған жетер-а.
Хақтан өзгені деме, кісі малын жеме,
Сират өзра тұтар-а [1, 25 б.].

Бұл мәселе қазақ халқының рухани мұрасында толығымен орын алған десек артық айтпаймыз. Мысалы, ...«Және сезімдермен айқындалған әрбір болмыста (жаратылғанда) ерекшеліктің болуын және олардың бір-біріне қарама-қарсы болуын көреміз. Сол себепті, олардың табиғатта бір-бірінен айырылып, ұзақтауы табиғи жағдай. (Жағдайдың солай қалыптасуына қарағанда) бұлардың сыртқы бір фактор ықпалымен бірлескендері түсінікті

болды. Осылайша, бір жүйенің астында әрбір болмыстың (жаратылғанның) жаратылғандығы белгілі болады» [13, s.58].

Дүниеде жаратылған барлық жаратылыстың өзіндік ерекшеліктерінің барлығы, олардың барлығы бір жерде өмір сүре алмасы табиғи жағдай. Және бұлардың бірлесуінде ол жаратылғандардың еркінен тыс күштің барлығын көруге болады. Осылайша, бұл жаратылғандардың белгілі бір жүйе астында жаратылғандығынан хабар береді.

«Және әлем бөліктер мен бөлшектерден құрастырылған. Оны құрастырған бөліктердің құрастырудан бұрын олардың жоқ болғандығы, кейіннен жаратылғандығы белгілі болуда. Көлемінің көбеюі мен ұлғаюы да белгілі болуда. Осының барлығын реттеп тұрған күдіреттің (механизмнің) бүкіл әлемге Билеуші болмағы заңды. Сондықтан соңы және шегі бар бөліктердің мәңгі болуы мүмкін емес. Сол себепті, ол туралы сөз етуге тұрмайды. Және табиғаттың жақсы-жаман, кіші мен үлкен, әсем және сиықсыз тарапының болуы сияқты айқындық пен қараңғылық та бар. Бұл табиғи болмыстағы өзгерістің пайда болуы өзгеру мен зауалдың келгенін білдіреді. Өзгеру мен зауалда қиындыққа ұшырау мен жоқ болу бар. Сондықтан белгілі болған жүйе мен сипаттарға иелік етуді қамтамасыз етер, күшейтер және үлкейтер. Мұның дәлелі де жіктеліп, айырлысу. Бір нәрсе бөлшектенді ме, барлығы жойылар. Жіктелу мен бөлшектену жоқ болу ғаламаты екендігі дәлелденді. Жоқ болу ықтималдығы нақты болса, болмыстың өзі (жаратылғанның) мәңгілік болу мүмкіндігі шеңберінде бола алмайды. Осылай өзгеру мен айырылысу бір заттың бастауы болғандығын, жаратылғандығын көрсетер. Бұл жағдайда, «Көзден кеткенмен, жоқ болмас» деген сөздің нақты түсінігі жоқ. Себебі, табиғат (сезімнен тыс) дәлелдермен емес, көзбен танылар. Дегенмен, Оның Ұлылығы сезімдер тысындағы дәлелдер арқылы ілгері қозғалмақ. Қазір бұл тұжырым ортадан кету жағдайында. Оның үстіне біз бұл тұжырымның негізсіз бағытын анықтамақ едік [13, s.58-59].

Имам Матуридидің бұл айтылған ойларынан нені ұғуға болады? Адам көзімен қарағанда шетсіз-шексіз көрінетін мына әлемнің шектілігі мен олардың түрлі бөліктерден тұратынын, сонымен бірге, олардың бір-біріне қарама-қайшы етіп жаратылғандығын, бұл қарама-қайшылықтар бірін-бірі ұстап тұрған, тепе-теңдікті сақтап тұрған жаратылыстар екендігін, егерде бұларда өзгеріс пайда болатын болса, ертеңгі күні олардың барлығы жойылатынына талдау жасайды. Алайда, сол жаратылғандар өздерінің еркінен тыс болатын, дүниеге келтіретін, кетіретін күдіреттің алдында қауқарсыз және оған қарсы тұруға шарасыз. Себебі, бұл кез-келген жаратылғанның тағдыры. Олар өзін жаратып, дүниеге келтірген күдіретке тәуелді. Осы мәселе қазақ ойшылдары шығармаларында кеңінен қозғалған. Мысалы, Шәкәрім қажы бұл туралы былай дейді:

Ей, жастар! Қалай дейсің бұл дүние,
Мұны бүйтіп жаратқан қандай кие?
Мақсұтсыз, білімсізден шыққан болса,
Мақсұт, білім, ой шығар бар ма жүйе?
Керексіз жаралған бір тозаңы жоқ,
Тәртібі таңқаларлық зор мәшине.
Алыстан іздемей-ақ ойласаңыз,
Көру үшін жаралған көзіңіз де.
Себебі, толымдының ісі толық,
Ең түпкі жаратушы – Мінсіз Ие! [8].

Шәкәрім қажының бұл өлеңінде Имам Матуриди айтқан ойды толығымен қайталап, поэзия тілімен қалай өрнектеп бергендігін көреміз. Ал, Шәкәрім қажының алғаш білім алып, көзқарасы қалыптасқан ортасы қазақ халқының рухани әлемі.

Қорытынды

Демек, қазақ халқының әлемнің жаратылуы мен ондағы бар мақлұқаттың арасындағы сәйкестік пен үйлесімділік, қайшылық пен қарама-қарсылық сырынан хабардар болғандығын, бар болмыстың тағдыры осы әлемді өлшеп-пішіп жаратқан Жаратушының еркінде екендігін әзелден-ақ білгендігіне куә боламыз. Сондықтан болса керек қазақ халқы табиғатпен етене араласып, сонымен бірге үйлесімділікте ұзақ ғасырлар бойы ғұмыр кешті. Обал мен сауап, адалдық пен арамдық, жақсылық пен жамандық арасын теңдікте ұстай білді. Бұл қазақ қоғамының рухани болмысы тұрғысынан келгенде кез-келген халықпен теңесе алатын дәрежеде дамығандығынан хабар береді.

«Орта Азиядағы ханафилік дәстүр және қазақ руханиятының негіздері» жобасы аясында Матуриди мен оның ілімінің қазақ ойшылдары дүниетанымымен сабақтастығы бағытындағы зерттеулерге қаржылай көмек көрсеткені үшін Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігіне алғыс жариялаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. –Түркістан: ХҚТУ, 2010.
2. Ізтлеуов Т. Шығармалары. Том I. – Алматы: Жазушы, 2007. –Б.53.
3. Коран / пер. и коммент. И.Ю Крачковского. – Москва: Раритет, 1990. – 527 с.
4. Көпейұлы Машһұр-Жүсіп. Көптомды шығармалар жинағы. 1-том. Құрастырған: Жүсіпов Е. –Алматы: Алаш, 2003, -165 б.
5. Насыров И.Р. Доказательства существования Бога в исламской теологии (калам) // Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение. -2017. Выпуск 3. -С.53-68.
6. Орынбай Б. Күлтөбе жазбалары // Қазақстан-Заман. - 2009. - 10 желтоқсан. - Б. 8.
7. Рахматуллин Р.Ю. Калам как рационалистическая философия // Научный альманах.-2016.-N 4-4(18). -С.138-140.
8. Шәкәрім қажы. Иманым. –Алматы: Арыс, 2000. -100 б.
9. Akimkhanov A.B., Frolov A.A., Adilbaeyva Sh.A., Yerzhan K. Principles of Abu Mansur al-Maturidi, Central Asian Islamic theologian preoccupied with the question of the relation between the Iman/Credo and the action in Islam//European Journal of Science and Theology, 2016, Vol.12, No 6, -P.165-176.
10. Dorothea A. Ramahi, Yasir Suleiman.Suleiman Y.Intimate strangers: perspectives on female converts to Islam in Britain// Contemporary Islam. -2017. 11:21-39, -P.21-39.
11. Hanefi Özcan. Matüridi'de Bilgi Problemi. –İstanbul, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakf Yayınları, 64. -2012. –S.73-86.
12. Hülya Alper. İmam Matüridi'de Akıl-Vahiy İlişkisi.-İstanbul, İz yayıncılık.-2013. -S.33
13. Kitabü't Tevhid. El-Matüridi Ebu Mansur /Açıklamalı Tercüme. Tercüme:BekirTopaloğlu. Beşincibasım. –İstanbul,ISAM Yayınları.-2013. -613s.
14. Kılavuz U.M., Kılavuz A.S.Kelama Giriş. -İstanbul,-2013. –S.11.
15. Kutlu Sönmez.Ehl-i Sunnet ve'l-Cemaat'in Ahkamı, Oluşum Süreci, Siyasi, Toplumsal ve Fikri Çerçevesi//Ehl-i Sunnet ve'l-Cemaat. –Köln: IGMG, -2014. –S.23-26.
16. Kutlu Sönmez. İmam Maturidi, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de Ortak değerler: İnsan, Akıl-İlim ve Vatan//Yunus Emre. -Eskişehir, -2013. –S.51.
17. Kunanbayev Abay. Şiirler.-Ankara,-2014,-333 s.
18. Peter Skerry. American Culture and Muslim World// Symposium: The Future of Social Conservatism.-2011.-Soc.49. -P.61-68.

ӘОЖ 241.511

ГТАМР 02.51.45

М.М.МЫРЗАБЕКОВ

филос.ғ.к., доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті, (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: muratbek.myrzabekov@ gmail.com

ҚАЖЫ БЕКТАШ УАЛИДІҢ ЭТИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

Бұл мақалада түркі сопылығының көрнекті өкілі Қажы Бекташ Уалидің этикалық философиясына талдаулар жасалынады. Қажы Бекташ өзінің «Мақалат» атты туындысында адамның кемелденуіне ерекше маңыз берген. Адамның кемелденуі этикалық құндылықтардың орындалуымен байланысты. Оның этикалық философиясының іргесінде ақыл, иман, пақырлық маңызды болып табылады. Осы іргенің беріктігі ілім, жомарттық, ұят, сабыр, перһизкар, хауф сияқты сопылық категориялармен байланысты. Қожа Ахмет Ясауи философиясынан нәр алған Қажы Бекташ Уалидің этикалық ілімі кейінгі дәуір суфийшілдеріне көп әсер еткендігі белгілі

Кілт сөздері: сопылық, этика, мағрифат, ілім, хая, сабыр, перһизкар, хауф.

М.М.Мырзабеков

Этическая философия Хаджи Бекташа Вали

В статье анализируется этическая философия выдающегося представителя тюркского суфизма Хаджи Бекташа Вали. В своем произведении «Мақалат» он отводит особое место методам совершенствования человека. Совершенствование человека происходит путем осуществления этических ценностей. Основу его этической философии составляют разум, вера и отрешенность. Эту основу подкрепляют такие суфийские категории как учение, щедрость, богобоязненность, сабр, перхизкар, хауф и т.д. Подкрепленная философией Ходжа Ахмеда Ясави этическое учение Хаджи Бекташа Вали, безусловно, имело огромное влияние на мыслителей последующих веков.

Ключевые слова: суфизм, этика, мари́фат, учение, хая, терпение, перхизкар, хауф.

M.M.Myrzabekov

Ethical philosophy of Haji Bektash Wali

The article analyzes the ethical philosophy of the prominent representative of Turkic Sufism, Haji Bektash Wali. In his works "Makalat" he assigns a special place to the methods of human perfection. Human perfection occurs through the implementation of ethical values. The basis of his ethical philosophy is mind, faith and detachment. Such a foundation is supported by such Sufi categories as doctrine, generosity, haia, sabr, perhizkar, kawf etc. Supported by the philosophy of Khoja Ahmed Yasavi, the ethical teachings of Haji Bektash Wali certainly had a great influence on the thinkers of subsequent centuries.

Keywords: sufism, ethics, ma'riphat, teaching, haya, habr, perhizcar, hawf.

Ортағасырлық мұсылмандық ойлау жүйесінде суфизм философиясы ең кенже дамыған ілім ретінде танымал. Ондағы моральдық-этикалық философия бірнеше ғасырлар бойы Құран мен Сүннет салған арнаның антика философиясы арқылы кеңеюімен Зун-Нун Мысри, әл-Харраз, Баязит Бистами, әл-Халлаж, әл-Кушайри, әл-Ғазали, ибн Араби, Ахмет

Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Жалаладдин Руми т.б.-лар арқылы дамытылып, XIII ғасырда Қажы Бекташ Уали, Жүніс Әміре сынды түркі суфи-ойшылдардың еңбектерінде өз жемісін берді.

Түркі сопылығының көрнекті өкілі Қажы Бекташ «Мақалатында» орын алған негізгі тақырыптардың бірі – адамды өнегелік қасиеттермен кемелдендіру. Себебі, адам бақыт жолын моральдық-этикалық құндылықтармен ғана таба алмақ. Тіпті, өнегелік қасиеттер арқылы сатылап өрлеу арқылы адам құдайдың, абсолюттың шынайы мәнін тамашалай алады. Демек, Қажы Бекташтың этикалық философиясында көңіл кірлерінен арылу, жүрек көзін ашу арқылы шынайы бақытқа жету жолдары көрсетілген.

Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» атты еңбегі мен Жүсіп Баласағұнидің «Қутадғу Білік» шығармасындағы қоғамның және сол қоғамдағы жекелеген азаматтарының бақытты болуы әділ билеушілер мен моральдық құндылықтарды өмірге енгізу деп түсіндіруге тырысса, Қажы Бекташ мұны жекелеген адамдардың ішкі жан тазалығына байланысты деп есептеді. Сондықтан, Қажы Бекташ жеке адамның көңіліне әл-Фарабидің «Қайырымды қаласы» идеясын орнатуға талпынды. Көңіл шаһарындағы идеал басшыны ол «ақыл» деп атады. Оның орынбасары – иман, қолбасшысы – міскіндік [1, 44 б.].

Ақыл жаман мен жақсыны ажыратуға қабілетті, адамды бақытқа жетелейтін құндылық болғандықтан [2, р. 148], Қажы Бекташтың оны үнемі басшы ретінде санауы әл-Фарабидің ақылды философтар мен пайғамбарлар ғана мемлекетті басқаруға қабілетті [3, р. 87] деген идеясымен сабақтасып жатқандығы айқын байқалады. Ал ақылдың әділ де берік билігіне кеңесші құдайға деген берік сенімнен (иман) туындайтыны айқын. Мұхаммед пайғамбардың «ұят – иманнан», «отанды сүю – иманнан», «сабырлық – иманның жартысы» деген хадистеріне қарап отырып, исламдық, оның ішінде сопылық ілім бойынша имандылық бүкіл өнегелік қасиеттердің өзегін құрайтыны белгілі. Демек, парасатты түрде ел басқару, көңіл шаһарын ізгілікке бастау құдайдың қойған әмірлері және тыйымдарымен, оған деген сеніммен жүзеге аспақ. Бұл – бүкіл моральдық-этикалық құндылықтардың түп тамыры Құраннан өрбиді деген сөз. Сондықтан, Қажы Бекташтың Мақалатында Құран аяттары мен Пайғамбар хадистері ізгілікке бастайтын жолбасшы ретінде олардан үзінділер келтіріледі.

Суфилердің көпшілігіне қарағанда иман тілмен жариялаудан, амал және ниеттен тұрады. Мұндағы ниет «сену» мағынасын білдіреді. Джунайд пен Тустари сияқты алғашқы суфилер иман жайлы былай дейді: «сенім артады, бірақ кемімейді. Ал оның кемуі – имандылықтан шығу деген сөз. Иман дегеніміз – Алла Тағаланың жіберген хабарлары мен өсиеттеріне сену. Осы тақырыпқа кішкентай күмәннің өзі күпірлікке жатады. Иманның артуы – қуат пен білімге (ілім) байланысты. Ал тілмен иман келтіру артпайды да кемімейді де. Бірақ дене мүшелерімен жүзеге асқан амалдардың артуы да кемуі де мүмкін» [4, 118-119 б.]. Суфилердің осы пікірлерін қолдай отырып, - «иманның тіл мен көңілде екендігі баршаға аян: Тәңір Тағалаға көңілмен иман келтірмеген адам – нағыз кәпір» [1, 28 б.], - деп жазады Қажы Бекташ. Бірақ, ол кемелдік деңгейге жеткен адамның иманы ақылда деп білген: «арифтік дәрежеде иман – ақылда» [1, 28 б.]. Қажы Бекташтың көзқарасы бойынша адамның жүрегінде иман тұрақты бола алмайды. Оны әлсірететін, тіпті, ұшқынын да өшіретін кедергілер де баршылық. Сондықтан оны қорғаушы күш ақыл деп түсіндіреді ол [1, 29 б.].

Ақыл басшылығындағы рахмандық патшалықтың қолбасшысы – міскіндік ретінде суреттеледі «Мақалатта». Пақырлық (міскіндік) – адамның өз болмыс-бітімінен арылып, құдайдың алдында жоқ болу деген сөз. Яғни пақырлық арқылы жүректегі мал-мүлікке деген махаббат жойылады. Себебі, дүниеге деген махаббат ашкөздік, тойымсыздық, сарандық сияқты моральдық кемістіктерге жол бастайды.

«Пақырлық – менің мақтанышым» деген пайғамбар хадисіне сәйкес мұндай қасиет адамды менмендік сезімінен арылтады және кішіпейілдік пен қанағатшылық сияқты

өнегелік қасиетке бастайды. Пақырлық деңгейіне қол жеткізген адам дүние-мүлік пен байлықтың құлдығы мен шырмауынан азат бақытты өмір кешпек. Себебі, өмірдегі барлық бақытсыздық малқайғы мен ашкөздіктен, дүниеге деген қызғаншақтықтан туындайды.

Қажы Бекташтың «Мақалатында» көңілдегі рахмандық патшалықтың бас қолбасшысы – пақырлықтың қол астына қарайтын күзетшілер – ілім, жомарттық, хая (ұят), сабырлық, перһизкарлық, хауф (құдайдан қорқу) және әдептілік деп көрсетіледі [1, 44 б.]. Мақалатта орын алған бұл категориялар адамның рухани жетілуінде негізгі құралдар саналады. Мұны сопылықта «мақам» деп атайды.

Жүрек пен көңіл тазалығына мән берген, моральдық-этикалық сатылардан (мақамдар) жоғарылауға, моральдық-этикалық шынды бағындыруға ниеттенген адам алдымен өзінің ішкі жан дүниесін ретке келтіріп алуы тиіс. Бұған рухани тазалық жолында пенделік қисықтық-қыңырлықтан арылып алу деп түсініктеме жасауға болады. Басқаша айтар болсақ, рухани тазалық «тәубе» деп аталады, яғни пенделікпен бұрын істеген қателіктер мен күнәлі істерден құдай жолына тәубеге келу. Мұны Қажы Бекташ Мақалатта тариқат мақамдарының алғашқы баспалдағы деп есептеді [1, 34 б.].

Қажы Бекташтың этикалық философиясында бақыт жолына жетелейтін басты күш ілім мен білімділікте [1, 31 б.] жатыр. Әдетте, ақиқат пен туралықты білімді адамдар ғана таба алады. Ілімді меңгеру үшін талпыныс қажет және адамның білімді болуында сананың, яғни ақылдың атқарар қызметі орасан зор екендігі даусыз. Ілім мен білім этика ілімінде туралыққа жол сілтейтін жолбасшы ретінде қарастырылса, ал надандық азғындық пен адасушылыққа бастайды. Адамның хайуандық деңгейге төмендеуі көбінесе білімсіздігінен туындайтынын ойшылдардың барлығы мойындайды. Яғни нәпсіқұмарлық, тонмойындық, арсыздық, ашкөздік сияқты моральдық кемістіктермен надандық тамырлас деген сөз. Осы ұстын бойынша адамның тек білімі мен біліктілігі арқылы жоғары кемелдікке қол жеткізе алады. Сондықтан ар ілімі ретінде қаралатын сопылықта адамның білімді болуы талап етіледі. Әдетте мұсылман мистиктері ілімнің ішкі мәнін екіге бөліп қарастырады: ілім, мағрифат. Олардың пікірі бойынша ілімнің тақырыбы – шарифат, яғни, пайғамбарлардың алып келген уахи ілімі мен материалдық әлем, ал мағрифаттың саласы – құдайлық әлем. Шарифат Құранның қойған әмірлері мен тыйымдарынан тұрады, себебі, теологтардың түсіндіруі бойынша бақыт жолына сілтейтін жақсылық пен жамандық осы шарифатта орын алған. Ал мағрифат – осы шарифат негізінде қалыптасатын, рухани талпынумен қол жеткізілетін ішкі таным, дүниені және абсолютті жүрек көзімен тамашалау. Ілімнің басты қайнары саналық қабілет, сезім мүшелері мен қасиетті жазбалар болса, мағрифаттың қайнары жүрек, сыр және шабыт (ильям). Ілім жалпылама, мүмін мен кәпірге нәсіп бола береді, ал мағрифат тек мүміндерге беріледі. Ілімге талпынумен, оқумен қол жеткізілсе, мағрифатқа нәпсімен күресу (мужахада), құлшылық (ғибадат) және рухты шынықтыру (риязат) арқылы жетуге болады. Жүрек жаман сезімдер мен ойлардан арылып, құдайлық шабытқа (ильям), ақиқатқа (хақиқат) жеткенде ғана мағрифатқа қол жеткізеді [5, 234 б.]. «Ілімді оқу арқылы меңгеруге болады, - деп жазады Қажы Бекташ та, - бірақ ол үнемі есте қала бермейді, ал мағрифатты көңіліне ұялатқан адам көрге кіргенше одан қол үзбейді. Тіпті қабірде де оның пайдаға асары хақ». Ілім мен мағрифат жайында ойшыл тағы былай дейді: «Хаққ Субханаһу уа Тағала адамға төрт көз берген: екеуі баста, екеуі көңілде орналасқан. Бас көзімен ол жаратылғанды, көңіл көзімен жаратқанды көреді» [1, 46 б.].

Қажы Бекташтың «Мақалатында» орын алған «илма-л-яқин», «айна-л-яқин» және «хаққа-л-яқин» деп аталған білім түрлерінің алғашқы екеуі ілімнің мәнін құрайды. Ал үшіншісі мағрифат бөлімін қамтиды. Бастапқы екеуі сезім мүшелері мен ақылдың қабілеті арқылы жүзеге асса, хаққа-л-яқин адамның аскеттік өмірі мен жүрек көзінің ашылу арқылы

орындалады [6, 532-533 б.]. Сондықтан Қажы Бекташ илма-л-якин заһидтерге, айна-л-якин арифтерге, хаққа-л-якин мухибтерге тән деп білген [1, 59 б.].

Демек, Мақалатта ілім өнегелік құндылықтардың сақшысы [1., 44 б.] ретінде ортаға қойылса, мағрифат жүректегі құдайдың мекені деп есептелген.

Адам өмірінде тәрбиелік мәні зор өнегелік қасиет, сараңдық пен ашкөздікті ауыздықтаудың басты қаруы және пақырлық қолбасшысының қол астындағы нөкер ретінде «Мақалатта» орын алған жомарттықты түркінің атақты суфиі Нажмуддин Кубра құдайға жол бастайтын өнегелік қасиеттердің ішінде құдайдың сүйген қасиеті деп таныған [7, 35-36 б.]. Жомарттық адамды сараңдық пен ашкөздіктен қорғайтын жақсы қасиет. Қажы Бекташ Уәли жомарттықты төртке бөліп қарастырады: дәулеттілерге тән мал жомарттығы, ғазилерге қатысты тән жомарттығы, ғашықтардың жан жомарттығы, арифтердің көңіл жомарттығы [1, 55 б.].

Төрт жомарттықтың бастапқысы мал жомарттығы – материалдық дүниесі жеткілікті дәулетті адамдардың өз еркімен мұқтаждарға көмек беруі үлкен сауапты амал саналады. Аталған жомарттық адамдағы сараңдық пен ашкөздік сияқты өнегесіз қасиеттердің алдын алудың басты амалы ретінде бағаланады [8, 140 б.].

Ал екіншісі – соғысқа шыққан ғазилердің жомарттығы. Олар отан қауіпсіздігі жолында соғыстағы қиындықтар мен ауыртпалықтарға шағымданбастан құдайға деген имандарының қуатымен тәндерін арнайды.

Ғашықтардың жомарттығына келер болсақ, олар сүйіктісінің жолында жандарын арнаудан тайынбаған. Ғашықтың көңілі сүйіктілерінің ең ұлысы - Алла жолында барлық ғұмырын пида етіп, өмірдің мәні ғашығынсыз құнсыз деп есептелген [8, 142 б.].

Жомарттықтың ең ұлысы көңіл жомарттығы. Көңіл жомарттығының баламасын мысал ретінде келтіру мүмкін емес. Бұл құдаймен бірге, оның сырына қол жеткізген арифтерге, кемел адамдарға тән жомарттық екені даусыз [8, 142 б.].

Қажы Бекташ Уалидің ұсынған жомарттық қоғам мүшелерінің қолдарынан келгенінше жасаған өнегелік әрекеттерін қамтиды. Яғни ол жомарт болу тек дәулеттілерге ғана мүмкіндік беретін сауапты өнегелік қасиет емес.

Рухани кемелдену жолында «хаяның» (ұятты болу) да өзіндік орны бар. Мұны Қажы Бекташ та тоқтала отырып, хаяны адамды тәрбиелеудегі мағрифат деңгейінің бесінші мақамы [1, 39 б.] ретінде көрсетеді. Осы турасында пайғамбардың «хая үнемі жақсылық алып келеді», - деген хадисі аталған сопылық категорияның мәнін ашады. Ол – жанның бір нәрсені жүзеге асырудан немесе жүзеге асырмаудан ұялуы деген сөз. Ұятты болу инабаттылықтың белгісі екендігін ешкім де жоққа шығара алмайды. Ұятты бар адам әділетке жаны құмар адам деген сөз. Демек, хая мен әділеттілік аспанға самғаған құстың қос қанаты тәрізді. Түркі сопылығында хая екі түрлі болып келеді. Оның бірі ұятты жерлердің ашылып қалуынан ұялу болып табылатын әдеттегі хая болса, келесісі – құдайдан қорқатын адамның күнә істеуден ұялуы болып есептелетін діни хая [9, 229 б.]. «Хая - иманнан», деген пайғамбар хадисінің мәні жаман, күнә істерді орындауға дәті шыдамау деген сөз, сондықтан, ұятты бардың – иманы бар, құдайға сенетін, одан қорқатын адам ғана әдепсіздік әрекеттерден ұялатынын білдіреді. Мүмін алдымен Алладан ұялуы тиіс деп баяндалады сопылық еңбектерде. Ол үшін ғибадаттарды шынайы ықыласымен жүзеге асыруы қажет [10, 38 б.].

Адамның байсалдылыққа, шыдамдылыққа, ұстамдылыққа тәрбиелейтін күш сабырлықта (сабр) жатыр. Сондықтан Қажы Бекташ өсиеттерінде сабырлық категориясына ерекше көңіл бөлінген [1, 44 б.]. Адам басына түскен ауыртпалыққа байланысты Алладан басқа ешкімге шағымданбау, ұстамдылық таныту өнегелік қасиеттердің біріне жатады. Әдетте діни кітаптарда адамның харамдардан сақтанып, нәпсілік қалауларды ауыздықтауын сабырлыққа теңеген. Сондықтан сабырлық береке мен бақыттың басы, жан тыныштығы

болып табылады. «Сабырлық түбі – сары алтын», - деген қазақ мақалдары осы мәнде айтылғандығы даусыз. Сабырлық екіге бөлінеді: бірі – күнә істемеуге сабырлық таныту болса, келесісі – сырқаттардың ауыртпалықтарына шыдамдылық таныту [10, 146 б.]. Сабырлықтың иманмен байланысы бастың денемен байланысы тәрізді. Басы жоқтың денесі де жоқ болғаны сияқты, сабырсыздың иманы да жоқ деп есептеледі сопылық этикалық философияда [11, 300 б.]. Сабырлықтың не екендігі сұралған кезде Жунайид «ауыртпалық кезең өткенге дейін азықтан келетін қиындыққа құдай үшін шыдамдылық таныту», - деп жауап берген [12, 48 б.]. Келесі бір суфи Сахл сабырды «Алла шығатын есіктің ашылуын күту», - деп білген және Құрандағы «намазбен және сабырмен көмек сұраңдар (Құран: 2/45)», - деген аятты ол «Алладан көмек күтіндер», «Алланың әміріне сабырлық қылыңдар» - деп түсініктеме жасаған. Оның көзқарасы бойынша ең өнегелі және жоғары қызмет – сабырлық [4, 143-144 б.].

Қажы Бекташтың Мақалатында өнегелік қасиет ретінде «перызкарлық» [1, 44 б.] ұғымы да орын алған. Ол – нәпсіні ауыздықтау, адам құмарлықтарын ақыл мен иманның бақылауына алу және онымен күресу деген сөз. Перызкарлық – адам рухындағы өнегесіз қасиеттермен күресуді қамтитын күрделі ұғым. Перызкарлықтың бір әдісі ретінде «мужахаданы» атауға болады. Мақалатта тариқаттың төртінші рухани тұрағы ретінде орын алған мужахада [1, 37 б.] – адам жан дүниесіндегі Ібілістің орынбасары ретінде танымал нәпсімен [1, 54 б.] күресудің атауы. Мужахаданың толық мәні – нәпсінің қалауларымен, оның жаман әдеттерімен, шайтан әскерлерімен шайқасуы. Аталған шайқастың қаруларына ғибадаттар жасау, зікір салу, тасбих айту және дұға оқу [12, 513 б.] және шайтанның азғындығынан қорғайтын басқа да амалдар жатады. Рухани шайқас ашық дұшпанмен кескілескен ұрыс жүргізуден де қиын деп есептеледі. Өйткені адам қарсы алдындағы дұшпанын жер жастандырғаннан соң оның зұлымдығынан құтылады. Ал көрінбейтін, рухани дұшпан – шайтан өлмейді, бір әрекетте ол жеңіліс тапса, келесісіне ауысып отырады. Өмірдің соңына дейін жалғасатын бұл шайқасқа сабырлық, берік қалау және асқан талпыныс қажет. Сондықтан Мұхаммед пайғамбар адам мен шайтан өзара арасындағы үнемі болып отыратын шайқасты «үлкен жихад» деп атаған: «біз кіші джихадтан үлкен джихадқа ораламыз» [11, 200-201 б.].

Перызкарлық «риязат» [1, 71 б.] категориясымен де түсіндіріледі. «Рухы таза адам сөз жоқ мұратына жетеді, ар кірлеткен қор болады (Құран: 91/9-10)», - деген Құран аятына сәйкес, суфилер өнегелікке бастайтын басты жолдардың бірі риязат нәпсі мен тән қалауларының тамырына балта шабу, оның жағдайын ең төменгі дәрежеге түсіру және оған ауырлық түсіретін амалдарды жүзеге асыру дегенді білдіреді. Яғни, аз тамақтану, асқазанды тағамға толтырмау, аз ұйықтау және осылай нәпсіні қалжырату риязатқа жатады. Мужахада мен риязат – бір-біріне жақын ұғымдар. Мужахада нәпсіні ізгілікке бастауға күштесе, риязат оны өнегелікпен әдеттендіруге тырысады. Істің басы – мужахада, жалғасы – риязат және нәтижесі – мушахада. Нәпсімен күресуді ортаға қоятын көзқарасқа қарағанда риязаттың үш ерекшелігі бар: аз тамақтану, аз ұйықтау және аз сөйлеу. Бұларға кейде көпшіліктен оңашалану мағынасына келетін халует (қылует) те қосылады [12, 513 б.]. Сондықтан, Ясауи ілімі мен Бекташи мәдениетінде қылуеттің маңызы зор есептеледі. Сопылық әдебиеттерде бастапқыда лас саналатын тері иленгеннен соң тазаланатыны сияқты, кірлеген адам рухы риязаттан соң тазаланатын деп сипатталады.

Риязаттың ең соңғы деңгейі – үнемі жүрекпен Алланы ойлау (тафаккур), онымен бірге екендігін сезіну. Жүрек Алламен бірге болса, адамға құдайлық әлемнің есігі ашылады. Суфилер риязаттың соңғы нүктесінде құдайдың көрініс табатынына сенеді, онда құдайлық қасиеттер мен халдер байқалады.

Анатолиялық түркі ойшылының моральдық-этикалық философиясында хауф (қорқу) пен ража (үміттену) рухани арылудың жолы [1, 38 б.] ретінде көрініс тапқан. Хауф – Алладан немесе оның азабы мен тозақтан қорқу деген сөз яки болашақта орын алатын жамандықтан қорқып, жүректің мазасыздануы да хауфке жатады. Хауф қорқыныштың жағдайы мен мәнін білуді қажет етеді. Ондағы мәнді Алладан жырақ қалу, оған ұнамайтын әрекеттерге бой алдырудан, нәпсінің жетегіне кетуден қорқу құрайды. Мұхаммед пайғамбардың «хикметтің басы – Алладан қорқу», - деген хадисіне сәйкес хауф мақамының ең басты маңызын құдайдан қорқу құрайды. Құдайдан қорқудың тәрбиелік мәні орасан зор. Құдайдан қорқатын адам өз нәпсісіне берік, азғындық пен хайуандық сипатқа дес бермейді, себебі, ол үнемі өзін бақылап тұратын құдіретті жаратушының бар екендігін сезінеді және өзінің істеген әрбір ісіне, сөзіне жауап беретінін біледі. Түркі суфилері қорқыныштың мәніне терең үңіле отырып, оны кемелдіктің жоғары деңгейі және халі деп есептейді.

Сопылықта қорқыныштың бірнеше түрлері келтіріледі. Кейбір адамдар – тозақтан, ондағы азаптан, енді бірі – Алланың қаһарынан, келесілері – Алланың өзінен қорқады. Алланың мәнінен қорқу ғашығынан айырылып қалу қаупінен туындайды. Бұл – арифтерге тән қорқыныш түрі. Ал қарапайым халық тозақ азабынан қорқады. Хауф Алланың пенделерін ғибадатқа және ізгі істерге бағыттау үшін қолданған қамшысы деп есептеген әл-Кушайри [9, 229 б.].

Қорытындылай келе, Ахмет Ясауидің анадолылық ізбасары саналатын Қажы Бекташ Уали өзінің алдына адамзаттың бақытты болуын мақсат етіп қойған. Оның пікірі бойынша бақыт Ахмет Ясауиден алған сопылық іліммен рухани кемелдік пен жан тазалығы деп білді. Ал рухани кемелдік пен жан тазалығы этикалық құндылықтарды әрбір адам жан дүниесіне мықтап орнықтырудан тұрады. Қажы Бекташ ілімінде құндылықтардың өзегін ақыл, иман және міскіндік құрайды. Осы үш категория адамда берік болса ол – бақытты адам. Ал бақыты адам – құдайдың досы, әуле адам. Аталған үш категорияның тұрақтылығы ілім, жомарттық, хая, сабыр, перьизкар және хауф сияқты сақшылардың беріктігі мен табандылығына байланысты. Бұлар адамды ізгілікке бастайтын өнегеліктердің негізі болып табылады. Ахмет Ясауиден бастау алып, Қажы Бекташ арқылы одан ары кеңейтілген мұсылмандық түркі сопылық философиясы түркі халықтарының рухани мұрасы, асыл қазынасы ретінде сан ғасырдан бері өзінің құндылығын жойған емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ясауидің ізбасары Қажы Бекташ Уалидің Мақалаты. Ауд. Мырзабеков М. – Түркістан: Тұран, 2008. - 130 б.
2. Sevim E. Path to the Universal Self in Haji Baktash Wali: Four Doors - Forty Stations//Spiritual Psychology and Counseling, 2016, I: I, №2, pp. 145-161,
3. Bîrsan L. Islamic political philosophy: prophecy, revelation, and the divine law//Philosophy, Social and Human Disciplines 2011 vol. II, pp. 85-92.
4. Kelâbâzî. Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf. çev. Uludağ S. – İstanbul: Dergah yayınları, 1992. - 328 s.
5. Yılmaz H.K. Anahtarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar – İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994. - 456 s.
6. Hucvîrî. Keşfü'l-Mahcûb. Ter. Uludağ S. - İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982. – 608 s.
7. Kübra N. Usulu Aşere Risâle'l-Haim Fevâihu'l-Cemâl. çev. Kara M. – İstanbul: Dergah yayınları, 1980. - 208 s.
8. Makalat-ı Hacı Bektaş Veli. Hacı Bektaş Veli Hazretlerinin Düşünceleri, Öğüt ve Öğretileri Yorum ve Açıklamalarla. Çev. Yalçın A. – İstanbul: Der yayınları, 2005. – 488 s.
9. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Marifet yayınları, 1996. - 608 s.
10. Bin Emrullah A. Hamidi M. İslâm ahlâkı. – İstanbul: Hakikat yayıncılık, 1994. – 560 s.
11. Ateş S. İslâm Tasavvufu. – İstanbul: Yeni Ufuk neşriyat, 1992. – 604 s.
12. Serrâc Tûsî E.N. el-Lüma'. Çev. Yılmaz K. – İstanbul: Altınoluk yayınları, 1996. – 591 s.

М.М. ИМАНОВА

Еуразия ұлттық университетінің магистранты
(Астана, Қазақстан) *e-mail*: Jalgas8787@mail.ru

ИМАМ ҒАЗАЛИДІҢ ТӘ’УИЛ ІЛІМІНДЕГІ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Құран Кәрім өзінің тілдік және мағыналық жағынан қатты ерекшеленеді. Құранның әр бір аяты бір бірімен тығыз байланысты. Осы аяттардың түпкі мақсатын дұрыс түсіну үшін тә’уил ілімі аса маңызды. Осыған байланысты бүгінде қазақ қоғамында Құранды дұрыс бағытта түсіну дінге қызыққан жастардың арасында өзекті болып отыр. Осы тұста Құранды жаңсақ пікірлерден арылту мақсатында Ислам ғалымдары көптеген құнды еңбектер жазып қалдырған. Сондай ғалымдардың бірі – Имам Әбу Хамид Ғазали. Ол «Қанунат-Тауил», «Илжам Ауам» деген туындыларында келешек ұрпаққа Құранды ауытқусыз тәпсірлеудің жолдарын көрсетіп, тә’уил іліміндегі басты деген қағидаларды ұсынған.

Осыған байланысты бүгінде Құран Кәрімді тәпсірлеу мәселесі елімізде өте сирек зерттелген тың жұмыстар қатарына жатады. Сондықтан мақалатә’уил жасау мәселесі елімізде өзектілігін барынша ашуды көздеп, Құран Кәрімді дұрыс түсіну қоғамға нендей маңызды екенін көрсетеді.

Кілт сөздері: тәпсір, Құран, тә’уил, сүре, аят, сахаба, ил’му, фикь.

М.М. Иманова

Методология имама Газалиа в науке тавиил

Священный Коран выделяется своим особенным лингвистическим и семантическим характером. Каждый аят Корана тесно связан друг с другом. Для понимания истинного смысла этих аятов очень важным является вопрос их правильного толкования (тавиля). Сегодня в казахском обществе понимание Корана в верном русле является весьма актуальной проблемой, особенно среди верующей молодежи. В связи с этим исламские ученые написали много ценных работ по искоренению заблуждений Корана. Одним из таких ученых является имам Абу Хамид Газали. Он в своих трудах таких как «Канун ат-Тавил», «Илжам Ауам» представил основные принципы правильного толкования, тем самым показывая правила тавиля.

Изучение проблемы толкования Священного Корана является очень редкой деятельностью и видится наиболее перспективным направлением научной работы в нашей стране.

Ключевые слова: тафсир, Коран, сура, аят, сподвижник, тавил, ил’му, фикь.

М.М. Imanova

The methodology of Imam Ghazali in Taviale

The Holy Qur'an stands out for its special linguistic and semantic character. Each verse of the Quran is closely related to each other. To understand the true meaning of the verses, the question of their correct interpretation (tafsir) is very important. Today, in the Kazakh society, comprehension of the Qur'an in the right direction is a very pressing problem, especially among believers in youth. According to this, Islamic scholars have written many valuable works to eradicate

the incorrect understanding of the Koran. One such scholar is Imam Abu Hamid Ghazali. He is in ownbooks such as «Kanun at-Taweel», «IjamAyam» presented the basic principles of correct interpretation, thus showing the rules of taweel.

Studying the problem of interpretation of the Holy Qur'an is a very rare activity and is seen as the most promising direction of scientific work in our country.

Keywords: Tafseer, Koran, sura, ayat, associate, zeal,taweel, ilmufikh.

Ислам діні араб жазирасына сан ғасыр бұрын тарағаннан бері олардың тарихи өркениеті мен даму белестері бүгінгі заманмен тығыз байланысып келеді. VII ғасырдан бастап Ислам діні қанатын кеңге жайып, нәтижесінде мұсылмандардың саны артып көптеген елдерге өз үстемдіктерін жүргізіп жатты. 632 жылы Мұхаммед с.а.у. пайғамбар өмірден өткеннен кейін мұсылмандар 15 жыл шамасында өзара бейбіт ғұмыр кешіп жатты. Алайда, қолда бар тыныштықтың қадірі жоғалып, халифаттыққа Осман ибн Аффан келісімен мұсылмандар арасында түрлі саяси және діни көзқарастар орын алды. Саф болып келген Ислам дінін мұсылмандар жан-жақты тартып, оның негізгі қайнары болған Құран Кәрім аяттары мен пайғамбар с.а.у. хадистері халық ауызында негізгі мазмұннан бөлек түрлі сипатта түсіндіріліп жатты. Осының салдарынан мұсылмандар арасында дінді өз беттерінше дәріптеген топтар пайда бола бастады.

Осы тұста мұсылман басшылары Исламды талан-таражға түсірмей, әу бастағы кейіпінде сақтау мақсатында теріс пиғылды түрлі топтардың жолын кесудің жаңа жоспарларын құру керек болды. Ол үшін ең алдымен халықты ауызбіршілікке шақырып, дінді бойлап білген ғалымдардың басын қосып, Ислам тараған жерлерде дінді дұрыс насихаттау жұмыстары қолға алынды.Нәтижесінде Ислам діні Еуропаның оңтүстігінен Орталық Азияға дейін тарап, араб емес мұсылмандардың саны күрт өсті. Осылайша өзге ұлттардың дүниетанымдары, салт-дәстүрлері, Еуропа философиясы секілді жаңа танымдар, туындылар Ислам дінімен араласа бастады. Әсіресе, Әбу Ж'афарәл-Мансур, Харун Рашид, Халифа Ма'мун секілді басшылардың қол астында Еуропа ғалымдарының туындылары, грек философиясы араб тіліне көптеп аударылды. Осындай ауыс-түйістің салдарынан және кері тартпа топтардың шығуынан мұсылмандардың арасында діни тақырыптарда әсіресе, сенім мәселесінде Құран мен сүннетке қайшы келетін түрлі философиялық, ақли көзқарастар туындады. Мәселен, Аллаһтың болмысы, өмірдің жаратылысы, табиғаттың құрылысы, қиямет қайымның орын алуы секілді мәселелер үлкен талқыға айналып, мұсылмандар арасында түрлі талас-тартыстар орын ала бастаған еді.Салдарынан Ислам дінінде фикь, ил'мутәпсір (тә'уил), ақида, ил'мукәләм, ил'му хадис және т.б. секілді ілімдер тарих сахнасына шықты.

Ислам ғалымдарының ендігі міндеті аталған ілімдерді мұсылмандардың бойына дұрыс жеткізу болды. Ол үшін дінді насихаттауда әртүрлі методологиялық әдістер жүйеге қойылды. Әсіресе, Исламның негізгі қайнары саналған Құран Кәрімнің мазмұнын дұрыс түсіндіру үшін тә'уил іліміне ерекше назар аударылды. Ендеше, бүгінгі таңда аталмыш ілімге байланысты Имам Ғазалидің жазып қалдырған еңбектеріндегі көзқарастары мен ерекше әдістеріне тоқталып кетелік.

Жалпы, «тәпсір» сөзі тілдік мағынада: ашықтау, баяндау, деген мағынаға саяды. Сөздікте «тәпсір» сөзі жабылған нәрсенің бетін ашу, түсініксіз болған сөздің мағынасын ашу дегенге де келеді [1, 361 б.].

«Тәпсір» сөзі терминдік мағынада: Аллаһтың сөзін баяндаушы, Құранның мағынасын түсіндіруші дегенге келеді.

Имам аз-Заркаши өз сөзінде: *«Тәпсір – Мұхаммедке с.а.у. Аллаһ тарапынан түскен кітаптың мағынасын, баяндаушы, түсіндіруші және үкім аяттарын ажыратып беруші»* деген [2, 174 б.].

Ал, «тә’уил» сөзіне байланысты көптеген ғалымдар бұл сөзді «тәпсір» сөзімен тығыз байланысты деген.

«Тә’уил» сөзі тілдік мағынада: кері қайту, негізге оралу, бір сөздің негізгі мағынасына оралу, деген мағына береді.

Ал, терминдік мағынасы: Құран аяттарын баяндаушы, Аллаһтың үкімдерін білдіруші, дегенге келеді.

Қалай дегенде де, «тә’уил» сөзі Құранда 17 рет ескерілген ал, «тәпсір» сөзі 1 рет ғана айтылған. Бұл дегеніміз, Құран түскен уақытта арабтар «тәпсір» сөзіне қарағанда «тә’уил» сөзін жиі қолданған әрі қоғамға түсініктірек болған.

Имамның көзқарасы

Бүгінгі таңда тә’уил ілімін терең зерттеген әрі құнды еңбектер жазып қалдырған белгілі ғалым Имам Ғазалидің орнын, Құранды дұрыс түсіну үшін көрсеткен бағытын ерекше атап өтуге болады. Оның тә’уилге байланысты туындыларының басым көпшілігі рационалды сипатқа ие. Имам тә’уил іліміне қатысты көзқарасына әсіресе, қасиетті Құранды түсіндіруде арнайы қағидалар ұстанған.

Имам өзінің көптеген туындыларында тә’уил ілімі мұсылман қоғамына қаншалықты маңызды екенін атап отырған. Мәселен, «Жауаһирәл-Құран» кітабында: *«Кез-келген сөздің астарлы мағынасы болады. Мұндай жасырын мағыналарды ажыратып білушіні – ұғымын анықтаушы, салыстырушы(тә’уил ілімімен айналысушы) дейміз»* [3, 98 б.] деген.

Ежелде арабтардың арасында «тә’уил» сөзі кез-келген астарлы мағыналы сөздерге түсінік беру үшін немесе түсті жору үшін пайдаланылған. Ал, бүгінде тә’уил арнайы ілім болып қалыптасып қасиетті Құранның жасырын болған, астарлы мағыналы аяттардың негізгі ұғымын ашумен айналысады. Осы тұста Имам Аллаһтың жеке сипатына, құдіретіне байланысты көптеген аяттардың түпкі мағынасын бұрмалаусыз түсіну керектігін алға тартқан ғалымдардың бірегейі. Бұл жайында ол өзінің «Илжамәл-Ауам» атты еңбегінде: *«Біз бір қауым Аллаһтың сипатына байланысты Оның қолы, жүзі, аяғы, жерге түсуі, аришыға көтерілуі секілді аяттардың ұғымына тә’уил жасап, бұрмалап жатады. Мен осыған жол бермеу үшін әрі ізгі сахабалардың мұндай аяттарға қалай тә’уил жасағанын әлгі қауымға түсіндіріп, ақиқаттың бетін ашу үшін осы кітапты жазып шықтым»* [4, 122 б.], деген. Бұған қоса, Имам өзінің «Мустасфа фи улумәл-усул» еңбегінде: *«Тә’уил дегеніміз ол белгілі бір сөйлемнің анық мағынасын толық түсіндіріп бермесе де ақылды жүгірту арқылы ықтималды түрде түсіндіру әрі шынайы мағынаны жанамалап көрсету деген сөз»* [5, 212 б.] деген.

Сонымен қатар белгілі ғалым Әбу Мансурәл-Матурудитә’уилге қатысты былай деген: *«Тә’уил жасау деген - шындыққа жанасымды әрі көңілге қонымды бірақ, нақты мағынаны кескінді түрде бере алмайтын ең сенімді көзқарас»* [6, 303 б.].

Белгілі хадистанушы Имам Ахмет Құран аяттарына тә’уил жасауға байланысты былай деген: *«Аллаһ Тағаланың сипаттарына қатысты аяттарға тә’уил жасау әсте маңызды істерден емес. Егер, шарасыздықтан соған итермелейтін болса онда шектен шықпаған жөн. Ал, егер кімде кім шектен шықса онда ол бойынан ақылын алып тастаған адаммен тең»* [7, 35 б.].

Имам Ғазалитә’уил ілімімен айналысушыларды 5 топқа бөліп қарастырған:

1) Насқа (дәлелді мәтіндер – Құран аяттарымен хадистер) көңіл бөле отырып шешім шығаратындар. Яғни, настан өзге деректер келсе талқыға салмай тоқтай білетіндер.

2) Ақылға қатты көңіл бөлетіндер. Бұл топ өкілдері насты тәрк етіп олардың ақыл-ойларына сәйкес келетін кез-келген мәліметті дұрыс санайды.

3) Ақылды настан басым қоя отырып шешім шығаратындар. Яғни, бұл топ мүшелері қандай да бір дәлел қажет ететін діни мәселені ақылмен шешуге бейім болады.

4) Насты ақылдан басым қоя отырып шешім шығаратындар.

5) Ақыл мен насты біріктіре отырып жан-жақты зерттеу арқылы шешім шығаратындар. Бұл топ мүшелері ақыл мен насқа айрықша жеке-жеке көңіл бөлудің арқасында шарифатқа қарсы келетін кез-келген мәселелерді қабылдамайды. Сонымен қатар олар ақылды жоққа шығару шарифатқа қарсы келу деп тұжырымдайды. Себебі, шарифат қағидалары ақылмен тығыз байланысты. Имам Ғазали өзін және ақиқатқа тоқтайтын Аьлисунна ғалымдарын осы 5-ші топқа жатқызған.

Имамның аяттарға тә’уил жасау методы

Қасиетті Құранның мазмұны екі түрге бөлінеді. Біріншісі «Мухкам», екіншісі «Муташабах» аяттары. «Мухкам» аяттарына мағынасы белгілі, айқын болған аяттар жатады ал, «муташабах» аяттарына астарлы, ұғымы жасырын болған аяттарды жатқызамыз. Осыған байланысты тәпсір ғалымдары «муташабах» аяттарының негізгі мағынасын ауытқусыз дұрыс анықтау үшін тә’уил ілімін алға қойған.

Осы тұрғыда Имам өзінің «Илжамәл-Ауам» кітабында «муташабах» аяттарына ақылды пайдалана отырып талдау жасаған әрі шектен шықпауға үндеген бірден бір ғалым. Себебі, оның дәуірінде астарлы мағыналы аяттардың мағынасын тікелей түсініп, шектен шығатын топтар көп болған. Олар Аллаһтың кез-келген сипатын атап айтар болсақ «Аллаһтың қолы», «жүзі», «балтыры», деген аяттардың түпкі мағынасынан ауытқып тә’уил жасаған. Салдарынан Ислам сенім ілімінде мұсылмандар жік-жікке бөлінді. Мұндай келеңсіздіктің алдын алу мақсатында және тә’уил ілімінің методологиясын жүйелі түрде қолдану үшін Имам көптеген құнды еңбектер жазып қалдырған.

Имамның тә’уил жасаудағы басты әдісі ол бір аяттың ұғымын ашу үшін жан-жақты зерттеулер жасап, нақл мен ақылды ұштастыра отырып тұжырымдап, пайымдаған. Әйтсе де көптеген ілгерідегі ғалымдар астарлы мағынадан тұратын «муташабах» аяттарына тә’уил жасаудан бас тартқан болатын. Себебі, бұл аса тиянақтылықты, жауапкершілікті әрі жоғары білімді талап етеді. Мәселен, көрнекті ғалым Ханбалимәзхабының негізін қалаушы Ахмет ибн Ханбалдың өзі жасырын мағыналы аяттар мен хадистерге түсініктеме беруден бас тартып отырған. Кей деректерде Ахмет ибн Ханбал өмірінде астарлы мағыналы 3 қана хадиске тә’уил жасап түсініктеме берген екен [8, 260 б.]. Осыған байланысты Имам Ғазали өзінің «ал-Иқтисад фи ал-И’тиқад» атты кітабында: *«(Муташабахат) аяттарының ұғымын тек қана дұрыс деп танылған пайғамбардан с.а.у жеткен риуаяттарға жүгіне отырып сену құптарлық әрекет. Ал, сенімсіз деректерге сүйене отырып жасырын мағыналы аяттардың ұғымын өз бетінше ізденіп, талдау ұнамсыз әрекет болып саналады»* [9, 87 б.], деген.

Сондықтан Имам Ғазали де ілгерідегі ғалымдар секілді жасырын мағыналы аяттардың не хадистердің негізгі ұғымын ашып зерттеуден қаншалықты алшақ болғысы келгенімен сол заманғы теріс ағым мүшелерінің идеологиясының таралуына жол бермеу үшін рационалды тә’уил жасау әдісіне жүгінуге мәжбүр болған.

Тә’уил жасау шарттары

Қандай да бір мұсылман тә’уил не тәпсір іліміне кіріспес бұрын алдымен төмендегідей шарттарды бойына сіңірген жөн:

1) Араб тілін жетік меңгеру. Себебі, кез-келген қоғамныңшынайы бейнесі анықтау үшін сол жердің негізгі тілін меңгеру аса маңызды. Осы тұрғыда Құран аяттарының әрбір сөзін жеке-жеке талдау үшін арабтардың көне сөздік қорына жүгіну міндет болады. Бұған қоса аталмыш тілдің грамматикалық құрылысын да жақсы білу қажет. Бұл өз кезегінде Құранның сөздік құрылысын дәл анықтауға көмек теседі. Сондықтан араб тілі – Исламды зерттеудің алғышарты болып саналатын іргетасы.

2) Ертедегі арабтардың мәдениетімен, атап айтқанда, әдебиетімен, салт-дәстүрлерімен, күнделікті өмір тіршіліктерімен тынық таныс болу.

3) Ардақты Мұхаммед с.а.у пайғамбардан жеткен хадистермен жіті таныс болу керек. Себебі, мұсылмандар арасындағы бөлінушілік түрлі жалған хадистердің ортаға келуіне себеп болған.

4) Шариғи ілімдермен шектеліп қалмай қосымша ақыл жүгіртетін дүниелік ілімдерді де меңгеру. Өйткені, Құран Кәрім біздерге көптеген білімдерге құштар болуға үндеген. Мәселен, «Инфитар» сүресінде былай делінеді: **«Ол сондай Аллаһ сені жоқтан бар етіп жаратты және сенің дене мүшелеріңді өзіңе пайда болу үшін құрастырды. Осылайша сенің дене бітімің үйлесімді әрі бір-біріне сәйкес болды»**. Бұл аят біздерге дене бітімімізге ой жүгіртіп, оны зерттеуге үндейді.

5) Сопылық бағыттағы белгілі ілгерідегі ғалымдардың тәпсірдегі көзқарасына жүгіну маңызды факторлардың бірі. Себебі, соңғы заманауи тәпсір ғалымдары мұндай көзқарастарды тәрк етуде.

6) Ақыл, ойлау, салыстыру, талдау секілді түйсіктерді ұштастыра отырып тиімді пайдалану. Мұндай әдіс кез-келген аяттың негізгі мағынасын ашу үшін ақли дәлелдердің туындауына себепкер болады. Сондықтан адамның түсінігі не ойлау қаблеті тұрақсыз әрі нақты болмаса онда тәпсірдің де ақаулы болып шығуы әбден мүмкін. Сондықтан Аллаһтың Кітабын тәпсірлеуде түсінік пен ойлаудың жақсы жұмыс жасауы аса қажет [10, 57 б.].

Имам Ғазали өзінің көзқарасы бойынша қашанда тә’уил мәселесінде ақылды тиімді пайдалануға шақырған. Ол бұған қатысты: *«Барлық (тә’уил жасау кезіндегі) ықтималдылық шынайы мағынаның ұғымын беру үшін нақты дәлелдерді қажет етеді және сол дәлелдер жанамалық түсініктен арылтады»* [11, 133 б.], деген. Осы тұрғыда арабтардың ежелгі әдет-ғұрпымен жіті таныс болу аса қажет. Себебі, олардың қоғамында қызыл тілді өнер жақсы дамығандықтан өлең-жырлардың, қанатты сөздердің, тайпа аралық хаттардың мазмұнын жанамалап жазу жақсы бағаланатын. Сондықтан Құран Кәрімнің мазмұнында жанамалап жазылған муташабихат аяттарының қыр-сырын ашу үшін арабтардың салт-дәстүрлерімен, араб тілінің грамматикалық құрылымымен жақсы таныс болу міндетті шарттардың бірі.

Демек, тә’уил – Мұхаммед с.а.у. пайғамбар өмірден өткеннен кейін бірнеше ғасырды артта қалдырып араб емес мұсылмандардың Исламды бойлап түсіну мұқтажығынан туындаған ілім екені белгілі болды. Бұл ілімнің басты функциясы – Аллаһтан келген әрі түсіндіруді қажет ететін Құран аяттарының негізгі ұғымын ауытқымай түсіндіру болып табылады. Ал, мағыналары анық болған әрі ешбір қосымша дәлелді қажет етпейтін аяттардың ұғымын ашу тә’уил ілімін қажет етпейді. Себебі, тә’уил тек жасырын мағыналардың сырларын ашумен ғана айналысады. Осы тұрғыда Имам Ғазалидің көрсетіп кеткен тә’уил шарттары, әдіс-тәсілдеріқазіргі мұсылмандар үшін аса маңызды деп санаймын. Себебі, бүгінде Исламға бет бұрған кейбір жастар Құранды түсінуде жансақ пікірлерді ортаға алып келуде. Олар Аллаһқа байланысты аяттардың мағынасын бұрмалап, буквализм көзқарасын алға тартуда. Ілгерідегі тә’уил саласындағы ғалымдар қоғамдағы тұрақтылықты сақтау үшін мұндай көзқарастан қатаң тыйған. Себебі, теріс діни пікірлер белең алған ортада ешқашан тыныштық орнамайтынына Ислам тарихы куә.

Сондықтан бүгінгі мұсылмандарға қоғамды діни алауыздықтан арашалау үшін ең алдымен негізгі қайнар Құранды ауытқусыз дұрыс түсіндіру керек. Өйткені, соңғы уақыттағы діни ағымдардың көбеюін ескеретін болсақ бойында жансақ идеологиялар орын алған кез-келген мұсылмандар діни фанатизмнің ермегіне айналып жатқанын көз көруде. Әрбір мұсылман өз көзқарасын алға тарпып, Исламды түрлі бағытта түсіндіру - Сирия, Ливан, Йемен, Судан секілді елдерде болып жатқан мұсылмандардың арасындағы бөлінушілікке алып келуі әбден мүмкін.

Сондықтан осындай келеңсіздіктердің алдын алу үшін алдымен Құранның негізгі мағынасын теріс көзқарастардан тазартуымыз қажет. Ол үшін тә’уил ілімінің маңыздылығын арттырып, оны жан-жақты зерттеп, Имам Ғалази көрсеткен әдіс пен шарттарды негізге алу аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұхаммед М.и М. Лисанәл-Араб – Ливия, Бейрут: «Садир» -361 бет.
2. Махмуд и Н. Мадарик танзил уа хақайи ктәуил – Бейрут: Калам Тайб, 1998. -98 б.
3. Ахмет С. Мабахис фил ьулумәл-Қуран, -Бейрут: 35-ші баспа -1998.
4. Жалалад-дин А., Муътаракул ақран фи иъжазул Қуран – Бейрут: Китабал ьилмия, -1991, -122 б.
5. Мұхаммед Х. З.,Тәфсир уал муфассирун –Каир: уаьба. -1989, -212 б.
6. Әбу Хамид Ғ., Ихия улумад-Дин – Ливия: Дар әл-Хазм, -2005. -303 б.
7. Әбу Хамид Ғ., Қанунат-Та’уил, -1993, -35 б.
8. Әбу Хамид Ғ., Фаслат-тафриқа байн ал Ислам уа зандақа, 260 бет.
9. Әбу Хамид Ғ., ал-Иқтисад фи ал-И’тиқад –Каир: Уаьба, -1991. -87 б.
10. Мана Қ. Мабахис фи улумәл-Құран –Каир: Уаьба -2000, -57 б.
11. Мұхаммед А.З. Манаһиләл-Ирфан –Бейрут: Дар китабуәл-араби. -1995, 133 бет.

REFERENCES

1. Muhammed M. i M., Lisanal-Arab - Beirut, Libia «Sadir» baspasy, 174, 361-b.[Arabes Tong, Beirut, Libya, Sadir]
2. Mahmud i N, Madarik tanzil ua haqaiq taweel - Beyrut, 1998 zhyl, Kalam Tayb baspasy, 98 b.[Perceptions of facts of the interpretation, Beirut, Libya 1998, Kalam Taib]
3. Ahmet S., Mabahis fi lulumal-Quran, Beyrut, 35-shi baspa 1998 zhyl.[Research in the sciences of the Koran, Beirut, Libya 1998, 35th–press]
4. Zhalalad-din A., Mutarakul-aqran fi izhazulQuran - Beyrut 1991zhyl, Kitab al ilmiya baspasy, 122 b.[Miracles in the science of the Koran, Beirut, Libya 1998,Kitab al ilmiya]
5. Muhammed H. Z., Tafseer ual mufasssirun - Kair 1989 zhyl, уаьба baspasy, 212 b.[Interpretation and Interpreters, Cairo 1989,Wahba]
6. Abu HamidG., Ihiya ulumad-Din - Libya 2005 zhyl, Daral-Hazm baspasy, 303 b. [Reviving the science of religion, Libya 2005, Dar al-Hazm]
7. Abu HamidG., Qanun at-Ta’uil, 1993 zhyl, 35 b.[Law of interpretation, 1993]
8. Abu HamidG., Faslat-tafriqa baynal Islam ua zandaqa, 260 bet.[Separation of the distinction between Islam and heresy]
9. Abu Hamid G., al-Iqtisad fi al-I’tiqad - Kair 1991 zhyl, уаьба baspasy, 87 b.[Economy in belief, Cairo 1991, Wahba]
10. ManaQ., Mabahis fi ulumal-Quran - Kair 2000 zhyl, Уаьbabaspasy, 57 b. [Research in the sciences of the Koran, Cairo2000,Wahba]
11. Muhammed A. Z., Манаһил әл-Irfan - , Beyrut, 1995 zhyl, Dar kitabu al-arabi baspasy, 133-b. [Fountains of gratitude, Beirut 1995, Darkitabu al-arabi]

ӘОЖ 28.24

ҒТАМР 21.31.51

М.М.ИМАНОВА

Еуразия ұлттық университетінің магистранты, (Астана, Қазақстан)
e-mail: Jalgas8787@mail.ru

ИМАМ НӘСӘФИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ДІНИ КӨЗҚАРАСЫ

Имам Насафи есімі қазақ даласына тарауының ең басты себебі оның діни көзқарасы мен негізгі ұстанымы. Оның діни көзқарасы толықтай Имам Әбу Ханифаның еңбектеріне негізделген.

Қазіргі уақытта елдегі мұсылмандардың жұмысыны ықпал етіп отырған Қазақстан мұсылмандар діни басқармасының да басты ұстанымы Имам Ағзамның еңбектеріне сүйенеді. Сол үшін Имам Насафидің қалдырған құнды туындылары қазақ даласында бұрын соңды ашылмаған діни қағидалардың ортаға келуіне септігін тигізеді.

Кілт сөздері: Имам, Құран, тә’уил, сүре, аят, иман, амал, фикх.

М.М.Иманова

Имам Насафи и его религиозные взгляды в своих трудах

Важнейшей причиной, по которой имя Имама Нассафи было переведено в казахские степи, является его религиозное видение и основное положение. Его религиозные взгляды полностью основаны на работах имама Абу Ханифа.

В настоящее время главная идеология мусульманского совета мусульман Казахстана, которая влияет на работу мусульман в стране, основана на работах Имама Агзама. По этой причине ценные труды, оставленные имамом Насафи, помогут создать уникальные религиозные принципы в стране.

Ключевые слова: Имам, Коран, таухид, сура, аят, вера, мудрость, фикх.

М.М.Imanova

Imam Nasafi and his religious views in his writings

The most important reason why Imam Nassafi's name has been translated into the Kazakh steppes is his religious vision and basic position. His religious views are entirely based on the works of Imam Abu Hanifah.

At present, the main position of the Muslim Board of Muslims of Kazakhstan, which affects the work of Muslims in the country, is based on the works of Imam Agzam. For that reason, valuable works left by Imam Nasafi will help to create the unrecognized religious principles in the Kazakh steppes.

Keywords: Imam, Quran, tawheed, sura, ayah, faith, wisdom, fiqh.

Әбу Му’ин Мәймун ибн Мұхаммед Нәсәфи (508/1114) 1047-жылы (хижра 438) Мауараннаър аймағындағы Насаф (негізгі атауы – Нахшаб, кейіннен – Қарши деп аталды) қаласында зиялы отбасында дүниеге келіп, 1115-жылы (хижра 508) Бұхарада қайтыс болған. Толық аты Әбу Му’ин Мәймун ибн Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Мутамид Нәсәфи. Ғылыми зерттеулерде оның атасы Әбу Мути Макхул ибн Фадлән-Нәсәфидің Ханафи мәзһабының алдыңғы қатарлы ғалымы болғандығы айтылады. Оның ілімді қайдан және

кімнен алғандығы жайлы мағлұматтар өте аз деуге болады. Алайда, оған туып өскен ортасындағы ғылыми ортаның әсері болғандығы анық. Имамның дәуірінде Нәсәф қаласы Мауараннаһр аймағындағы ғылым-білімнің бірден-бір орталығы еді. Дегенмен, бұл күндері қаланың орны қалмағанымен, біз бұл қаланы сол жерден шыққан ғұламалар арқылы білеміз.

Имам Ислам құқығы мен Ислам дінінің сенімге қатысты мәселелерін қарастыратын ғылым салаларын жіті зерттеп, Мауараннаһр өлкесіндегі кәлам мен Ислам құқығы саласында Матуруди мектебі ғалымдарының имамы болып саналған. Ол сол дәуірдегі Нәжмуддин Омар ән-Нәсәфи, Алауиддинас-Самарқанди, Ахмед әл-Паздауи, Исмаил ибн Адиат-Талақани, Ахмед ибн Фарахас-Суғди және Әбул Хасан әл-Балхи сынды т.б. бірнеше танымал ғұламаларға дәріс берген. Сондай-ақ, Имам тафсир, хадис, Ислам құқығы және кәлам салаларында құнды еңбектер жазып қалдырған. Оның «Табсирату-л Әдилла» атты еңбегі Матуриди мәзһабындағы ең ауқымды, әрі сенім мәселелерін терең қамтитын құнды еңбек. Еңбектің мазмұнында таным теориясы, әлемнің жаратылысы, Аллаһтың бар екендігінің дәлелдері мен сипаттары қамтылған. Бұл еңбек 1977-жылы Мысырда Мұхаммед әл-Әнуар Хамид Иса Абдуззахир, 1993-жылы Дамаскіде Клод Салам (Claude Salame) және Түркияда Анкара университеті теология факультетінің докторы, профессор Хусейн Атай тарапынан зерттеліп, кітап болып жарыққа шықты [1].

Қазіргі таңда Нәсәфидің «Табсирату-л Әдилла» атты еңбегінің бірнеше қолжазба нұсқалары түрлі кітапханаларда сақталған. Стамбул кітапханасының өзінде бірнеше нұсқасы бар. Оның «Табсирату-лӘдилла» атты еңбегінен басқа, «Баһру-л кәлам фи ақайди әлиил-ислам» (Мұсылмандар ақидасындағы сөздер теңізі) атты мұхтасар кәлам тақырыптарына арналған кітабы бар. Бұл еңбектің аты кейбір кітаптарда «Ақайд» және «Мубахасату Әли Суннати уа-л Жамаа» (Әли сүннет және жамағатының ізденістері) деп те аталады. «Баһрул кәлам» атты еңбегі 59 бөлімнен тұрады. Кейбір деректерде оның 64 бөлім екендігі де айтылады. Еңбектің кіріспесінде таухид, сенім және дін терминдерінің анықтамасы беріліп, екінші бөлімінде Аллаһ жайында таным (мағрифатуллах), сенім, ерік және т.б. осыларға қатысты мәселелер туралы мәзһабтардың түрлі көзқарастары қамтылған [2]. Еңбектің бір нұсқасы Ташкент кітап қорларының бірінде сақтаулы. Иман шарттары, мұғжиза, керемет және Мұхаммед пайғамбардың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) миғражы, періште секілді т.б. тақырыптарға тоқталған.

Сондай-ақ, Имам онда «Жәбрия», «Харижия», «Жәһмия» және «Муржия» секілді ағымдардың пікірлеріне жауап берген. Соңғы бөлімде қабір азабы, есеп, таразы, қыл көпір, жұмақ пен тозақ сынды тақырыптар қарастырылған. Бұл еңбекке Хасан ибн Әли әл-Мақдиси мен Ахмед ибн Махмуд әл-Бұхари түсіндірме жазып, ол түсіндірмесі 1911-жылы Каир мен Түркияда басылып шыққан.

Келесі бір еңбек таухид негізін қамтыған «ат-Тамхидли Қауаиди-т Таухид» (Таухид қағидаларына кіріспе) шығармасы. Бұл еңбек ақыл арқылы және аят-хадис жолымен Матуридимәзһабының негізгі сенім негіздерін дәлелдеген шығарма. Сондай-ақ, еңбекте «Танымға ие болу жолдары қандай?», «Аллаһқа деген сенімге қалай ие болу керек?», «Пайғамбарлық не үшін қажет?», «Тағдырға деген сенімнің мағынасы не?» деген секілді сұрақтарға Матуриди сенімі аясында жауап берілген. Демек, бұл еңбекті тек кәламшыларға ғана емес, күллі оқырмандарға арналған еңбек деуге әбден болады.

Қазіргі таңда заманауи танымал ғалым Ирактың бұрынғы мүфтиі болған Абдул МаликАбдуРахманас-Сағди Имам Насафидің ақидасына байланысты «Шархан-Нәсәфия фи ақидатал-исламия» атты еңбегін жарыққа шығарған. Онда Имам Насафидің діни көзқарасына, ақидасына, Исламдағы иман мәселесіне байланысты түсініктеме берілген. Атап

айтар болсақ аталмыш кітаптың алғашқы беттерінде Ислам заңдылығын (шариғатын) **амал ілімдері (амалия)** және **сенім ілімдері (итикадия)**, деп екіге бөліп көрсеткен. **Амал іліміне** намаз, ораза секілді түрлі шариғи үкімдерді қамтитын амалдар жатады ал, **сенім іліміне** таухид, (Аллаһтың бірлігі) Оның есім сипаттары, қиямет күні секілді мәселелер кіреді [3]. Мұндай Ислам заңдылығы танымал Имам ат-Тафтазани «Шархақайдан-Нәсәфия» атты еңбегінде де дәл осылай бөліп қарастырған. Бұл жұмыстағы басты мақсат ол Имам Насафидің көзқарасына сәйкес аталған **сенім, ақыл, иман** тақырыптарын кеңірек тарқату болып табылады.

Сенім мәселесі

Ислам дінінде сенім мәселесі қашанда ерекше орынға ие болған. Ертеден діни сенімді ғалымдар негізгі қайнарлардан Құран мен сүннет аясында жан-жақты талқылап түрлі еңбектер жазып қалдырған. Осының салдарынан сенім тұрғысынан біздерге жеткен әрі Орталық Азияда кеңінен таралған Әбу Хасан әл-Ашғари мен Әбу Мансурәл-Матуруди еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Бүгінде қазақ қоғамында діни сенімде Әбу Мансур Матурудидің еңбектері ерекше маңызға ие.

Имам Нәсәфи өз еңбектерінде сенім мәселесінде Құран Кәрім және пайғамбар с.а.у. хадистері секілді екі қайнарды негізге алып отырған. Сонымен қатар қажеттілік туындағанда рационалдық тәсілге де арқа сүйеген.

Имамның көзқарасы бойынша білімді игеру, ақиқатты танып білу үшін 3 себеп бар. Олар:

1. Нас (Құран мен хадистерден жеткен дәлелдер). Бұған пайғамбардан с.а.у. жеткен «мутауатир» хадистер жатады. «Мутауатир» деген қандай да бір діни мәселенің ақиқатын анықтау үшін сол бойынша бірнеше сахабалардан жеткен хадистерді айтамыз. Ол хадистердің мәтіні әртүрлі болуы мүмкін бірақ, негізгі мазмұндары бірдей болады.

2. Сезім мүшелері. Бұған адамның бойындағы 5 яғни, есту, көру, иіс сезу, дәм сезу, сезім түйсігі секілді мүшелер кіреді.

3. Ақыл. Ақыл арқылы танып білетін ақиқат 2 түрлі болады. Олар: **Дарури:** ешбір дәлелді қажет етпейтін, белгілі білімдер. Мәселен, аспан мен жердің ауқымды жаратылыс екені туралы мәліметтер. **Истидләли:** дәлел-дәйектермен ақиқаттығы ашылған білімдер [4]. Осылайша адам жаратылысты, қоршаған ортаны танып білу үшін алдымен жоғарыда аталған басты себептерді танып білуі тиіс.

Енді жоғарыда атап өткен **сенім іліміне** тоқталайық. Имамның көзқарасы бойынша **сенім ілімін** зерттеудің 5 негізгі мақсаты бар. Олар:

1) Адамды дәстүрлі діни түсінігін, дүниетанымын, сенімін толыққанды жоғарғы дәрежеге жеткізу.

2) Ақиқат жолды іздеушілерге дұрыс бағыт көрсету

3) Діни нормаларды, қағидаларды өзгеріссіз бүлікшілердің теріс көзқарасынан сақтап қалу

4) Шариғи ілімдердің бекінісін күшейту себебі, таухид ілімі шариғи ілімдердің негізі болып саналады.

5) Ниет пен сенімнің ағысын дұрыс арнаға бұру

Сондықтан осындай **сенім ілімін** оқып тану ол әрбір мұсылманға **фардайн** яғни, кез-келген мұсылман Жаратушысын тануға және Аллаһқа сенуге байланысты жалпылама міндеттерді білуге міндетті. Ал, әрбір қоғам **сенім ілімі** жалпылама міндет (**фард кифая**) болып табылады. Яғни мұндағы міндет жекелеген білім иелеріне арналады [5]. Себебі, олар сенім мәселесінде Аллаһтың сипаты, Оның жаратқан құбылысы секілді тақырыптардың аясын толыққанды зерттеп, халықтың сұранысына жауап бере алатындай дәрежеде болуы тиіс.

Сенім ілімінің басты бағыты – таухид (и'лмутаухид). «Таухид» сөзінің терминдік мағынасы Жаратушы Аллаһты бір деп тану деген ұғымға келеді. Себебі, бұл ілімнің басты зерттейтін объектісі - Аллаһ Тағала болып табылады. Бұл өз кезегінде Ислам ілімдерінің ең басты іргетасы. Сонымен қатар сенім іліміне «кәләм», «ақида» ілімдері де кіреді. Алайда, Исламның алғаш қанат жайған пайғамбар с.а.у. дәуірінде бұл ілімдер арнайы жеке ілім болып қалыптаспады. Себебі, сахабалар арасында қандай да бір діни сұрақтар туындаса Аллаһтың елшісіне с.а.у. жүгінетін. Дегенмен, пайғамбар с.а.у. өмірден өткеннен кейін Ислам діні Еуропаның оңтүстігінен бастап Орталық Азияға дейін тарап, араб емес мұсылмандардың саны күрт өсті. Салдарынан өзге ұлттардың дүниетанымдары, салт-дәстүрлері, Еуропа философиясы секілді жаңа құбылыстар, туындылар Ислам дінімен араласа бастады. Әсіресе, Әбу Ж'афар-Мансур, Харун Рашид, Халифа Ма'мун секілді басшылардың қол астында Еуропа ғалымдарының туындылары, грек философиясы араб тіліне көптеп аударыла бастады. Осындай ауыс-түйістің салдарынан мұсылмандардың арасында діни тақырыптарда әсіресе, сенім мәселесінде Құран мен сүннетке қайшы келетін түрлі философиялық көзқарастар туындады. Мәселен, Аллаһтың болмысы, өмірдің жаратылысы, табиғаттың құрылысы, қиямет қайымның орын алуы секілді мәселелер халық арасында үлкен талқыға түсе бастады.

Осы тұста халықтың көкейіндегі діни сұрақтарға тұшымды жауаптар беру үшін ең алдымен му'тазила ағымы бой көтерді. Олар барлық сұрақтарға діни аргументтерді пайдалана отырып жауап бергенімен кей тұстары шариғи қағидаларға, Құран мен сүннетке ашық қарама-қайшы келіп жатты. Мәселен, күнәхар адам кәпір де мұсылман да болмайды және Құран Кәрім жаратылған, деген жансақ пікірлерді ортаға алып келді. Нәтижесінде му'тазила өкілдері Ислам ғұламалары тарапынан қатты сынға ұшырап шеттетілді. Сол уақытта олардың қатарында белгілі ғалым Әбу Хасан әл-Аш'ари болған еді. Ол му'тазила өкілдерінің қатарында 40 жылдай қызмет еткенімен кейін ақиқатты танып, му'тазилиттерге қарсы «Мақалат», «Китаб жауабат фи ас-сыфат» секілді еңбектер жаза бастады. Оның артынан танымал Әбу Мансур-Матурудиде өз кезегінде му'тазилиттердің көзқарасына қарсы шығып, Құран мен сүннеттің мазмұнын шайқалтпай, үмметтің тұрақты ұстанымда қалуына көптеген септіктерін тигізді. Осындай тарихи кезеңдердің салдарынан Ислам сахнасында жоғарыда аталған «таухид», «ақида», «кәләм», «фиқь» секілді ілімдер бой көтерді. Ал, бұл ілімдердің негізгі қайтар қайнары Құран Кәрім мен пайғамбар с.а.у. сүннеті болды. Нәтижесінде, мұсылмандар арасында «Альисуннауал жама'а» (Сүннет пен көпшіліктің соңынан ерушілер) деген термин пайда болды [6].

Иман мәселесі

Әбу Ханифаның көзқарасы бойынша иман ол – тасдиқ яғни, Аллаһ тағалаға және оның жіберген елшілеріне, періштелерге, кітаптарға, қиямет қаймға шүбәсіз сенім білдіру. Мұндай көзқараспен Әбу Мансур Матурудиде, Әбу Хасан Аш'ари және басқа да кәләм ілімінің көрнекті ғалымдары келіскен. Тасдиқ тілдік мағынада – сенім дегенді білдіреді. Кімде кім сенім білдірсе, мейлі дәлелмен болсын дәлелсіз болсын иман еткен яғни, му'мин болып саналады. Осыған байланысты Әбу Ханифа: *«Адамдар му'минді тозақи болады, деп қалай айтады?»*¹, деген. Және де өзінің «Фиқьул Акбар» кітабында: *«Барлық му'миндер тозақи деп айта алмаймыз. Ал, кәпірлер болса олар да иман келтіргендердің қатарында болады. Бірақ, қиямет қайымды көрген уақытта ғана. Алайда, кімде кім басына қиындық туындағанда, азап шеккенде ғана иман келтірсе оның сенімі оған еш пайда бермейді және сол иманның сауабына кенеле алмайды. Бұл жайында ғалымдар: «Азап уақытындағы иманның еш пайдасы жоқ», деген сөздері дәлел бола алады. Дегенмен, кімде кім кеш иман*

¹Табсиратуладиллалли Насафи, Әбу Му'инан-Насафи 38 бет.

келтірсе де ақиқатында оның бойында иман болады. Бұл жерде ондай адамға қатысты үкім ғана өзгереді ал, ақиқат белгілі бір жағдайлармен өзгермейді», деген.

Егер адам кеш иман келтірген болса оған иманның пайдасы бар ма жоқ па?, деген сұрақтарға түрлі көзқарастар орын алған. Бұған қатысты Имам Матуруди өзінің «Тә'уил» кітабында: «Әсілінде иман (тасдиқ) нақты дәлелдермен адамның бойына орнығады. Ал, нақты дәлелдермен орнықпаған иман адамға пайда келтірмейді. Мәселен, Аллаһ Тағала: **«Олар қиямет күні Раббыңнан кей белгілердің келуін күтеді ме? Ондай белгілер келген күні бұрын иман келтірмеген не сенімі бойынша қайыр істемеген біреудің иманы еш пайда бермейді»** (Ән'ам-158), деген. Бұл аятқа қарайтын болсақ ақыр заманда болатын құбылыстарды көзбен көрген адам дереу иман келтіреді. Бірақ, оның бойындағы иман әпсәтте болады және ешбір дәлелге негізделмейді. Сондықтан иман (тасдиқ) дәлелмен өлшенетін болса онда қиямет қайымда келтірген иманның адамға пайдасы жоқ.

Имам Насафидің көзқарасы бойынша Аллаһ Тағала иман келтіргендерге сауап беруге уәде еткен. Ал, сауап өз кезегінде Аллаһтың қалауымен, кеңшілігімен ғана жүзеге асады. Демек, уәде етілсе иман етуші кез-келген мұсылман мейлі ол иман жолында тер төксін, төкпесін міндетті түрде сауапқа кенеледі деген сөз.

Ақыл мәселесі

Имам Нәсәфидің айтуынша адам болмысты ақылмен танып білу үшін 3 таным жолы бар, деп тұжырымдайды.

1) «Тарик» - «Жол, бағыт». Жол не бағыт арқылы біз тәуелсіз белгілі бір пайымдауға, ой қорытуға қол жеткізе аламыз.

2) «Ма'рифат» - «Таным». Бұл ешбір тұрғыдан жоққа шығара алмайтын белгілі бір субстанцияның айрықша белгісі. Мәселен, оттың жанатындығы, судың сұйықтығы секілді мәселелер.

3) «Махлуқат» - «Жаратылыс». Жын, адам секілді танып білу қабілетіне ие барлық жаратылыс иелері.

Сонымен қатар Имамның пайымдауынша ақыл барлық танымның басты негізгі өзегі болып табылады. Кімде кім ақылды таным негізінен ажыратып қарастырса не мойындамаса онда ол бойындағы ақылдың болмысына қарсы келгені. Себебі, ақылдан тұжырымдау, талдау, саралау, қорытындылау, пайымдау секілді ұғымдар туындайды. Бұл өз кезегінде ақылдың даму сатысы әрі білімге бастар бастапқы бағыт. Демек, қандай мәселе болмасын оған ақылды қолдану арқылы түйінін шешуге болады әсіресе, діни тұрғыдағы сенім секілді мәселелер ақылды аса қатты талап етеді.

Әбу Мансур Матурудидің айтуынша адам барлық нәрсені танып біліп, оған сену үшін міндетті түрде ақли дәлелдер болуы шарт емес деп түсіндіреді. Мәселен, сенімге байланысты діни тақырыптарда ардақты Мұхаммед с.а.у. пайғамбарды пайғамбар деп тану, оның пайғамбарлық мұғжизалары секілді мәселелер нас түрінде жетіп оған ақыл жүгіртпестен иман келтірсе жеткілікті. Себебі, нас болып жеткен хадистердің өзі дәлел ретінде жарайды.

Әбу Хасан Аш'ари өз кезегінде толық мү'мин болу үшін барлық нәрсені танып біліп оған иман келтіру үшін ақли дәлелдердің болуы шарт деп ұғындырады. Алайда, адам оларды жүрекпен сезінсе жеткілікті болады тілмен жариялау міндет емес.

Имам Нәсәфи Кімде кім ақылды жоққа шығаратын болса ол білім алуды жоққа шығарғанмен тең, деген ұстанымды алға тартады. Сондай-ақ, ондай адамның көзқарасысофистердің «السوفسطایيية» ұстанымына пара-пар болады. Грек тілінде «соф» сөзі «білім», «даналық» дегенді білдірсе, «иста» сөзі «бұрмаланған», «адасқан» деген ұғымды білдіреді [6].

Софистер әлдебір көзге көрінетін нәрсенің ішкі не сыртқы болмысы болмайды деп тұжырымдайды. Мәселен, оттың ыстығын, қардың салқындығын, жер мен көктің болмысын

мойындамайды. Олар көзге көрінгенімен фантазия ғана деп пайымдайды. Осылайша олар жаратылысты жаратқан тылсым күш яғни, Аллаһтың барлығын және қиямет күнінің болатынын жоққа шығарады.

Сонымен қатар отқа табынатын мәжусилердің көзқарасы бойынша олар әлемнің жаратылысын, қоршаған ортамен ондағы барлық құбылыстарды жаратқан құдірет иесі бар деп сенеді. Алайда, сол құдірет иесі жақсылықтар мен бірге жамандықтарды қатар жаратпаған. Егер онда белгілі бір Жаратушы болса ол адам баласына тек жақсылық жарату керек еді деп тұжырымдайды. Имам Нәсәфи олардың мұндай көзқараста болуының басты себебі пайымдау мен тұжырымдау кезінде ақылды пайдаланбағандығын алға тартады. Себебі, ақылды іске қосатын болса онда жақсылық пен қатар жамандықтың жүруі біздер үшін жалғандағы сынақ әрі бір даналықтың барлығын ұғар еді. Сондықтан ақылмен пайымдау арқылы адамзат қоршаған ортаны жақын танып, теңіздей ілімнің тұңғығына сүңгиді.

Сондай-ақ, мәжустердің айтуынша жақсылық пен жамандықты жаратушы екі құдірет иесі бар болса онда міндетті түрде қоғамда хаус болар еді. Ондай ортада адамдар бір біріне дұшпандық танытып, жақсылық мен жамандықты ажыратудан қалады. Екі құдірет иесінің жаратылысы тұрғысынан көптеген шиеленістер орын алған болар еді.

Қорытынды

Сайып келер болсақ, ақылдың адам өмірінде алар орны ерекше. Аллаһ Тағала адамға ақыл беріп ерекшеленгеннен кейін оны тиісті жолдармен іске қосып отыруымыз керек. Ақыл туралы ұлы Абай 17-ші қарасөзінде: *«Ақыл айтыпты: Дүниеге не ақыретке не пайдалы болса, не залалды болса білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, менімен кім таласады осы?»* деген екен.

Сондықтан адамзат үшін ақылсыз асып алар тауы жоқ, өрлейтін биік жотасы жоқ. Кез келген елдің өркендеуі ғылым мен білімге негіз-деледі. Ал, ол екеуі ақылдың жұмыс істеуімен ғана келетіні ақиқат.

Жалпы, Имам Нәсәфи өз еңбектерінде сенім, ақыл мәселесінде өте ауқымды талдаулар жасаған. Олардың бастысы «Табсиратуладилла» кітабында баяндалған. Менің байқауымша, Имам-ның жазудағы басты ерекшелігі ретінде оның объективті ұстанымын атап өтуге болады. Оның Ислам дініндегі сенім мәселесінде жан-жақты талдаулар жасау барысында сенімінен жаңылғандарды мысал ретінде келтіргенімен оларды сөкпестендүрыс көзқараста болғаны байқалады. Себебі, кейбір заманауи ғалымдар өзгенің шалыс басқан қателіктерін барынша беттеріне басудан тайынбайды. Бұл өз кезегінде мұсылманның этикасына қарама-қарсы құбылыс.

Сонымен қатар Имамкез-келген тақырып талқылауда көптеген ғалымдардың атап айтар болсақ Әбу Мансур Матуруди, Әбу Ханифа, әл-Аузағи, Әбу Ханифа секілді тұлғалардың көзқарастарына жүгініп, өзінің ұстанымын жан-жақты қуаттап отырған.

Бұған қоса Имам өз туындысында ақылға аса қатты мән бергені айқын байқалады. Оның ойынша ақылсыз қабылданған әрбір мәлімет нақты дәлелді әрі сенімді бола алмайды. Әрине, Аллаһтың жасырып қойған ілімдерінен басқа.

Сондай-ақ, ол кез-келген мәселеде ақылды тар күйінде емес кең, ауқымды пайдалануға шақырады. Мәселен, әлемнің жаратылысы мен қоғамның, табиғаттың құрылысын белгілі бір деректерден бөлек оларға жеке ой жүгірту керектігін алға тартады. Бұның өзі адамды

білімге құштар ететін бір тәсіл болса керек. Сонымен қатар Имамның «Semantics» семантикалық методын айрықша атап кетуге болады. Ол әрбір мәселенің төңірегін талдау үшін жан-жақты ізденеді. Ең алдымен сол мәселенің атауын талқылаудан бастайды. Яғни, Имам ізденісінде тілдік методологияға аса көңіл бөлегінін айтқым келеді. Бұл өз кезегінде «Табсиратуладилла» атты еңбегінің мазмұнында байқалады. Бұған қоса Имам Аллаһ Тағаланың сипатын баяндау кезінде логикаға көп сүйенеді. Жаратушының әр есім сипаттарын жеке қарастырып оның мағынасын ашу үшін ақли дәлелдерді тілге тиек етіп отырады.

Осындай Имамның туындысындағы ерекше методтар өз кезегінде әрбір оқырманның кеудесіне ой салатыны әрі елеусіз қалдырмайтын дүние екендігі ақиқат.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Махмуд ибн Насафи, «Мадарик танзил уа хақайқ тәуил». –Бейрут: Калам Тайб, 1998.
2. Ахмет Сабуни, «Мабахис фил ьулумәл-Қуран», -Бейрут: 35-ші баспа, 1998. –77 б.
3. Табсиратуладиллалы Насафи, Әбу Му’инан-Насафи, 202 б.
4. Шархан-Нәсәфия фи ақида тал-исламия, Абдул Малик Абду Рахманас-Сағди, 148 б.
5. Шархақайдан-Нәсәфия, Имам ат-Тафтазани, 36 б.
6. Жалалад-дин А., Муътаракул ақран фи иъжазул Қуран. – Бейрут: Китабал ылымия баспасы, 1991. 122 б.
7. Мұхаммед Х.З. Тәфсир уал муфассирун. – Каир, Уаъба баспасы, 1989. – 212 б.

REFERENCES

1. Maxmwd ibn Nasafi, «Madarik tanzil wa haqaiq tawil», «Kalam Tayb» baspası, Beyrwt, 1998 , 132 b.
2. Axmet Sabwni, «Mabaxis fi lwlwmal-Qwran». – Beyrwt, 35-si baspa 1998. –77 b.
3. Tabsiratwl adilla li Nasafi, Abw Maw’in an-Nasafi, 202 b.
4. Sarxan-Nasafiya fi aqidatal-islamiya, Abdwl Malik Abdw Raxmanas-Sağdi, 148 b.
5. Sarx aqaidan-Nasafiya, Imam at-Taftazanı, 36 b.6.
6. Zhalalad-din A., Mutarakul-aqran fi izhazul Quran. – Beyrut: Kitab al ilmiya baspasy, 1991. 122 b. [Miracles in the science of the Koran, Beirut, Libya 1998, Kitab al ilmiya].
7. Muhammed H.Z. Tafseer ual mufasssirun. – Kair: Uaъba baspasy, 1989. – 212 b.[Interpretation and Interpreters, Cairo 1989,Wahba]

ӘОЖ 327

FTAMP 11.25.91

Қ.С.ЫДЫРЫС¹, М.Е.МУНАСИПОВА²

¹PhD, Ахмет Ясауи университетінің доцент м.а. *e-mail:munasipova62@mail.ru*

²э.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің доцент м.а.
(Түркістан, Қазақстан)

ҚЫТАЙДЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙМЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІШТЕСТІК

Осы зерттеуде Қытай Халық Республикасының энергетикалық стратегиясындағы Ресейдің маңыздылығы қарастырылған. Мақала Қытай мен Ресей арасындағы қолданыстағы және жоспарланған энергетикалық жобалар бойынша деректерді қамтиды. Сондай-ақ, мақалада Қытай ресейлік мұнай және газ энергия ресурстарын тұтытуда қаншалықты тәуелді екені зерттеліп, Таяу Шығыс елдерімен салыстырылған. Сонымен қатар мақалада, Қытайдың энергетикалық саясатындағы өзгерістер талқыланды. Өз кезегінде, бұл факт Ресей-Қытай қарым-қатынастарының екіжақты және көпжақты аспектілерін талдауға көмектеседі және Қытайдың энергетикалық стратегиясында Ресейдің орнын айқындайды.

Кілт сөздері: энергетикалық стратегия, сыртқы саясат, Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, мұнай және газ секторы.

К.С.Ыдырыс, М.Е.Мунасипова Энергетическая политика Китая и стратегическое партнерство с Россией

В данной статье рассматривается значение России в энергетической стратегии Китайской Народной Республики. В статье представлены данные о существующих и планируемых энергетических проектах между Китаем и Россией. В статье также рассматривается, насколько сильно зависимость Китая от потребления энергетических ресурсов России по сравнению с экспортерами из стран Ближнего Востока. Вместе с тем, в статье также рассмотрены изменения во внешней и энергетической политике Китая. В свою очередь это обстоятельство поможет нам проанализировать двусторонние и многосторонние аспекты российско-китайских отношений и определить место России в энергетической политике Китая.

Ключевые слова: энергетическая стратегия, внешняя политика, Китайская Народная Республика, Российская Федерация, нефтегазовый сектор.

K.S.Ydyrys, M.E.Munassipova China's Energy Policy and Strategic Partnership with Russia

This article examines the importance of Russia in the energy strategy of the People's Republic of China. The article presents data on existing and planned energy projects between China and Russia. The article also examines how much China's dependence on Russia's energy resources consumption is compared with exporters from the Middle East. At the same time, the article also examines changes in China's foreign and energy policy. In turn, this circumstance will help us to analyze the bilateral and multilateral aspects of Russian-Chinese relations and determine the place of Russia in China's energy policy.

Keywords: energy strategy, foreign policy, People's Republic of China, Russian Federation, oil and gas sector

1990 жж. орта тұсына дейін Қытай Халық Республикасы (ҚХР) басшылығын елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі оншалықты алаңдатпады. Себебі, ҚХР-дың мұнай өнеркәсібі өз алдына оқшауланған сала болғандықтан, отандық мұнай саласы халықаралық энергетика нарығындағы өзгерістерден еш әсерленбейтін және мұнай бағасының ауытқуы да ел өнеркәсібінің дамуына әсер етпейтін. Алайда, 1993 жылы Қытайдың мұнай өнімдерін импорттаушы елге айналуымен бірге бұл жағдай күрт өзгеріп, 1997 жылдан соң Қытайдың сырттан шикі мұнай импорттау көлемі едәуір ұлғайып, энергетикалық қауіпсіздік мәселесі туындай бастады. Ол кезде тек қана энергетика секторын қайта құру қажеттілігі сезілді, «энергетикалық қауіпсіздік» ұғымы әлі толықтай қолданысқа енгізілмеді [1, 32-б.].

ҚХР-дың энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған бірнеше әдіс-тәсілдер болғанымен, оның ішінде екі маңызды әдіске жүгінген жөн. Оның біріншісі – АҚШ-тың энергетикалық стратегиясы. Бұл әдіс бойынша ірі мұнай өндірушілермен диалогты күшейтіп, құбырлар желісін салу және теңіз арқылы тасымалдаудағы тәуекелді азайту мақсатында Ресеймен және Қазақстанмен қарым-қатынасты дамыту; Қытайдың ұлттық компанияларына шет елдерде мұнай өндіру үшін қолайлы жағдай жасау және инвестициялық қолдау көрсету, елдің сыртқы саясатындағы энергетика саласының маңызын арттыру болып табылады. Ал, екінші әдіс бойынша ҚХР басшылығы ішкі нарықтың халықаралық мұнай бағасындағы ауытқулардан мейлінше аз әсерленуін қамтамасыз ету, мұнай өңдеу көлемі мен сапасын арттыру және мұнай импортын әртараптандыру мақсатында елдің мұнай қорын ұлғайтуға ден қоюы қажет. Нәтижеде, жоғарыдағы мақсат-мүдделер «10-шы бес жылдық жоспарға» (2001-2005) енгізілді [2, 142 б.].

2001 жылдың қаңтар айында Қытай даму және зерттеу орталығының ұйымдастыруымен өткен семинарда Бүкілқытайлық халықтық саяси кеңесі төрағасының орынбасары, Мемлекеттік жоспарлау ұйымының бұрынғы төрағасы Чен Синьхуа Қытай компанияларының шетелдегі мұнай өндіру көлемін ұлғайтуға бағытталған стратегияны бекітті. Осылайша, Қытай компаниялары мен кәсіпорындарының шетелдердің мұнай саласына қосымша инвестиция құюына рұқсат берілді. Чен Синьхуа «шетелге шығудың» жеті баптық жоспарын ұсынып, Қытай компанияларын мұнай және газ өңдеумен қоса барлау саласында да шетелдік серіктестермен ортақ кәсіпорын құруға шақырды. Сондай-ақ, ҚХР-дың әлемдік мұнай саласына кеш кірсе де, АҚШ-пен бақталасуға қауқары жететінін, ол үшін ҚХР басшылығының табандылық танытып, «жеті рет өлшеп, бір рет кесу» саясатын ұстану керектігін алға тартып, Таяу Шығыс, Орта Азия, Солтүстік Африка және Ресей нарығына енуді басты міндет етіп қойды.

ҚХР нарығы үшін Ресейдің табиғи ресурстарына қол жеткізу басым бағыттағы міндеттердің бірінен саналды. Осыған орай ҚХР мен Ресей арасында екі елді байланыстыратын мұнай құбырларының желісін салу бойынша қызу келіссөздер жүргізілді. Ресей Федерациясының Президенті Б.Н.Ельцин 1994 жылы алғаш рет бастама көтеріп, екіжақты сауда-экономикалық байланыстарды нығайту мақсатында Ангарскіде құбырлар желісін салуды ұсынды. 1996 жылы ұзаққа созылған келіссөздерден кейін Пекин мен Мәскеу Шығыс Сібірден Дацинге дейін созылған мұнай құбырларының желісін де қамтитын Энергетика саласындағы ынтымақтастықты нығайту туралы келісімге қол қойды.

1990 жж. соңы мен 2000 жж. басында мұнай импорты Таяу Шығыстан Азияға қарай ығысты. Қытайда энергия тұтыну көлемі күрт өсіп, ел басшылығы мұнай импортын

әртараптандыру және ұлттық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Ресеймен ынтымақтастықты кеңейтуге ұмтыла бастады [3].

11 қыркүйектегі жантүршігерлік оқиғадан кейін АҚШ-тың Ауғанстанды басып алуы және Вашингтонның Орта Азияға бағытталған саяси жоспарын осы аймақтағы стратегиялық һәм экономикалық беделі мен күш-қуатын нығайту мақсатында қайта қарауға талпынуы Пекиннің Орта Азия ынтымақтастығын күшейтуге деген ұмтылысына қауіп төндірді. Осы орайда, көптеген мамандар АҚШ-тың ұзақ уақыттан бері Орта Азиядағы мол энергия қорларына көз тіккенін және терроризмге қарсы күресті сылтаурата отырып, осы аймаққа бойлай енуді көздегенін алға тартты.

Сондықтан, Қытай тарапы Ресеймен Ангарсктен (Шығыс Сібір) Дацинге қарай бағытталатын құбырлар желісін салуға елеулі қызығушылық білдірді. Қытай мен Ресейдің мұнай компаниялары Дацинге 2005 жылға дейін күніне 400 мың баррель және 2010 жылға дейін күніне 600 мың баррель мұнай тасымалдауға мүмкіндік беретін осы құбырдың салынуына қажетті техникалық-экономикалық сараптаманы жүргізді. 2002 жылдың соңына таяу Қытай тарапы аталмыш құбырды салу туралы келісім-шарттың мәтінін әзірлеуге кірісіп, оған 2002 жылдың желтоқсан айында ҚХР Бас хатшысы Цзянь Цземин мен Ресей Федерациясының Президенті В.В.Путин қол қою тиіс болатын. Алайда, екі ел басшыларының кездесуі барысында бұл келісімге қол қойылмады. Өйткені, сол жылы Шығыс Сібірден Ресейдің Тынық мұхиты жағалауына дейін жететін құбырды салу және оған қаржылық қолдау көрсету туралы Жапониядан ұсыныс келіп түскен болатын. Осының нәтижесінде 2003 жылы Ресей мен Қытай арасындағы келіссөздер тоқтатылды [4, 81 б.].

2011 жылға дейін ҚХР-да мұнай тұтыну көлемі ұдайы артып отырды. Әсіресе, соңғы жылдары қарыштап дамып келе жатқан ҚХР экономикасындағы мұнайға деген ішкі сұранысты қанағаттандыру үшін шикі мұнай импортына қажеттілік туындады. Сол жылы ҚХР мұнай импорттаушы елдер тізімінде әлемде екінші орынға шықты [5]. ҚХР мен Ресейдің бір-біріне шекаралас орналасуына байланысты осы саладағы ынтымақтастықты нығайтудың екі ел үшін де пайдалы екені анық. Сол себепті, 1994 жылдан бастау алған Ресейден Қытайға мұнай құбырларының желісін тарту жөніндегі келіссөздер он жылдан астам уақыттан бері жүргізіліп келеді.

Осындай құбырлар желісін салу және тікелей тарту туралы пікірді 2001 жылы «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский ұсынған болатын. Ол желі «Шығыс Сібір – Тынық мұхит» деп аталған-ды. Осы жоба аясында Ресейдің Ангарск қаласынан Қытайдың солтүстігіндегі Дацин қаласына дейін мұнай құбырын тарту қарастырылды. Бұл Қытайға мұнай экспорттайтын ең ірі құбырға айналуы тиіс болды. 1999 жылдың желтоқсан айынан «ЮКОС» компаниясының басшысы М.Ходорковский мен Қытай Ұлттық мұнай компаниясының өкілі арасында Ангарск-Дацин мұнай құбырын салу мәселесі бойынша қызу келіссөздер жүргізіле бастады. Осы келіссөздердің нәтижесінде 2001 жылы шілде айында Ресей Премьер-министрі М.Касьянов пен ҚХР төрағасы Цзянь Цземин арасында «Ресей-Қытай мұнай құбырының техникалық-экономикалық негіздерін дайындау туралы» келісімге қол қойылды. Тіпті, келісімге қол қою кезінде тараптар оның барлық баптары бойынша, әсіресе импортталатын мұнай көлемі мен бағасы, мұнай құбырының құрылысына қажетті кепілдіктер жөнінде де өзара келісімге келді. Әйтсе де, құрылысты бастау қиынға соқты. Себебі, бір жылдан кейін-ақ Ресейдің «Транснефть» компаниясы Ангарсктен Находка қаласына дейін балама құбырды салуға ұсыныс жасап, бұл жобаға Жапония мемлекеті мен Жапония Премьер-министрі Дзюньитиро Коидзуми зор қызығушылық танытып, бұл жобаны қаржыландыруға ниетті екендіктерін білдірді. Осыған орай, «жапон» және «қытай» жобаларын біріктіру мәселесі бойынша ұзын-сонар келіссөздер басталып, «Шығыс Сібір - Тынық мұхит» атты жобаны жүзеге асыруға шешім қабылданды. Жаңа мұнай құбыры

Ангарск қаласынан бастау алып, Находка қаласына дейін ұласатын болды және осы желінің бойынан Қытайдың Дацин қаласына қарай бір тармақ жүргізу ұйғарылды. Алайда, сол кездегі құрылыс жобасы Қоршаған ортаны қорғау комиссиясының оң қорытындысынан өтпей, жобаны іске асыру кейінге шегерілді.

Негізгі мәселелерді шешу жөнінде бірқатар жұмыстар атқарылып, аталмыш жоба қайта қарастырылғаннан соң 2004 жылы мұнай құбырының құрылысын жүргізу туралы шешім қабылданды. Ресей тарапынан жобаны «Роснефть» компаниясы басқарды. Жаңа мұнай құбыры Иркутск облысының Тайшет қаласынан Приморьеінің Козьмино айлағына дейін салынады деп ұйғарылды. Сондай-ақ, мұнай құбырының бір тармағын Қытайдың Дацин қаласында салу да жоспарланды. 2004 жылдың қазан айында ҚХР Төрағасы Вэнь Цзябао Мәскеуге арнайы іс-сапары барысында РФ Премьер-министрі М.Фрадковпен кездесіп, екі елдің үкімет басшылары Дацин қаласында «Шығыс Сібір – Тынық мұхиты» құбырының құрылысын жүргізумен қоса, Қытайға тасымалданатын мұнай көлемін 2005 жылы 10 миллион тоннаға, ал 2006 жылы 15 миллион тоннаға дейін жеткізу жөнінде уағдаласты. 2004 жылы жасалған келісімге сәйкес 2006 жылы наурыз айында аталмыш мұнай құбырының Қытайға бағытталған тармағын салу жұмыстары басталды. Бұл жобаның бір бөлігі Қытай Ұлттық мұнай компаниясы тарапынан қаржыландырылса, бұған қосымша Ресейдің «Транснефть» компаниясы да 400 миллион АҚШ доллары көлемінде субсидия бөлуге ниет білдірді.

Ресейден тікелей мұнай тасымалын қамтамасыз ету мақсатында ҚХР Үкіметі аталмыш жобалардан бөлек, энергетикалық ынтымақтастықты кеңейтудің өзге де жолдарын қарастыра бастады. Атап айтқанда, 2006 жылы тамыз айында ҚХР Сахалинде көмірсутек шикізатын шығаратын «Сахалин-3» жобасына қатысу үшін өзінің «Кантан-3» атты бұрғылау алаңын (платформасын) ұсынды. Осы жоба аясында тасымалданатын мұнай көлемі 8000 миллион тоннаны, ал табиғи газ көлемі 900 млрд м³-ті құрайтын болды.

2006 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» мемлекеттік мұнай компаниясы мен Қытай Ұлттық мұнай компаниясы Шығыс Сібір аймағындағы қазба байлықтарды игеру және өңдеу мақсатында серіктестік негізінде «Восток-Энергия» компаниясын құру жөніндегі хаттамаға қой қойды. Қытай тарапы РФ Үкіметі өз қазба байлықтарын игеруге және мұнай өнімдерімен тұрақты қамтамасыз етуге кепілдік берген жағдайда осы жобаның даму кезеңін қаржыландыруға келісім берді. Компанияның жарғылық капиталы 10 миллион АҚШ доллары көлемінде болады деп бекітілді және оның акцияларының 51%-ын «Роснефтьтің», қалған 49%-ын Қытай компаниясының бақылауына беруге шешім қабылданды. Бұған қоса, жаңа компанияға Ресейде барлау жұмыстарын жүргізуге, кен орындарын жетілдіруге және жерасты қазба байлықтарын игеруге лицензия беру мүмкіндіктері қарастырылды. Екі елдің де аталмыш жобадан өзіндік мақсат-мүддені көздегені анық. Мәселен, Қытай көмірсутек шикізатының сатып алушысы ретінде отандық өнеркәсібін одан әрі өркендетуге және өндіріс көлемін ұдайы арттыруға қажетті мүмкіндікті қарастырса, «Роснефть» компаниясы (РФ Үкіметі) Қытайға мұнай және мұнай өнімдерін тасымалдағаны үшін бұның қарымына Қытай компаниясы Шығыс Сібірдегі барлау жұмыстарын қаржыландырады деп күтті.

2007 жылы ҚХР мен РФ арасында көптеген салаларда екіжақты байланыстар күшейіп, наурыз айында ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао Ресейдегі Қытай жылын атап өту шараларына қатысу үшін Мәскеуге ат басын тіреді. Онымен бірге Қытайдың энергетика саласындағы ең ірі үш кәсіпорнның (Sinopet, Қытай Ұлттық мұнай компаниясы және Қытай Ұлттық оффшорлық мұнай корпорациясы) бас директорлары да келді. РФ мен ҚХР басшылары энергетика саласындағы көптеген жобаларды бірлесіп атқару жөнінде ортақ меморандум қабылдап, жалпы құны 4,3 миллиард АҚШ долларын құрайтын бірқатар келісімдер мен шарттарға қол қойды. 2007 жылдың қазан айында ҚХР Премьер-министрі Вэнь Цзябао

Ресейдегі Қытай жылының салтанатты жабылу рәсіміне қатысу үшін Мәскеуге келген кезде энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған 10-нан астам келісім түзіп, оларға екі елдің үкімет басшылары қол қойды.

2008 жылы Д.Медведев РФ Президенті болып сайланды. Билікте ешқандай түбегейлі өзгеріс орын алмай, В.В.Путин Премьер-министр лауазымына тағайындалды. Әлбетте, мұндай жағдайда Қытай билігі жаңа президенттің қандай саясат ұстанатынынан бейхабар болғандықтан, екі ел арасындағы қарым-қатынастың бұдан былайғы жайына алаңдай бастады. Алайда, Ресейдің жаңа көшбасшысы Тәуелсіз мемлекеттер достастығына мүше-елдердің тысындағы ең алғашқы шетелге іс-сапарын Қытайдан бастауы бұл уайым мен күдікті сейілтеді. Д.Медведевтің 2008 жылдың мамыр айының 23-24 күндері аралығында Қытайға жасаған іс-сапары барысында маңызды халықаралық мәселелердегі екі елдің ортақ мақсат-мүддесін көксейтін ортақ меморандум (декларация) қабылданады [6]. Бұл құжатта көп полності әлемдік жүйені құруға екі елдің де тәуелді екені баяндалады. Д.Медведев пен Ху Цзиньтао В.Путиннің басшылығы кезінде басталған дәстүрді одан әрі жалғастыра отырып, маңызды халықаралық және екіжақты мәселелер бойынша пікір алмасу мақсатында тұрақты түрде (жылына бірнеше рет) кездесулер өткізеді. Көп ұзамай 2008-2009 жж. екі елдің көшбасшылары арасындағы байланыс нығайып, Ху Цзиньтаоның 2009 жылдың маусым айындағы Ресейге жасаған ресми іс-сапары мен G8 [7, 62 б.], ОПЕК, Шанхай ынтымақтастық ұйымы сынды белді халықаралық ұйымдарға мүше-елдердің басшылары бас қосқан алқалы жиындардан бөлек 2009 жылдың маусым айында Екатеринбургте ұйымдастырылған BRICS саммиті мен G20 жиыны барысында (үш рет) екеуара кездесу өткізеді [8].

Әлбетте, мұндай кездесулер мен басқосулар екіжақты ынтымақтастықтың күшеюіне түрткі болады. «Тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы» келісімді түзу үшін «2009-2012 жж. арналған іс-шаралар жоспары» қабылданады. Қытай мен Ресейдің энергетика саласындағы ықпалдастығы премьер-министр орынбасарларының деңгейінде де жүзеге асып, мұнай және табиғи газ салаларында жаңа ынтымақтастық келісімдерінің жасалуына ұйытқы болады [9]. Екіжақты ынтымақтастық инвестициялар мен сауда-саттық саласында да жанданып, 2009 жылдың маусым айында мемлекет басшылары инвестиция саласында Ресей-Қытай ынтымақтастық жоспарын бекітеді. Ал, сол жылы қыркүйек айында 2009-2018 жж. арналған металлургия, көлік өндірісі және құрылыс салаларында Қиыр Шығыс, Ресейдің Шығыс Сібір аймағы және Қытайдың солтүстік-шығыс өңірі арасында ынтымақтастық орнату бағдарламасы қабылданады [10].

2009 жылы Ресей мен Қытай арасында Ресейдің мұнай-газ саласына бағытталған қытайлық инвестицияларды болашақта өндірілетін мұнай және газ өнімдерінің есебінен қайтару туралы келісім жасалады. Осы келісімге сәйкес Қытай тарапы Ресейге жалпы сомасы 25 миллиард АҚШ долларын құрайтын ұзақ мерзімді несиені беруге, оның ішінде 15 миллиард АҚШ долларын Ресейдің «Роснефть» мұнай компаниясына және 10 миллиард АҚШ долларын «Транснефть» мұнай тасымалдау компаниясына бөлуге, ал Ресей тарапы 2011-2030 жж. аралығында жылына 15 миллион тоннадан барлығы 300 миллион тонна мұнайды жеткізіп беру арқылы несиені қайтаруға, сондай-ақ Шығыс Сібір-Тынық мұхиты мұнай құбырының құрылысы аяқталғаннан кейін мұнай жеткізу көлемін біртіндеп ұлғайтуға өзара уағдаласады. 2009 жылы «Энерджи инвестмент» орыс-қытай корпорациясының 51%-ын Ресейдің «Сунтарнефтегаз» мұнай компаниясының сатып алуы энергетика саласындағы Ресей-Қытай ынтымақтастығының аса маңызды жетістіктерінің біріне баланады [11].

2010 жылдың қыркүйек айында РФ Президенті Д.Медведев Қытайға ресми іс-сапармен барады. Аталмыш іс-сапардың басты мақсаты энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайту және құрылысы тәмамдалған жаңа мұнай құбырын ашу болып

табылады. Қытай ұлттық мұнай компаниясы мен Ресейдің «Транснефть» компаниясының өкілдері арасында өткен бейнеконференция кезінде көптен күткен айтулы жобаның аяқталғаны жарияланады. Мұнай құбырының іске қосылуы энергетика саласындағы Қытай-Ресей қарым-қатынастарының жаңа белесі деп бағаланады.

2013 жылы Қытай Ресейден жалпы құны 19 миллиард АҚШ долларына тең барлығы 24 миллион тонна мұнай импорттайды. 2013 жылдың қазан айында Ресейдің «Роснефть» компаниясы мен Қытайдың «Sinorek» компаниясы 2014 жылдан бастап 10 жыл ішінде 100 миллион тонна мұнай импорттау туралы келісімге қол қояды. 2009 жылы «Роснефть» пен «Sinorek» арасында түзілген алғашқы келісім-шартқа сәйкес Ресей Қытайға алдағы 25 жыл ішінде жылына 15 миллион тонна мұнай жеткізуге уағдаласады.

Кесте 1 – Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2014)

Ел атауы	Қытай импортындағы үлесі (%)
Сауд Арабиясы	16
Ангола	13
Ресей	11
Оман	10
Ирак	9
Иран	9
Венесуэла	4
Біріккен Араб Әмірліктері	4
Кувейт	3
Колумбия	3
Конго	2
Бразилия	2
Оңтүстік Судан	2
Қазақстан	2
Өзге де елдер	9

Дереккөз: EIA, 2015

Украинада орын алған оқиғалар мен Еуропа Одағының АҚШ пен Ресейге қарсы экономикалық санкциялар жариялауы Ресейдің өз экономикасын шығысқа қарай бағыттауына тың серпін берді. Соңғы екі жыл ішінде Ресейдің Қытаймен арадағы ынтымақтастығы нығайып қана қоймай, энергетика саласында да артты. Қытайдың статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, 2014 жылдың өзінде Ресейден Қытайға мұнай экспортты 36%-ға ұлғайып, 30 миллион тонна мұнай жеткізілген. Осының арқасында Ресей Қытай нарығының тұрақты мұнай жеткізушілері саналатын Сауд Арабиясы мен өзге де ОПЕК елдерінің орнын басып отыр. 2014 жылғы деректер бойынша Қытайдың шикі мұнай импортындағы Сауд Арабиясының үлесі 8%-ға, ал Венесуэланың үлесі 11%-ға азайған [12]. Бұдан ҚХР мен Ресей экономикаларының, әсіресе сауда-экономикалық байланыстарының кеңейгенін анық аңғаруға болады. Әлемдік энергетика нарығындағы ауытқуларды, Ресейдің ірі мұнай экспорттаушы елге айналғанын және Қытай нарығындағы үлесінің жыл сайын көбейіп келе жатқанын ескере келе, энергетика саласындағы Қытай-Ресей ынтымақтас-тығының екі ел үшін де маңызды нәтиже пайдалы екенін деп айтуға болады.

Кесте 2 – Қытайдың шикі мұнай импортындағы шет елдердің үлесі (2015)

№	Ел атауы	Құны (млрд АҚШ доллары)	2011 ж. бері өзгеру көрсеткіші
1	Сауд Арабиясы	20.8	-46.7%
2	Ресей	17.2	5.7%
3	Ангола	15.9	-35.9%
4	Оман	14	1.1%
5	Ирак	12.7	21.4%
6	Иран	10.7	-50.8%
7	Кувейт	5.7	-22.3%
8	Бразилия	5.3	8.6%
9	Біріккен Араб Әмірліктері	5.1	-7%
10	Венесуэла	5.1	-30.3%
11	Колумбия	3.1	92.2%
12	Судан (Оңтүстік + Солтүстік)	2.9	-69.4
13	Конго	2.3	-46.9%
14	Қазақстан	1.9	-78.7%
15	Австралия	1	-69.4%

Дереккөз: ЕІА, 2015

Жоғарыдағы кестеден 2015 жылы Ресейден Қытайға жеткізілген мұнай көлемінің едәуір артқаны байқалады. Ал, бұл өз кезегінде, Қытай нарығы үшін Сауд Арабиясы, Ресей және өзге де ОПЕК елдері арасындағы бәсекелестікті қыздырып, Таяу Шығыстан теңіз жолымен келетін мұнайға деген Қытайдың тәуелділігін азайтады [13]. Ресейден мұнай импорттаудың (Ресей мұнайы Қытай экономикасы үшін араб мұнайына қарағанда қымбатырақ) Қытай үшін аса маңызды екенін баса айта кеткен жөн. Себебі, Қытай осылайша мұнай импортын әртараптандырып, Таяу Шығыста жиі-жиі орын алуы ықтимал шиеленістерден туындайтын тәуекелдердің алдын алу мүмкіндігіне ие болады [14].

РФ мен ҚХР арасында ортақ ерекшеліктердің бар болғанына және қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде екіжақты байланыстардың тереңдей түскеніне қарамастан, әлі де болса ашық бақталастық пен қарама-қайшы мүдделердің бар екені көзге батады. Мәселен, РФ мен ҚХР-дың шекаралас жатқан аудандарында ҚХР халқының басымдығы және мұның Ресей үшін аса үлкен қауіп тудыруы мүмкін екені анық байқалады. Дәлірек айтқанда, РФ-ҚХР шекарасының Ресей тарапында 7 миллионға жуық халық өмір сүрсе, Қытай тарапындағы халық саны 100 миллионға жетіп жығылады. Бұған тағы Қытайдан Ресейге жұмыс істеу үшін келіп, Ресей аумағына қоныстанған қытайлықтарды қосқанда қауіптің қаншалықты ауыр екенін сезіну қиынға соқпасы анық. Болжамды статистикалық мәліметтерге қарағанда бүгінде 300 мыңнан астам Қытай азаматы Ресейге жұмыс істеу үшін қоныс аударған. Ресейдің бұқаралық ақпарат құралдарында Қытайдың саналы саясаты арқылы Ресейдің Тынық мұхит жағалауындағы аймақтарын кері қайтарып алуды көздейтіні және сол үшін өз азаматтарына орыстармен отбасы құруға ыәм іскерлік қарым-қатынас орнатуға демеу беріп, қолдау көрсететіні жиі-жиі айтылуда.

Десек те, жаһандық күш-қуатынан бас тартқысы келмей отырған РФ қазіргі таңда және орта мерзімде Қытаймен достық ыәм әріптестік байланыс орнатуға тырысып бағуда. Әсіресе, В.В.Путиннің 2000 жылы билік басына келуімен бірге Ресейдің бар мүмкіншіліктерін

пайдаланып, аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға ұмтылып жатқанын аңғаруға болады. Ресейдің әскери базалары мен жақын маңдағы елдерге әскери технологиялар сату арқылы әскери салада басымдық орнатуды көздеуі, атом станциялары мен мұнай-газ құбырларының желісі арқылы энергетика саласында үстемдікке қол жеткізуге ұмтылуы, маңайдағы елдермен өзара сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға ден қоюы және экономикаларының бірін-бірі толықтыруы өзге бақталастарына қарағанда ресми Мәскеудің аймақтағы ықпалы мен белсенділігінің күшеюін қамтамасыз етпек. Әлбетте, бұл жағдай ұзақ мерзімде РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасына кері әсерін тигізіп, Қытай билігінің бұның алдын алуға бағытталған сыртқы саясат ұстануға бет бұруына әкеп соқтыруы мүмкін. Ендеше, Ресейдің де, Қытайдың да өз мүдделерін ескере отырып, Орта Азия мемлекеттерінің қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруы үшін көзқарастары мен құралдарын ұдайы үйлестіріп отыруы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Jiznin S.Z. *Osnovy energeticheskoi diplomatii*. – Moskva:MGIMO, 2013.- s. 32.
2. Kalitskii J.H. *Energetika i bezopasnost*. –Vashington, 2005. - s. 142
3. Simonina N.A. *Neft v mirovoi politike*. Moskva: Mejdýnarodnye protsessy, 2005, <http://www.intertrends.ru/nineth/001.htm>, (data obraeniia: 20.10.2017).
4. Mironov N.B. *Mejdýnarodnaia energeticheskaiia bezopasnost*, Moskva,2003.- s. 81.
5. Jiznin S. *Rossiiskaia energeticheskaiia diplomatia i mejdýnarodnaia energeticheskaiia bezopasnost (geopolitika i ekonomika)*, // *Vestnik Rossiiskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta im. I. Kanta*. 2010 (1).- s. 24
6. Makarov A.A., Laverov N.P. *Predlojennia po ýtochneniú energeticheskoi strategii Rossii, Problemy natsionalnoi bezopasnosti*. Moskva.-2008. - s. 259 - 270 .
7. Moran D., Russell J. *Energy Security and Global Politics. The militarization of resource management*. Routledge, 2009. – p. 62.
8. Fergýson Ch. *Strategicheskoe ispolzovanie miagkoi sily: normativnye napravleniia kitaisko-rossiiskogo «strategicheskogo partnerstva»*. *Jýrnal strategicheskikh issledovanií*.-2012, 35(2), s. 197-199.
9. Voinakov V. *Rossiisko-kitaiskie otnosheniia: osnovnye napravleniia sotrudnichestva v XXI veke*, *Tsentr strategicheskikh otsenok i prognozov*, URL: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/416/rossijsko-kitajskie-otnosheniya-osnovnye-napravleniya-sotrudnichestva-v-xxi-veke-6190>, 21.03.2015, (data obraeniia: 15.10.2017).
10. MiroslavMareš and Martin Laryš, “Oil and natural gas in Russia’s astern energy strategy: Dream or reality?” *Energy Policy* 50 (2012), pp. 436-448;
11. A.Gabuyev, A “soft alliance”? *Russia-China relations after the Ukraine Crisis*, *European Council on Foreign Relations*, pp. 4-5.
- 12.J.P., Cabestan, *The Shangai Cooperation Organization, Central Asia, and the Great Powers, an Introduction: One Bad, Different Dreams?*, *Asian Survey*, 53(3), 2013, pp. 423-435.
13. T. Tang, *China’s natural gas imports and prospects*, Durham: Duke University, 2014, pp. 36-38.
14. James Henderson & Tatiana Mitrova, “Energy Relations between Russia and China: Playing Chess with the Dragon”, *Oxford Institute for Energy Studies*, August 2016, pp. 35-37.

А.А.АМИРБЕК¹, Ө.ҚАНАЙ²

¹PhD, доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті, (Түркістан, Қазақстан) *e-mail*: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²Ахмет Ясауи университеті, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

**ҚАШҚАР АРНАЙЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҒЫНДАҒЫ
СОҢҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР**

Қытай билігі көп жылдан бері «Шыңжаң Ұйғыр автономиялық районуна» (ШҰАР) қатысты экономикалық саясатында Үрімшіні негіз етіп, Солтүстік Шыңжаңға көбірек басымдылық беріп келген болатын. Осыдан туындаған Оңтүстік және Солтүстік Шыңжаң арасындағы экономикалық теңсіздіктің жылдар бойы жалпы ШҰАР экономикасының дамуын тежеп келгенін болжауға болады. Алайда 2009 жылдан бастап Қытайдың ШҰАР-на қатысты саясатында өзгерістер туындап, өлкенің әлеуметтік-экономикалық ахуалына баса назар аударылды. Осы бағытта 2010 жылы Қытайдың мемлекеттік кеңесінің шешімімен Қашқар арнайы экономикалық аймағы құрылып, өңірдегі ірі экономикалық, сауда-логистикалық, қаржылық және халықаралық экономикалық-техникалық ынтымақтастық орталығы ретінде дамыту көзделген болатын. 2016 жылдың соңына дейін Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылыстық қазу жұмыстары мен инфрақұрылымдары үшін жалпы 16 млрд юань қаржы бөлінді. Қытай үкіметі, Қашқар төңірегіндегі көлік жолдары мен автомагистралдарды дамытумен қатар, Қашқардан Пәкістанның Гуадар портына жалғасатын тасжол және теміржол жобаларын, сондай-ақ, Қашқарды Орталық Азияға жалғайтын Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан теміржолы жобасын ортаға қойды. Бүгінгі таңда Қашқар арнайы экономикалық аймағының дамуы тұтас Оңтүстік Шыңжаңның экономикалық дамуына түрткі болуда. Қытай үкіметі бүкіл Солтүстік Шыңжаңда Қорғастың, Оңтүстік Шыңжаңда Қашқардың географиялық тиімділігін пайдаланып, көрші мемлекеттермен экономикалық қарым-қатынастарын ұлғайтуды мақсат ұстануда. Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі мен «Бір белдеу, бір жол» стратегиясының аясында алдағы уақытта Қашқар арнайы экономикалық аймағының маңызы арта түседі деп болжауға болады.

Кілт сөздері: Қытай, ШҰАР, Қашқар, Қашқар арнайы экономикалық аймағы, экономика, Бір Белдеу Бір Жол, Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі, Орталық Азия, Таяу Шығыс.

А.А.Амирбек, О.Қанай

Последние изменения в специальной экономической зоне Кашгар

Многие годы Китай ставил Урумчи в качестве основы для экономической политики в Синьцзян-Уйгурский автономный округе (СУАО), и уделял более высокий приоритет Северному Синьцзяну. Это многолетнее неравенство между Северным и Южным Синьцзяном, все это время препятствовало экономическому развитию СУАО. Однако, начиная с 2009 года, Китай изменил свою политику по отношению к СУАО, что привело к изменению в социально-экономической ситуации в регионе. В связи с этим, в 2010 году решением Государственного совета Китая была создана «Специальная экономическая зона Кашгар» с целью развития экономики, торговли и логистики, финансового и международного экономического и технического сотрудничества. К концу 2016 года для проведения строительных работ и развития инфраструктуры в «Специальной экономической зоне Кашгар» было выделено 16 млрд юани. Китайское правительство, вместе с развитием

дорог и автомагистралей в Кашгарском регионе, развивает автомобильные и железнодорожные проекты между Кашгар и Пакистанского порта Гвадар, а также развивает проект по строительству железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан связывающую Кашгар и Центральную Азию. Сегодня развитие Специальной Экономической Зоны Кашгар имеет значительное влияние на экономическое развитие всего Южного Синьцзяна. Используя эффективную географическую расположенность Хоргоса в Северном Синьцзяне и Кашгара в Южном Синьцзяне, Китайское правительство намерено расширить экономические отношения с соседними странами. Можно сказать, что благодаря Китайско-Пакистанскому экономическому коридору и стратегии «Один пояс, один путь» в будущем важность «Специальной экономической зоны Кашгар» будет еще больше возрастать.

Ключевые слова: Китай, СУАО, Кашгар, Специальная экономическая зона Кашгар, экономика, Один пояс, один путь, Китайско-Пакистанский экономический коридор, Центральная Азия и Ближний Восток.

A.A.Amirbek, O.Qanay
The latest Changes in Kashgar Special Economic Zone

The government of China has been treating Urumqi as a basis of his economic policy in Xinjiang Uighur Autonomous Districts (XUAD) and has been given priority to North Xinjiang. The resulting inequality between South and North Xinjiang has been a reason that has been hindering the economic development of XUAD over the years. However, since 2009, China has changed its policy over XUAD and the developments in the socio-economic situation of the region has begun to emerge. In this regard, in 2010, based on the decision of the State Council of China, Kashgar Special Economic Zone was created to become the largest economic, trade and logistics, financial and international economic and technical cooperation center in the region. By the end of 2016, 16 billion yuan were allocated for building activities and for infrastructure in Kashgar Special Economic Zone. The Chinese government along with the development of roads and motorways in Kashgar region is going to develop motorway and railway projects from Kashgar to Pakistan's Gwadar port, as well as the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway that will link Kashgar with Central Asia. Today, the development of Kashgar Special Economic Zone is contributing for the economic development of the whole South Xinjiang region. The government of China using the geographical importance of Horgos in Northern Xinjiang and Kashgar in South Xinjiang going to expand economic relations with the neighboring countries. It might be expected that on the frameworks of the China-Pakistan Economic Corridor and the One Belt One Way strategy the importance of Kashgar Special Economic Zone will be increasing.

Keywords: China, XUAD, Kashgar, Kashgar Special Economic Zone, the economy, One Belt, One Road, the China-Pakistan Economic Corridor, Central Asia and the Middle East.

Кіріспе

Қашқар – Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районының (ШҰАР) батысындағы ескі тарихи қала. Көне Жібек жолының бойында орналасқан Қашқар қаласы, тарихта аймақтағы этникалық ұйғырлардың ірі сауда-саттық, діни және мәдени орталығы болатын. 1949 жылы Қытай Халық Республикасы (ҚХР) Шыңжаңда өз билігін орнатқаннан кейін, Қашқар қаласы ұйғырлар тығыз қоныстанған Қашқар аймағының саяси орталығы болды. Алайда, Қашқар аймағының саяси орталығы және ұйғырлар тығыз қоныстанған қала болғанына қарамастан, Қашқар бұрыннан жалғасқан тарихи, діни және мәдени маңызын жоғалта бастады. Сонымен қатар, Қашқар Қытайдағы ең кедей 14 өңірдің бірі болып табылады. Өйткені Қытай билігі көп жылдан бері Шыңжаңға қаратқан экономикалық саясатында Үрімшіні негіз етіп,

Солтүстік Шыңжаңға басымдылық беріп келген болатын. Сондай-ақ Такламакан шөлі мен Тәңір тауларының ортасында орналасқан Қашқардың географиялық жағдайы, көлік инфрақұрылымының дамымауы және халық тығыздығының жоғарылығы аймақтағы экономикалық және әлеуметтік мәселелерді туғызған еді.

ШҰАР Санақ комитетінің 2016 жылғы мәліметтері бойынша, жалпы 4,488,201 тұрғыны бар Қашқар аймағында 4.125.403, ал 607,051 тұрғыны бар Қашқар қаласында 514,974 ұйғыр тұрады [1]. 2014 жылғы санаққа сәйкес, Қашқар аймағында 1,0559 млн адам кедейлікте өмір сүретін болып, бұл көрсеткіш ШҰАР-ндағы тұрмысы төмен жалпы халықтың 40,6%-ына сәйкес келеді [2]. Ұзақ жылдар бойы Қашқар аймағының жан басына шаққандағы ЖІӨ ШҰАР-ның жан басына шаққандағы ЖІӨ-мен салыстырғанда төмен, керісінше жұмыссыздық деңгейі ШҰАР-ндағы орташа жұмыссыздық деңгейінен жоғары болып келді. Мысалы, 2000-2015 жылдар арасындағы әр 5 жылдағы Қашқар аймағының жан басына шаққандағы ЖІӨ мен жұмыссыздық деңгейін төменде 1-кестеден көруге болады [3, 4].

Кесте 1 – ШҰАР және Қашқар аймағының жан басына шаққандағы ЖІӨ мен жұмыссыздық деңгейі

Жылы	Қашқар аймағы		ШҰАР	
	Жан басына шаққандағы ЖІӨ (\$)	Жұмыссыздық деңгейі %	Жан басына шаққандағы ЖІӨ (\$)	Жұмыссыздық деңгейі %
2000	266.5	2.75	891	3.8
2005	486.5	3.86	1600	3.8
2010	1439.4	3.86	3690	3.2
2015	2811.5	3.31	6428	3.3

Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемінің ШҰАР сыртқы сауда көлеміндегі үлесі де төмен деңгейде. Мысалы, Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемінің ШҰАР сыртқы сауда көлеміндегі үлесі 2005 жылы 1,08%, 2010 жылы 5.22% және 2015 жылы 8%-ды құраған болатын [3, 5]. Қашқардың, жалпы алғанда Оңтүстік Шыңжаңның Солтүстік Шыңжаңмен салыстырғандағы экономикалық қиындықтары көп жылдар бойы жалғасып келеді. Мысалы, Оңтүстік Шыңжаңның бүкіл ШҰАР ЖІӨ-дегі үлесі 2010 жылы 19,2% ғана болса, 2015 жылы 27,2%-ды ғана құрады [6, 7]. Оңтүстік және Солтүстік Шыңжаң арасындағы көп жылдар бойы жалғасқан экономикалық теңсіздіктің жалпы ШҰАР-ның экономикалық дамуын тежеп келгенін айтуға болады.

Оңтүстік және Солтүстік Шыңжаңның арасындағы экономикалық теңсіздікті жою үшін Қашқарды негіз еткен бүкіл Оңтүстік Шыңжаңды дамыту жоспарлары 2004 жылдан бастап ортаға шыққан еді. Мысалы, 2004 жылы 29-30 маусым аралығында Гуанчжоуда өткізілген «Қашқар мен Орталық Азия - Оңтүстік Азия Өңірлік Экономикалық Даму Стратегиясы» атты жиналыс, сол жылы 20-21 шілде күндері Қашқарда, 22-23 тамыз күндері Ханчжоуда және 15-16 қараша аралығында Пекинде жалғасын тапқан болатын. Аталған жиналыстарда нақты шешімдер қабылданбағанымен, «Қашқар мен Орталық Азия – Оңтүстік Азия Өңірлік Экономикалық Даму Стратегиясы» аясында аймақты дамытуға байланысты ғылыми зерттеулерді жалғастыру туралы қарар қабылданды.

Қытай үкіметі Орталық Азиямен арадағы экономикалық қарым-қатынастарын жақсарту мақсатында ең алдымен Қазақстанмен болған «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығының тиімділігін пайдалануға баса мән беріп келген еді. Сонымен қатар, АҚШ бастаған Батыс елдерінің 2001 жылы Ауғанстан соғысына араласуы және

Талибанның Пәкістанға ығысуы салдарынан 2004 жылдан бастап Пәкістанның Уәзірстан аймағында қақтығыстың ұлғаюы, Қытайды да алаңдатқан болатын. Қашқар аймағы этникалық қақтығыстар мен террорлық шабуылдар көбірек болатын жерлерден бірі. Мысалы, 2008 жылғы Пекин Жазғы Олимпиадасына тек 4 күн қалғанда Қашқар қаласында болған террор шабуылы аймақтағы ең ірі лаңкестік оқиғалардың бірі болып табылады. 2009 жылы 5 шілдеде Үрімшіде туылған этникалық қақтығыс ШҰАР-ның әлеуметтік-экономикалық ахуалы үшін ғана емес, Қытайдың ШҰАР-на қаратқан саясаты үшін маңызды бетбұрыс болды деуге болады.

Өйткені 5 Шілде Оқиғасы бүкіл ШҰАР экономикасына кері әсерін тигізді. Мысалы, 2008 жылы ШҰАР-ның экономикасының өсімі 11% болса, 2009 жылы 8,1%-ға дейін төмендеді, ал сыртқы сауда көлемі 2008 жылмен салыстырғанда 37,8% азайып, 13,82771 миллиард долларды құрады [8]. Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі 2008 жылмен салыстырғанда 55,9% төмендеп, 876,05 млн доллар ғана болды [3]. Сондықтан, ресми Пекин, 2009 жылдан бастап әсіресе ШҰАР-ның қауіпсіздігі мен тұрақтылықты тұрғысынан жаңа саяси және экономикалық шаралар қабылдай басталды. Осы тұрғыдан, 2009 жылы 22-25 тамыз аралығында ҚХР президенті әрі Қытай коммунистік партиясы (ҚКП) Орталық комитетінің бас хатшысы Ху Цзиньтао ШҰАР-на қызметтік тексеру жүргізді. 2009 жылы 5 қарашада Қытайдың Мемлекеттік кеңесі, Орталық банкы, Даму және реформалар комитеті, Мемлекеттік салық комитеті және басқа да министрліктерінің лауазымды тұлғаларынан құралған 400 адамдық мемлекеттік делегациясы өңірдегі өзекті мәселелер мен олардың шешу жолдарын қарастыру, әсіресе өңірдің экономикалық дамуы үшін қажетті зерттеулер жүргізу мақсатында ШҰАР-на келді. 2010 жылы 30 наурызда Пекинде өткен ШҰАР туралы мәжілісте Қытайдың Мемлекеттік кеңесі, Пекин, Тяньцзинь, Шанхай, Гуандун, Ляонин және Шэньчжэнь қатарлы 19 дамыған өлкесі мен ірі қаласының ШҰАР-на бағытталған экономикалық және инвестициялық қолдау науқанын бастау туралы шешім қабылдады. Шешімге сәйкес, аталған 19 дамыған өлке мен ірі қала тарапынан 2011 жылдан бастап 10 млрд юань (шамамен 1,55 млрд) инвестиция салу және инвестиция көлемін 2020 жылға дейін жалғасты көбейту жоспарланды [9].

Геосаяси тұрғыдан қарағанда, 2008 жылдың соңында билікке келген АҚШ Президенті Барак Обаманың 2009 жылы өзінің алғашқы сапарын Таяу Шығыс елдерінен бастау арқылы сыртқы саясатында Таяу Шығысқа басымдылық бере бастауы және 2009 жылы Пәкістанның Уәзірстандағы қақтығыстарда жеңіске жетуі, сондай-ақ 2010 жылы «Араб көктемі» деп аталған төңкерістерінің етек алуымен АҚШ бастаған Батыс елдерінің күш-жігерін Таяу Шығыс тағы әскери қимылдарға салуы ШҰАР-на жақын аймақтарда геосаяси бостық қалыптастырды деуге болады. Ал Қытай жағы болса, әсіресе Оңтүстік Шыңжаңмен көршілес Пәкістан, Ауғанстан, Тәжікстан және Қырғызстан, сондай-ақ басқа да Орталық Азия елдерімен экономикалық қарым-қатынасын кеңейту арқылы осы геосаяси бостықты толтыруға тырысты. Мысалы, Қытай мен Ауғанстан арасындағы сауда-саттық көлемі 2002 жылы 19,991 млн доллар болса, 2015 жылы 376 млн долларды құрап, 178,1% артты. Осылайша Қытай Ауғанстанның екінші ірі сауда әріптесі болып отыр [10, 11]. Қытай мен Қырғызстан арасындағы сауда айналымы 2000 жылы шамамен 201 млн долларды құраса, 2015 жылы 1.99 млрд долларға жетіп, Қытай Қырғызстанның екінші ірі сауда әріптесіне айналды [12]. 2000 жылдан кейін арта бастаған Қытай мен Пәкістанның екіжақты экономикалық қарым-қатынасы 2005 жылда екі ел арасында қол қойылған еркін сауда келісіміне байланысты жаңа бір кезеңге өтті. Қытай мен Пәкістан арасындағы сауда айналымы 2000 жылы 1,16 миллиард доллар болса, жыл сайын 28,9% артып, 2007 жылы 6.886 млрд долларды құрады. 2015 жылы бұл көрсеткіш бір 18,93 млрд долларға жетті [13, 14]. 2000-2015 жылдар арасында Қытайдың аталған елдермен экономикалық қатынастары-

ның дамуы, әсіресе Қашқар аймағын қамтыған Оңтүстік Шыңжаң өңірінің экономикалық дамуына үлес қосты. Өйткені Қытайдың аталған елдермен арадағы 5 шекаралық өткелінің барлығы Қашқар аймағында орналасқан болатын.

Қашқар Арнайы Экономикалық Аймағы

2010 жылы 17-19 мамыр аралығында Пекинде Қытайдың Мемлекеттік кеңесі ұйымдастырған ШҰАР туралы Қашқар арнайы экономикалық аймағын құру туралы шешім қабылданды. Қашқар арнайы экономикалық аймағының, Қашқар қаласындағы 40 шаршы шақырымдық Қашқар индустриялық паркі мен 10 шаршы шақырымдық Иркештам индустриялық паркін өз ішіне алған жалпы 50 шаршы шақырым алаңды қамтиды.

Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізінен сауда және логистикалық, электр жабдықтары, ауыл шаруашылық өнімдері, тоқыма, құрылыс материалдары, металлургия, қайта өңдеу, машина жасау, туризм, мәдени және ұлттық өнімдер, биотехнология, жаңартылатын энергия, экологиялық таза энергия және жаңа материалдар қатарлы өндірістік секторларды дамытуға бағытталған. 40 шаршы шақырымдық Қашқар индустриялық паркін аймақтың сауда әрі логистикалық, қаржылық және қайта өңдеу орталығы ретінде құру қарастырылған. Ал 10 шаршы шақырымдық Иркештам индустриялық паркінің негізгі функциясы импорттық және экспорттық тауарлар үшін қайта өңдеу қызметтері, сақтау және тасымалдау қызметтер болып табылады [15].

Қытай үкіметі, 2011 жылы 30 қыркүйекте «Қашқар және Қорғас арнайы экономикалық аймағын дамыту қарарын» жариялады. Қарарға сәйкес, Қашқар арнайы экономикалық аймағын дамытуды екі кезеңге бөліп жүзеге асыру: 2015 жылы экономикалық аймақтың ІЖӨ-н 8 млрд юанға (шамамен 1,276 млрд доллар), 2020 жылы 26 млрд юанға (шамамен 4,147 млрд доллар) жеткізу жоспарланды [8]. Сонымен қатар 2011-2015 жылдары арасында ШҰАР-на жалпы 2 трлн. юань (шамамен 310 млрд доллар) инвестиция салу көзделді [16]. 2011 жылы 15 желтоқсанда Пекинде арнаулы түрде Қашқар экономикалық жағдайын ескере отырып, аймақтың экономикалық дамуы үшін қажетті саяси және экономикалық шараларды мақсатында Қашқар стратегиялық дамыту институты құрылды.

2010 жылдың мамыр айында Қашқар арнайы экономикалық аймақ құру туралы шешім қабылдағаннан кейін, Қашқар аймағында негізгі капиталға салынған инвестиция көлемінің тез өскенін көруге болады. Мысалы, 2010 жылы Қашқар аймағында негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 30,1%-ға жоғарлап, 27,059 млрд юанға (шамамен 3,98 млрд доллар) жетті. Атап айтқанда, индустриялық инвестициялар 7,514 млрд юань (шамамен 1,11 млрд доллар) болып 53,8% және жылжымайтын мүлік инвестициялары 2,008 млрд юань (шамамен 296,6 млн доллар) болып 85,4% өсті [3]. 2011 жылы Қашқар қаласында негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 38,419 млрд юанға (шамамен 5,95 млрд доллар) жетіп 42%-ға өсті. Осы кезеңде, негізінен индустриялық инвестициялар мен жылжымайтын мүлік инвестициялары жоғары қарқынмен өсті, нақтап айтқанда индустриялық инвестициялар 11,406 млрд юань (шамамен 1,77 млрд доллар) болып 51,8% және жылжымайтын мүлік инвестициялары 3,275 млрд юань (шамамен 507,06 млн доллар) болып 63,1% өсті. Сондай-ақ, 2011 жылы Шанхай, Гуандун, Шаньдун және Шэньчжэнь қаласының Қашқар аймағына бөлген экономикалық көмегі 3,582 млрд юанға (шамамен 554,6 млн доллар) жетті [3]. Осылайша Қашқар аймағына бағытталған инвестициялар мен экономикалық көмектер Қашқардың экономикалық дамуына үлес қосып, Қашқар арнайы экономикалық аймағының инфрақұрылымы үшін қолайлы орта қалыптастырды.

2012 жылы Қашқар арнайы экономикалық аймағындағы жалпы 16 млрд юань (шамамен 2,535 млрд доллар) инвестиция салу көзделген инфрақұрылымдық нысандардың құрылысы басталды. Ең алдымен 2012 жылы 26 наурызда Қашқар индустриялық паркінің алғашқы 3 ірі

жобасы ретінде 700 млн юань (шамамен 110,9 млн доллар) қаржымен Шэнькы даңғылы; 399 млн юань (шамамен 63,208 млн доллар) қаржымен Қашқар жаңа қала лас су тазарту кешені және 59,47 млн юань (шамамен 9,421 млн доллар) қаржымен Қашқар кәсіптік және техникалық білім беру орталығы қатарлы жобалар бастады [17]. 2012 жылы 23 сәуірде Қашқар индустриялық паркінің 3,56 шаршы шақырымдық бөлігінде Қашқар еркін сауда аймағы құрылып, жалпы 2,9 млрд юань (шамамен 459,41 млн доллар) инвестиция салынды [15].

Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылуымен бірге Қашқар халықаралық әуежайына да барынша мән берілді. Мысалы, 2010 жылы Пекин, Гуанчжоу және Шанхай қатарлы 11 ірі қаладан Қашқарға тікелей әуе рейсі ашылды. 2011-2012 жылдары Қашқар халықаралық әуежайының тасымалдау әлеуетін арттыру үшін бірқатар жобаларды іске қосты. Мысалы, 2011 жылы 8 тамызда Қашқар халықаралық әуежайы қауіпсіздік нысандарын жаңарту жобасына 9,0082 млн юань (шамамен 1,427 млн доллар) инвестиция салында. 2012 жылы 20 тамызда Қашқар халықаралық әуежай ұшып-қону жолағын жаңарту жобасына 9,7 млн юань (шамамен 1,437 млн доллар), сондай-ақ Қашқар халықаралық әуежайының қауіпсіздік деңгейін арттыру үшін 10 млн юань (шамамен 1,584 млн доллар) инвестиция салынды [18]. Осы жетістіктердің арқасында 2012 жылы 21 сәуірде Гонконгтан Қашқарға тікелей рейс ашылды. Осылайша, 2012 жылы Қашқар халықаралық әуежайынан жылдық ұшып-қонған ұшақ саны 8841-ге жетіп, жолаушылар саны 1,09 млн болып, алғаш рет миллионнан асты [19].

Пекин мен ШҰАР билігі Қашқардың көлік инфрақұрылымындағы олқылықтарды шешу мақсатында, басқа аудан, қала және шекаралық өткелдерден Қашқарға дейінгі көлік қатынасын қамтамасыз ету үшін өңірдегі тас жол құрылысын барынша тездетті. Мысалы, 2008 жылы 532,9 млн доллар қаржымен құрылысы басталған ұзындығы 230,26 шақырымдық G315 Қашқар - Қағылық магистралы 2012 жылы 20 ақпанда белгілінген уақыттан бір жыл бұрын пайдалануға берілді [20]. 2010-2012 жылдар аралығында Қашқар аймағының ауылдық жолдарының құрылысына жалпы 3 млрд юань (шамамен 474,57 млн доллар) инвестиция салынды [21]. 2010-2012 жылдар аралығында, Қашқар қаласынан басқа аудан, қала және шекаралық өткелдерге ұласатын жалпы 5,9744 млрд доллар инвестиция салынған ұзындығы 1053,89 шақырымдық 4 үлкен автомагистралдың құрылысы басталды. 2010-2012 жылдары салына бастаған магистралдар 2-кестеде берілген [22, 21].

2011 жылдың соңына дейін, Қашқар арнайы экономикалық аймағында тіркелген сыртқы сауда компаниялары 200-ден асты. 2012 жылы жалпы капиталы 7 млрд юань (шамамен 1,109 млрд доллар) болатын 14 өнеркәсіптік компания және жалпы нарықтық құны 3,2 млрд юань (шамамен 507 млн доллар) болатын 9 инвестициялық компания құрылды [23]. Иркештам индустриялық паркінің ІЖӨ 2011 жылы 826,47 млн юань (шамамен 127,96 млн доллар) болып 31%, ал 2012 жылы 1,02699 млрд юань (шамамен 162,7 млн доллар) болып 28,6%-ға өсті. 2011 жылы Иркештам өткелінің транзиттік жүк тасымалы 451 мың тонна болып 12,5% және сыртқы сауда көлемі 2,37885 млрд доллар болып 30,6%-ға өсті. Ал 2012 жылы транзиттік жүк тасымалы 645 мың тонна жетіп 43%-ға өсті және сыртқы сауда көлемі 2,484 млрд доллар болып 4,4%-ға артты. Иркештам өткелінің өткен жолаушылардың саны 2011 жылы 17883 болып 58,5% артса, 2012 жылы 49083 болып 174,5%-ға жоғарылады [24].

Кесте 2 - 2010-2012 жылдары басталған магистралдар

Магистралдар	Ұзындығы (км)	Қаржы (млрд \$)
G3013 Қашқар - Иркештам магистралы	214	0,6658
S310 Қашқар - Мекіт магистралы	177,8	1,1690
S215 Цаншаку - Яркент магистралы	233,6	1,8579
G3012 Қашқар - Ақсу магистралы	428,49	1,9044

Жалпы алғанда, Қашқар арнайы экономикалық аймағының дамуы, Қашқар қаласын қамтыған бүкіл Қашқар аймағының экономикалық дамуына түрткі болды. Мысалы, Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі 2010 жылы 0,8%-ға артып 894,46 млн долларды құраса, 2011 жылы 12,6%-ға артып 1,00761 млрд доллар, 2012 жылы 7,5%-ға өсіп 1,08297 млрд доллар болды. [5] Қашқар аймағының ЖІӨ 2010 жылы 12%-дық өсіммен 37,53 млрд юань (шамамен 5,544 млрд доллар) болса, 2011 жылы 15,8%-дық өсіммен 42, 015 млрд юань (шамамен 6,505 млрд доллар) және 2012 жылы 15,7%-дық өсіммен 51,73 млрд юаньға (шамамен 8,195 млрд доллар) жетті [3]. Қашқар қаласында 2011 жылғы I Қытай - Азия - Еуропа Экспосында жалпы сомасы 4,03589 млрд юань (шамамен 624,87 млн доллар) тұратын 16 келісім-шартқа және 2012 жылғы II Қытай - Азия - Еуропа Экспосында жалпы сомасы 2,712 млрд юань (шамамен 429,624 млн доллар) тұратын 10 келісім-шартқа қол жеткізді [25]. Сонымен қатар, 2011-2012 жылдар аралығында Қашқар аймағында туризм секторының қарқынды дамуы барлыққа келді. Мысалы, 2011 жылы туристердің саны 3,15 млн және туризм кірістері 1,35 млрд юань (шамамен 209,2 млн доллар) болып, 2010 жылмен салыстырғанда жеке-жеке 26% және 33,7% артты. [26] 2012 жылы туристердің саны 3602 млн және туризм кірістері 2.01 млрд юань (шамамен 318,42 млн доллар) болып, 2011 жылмен салыстырғанда жеке-жеке 14,3% және 55,6% жоғарлады [27].

Қашқар арнайы экономикалық аймағындағы соңғы өзгерістер

2013 жылды Қашқар арнайы экономикалық аймағының дамуындағы маңызды бетбұрыс кезеңі ретінде қарастыруға болады. Өйткені, 2013 жылдың мамыр айында Қашқар арнайы экономикалық аймағын өңірдегі ірі экономикалық, сауда-логистикалық, қаржылық және халықаралық экономикалық-техникалық ынтымақтастық орталығы ретінде дамыту мақсатында «Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі даму жоспары» бекітілді. Сондай-ақ, 2013 жылы мамыр айында Қытай мен Пәкістан арасында қол қойылған Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізін (СПЕС) құру туралы келісімі мен 2013 жылдың қараша айында жарияланған Қытайдың Бір Белдеу Бір Жол стратегиясының аясында, ресми Пекин Жібек жолының бойында орналасқан Қашқардың Орталық Азия, Оңтүстік Азия және Таяу Шығысқа, тіпті бүкіл әлемге ашылуына одан ары мән бере бастады.

Ең әуелі, 2013 жылдың алғашқы айларынан бастап Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылысы маңызды бір кезеңге аяқ басты. Мысалы, 2013 жылы наурыз-маусым айларында Қашқар арнайы экономикалық аймағының ең ірі инфрақұрылымдық құрылыстары, мәселен, 1,2 млрд юань (шамамен 193,8 млн доллар) қаржымен жалпы ұзындығы 25.3 км болатын 4 негізгі көше; 260 млн юань (шамамен 4,2 млн доллар) қаржымен 8300 шаршы метрлік Бас қызмет көрсету орталығы; 3,05 млрд юань (шамамен 483,2 млн доллар) қаржымен Қашқар индустриялық паркінің 12 ірі экономикалық ғимараты және Иркештам индустриялық паркінде 300 млн юань (шамамен 48,44 млн доллары) қаржымен 106500 шаршы метрлік Қытай - Қырғызстан сауда орталығының құрылыстары

салына бастады [15, 28, 29]. 2013 жылы басталған басқа 26 ірі құрылыс жобасына жалпы 15 млрд юань (шамамен 2,422 млрд доллар) инвестиция салынды [30]. 2014 жылы жалпы 9,83 млрд юань (шамамен 1,6003 млрд доллар) қаржымен 65 ірі құрылыс жобасы басталды [31].

Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі инфрақұрылымдық құрылыстары басталған 2012 жылдан 2013 жылдың соңына дейін, Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылыстық қазу жұмыстары үшін жалпы 2,7 млрд юань (шамамен 436 млн доллар) және су, электр және газбен қамдау, сондай-ақ байланыс және тасымалдау инфрақұрылымдары үшін жалпы 3,5 млрд юань (шамамен 565,14 млн доллар) қаржы салынды. 2015 жылдың соңына дейін, Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылыстық қазу жұмыстары мен су, электр және газбен қамдау, сондай-ақ байланыс және тасымалдау инфрақұрылымдары үшін жалпы 13 млрд юань (шамамен 2,1 млрд доллар) қаржы бөлінді [15]. 2016 жылдың соңына дейін бұл сома 16 млрд юанға (шамамен 2,58 млрд доллар) жетті [8].

Қытай үкіметі, Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі инфрақұрылым құрылысы мен Қашқар төңірегіндегі көлік жолдарының құрылысына айырықша мән берумен қатар, теңізге шығар жолы жоқ Қашқардың басқа елдермен тас жол және теміржол арқылы сауда жолдарын дамыту үшін де барынша күш салды. Бұл тұрғыда, Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі (СРЕС) шеңберіндегі көлік инфрақұрылымы ретінде Қашқардан Пәкістанның Гуадар портына жалғасатын тас жол және темір жол жобаларын ортаға қойды. Мысалы, Хунджераб өткелі арқылы Қытай мен Пәкістанды байланыстыратын Қаракұрым тасжолының бір бөлігі болып табылатын 702 шақырымдық Ойтақ-Бұлыңкөл тасжолының құрылысы 2013 жылы қараша айында басталды. Қытай 377,3 млн доллар инвестиция салған Ойтақ-Бұлыңкөл тас жолы 2016 жылы 30 қыркүйекте толығымен пайдалануға берілді [33].

2016 жылы 28 сәуірде, Қытай мен Пәкістан арасында Қаракұрым тасжолының Пәкістан жерінен өтетін 120 шақырымдық Хавелиан-Такот тасжолының жобасына Қытай жағы 1,315 млрд доллар инвестиция салу туралы келісімге келді. Сонымен қатар, 2016 жылы 6 мамыр Пәкістанның 392 шақырымдық Пешавар-Карачи тас жол жобасына да Қытай жағы 2,89 млрд инвестиция салатын болып келісімге қол қойылды [33]. 2016 жылы 20 сәуірде Қытай мен Пәкістан арасында Пешавар-Карачи теміржол жобасы бойынша алғашқы келісімге қол қойылды. Жалпы ұзындығы 1726 шақырым болатын Пешавар-Карачи теміржол жобасы жақынғы бірнеше жылда басталады деп күтілуде [34]. Сондай-ақ, Қашқарды Қырғызстан мен Өзбекстанға тіпті тұтас Орталық Азияға жалғайтын Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан теміржол құрылысы туралы ең соңғы кездесу 2016 жылы 19-20 желтоқсанда Бішкекте өтіп, тараптар 2017 жылдан бастап бұл жобаны жүзеге асыруға келісті.

Қытай үкіметі Қашқарға жалғасатын ел ішіндегі және халықаралық автожол мен теміржол желілерін дамытумен қатар, Қашқарды әуе жолы тасымалы тұрғысынан өңірлік және халықаралық логистикалық орталық етуді де көздеп отыр. 2013 жылдары ортаға шыққан Қашқар арқылы «әуе жібек жолын» құру идеясы негізінде, 2014 жылы Қашқар әуежайы экономикалық аймағы жоспары күн тәртібіне шықты. Үш негізгі кезеңге бөлінетін (2015-2025, 2026-2035, 2036-2050) ұзақ мерзімді даму кезеңінде Қашқар әуежайы экономикалық аймағы дәстүрлі аэроғарыштық өнеркәсіп, әуе тасымалы, әуе туризмі, авиациялық қауіпсіздік, азаматтық авиация, әуе жолы саудасы, авиация және ғарыш технологиялары мен авиациялық көрмелер қатарлы сегіз негізгі салада қызмет көрсетеді деп күтілуде. Сондай-ақ, Қытайдың Пекин, Шанхай сияқты үлкен қалаларынан және Гонконгтан Қашқарға тікелей рейстер ашылумен қатар, бірқатар елдерден Қашқарға тікелей рейстер ашылып, Қашқар арқылы «әуе Жібек жолын» құру бағытында маңызды қадамдар жасалды. Мысалы 2013 жылы 14 тамызда Пәкістанның астанасы Исламабадтан, 2015 жылы 7 желтоқсанда БАӘ-нің үшінші ірі қаласы Шарикадан және 2016 жылы 19 қыркүйекте

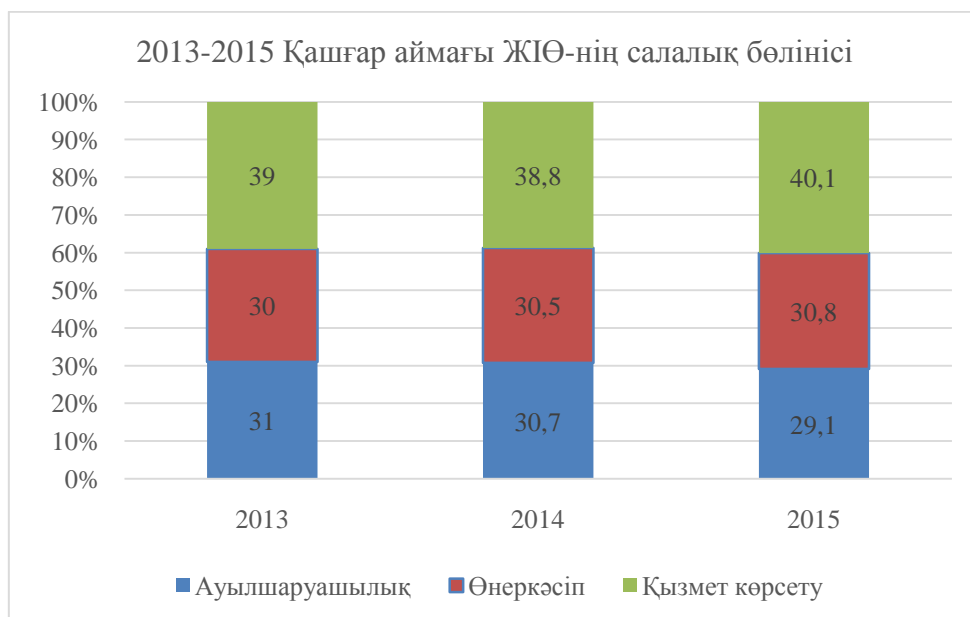
Қырғызстан астанасы Бішкектен Қашқарға тікелей рейстер жүзеге асырылды. 2013 жылы Қашқар халықаралық әуежайынан жылдық ұшып-қонған ұшақтар саны 15,44% артып 10215, жылдық жолаушы саны 5,81% артып 1,15 млн және жылдық жүк тасымалы 32,37% артып 9281 тоннаға жетсе, 2015 жылы жылдық ұшып-қонған ұшақтар саны 14 мың болып 7,3%, жылдық жолаушы саны 1,73 млн болып 21,3%-ға артты, ал жылдық жүк тасымалы 32,37% артып 7000 тонна болып 12,3 %-ға төмендеді [15]. 2016 жылы қаңтар-мамыр айларында Қашқар халықаралық әуежайынан ұшып-қонған ұшақтар саны 5613, жылдық жолаушы саны 0,73 млн және жылдық жүк тасымалы 2173 тоннаға жетіп, 2015 жылдың қаңтар-мамыр айларына қарағанда жеке-жеке 4,6%, 7,7% және 2,2%-ға өсті [35].

Жалпы алғанда, Қашқар арнайы экономикалық аймағының дамуымен бірлікте, 2013 жылдан бастап Қашқар арнайы экономикалық аймағында тіркелген компаниялардың саны үнемі артып келеді. Мысалы, 2013 жылы Қашқар арнайы экономикалық аймағында 147 жаңа компания тіркелген [28]. 2013 жылы наурыз айында Британияның Abundant Harvest компаниясы арнайы экономикалық аймақтағы алғашқы шетелдік компания ретінде тіркеліп, балаларға арналған органикалық азық-түлік өнімдерін өндіру жобасына 644 мың доллар қаржы қосты [36]. 2014 жылы Қашқар арнайы экономикалық аймағында тіркелген компаниялардың саны 527 болып, жалпы 4,5 млрд юань (шамамен 732,6 млн доллар), 2015 жылы 682 болып жалпы 4,1 млрд юань (шамамен 653,9 млн доллар) инвестиция салды [37, 38]. Бүгінге дейін Қашқар арнайы экономикалық аймағында тіркелген компаниялардың саны 1582-ге жетті [39]. Қазір Қашқар арнайы экономикалық аймағында жалпы нарықтық құны 8,5 млрд юань (шамамен 1,28 млрд доллар) және айналымдағы бағалы қағаздарының құны 1 млрд юанды (шамамен 150,6 млн доллар) құрайтын 145 инвестициялық компания жұмыс істейді [37].

2013 жалдан бастап тездетілген Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі құрылыс жұмыстары 2015 жылы аяқталды. Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі бөлігі саналатын Қашқар еркін сауда аймағы 2015 жылы 20 сәуірде ресми жұмыс бастауы, Қашқар арнайы экономикалық аймағының негізгі құрылысы мен дамуы үшін маңызды қадам болып табылады. Осылайша, Қашқар арнайы экономикалық аймағы, барлық құрылымдық жетістіктердің нәтижесінде қарқынды экономикалық дамуға қол жеткізді. Сондай-ақ, 2016 жылы 9 қаңтардан бастап Қашқар арнайы экономикалық аймағында Қытай юанының трансшекаралық кредиттік бағдарламасының енгізілуі, аймақтың экономикалық дамуына оң ықпал етті [40]. Мысалы, 2014 жылы Қашқар арнайы экономикалық аймағына салынған инвестиция көлемі 2,12 млрд юань (шамамен 345,12 млн доллар), негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 4,053 млрд юань (шамамен 659,8 млн доллар), бюджет кірістері 138 млн юань (шамамен 22,47 миллион доллар) және ЖІӨ 807 млн юань (шамамен 131,4 млн доллар) болса, ал 2016 жылдың қаңтар-маусым айларындағы инвестиция көлемі 1,101 млрд юань (шамамен 164,33 млн доллар), негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 1,55 млрд юань (шамамен 231,34 млн доллар) бюджет кірістері 127 млн юань (шамамен 18,96 млрд доллар) және ЖІӨ 354 млн юань (шамамен 51,5 млн доллар) болды [41, 42].

Қашқар арнайы экономикалық аймағының құрылымдық және экономикалық дамуы Қашқар қаласын қамтыған бүкіл Қашқар аймағының экономикалық дамуын қамтамасыз етті. Мысалы, 2013 жылы Қашқар аймағының ЖІӨ 15,5%-дық өсіммен 61,73 млрд юань (шамамен 9,97 млрд доллар) болса, 2014 жылы 10,2%-дық өсіммен 68,8 млрд юань (шамамен 11,2 млрд доллар) және 2015 жылы 12,2%-дық өсіммен 78 млрд юаньға (шамамен 12,44 млрд доллар) жетті. Ал 2016 жылдың қаңтар-маусым айларында 472 млрд юань (шамамен 5,5 млрд доллар) болып 12,93%-ға өсті және өсу қарқыны тұрғысынан бүкіл ШҰАР көлемінде бірінші орынды иеленді. [3] [43] 2013-2015 жылдар арасындағы Қашқар аймағының ЖІӨ-нің салалық бөлінісіне қарағанда, өнеркәсіп пен қызмет саласының ЖІӨ-дегі үлесі үздіксіз артқанын көре

аламыз. Мысалы, 2013-2015 жылдар арасындағы Қашқар аймағының ЖІӨ-нің салалық бөлінісін төмендегі диаграммада көрсетілгендей.

2013 жылы Қашқар аймағының сыртқы сауда көрсеткіштері импорт және экспорттың рекордтық деңгейге жетуімен ерекшеленді. 2013 жылы Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі 85,5%-ға өсіп, 2,009394 млрд долларды құрады және ШҰАР-ның сыртқы сауда көлеміндегі үлесі 7,3% деңгейіне жетті. Бірақ, Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі 2014 жылы 4,5%-ға және 2015 жылы 17,9%-ға төмендеп, ШҰАР-ның сыртқы сауда көлеміндегі үлесі жеке-жеке 7% және 8%-ды ғана құрады [5]. Өйткені 2014 жылдың маусым айынан бастап мұнай бағасының төмендеуіне байланысты Орталық Азия елдерінің экономикалық құлдырауы және Ресейдегі қаржы дағдарысының тереңдеуі, Қашқар аймағын қамтыған бүкіл ШҰАР-ның сыртқы саудасына кері әсерін тигізді. Алайда, 2016 жылы Қашқар аймағының сыртқы сауда көрсеткіштері қайтадан айтарлықтай жоғарылады. Мысалы, 2016 жылы Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі 2015 жылмен салыстырғанда 81,8% артып, 2,863175 млрд долларға жетті және ШҰАР-ның сыртқы сауда көлемінің 15,94%-ын құрады [4]. 2013-2016 жылдар арасындағы Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі және ШҰАР-ның сыртқы сауда көлеміндегі үлесі төмендегі кестеде көрсетілгендей.

Кесте 3 – 2013-2016 Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі және ШҰАР-ның сыртқы сауда көлеміндегі үлесі

Жыл	Қашқар аймағының сыртқы сауда көлемі (млрд \$) және арту қарқыны (%)						ШҰАР-ның сыртқы сауда көлеміндегі үлесі (%)
	Экспорт	Артуы	Импорт	Артуы	Жалпы	Артуы	
2013	1,991713	85,5	0,017680	87,6	2,009394	85,5	7,3
2014	1,891703	-5,0	0,027623	51,9	1,919326	-4,5	7
2015	1,537930	-18,6	0,036873	32,6	1,574803	-17,9	8
2016	2,823472	83,6	0,039704	7,1	2,863175	81,8	15,94

Қорытынды

Қорытып келгенде, ШҰАР-ндағы және бүкіл Қытайдағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, Қытай үкіметі 2009 жылдан кейін ШҰАР-на бағытталған экономикалық саясатында барынша басымдық берген болатын. ШҰАР-ның экономикалық дамуы үшін жалпы жақтан Үрімші, Цанжы, Ақсу Қарамай, Шихэцзы және Шиху қатарлы өнеркәсіптік қалалармен қатар, Солтүстік Шыңжаңда Қорғасқа және Оңтүстік Шыңжаңда Қашқар қаласының дамуына айырықша мән беріп келеді. Өйткені Қытай мен Қырғызстан шекарасындағы Торугарт өткеліне 165 км (Иркештам өткеліне тек қана 213 км), Қытай мен Тәжікстан шекарасындағы Қарасу өткеліне 225 км, Қытай мен Пәкістан шекарасында Хунджераб өткеліне 420 км, Өзбекстан астанасы Ташкентке 700 км және Ауғанстан астанасы Кабулге 800 км қашықтықта орналасқан Қашқар қаласының географиялық орны, Қытайдың Орталық Азия және Таяу Шығыс нарықтарына қол жеткізуі тұрғысынан өте маңызды болып табылады. Қытай үкіметі бүкіл ШҰАР-ның экономикалық дамуы үшін Солтүстік Шыңжаңда Қорғастың, Оңтүстік Шыңжаңда Қашқардың географиялық тиімділігін пайдаланып көрші мемлекеттермен экономикалық қарым-қатынастарын ұлғайтуы және осыған байланысты Қашқар арнайы экономикалық аймағының экономикалық дамуы, ШҰАР экономикасын дамытуға ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі мен Бір Белдеу Бір Жол стратегиясының аясында алдағы уақытта Қашқар арнайы экономикалық аймағының маңызы арта түседі деп болжауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 2015 新疆统计年鉴 (2015 жылғы ШҰАР статистикалық мәліметтері). www.xjtj.gov.cn/sjcx/tjnj_3415/
2. 新疆喀什向贫穷说“不” (ШҰАР Қашқар аймағы кедейлікке қош айтты). http://xj.cnr.cn/2014xjfw/2014xjfw_1/20161207/t20161207_523308324.shtml (2016.12.07)
3. 新疆维吾尔自治区每年国民经济和社会发展统计公报 (ШҰАР экономикалық және әлеуметтік дамуының жылдық статистикалық мәліметтері). <http://www.tjcn.org/tjgb/31xj/>
4. 龙慧, 彭勇. 新疆喀什地区对外贸易与经济增长关系的实证分析 (ШҰАР Қашқар аймағының сыртқы сауда және экономикалық өсімінің арақатынасына сараптамалық талдау). <http://bbs.pinggu.org/lunwen/jingjixue/1044.html> (2014.11.21)
5. <http://urumqi.customs.gov.cn/publish/portal166/tab61996/module173189/page2.htm>
6. 热扎克·铁木尔. 对新时期新疆经济结构战略性调整的思考 (Жаңа дәуірдегі ШҰАР экономикалық құрылымы мен стратегиялық өзгерістері туралы). 新疆社会科学, 2003(2):20-26.
7. 2015 年自治区经济运行情况简析 (2015 жылғы ШҰАР экономикалық көрсеткіштері). http://www.xjtj.gov.cn/tjfx/201604/t20160407_494714.html (2016.04.07)
8. Қашқар аймағы әкімдігінің ресми сайты. http://www.kashi.gov.cn/Category_1008/Index.aspx
9. 中国有多少个省援建新疆? (Қытайдың қанша облысы Шыңжаңға көмек көрсетуде?). <http://xinjiang.baik.com/article-33803.html> (2011.06.18)
10. 中阿经贸合作情况(Қытай-Ауғанстан сауда-экономикалық селбестігінің жағдайы). <http://af.mofcom.gov.cn/article/zxhz/200306/20030600103552.shtml> (2003.06.26)
11. 中国阿富汗经贸合作简况(Қытай-Ауғанстан сауда-экономикалық селбестігінің қықаша жағдайы). <http://yzs.mofcom.gov.cn/article/t/201602/20160201250094.shtml> (2016.02.02)
12. 赵青松. 中国与吉尔吉斯斯坦经贸关系: 历史、现状与前景 (Қытай мен Қырғызстанның сауда-экономикалық қарым-қатынасы: өткені, бүгіні және келешегі) <http://202.119.108.161:93/modules/showContent.aspx?title=&Word=&DocGUID=2ec4609c747f48cfbf7f4e790a1efab6> (2016.06.07)

13. 闫海龙. 中国与巴基斯坦贸易发展走向 (Қытай-Пәкістан сауда-саттығының даму беталысы). 开放导报. 2015年6月第3期 总第180期:56-59.
14. 2015年中巴双边经贸合作简况(2015 жылғы Қытай- Пәкістан сауда-экономикалық селбестігінің қықаша жағдайы) <http://pk.mofcom.gov.cn/article/zxhz/hzjj/201606/20160601345356.shtml> (2016.04.12)
15. Қашқар арнайы экономикалық аймағының ресми сайты. <http://www.kstq.gov.cn/ZJTQ/>
16. 秦菲菲. 未来5年逾2万亿投资将涌入新疆 (Алдағы 5 жылда шынжаңға 2 трлн. юан инвестиция салынады). <http://finance.people.com.cn/GB/11655032.html> (2010.05.21)
17. 朱明俊. 喀什经济开发区五大重点项目开工三个项目由深圳援建 (Қашқар арнайы экономикалық аймағының 5 ірі жобасының алғашқы 3-ін Шэньчжэнь өз үстіне алады). http://www.xj.xinhuanet.com/2012-03/27/content_24963560.htm (2012.03.27)
18. 喀什机场仪表着陆更新和安防设施改造项目通过行业验收(Қашқар халықаралық әуежай ұшып-қону жолағын жанарту және қауіпсіздік деңгейін арттыру жобасы қабылдаудан өтті). http://www.caac.gov.cn/website/old/ZDGC/201305/t20130502_55574.html (2013.05.02)
19. 戴岚, 于洋, 胡仁巴. 喀什: 开出一条新丝路 (Қашқар жаңа Жібек жолын ашпақшы) <http://leaders.people.com.cn/n/2013/0302/c355955-20653347.html> (2013.03.02)
20. 曾丽. 新疆喀什至叶城高速公路建成通车 (Қашқар - Қағылық магистралы пайдалануға берілді). http://news.iyaxin.com/content/2012-02/22/content_3352668.htm (2012.02.22)
21. 喀什地区交通基础设施建设得到快速发展(Қашқар аймағының көлік инфрақұрылымы тез қарқынмен дамуды). <http://www.xjsric.com/article/2014-8-27/art66032.html> (2014-08-27)
22. 翟子赫. 喀什公路即将建成通车(Қашқар - Иркештам магистралы пайдалануға беріледі). http://news.xinhuanet.com/photo/2013-09/23/c_125431053.htm (2013.09.23)
23. 2013年上半年新疆地州经济形势分析及全年展望 (2013 алғашқы жарты жылындағы ШҰАР облыс-аймақтарының экономикалық жағдайы және жылдық жағдайына болжам) <http://xjyj.xjdr.gov.cn/info/1082/3983.htm> (2013.07.11)
24. 哈依热布·吐尔哈那里. 新疆伊尔克什坦口岸园区经济发展现状及对策(Шынжаң Иркештам индустриялық паркінің қазіргі экономикалық дамуы және қатысты қарарлар). 当代经济. 2015(04): 78-81
25. 赵悦. 新疆园区经济借助中国—亚欧博览会机遇提速发展(Қытай-Азия-Еуропа Экспосы ШҰАР экономикалық аймақтарының дамуына орай жаратуда) http://www.xj.xinhuanet.com/2013-08/27/c_117110688_3.htm (2013-08-27)
26. 新疆喀什经济特区已签投资协议 183.3 亿(Қашқар арнайы экономикалық аймағы 18.33 млрд юандық инвестициялық келісімге қол жеткізді). <http://www.xjks.gov.cn/Item/22792.aspx> (2012.01.16)
27. 麦麦提依明·马木提, 曲满古丽·塔里甫, 贾巧云. 分析喀什旅游经济发展中的供求问题 (Қашқардың туризм саласының дамуындағы сұраныс пен ұсыныс). 旅游纵览(行业版)2015年10期:169-172
28. 成立新. 喀什综合保税区开工建设(Қашқар еркін сауда аймағының құрылысы басталды). http://www.xj.xinhuanet.com/2012-04/16/content_25072033.htm (2012.04.16)
29. 伊尔克什坦口岸园区中吉商贸城项目开工建设(Иркештам индустриялық паркінде Қытай - Қырғызстан сауда орталығының құрылыстары салына бастады). <http://rss.qq.com/a/20130428/003897.htm> (2013.04.28)

30. 陈玮玮.喀什经济特区招商推介 (Қашқар арнайы экономикалық аймағы инвестицияны ынталандыруды қолға алды). http://zt.xmnn.cn/a/2013tqh/z11_19/201309/t20130908_3487822.htm (2013.09.08)
31. 令治清.新疆喀什经济开发区 65 个重点建设项目简约开工(Қашқар арнайы экономикалық аймағының 65 ірі құрылыс жобасы басталды). <http://news.gog.cn/system/2014/02/28/013237934.shtml> (2014.02.28)
32. 贺占军,范永伟,刘俊.国道 314 线新疆最长单洞公路隧道公格尔隧道正式贯通(Қытай-Пәкістанды Қарақұрым тасжолы Ойтақ-Бұлыңкөл бөлігінде ең ұзын туннель іске қосылды). http://www.xj.xinhuanet.com/2015-11/10/c_1117095630.htm (2015.11.10)
33. 习曼琳.中巴经济走廊最大道路项目动工 投资近 30 亿美元(Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізінің ең үлкен жол жобасы 3 млрд долларлық қаржымен басталды) <http://www.jiemian.com/article/641966.html> (2016.05.09)
34. 中巴就联合开展中巴经济走廊铁路项目可研签署合作文件(Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі теміржол жобасы бойынша ынтымақтастық құжатына қол қойылды). http://59.252.138.6/xwzx/xwdt/xwlb/201504/t20150422_13225.shtml (2015.04.22)
35. 艾力西尔喀什机场 5 月份完成旅客吞吐量 148113 人次(Мамыр айында Қашқар халықаралық әуежайының жолаушы саны 148,113 адамға жетті). <http://news.carnoc.com/list/347/347418.html> (2016.06.07)
36. 丝路情报 : 中巴经济走廊起点 - 喀什(Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізінің бастауы – Қашқар). <http://www.kashiqilu.com/cn/article/296.html> (2016.10.08)
37. 喀什经济开发区 : 丝路“特区” 古城新传 (Қашқар арнайы экономикалық аймағы: Жібек жолындағы «арнайы аймақтағы» көне қаланың жаңа дастаны). http://news.xinhuanet.com/fortune/2015-08/25/c_1116364997.htm (2015.08.25) 37
38. 邓加平.喀什特区成为第五届中国—亚欧博览会战略合作伙伴(Қашқар арнайы экономикалық аймағы V Қытай-Азия-Еуропа экспосының стратегиялық әріптесі болды). http://news.iyaxin.com/content/2016-09/26/content_10132964.htm (2016.09.26)
39. 单晓华.新疆首开多边国际道路运输线(Шыңжаңда алғашқы көпжақты халықаралық автотасымалы желісі құрылды) http://news.ts.cn/content/2016-02/17/content_12011882.htm (2016.02.17)
40. 蔡国栋,赵戈.跨境人民币借款政策落地喀什经济开发区(Қашқар арнайы экономикалық аймағында юанының трансшекаралық кредиттік бағдарламасы енгізілді). 人民日报海外版.2016 年 01 月 11 日第 02 版.
41. 令治清,陈燕抢.抓国家“一带一路”历史机遇 喀什落实“一区四中心”国家战略谱华章(Қашқар «Бір Белдеу Бір Жол» стратегиясының тарихи мүмкіндігін пайдаланып «Бір аймақ - төрт орталық» стратегиясын іске асыруда). http://www.xj.xinhuanet.com/2015-04/01/c_1114834515.htm (2015.04.01)
42. 喀什经济开发区引进到位资金 11 亿元(Қашқар арнайы экономикалық аймағы 1.1 млрд юань инвестиция тартты). <http://www.xjks.gov.cn/Item/37721.aspx> (2016.09.09)
43. 王志恒,商潇予.上半年喀什地区生产总值达 364.7 亿元 增速全疆第一(Алғашқы жарты жылда Қашқар аймағының ЖІӨ 36.47 млрд юань болып өсу қарқыны тұрғысынан бүкіл ШҰАР көлемінде бірінші орынды иеленді). <http://www.xinjiangnet.com.cn/2016/0817/1614014.shtml> (2016.08.17)

M.ANLAMASSOVA

PhD, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Öğretim Üyesi
e-mail: makpal.anlamassova@ayu.edu.kz
(Türkistan, Kazakistan)

RUSYA DIŞ POLİTİKASININ OLUŞUMUNU ETKİLEYEN BİR FAKTÖR OLARAK RUSLARIN KÖKENİ ARAŞTIRMALARI

Kuruluşundan beri her şeye rağmen hayatta kalan ve varlığını sürdüren tarihteki en büyük devletlerin biri [1, s. 5] olan Rusya'nın kökeni meselesi çoğu araştırmalara konu olmuştur. Bu mesele Normancılar ve Anti Normancılar arasında çok tartışılmıştır [2] ve halen tartışılmaktadır. Rus' / Rus toprakları (Русь / Русская земля) kavramının etimolojik anlamı hakkında ise çok hipotezler söylenmiştir ve deliller getirilmiştir. Bu nedenle, bu makale Rusların kökeninin nasıl geliştiğini araştırmayı amaçlanmaktadır. Çünkü Rusların kökenleri hakkında yapılan çalışmalar sırasında oluşan Batıcılık, Panslavizm ve Avrasyacılık akımları Rusya İmparatorluğu ve Rusya'nın dış politikasının oluşumunda araç olarak kullanılmıştır ve halen de dış politikasının unsurları olarak kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Batıcılık, Panslavizm, Avrasyacılık, Rusya İmparatorluğu, Rusya'nın dış politikası, Rusların kökeni, Normancılar, Anti Normancılar.

М.Қ.АҢЛАМАСОВА

Ресей сыртқы саясатының қалыптасуына әсер еткен фактор ретінде орыстардың шығу тегін зерттеу мәселелері

Құрылғаннан бері өзін-өзі сақтап қалған тарихтағы ең ірі мемлекеттердің бірі [1, 5-6.] Ресейдің шығу тегі мәселесі - көптеген зерттеулерге тақырып болды. Бұл мәселе нормандар мен антинормандар арасында кеңінен талқыланды және әлі де талқылануда. Орыс/орыс территориясының (Русь/Русская земля) этимологиялық мәні үшін көптеген болжамдар айтылған және дәлелдер келтірілген. Сондықтан, бұл мақала орыстардың шығу тегін зерттеуге бағытталған. Өйткені, орыстардың шығу тегі туралы зерттеу кезінде туындаған батыстық, панславизм және еуразияшылдық қозғалыстар Ресей империясы мен Ресейдің сыртқы саясатының қалыптасуының құралы ретінде пайдаланылды және әлі де оның сыртқы саясатының элементтері ретінде пайдаланылуда.

Кілт сөздері: батыстық, панславизм, еуразияшылдық, Ресей империясы, Ресейдің сыртқы саясаты, орыстардың шығу тегі, нормандар, антинормандар.

М.К.Анламасова

Исследование происхождения русских, как фактор влияющий на формирование внешней политики России

Одно из крупнейших государств в истории, которое сохранилось несмотря ни на что после его основания [1, с.5], происхождение России является предметом многих исследований. Этот вопрос широко обсуждался между норманнами и антинорманнами [2] и по-прежнему обсуждается. Для этимологического значения Русь/Русской земли было сказано много гипотез и введены доказательства. Поэтому в этой статье рассматривается вопрос о происхождении русских. Потому что движения западничества, панславизма и евразийства, возникшие во время исследований о происхождении русских, использовались

как инструменты в формировании Российской империи и внешней политики России и до сих пор используются в качестве элементов ее внешней политики.

Ключевые слова: западничество, панславизм, евразийство, Российская империя, внешняя политика России, происхождение Русских, норманны, антинорманны.

M.Anlamassova

Russian Origin Research as a Factor Influencing the Formation of Russian Foreign Policy

One of the largest states in history, which survived despite everything after its foundation [1, p.5], the origin of Russia has been the subject of many researches. This issue has been widely debated between Normans and Anti Normanists [2] and is still debated. For the etymological meaning of Rus' / Russian land (Русь / Русская земля), many hypotheses have been said and proofs have been introduced. Therefore, this article aims to investigate how the origins of Russians developed. Because the Westernism, Pan Slavism and Eurasianism movements that emerged during the studies on the origins of the Russians were used as tools in the formation of the Russian Empire and Russia's foreign policy and are still used as elements of its foreign policy.

Keywords: Westernism, Pan Slavism, Eurasianism, Russian Empire, Russia's foreign policy, Russian origins, Normans, Anti-Normanist.

Eski İskandinav dilinde *Gardar* ya da *Gardariki* (şehirler ya da şehirler yeri, Alman-Gotlar Doğu Slavların yerini *gardar* ya da *gardariki* derlerdi), Fince *Ruotsi* (Finler bugünleri de İsveçlilere "Ruotsi" derler) [3, 4; 16-18], Yunanca Ρωσία, Latince Russia / Ruthenia olarak kullanılan Rus' / Русь kavramı Doğu Avrupa'daki kapsamlı etno-kültürel bölgenin, Doğu Slav topraklarının tarihsel adıdır. A.N.Kurat, Rus' adının Normancuların görüşünün doğru olduğunu ifade ederek Fin dilindeki "Ruotsi" kelimesini Slav diline önce "Rusi", sonra ise "Rus" kelimesi ile geçtiğini ve Slavların İsveç tarafından gelenlere genellikle "Rus" (Rusi) diye hitap ettiğini ileri sürmektedir. "Ruotsi" sözünün esasen İsveç'teki "Roeder", Almanca'daki "Ruderer" (kayıkçılar ve kürekçiler anlamı veren) kelimelerinden alındığı anlaşılmaktadır [4; 17-18]. A. Kunik ise "Ruotsi" adının tüm Baltık ve Fin kabilelerinde yaygın olduğuna dikkatimizi çekmektedir. Ona göre İsveçliler Rusları Ruotsi değil Ryds (Ryðs) diyorlar. Ayrıca A. Kunik Ruotsi kelimesinin drott (drujina) kelimesi ile bağlı olabileceğini söylemektedir [3].

Rus' devletinin ortaya çıkışını açıklayan ilk teori Norman teorisidir. Norman teorisinin kurucuları olan Gottlieb Siegfried Bayer ve Gerhard F. Müller'e göre Eski Rus' Devletini Vareglar olarak adlandırılan İskandinavlılar kurdular. Gottlieb Bayer ve başka Normancılar günümüze kadar kendi konseptlerini kanıtlayan argüman olarak Rus Kaganlığı hakkında bilgi geçen Bertin Yıllıklarını göstermişlerdir. Bayer için Rurik'e kadarki dönemi anlatmak için Rus' ve Sueones'leri (İsveçliler) birleştirmek önemliydi ve diğer bilim adamları bu fikri desteklemiştir. Bu durum, Norman teorisinin kurucusuna göre IX. yüzyılın başında Rus-İsveçliler varlığını ve bir devlet olduğunu kanıtlamıştır, ama aynı zamanda Slavların 862 yılında kendi başlarına devlet kuramayacaklarını göstermeye çalışmıştır. Bayer, Bertin Yıllıklarının yazarının Rus' ve Sueonesları ayrı göstermesi ve Güney-Doğu Avrupa'daki bozkır halklarının yöneticilerine Kağan denilmesi gerçeklerini önemsiz bulmuştur. Gerhard F. Müller ise Bayer'in argümanlarını tamamen kabul etmiştir ve buna ek olarak İsveçlilerin Fince adı "Ruotsi"yi eklemiştir [5].

Rusya İmparatorluğu döneminde Rusya tarihi ile ilgili ciddi çalışmalar yazan Vasily Klyuchevsky'e göre Rusya, eskilerde Rusi veya Rus Toprakları adını taşımıştır. Rus' kelimesi ise çok farklı anlamlarda kullanılmıştır ve tatmin verecek açıklaması olmamıştır [3]. Klyuchevsky genel olarak Rus' kelimesinin anlamlarını dörde ayırt etmiştir:

1) Etnografik; Rus' – boy. Vasily Klyuchevsky'e göre “Rus” olarak, Kiev prensi yönetiminde silahlı hizmet eden ve büyük şehirlerde tüccarlarla birlikte ticaret yapan knez drujinasının veya Vareg boyunun adı kullanılmıştır.

2) Sosyal; Rus' – sınıf. Toplumun üst sınıfının ortak adı olmuştur.

3) Coğrafi; Rus' – bölgeler. Rus' ve Rus toprakları ifadesi ilk 945 y. İgor sözleşmesinde yer almıştır ve Varegler yaşayan Kiev bölgesi Rus' ve Rus toprakları olarak adlandırılarak coğrafi önem kazanmıştır.

4) Siyasal; Rus' – devlet toprağı. XI - XII yy. bir boy olarak yerli Slavlar ile kaynaşarak Rus' ve Rus toprakları coğrafi değerlerini kaybetmeden siyasi önem kazanmıştır ve Rus prenslerinin hakimetini tanıyan tüm bölge bütün Hıristiyan Slav nüfusu ile Rus' ve Rus toprakları olarak bilinmiştir [6].

Çağdaş Rus bilim adamı Alexander Dugin ise “Геополитика России (Geopolitika Rossii / Rus Jeopolitiği)” adlı çalışmasında “Rus” kelimesinin veya kavramının etimoloji olarak dört aşamada geliştiğini ifade etmektedir [7]:

1) Kiev Devleti'nde “Rus” olarak varegler, yani knez ve knez drujinaları veya kıtaları anlaşılmaktadır. Slavlar (yani Slav etnik grupları, kabileleri ve kabile birlikleri) ayrı ayrı ele alınmıştır. Slavlar Vareglere bağlıydı ve onlara haraç öderdi. Vareg-Ruslar askeri seferlerine Slav milislerini almıştır. Bu nedenle Rusların ilk seferi Slavlar ile birlikte Ruslar seferi olarak nitelendirilmiştir.

2) Kiev Büyük Knezliği güçlendikçe “Rus” kavramı da Kiev çevresinde yaşayan, onların hakimiyetine tanıyan ve haraç ödeyen kabilelere yayılmaya başlamıştır. Onların içinde öncelikle Polyanlar, sonra da Severyanlar vardı. Onlar yeni oluşturulan devletin sosyo-politik yapısına ilk entegre olmuştur ve etnik temelini oluşturmuştur. Bu önemli bir noktadır; çünkü Rürük'i çağıran Slovenler ve Kriviçler değil, Polyanlar ve Severyanlar Slav halkının çekirdeğini oluşturdu. Böylece onlar yeni kurulan Rus Devleti'nin çekirdeğini oluşturan ilk Ruslar oldu. Diğer taraftan da Vareg-Ruslar slavlaşmaya başladılar. Bu süreç Vareg-Ruslar ve Slavların tarihsel çıkarlarını yansıttığını görmekteyiz. Belirli bir süre sonra “Rus” kelimesi Vareg eliti ve Slav kitleleri anlamını vermeye başlar. Böylece karşılıklı olarak Vareg-Ruslar kendilerin Slav olarak, Slavlar ise kendilerin Rus olarak algılamaya başlar.

3) Bir sonraki aşamada “Rus” kavramına Kiev Rusyası'na kabul edilen diğer Slav kabileleri dahil edildi. “Rus” olarak da haraç ödemekte olanlar tanımlanmaya başladılar. Bu “Ruslaştırma” durumuna kendi kültürel ve sosyal geleneklerini savunmak için şiddetle direnenler oldu. Onlar Kiev Knezliği'nin “Rus Devleti”ne dahil etme girişimini “topraklarını işgal etme” çabası olarak kabul ettiler. Novgorodlular ve kısmen Kriviçler uzun süre kendilerini “Rus” olarak görmeyi inatla reddedmişlerdir.

4) Bir müddet sonra “Rus” kavramı bugünkü anlamıyla kullanmaya başlamıştır. Yani bütün doğu Slavlarını içeren bir millet olarak.

M.N. Tihomirov ve V. Minorsky'e göre Rus' adı geçen geleneksel Batı Avrupa kaynakları dışında Bizans ve Doğu kaynakları vardır. Rus' adı Bizans kaynaklarında IX yy.da bilinmektedir [8]. Bizans kaynaklarına göre 837 yılında İngelheim'de Dindar Ludwig'e Bizans İmparatoru Theofilos'un gönderdiği elçiler geldi ve ülkelerine güvenli dönebilmesini sağlamak için yanlarında kendilerini Ros (Rhos) halkı olarak tanıtan insanları da getirdiler. Ros (Rhos) halkı elçileri kendi ülkesinden bahsederken Ros halkını Kagan (Chacanus) adlı kral yönettiğini ve Theofilos'e dostluk uğruna gönderildiğini söylediler. Bu Rosların Ruslar değil Varegler olduğu tespit edilmiştir[9]. Arap kaynaklarında ise IX. yy. 60 yıllarında yazılan İbn Hurdâzbih'in “Yollar ve Ülkeler” Kitabı önemlidir. İbn Hurdâzbih Rusların Slav boylarından biri olduğunu ve İspanya ve Çin arasında tüccarlık yaptığını söylemektedir. Ancak bu mesafe arasında Rus devletinin izi bulunmamaktadır. Ona göre Don nehrini “Slav nehiri” olarak adlandırılmaktadır. İbn Rusta, Gardîzî, Aufî ve başkaları

ise Ruslar ve Slavları ayrı kökten olduklarını ve onların birbiri ile düşman olduğunu savunmaktadır[8]. Diğer Arap tarihçisi Al-İstahrî'ye göre ise Rus'ların üç birliği olmuştur: 1) Bulgarın hemen yakınında yaşayan Rus'lar, yani Kūyāba (Kiyev bölgesi) şehrinde yaşayanlar; 2) Slāwiya (Novogorod bölgesi) ve 3) Artaniya denilen bir şehirde yaşayanlar[10].

Rus' Devleti'ni yani Kiev merkezli Doğu Slavlar arasında ilk yoğunlaştırılmış devleti kuranların Baltık Denizi kıyısından güneye taşınmış İskandinav Varegler olduğunu inanan geleneksel Batı bilim adamlarına karşı Rus' kurucularının Güney-Doğu Slav boylarından geldiğini iddia eden Rus bilim adamları olmuştur ve onlar bu iddiayı doğru olduğuna dair deliller getirmeye çalışmıştır. Bunun için araştırmacıların çoğu “Lavrentyev” ve “İpatyev” vekayinâmelerine (Letopisi) yani bu ikisinin “Başlangıç Vekayinâme” veya “Nestor Kroniği” [11] adı ile tanınmış baş kısmına başvurmuştur. Ancak “Başlangıç Vekayinâme”sinde Eski Rus topraklarına giren Slav kabilelerinin isimlerini Rus'tan ayırır, hatta bazen Rus'u doğrudan Vareglerle birleştirerek Slavlara karşı koyar [12]. Bu çelişkileri vakanüvis (kronikleri derleyen kimse), yani sıra editörler ve din bilginleri nasıl fark etmedi? A.A. Shakhmatov'a göre son editör Rus prenslerinin Vareg kökeni hakkındaki teorisini haklı göstermek için milletlerin listesine Rus'u eklemiştir [8]. Bu çelişkilere rağmen Akdes Nimet Kurat, Nestor'u tüm Slav boylarının aynı kökenden geldiklerini ve onların ortak dili ve edebiyatı olduklarını savunmasından dolayı bir panslavist olduğunu düşünmektedir [4, s. 57].

Rusların Güney kökenli olduğunu fikrini savunanlar Moskova Devlet Üniversitesi'nin profesörü M.T.Kachenovsky'nin kurduğu “Şüpheciler Okulu”ydü. Profesör ve öğrencilerinin oluşan okul çalışması (1820-1830) çok uzak sürmedi. Kachenovsky ve onun öğrencilerinin yüzey araştırmaları Vekayiname ve Rus' kökeni meseleleri ile birlikte Rus tarihinin kritik yönlerini reddemiştir. Kachenovsky'e göre Rus halkı IX-XIII asırlar arasında ilkel vahşet hayat yaşamıştır ve ilkel hayat yaşayan halkın vekayinamesi ve devleti olamazdır. Bu nedenle Eski Rus Vekayinamesi XIV yüzyıldan önce yazılamazdı. Kachenovsky'e göre Rusların “Güney kökeni” yani “Hazar kökenli” olduğu fikrini “Başlangıç Vekayinâme”si ile çelişkilidir ayrıca Vekayinâme geç tarihte yayınlanmıştır. “Şüpheciler Okulu”nun Rus' kökeni hakkında yaptığı araştırmalar 1830-1860 yılları arasında bilim alanında derin araştırmalara ve tartışmalara sebep olmuştur. Bu araştırmalar ve tartışmalara neden olan daha bir etken Slavlar ve Almanlar arasındaki rekabettir. Çağdaş tarihçi A. Kuzmin'e göre Slavlar ve Almanların arasındaki rekabetçiliği etkileyen iki faktör vardır: 1) 1832 yılı Hambach'da düzenlenen Alman eyaletleri temsilcilerinin ulusal bayramında Rusya ve Slav halkları Almanya'nın asıl düşmanları olarak ilan edilmiştir; ve 2) Alman felsefesinde “tarihsel” ve “tarihsel olmayan (tarihdışı)” uluslar (devlet oluşturabilme yeteneği kriterine göre) tezi ortaya çıkmıştır ve Slavlar “tarihsel olmayan (tarihdışı)” kategorisinde yer almıştır [5].

Bu yüzden Rus ve Slav bilim adamlarının çoğunluğu Normancılara karşı çıkmıştır ve Avrupa'da Slavların eskiden var olduğunu ve yerli halk olduğunu kanıtlamak için Slav yönlü çalışmalar yürütmüştür. Onlar devleti kendi başına kurabildiğinin kanıtı olarak da Kiev Rus'ini göstermiştir. Ayrıca 1812 yılı savaşındaki zafer, Avrupa'nın Napolyon'dan kurtuluşu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Slav kurtuluş hareketinin başlaması Ruslar ve Slavların Slav birliği fikrini yeniden canlandırmasına, Rus milli kimliğinin yükselmesine, Ortak Slav ve Eski Rus tarihinin önemli ve kritik konularının tartışmasına yol açan ve katkı sağlayan olaylardır.

Rus Devleti'nin kurucuları olarak yabancıların üstünlüğünü göstermeye çalışan ve Latin ve Alman dilinde yayınlanan Bayer çalışmaları vatansever Rus bilim adamları tarafından kabul görülmedi. Rusya'nın ilk kapsamlı tarihini yazan Rus tarihçisi Vasily Nikitich Tatishchev, Bayer'in çalışmalarını Rusçaya çevirdi ve yorumladı. Bayer'in konseptine karşı Tatishchev,

Batı Rus geleneğine göre Vareglerin Baltık Slavonyalı, Rusların ise Fin halkı, Sarmatların soyundan geldiğini ifade etmiştir. Böylece Varg-Slavlar Baltık kıyılarını fethederek Rus' etimolojisini benimsemiştir. Bayer'in çalışmalarında adı geçen İsveç elçilerini ise Finli Rusların İsveç'e yakın yerleşmesiyle açıklamıştır. Bunun nedeni, Tatishchev'e göre bilgili hoşnutsuz yazarların uzak mesafedeki halkları onların daha ünlü komşularının isimleri ile atıf etmesinden (adlandırmasından) dolayıdır. Müller'in argümanlarını inkar eden Rus bilim adamı M. Lomonosov'dur. Lomonosov'a göre Rusların etnik kökeni Slavlar ile Çudiler denilen Fin-Ugorlar'dan gelmektedir [5]. Drevnyaya Rossiyskaya İstoriya / Eski Rusya Tarihi adlı çalışmasında Lomonosov, Eski Rus Devleti ve onun halklarını belirlemek ve anlatmak için genel olarak Rossiya ve Roslar kavramlarını kullanmıştır. Lomonosov'a göre Rus' / Русь adı Polonyalı telaffuzu doğru bulan tarihçilerin hatasından dolayı ortaya çıkmıştır. Roksolan adı ise Yunan yazarlarının Roslar kelimesinin gerçek anlamından sapması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerden dolayı Lomonosov IX-X yy. Rus Tarihini anlatırken Rossiya adının kullanılmasını doğru bulmuştur ve ısrar etmiştir [13, s. 11-13].

Slavlar, Slav okulunun kurucusu olarak Lomonosov'u düşünseler de bu okulun en güçlü bilimsel temsilcileri Y.I.Venelin, O.Bodyanskii, F.Svyatnyi, F.L. Moroshkin'ler. Bu okul etimolojik yöntemi kullanarak Varegler ve Ruslar hakkında bilinen tüm kaynakları bir kavram içinde açıklamak için girişim yaptılar. Venelin ve onun takipçileri Vareglerin İskandinav kökenli olduğunu yalanlayarak onları Baltık Slavları olduğuna, "Rus" kelimesinin etimolojisinin de Slav kökenli olduğuna ve Rusların ise Baltık Denizi'nin güney kıyısında yaşadığına inanmışlardır. Rus Kağanlığı bilgisi de bu düşünce temelinde yorumlanmıştır. Ancak Slav ya da Venelin okulunun zayıflığı, Rus Kağanlığı'nın Baltıklı olduğu görüşünde bozkır bölgesi ile bağlantısının eksikliğidir. XIX asrın ünlü rus tarihçisi D.İ. İlovaiskiy'ye göre Rus' ya da Ros' adı nehirlerin adlarıyla bağlantılı olabilir. Doğu Avrupa bu adı taşımış ya da taşıyan nehirlerle doludur [14].

Rusların kökenini anlatmaya çalışan diğer bir okul Avrasya Okulu'dur. Bu okul Rusların kökeni meselesini ormanlık alanlarda yaşayan yerleşik Slavlar ile steplerde göçebelik yapan Turan kavimleri arasındaki bağlantılar üzerinden incelemiştir. Avrasya Okulu'nun kurucusu sayılan N.S. Trubetskoy'ya göre Rusların ulus olarak oluşumunda Moğol-Tatar unsurları bulunmaktadır [15, s. 251]. Diğer bir Avrasyacı P.N. Savitsky, Avrasya kıtasını tundra, orman, bozkır ve çöl olmak üzere dört esas üzerinden incelemiştir. Bu bölgeler birbirleri ile birleşip kendilerine özgün denge oluşturmaktadır. Rusya Devleti de bu bölgelerin arasında mevcut güçlü bileşimin temelinde kurulmuştur [16].

L.Gumilev, Rusların kökenini "pasiyonarlık" teorisi ile anlatmaya çalışmıştır. Gumilev'e göre tabii mevcudiyet olan etnik gruplar uzayın enerjik etkilerinden etkileniyor. Bu etkiler de pasiyonarlığın nedeni oluyor. Bu vaziyetlerde etnik gruplar genetik mütasyona uğruyor ve bunun neticesinde hususi yaradılışlı ve yetenekli insanların / pasiyonarların yani etnik grupların temsilcileri doğuyorlar ve onlar da yeni kültürler ve devletler kuruyorlar. Mesela, çağımızın başından XIV yüzyıla kadar Slav etnik grubu (Doğu Slav) vardı, onun düşüşünden sonra "pasiyonarlık" neticesinde Rus etnik grubu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Gumilev'e göre etnik gruplar tarihsel bağı olan insanların topluluğudur. Her etnik grubun da başlangıcı var olduğu gibi sonu da vardır. Etnik gruplar insanlar gibi doğuyorlar, büyüyorlar, yaşlanıyorlar ve sonra ölüyorlar. Ancak etnik gruplar veya uluslar tek başlarına yaşamazlar. Etnik gruplar kendi aralarında işbirlikler oluşturuyor ve ilişkiler kuruyorlar. Bunlar da birbirlerine hoşgörülü olup olmamasıyla ilişkilidir. Bu nedenle Rusların tarihini, Rus ve Tatar etnik gruplarının ve Avrasya tarihlerinden ayrı bir şekilde incelenmesi doğru olmaz [17].

Elena Galkina, “Tainy Russkogo Kaganata” adlı çalışmasında Rus’ların kökeni Doğu Slav boylarından olduğunu ifade etmektedir. Ona göre IX yüzyılda Doğu Slav boylarının birliklerinin gelişmesi “Atina örneği” ile gerçekleşmiştir. Bu proto-devletlerin oluşumunun temelinde Slav bölgesel topluluğu vardı. Toplum, “aşağıdan yukarıya doğru” yapılandırılmıştır. Ancak, ekonomik olarak uygulanabilir Zemstvo reformu geniş alanlar üzerinde genişleyememiştir. Bunun üstesinden gelme gücüne sadece dış güç sahipti. Güney Rusya için bu dış etken “Rus” kabilesi olmuştur. Bu Rus’ boyları, güvenlik ve istikrarı sağlamıştır ve geniş Doğu Slav topraklarını birleştirmiştir [14].

İrina Pigulevskaya’ya göre Rus’ kökünün nereden geldiği hakkında birkaç açıklaması vardır [18]:

- 1) Rus’, Ros’ nehrinin yakınlarında yaşamış kabilelerin birisidir.
- 2) Rus’, sarışın (sarı saçlı insanlar) olmasından dolayıdır.
- 3) Rus’, Karadenizli Gotlar ile savaşmış Rosomon kabilesidir.
- 4) Rus’, bizim çağımızın başında Kuzey Karadeniz Kıyısında yaşamış farsça konuşan Roksalan kabilesidir.
- 5) Rus’, Don nehrinin orta kısmının sağ kıyısında yaşayan Boruskov kabilesidir.
- 6) Rus’, Pomeranyalı Litvanyalı Prus kabilesidir.
- 7) Rus’, İskandinavya’dan Gotlar taşınmadan önce Baltık kıyısında (Rügen nehri) II yüzyılda yaşamış Alman ya da Kuzey İliya kökenli Rug kabilesidir.
- 8) Rus’, İsveç’in güney kıyısının ismi Roslagen’den (kürekçiler rıhtımı, kürekçiler gezilerinin katılımcısı) alınmış olabilir.

Bu açıklamalara ek olarak Vladimir Egorov’un sunduğu versiyonları örnek olarak gösterebiliriz [19]:

- 1) Rusların ataları nehirlerin kenarında yaşamışlardır ve nehirlere ibadet etmişlerdir. Bu nedenle Rus’ kavramı “su, nem” anlamını veren Slav dilindeki “pyca” kelimesinden alınmıştır.
- 2) Rus’ Latin dilindeki “Rus” kelimesinden türetilmiştir ve “kırsal, ekilebilir arazi” anlamını vermektedir.
- 3) Rus’, “ayı” anlamını veren birçok Batı Avrupa dillerindeki ortak Hint-Avrupa kökenli “urs-” kelimesinden gelmiştir.
- 4) Avrupa’nın kuzeyinde Baltık ve Fin dilleri grubu vardır (büyük olasılıkla Karelian dili). Rus’ kelimesi bu grubun temelinde fayda olmuştur ve “Güney Ülkeler” anlamını vermektedir.
- 5) Rus’ adı Dinyeper nehrinin bir kolu Ros’ / Рось’dan türetilmiştir.

Son olarak George Vernadsky ise Rusların kökenini sadece geleneksel salt dil çalışmaları ile açıklamanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. Vernadsky Slavları Batı, Orta ve Doğu Slav gruplarına ayırmaktadır. Ayrıca Rusların Doğu ve Orta Slav gruplarından geldiğini savunmaktadır [20].

Sonuç olarak Rusların kökenleri hakkında yapılan tüm çalışmalar sırasında Batıcılık, Panslavizm ve Avrasyacılık akımları olduğu görülmektedir. Bu akımlar Rusya İmparatorluğu ve Rusya’nın dış politikasının oluşumunda araç olarak kullanılmıştır ve halen de dış politikasının unsurları olarak kullanılmaktadır.

КАУНАҚСА

1. Хоскинг Д. Россия и русские, -Москва: AST, Том 1, 2003.
2. Тихомиров М.Н. Происхождение названий “Русь” и “Русская земля”, <http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys05.htm>.
3. Степанов Ю.С., Русь, Россия, Русские, Россияне, http://ec-dejavu.ru/r/Russian_Stepanov.html.
4. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi. Başlangıcından 1917’ye Kadar, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 16-18.
5. Галкина Е. Тайны Русского каганата, http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://modernlib.ru/books/galkina_elena_sergeevna/tayni_russkogo_kaganata/rea.
6. Ключевский В. Курс русской истории, <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch10.htm>.
7. Дугин А. Геополитика России, <http://4pt.su/ru/content/geopolitika-rossii-uchebnoe-posobie-2012>.
8. Tihomirov, M.N., a.g.e., Minorsky, V., Hudud al-'Alam, The Regions of the World, (Çevrimiçi) http://www.kroraina.com/hudud/hud_44_c.html, 20 Ekim 2018.
9. Седов В., Русский каганат IX века, (Çevrimiçi) <http://usadba-psk.narod.ru/sedov03.htm>, 20 Ekim 2018.
10. Пигулевская И.С., История, мифы и боги древних славян, <http://readli.net/chitat-online/?b=294208&pg=7>.
11. Повесть временных лет, <http://lib.ru/HISTORY/RUSSIA/povest.txt>.
12. Данилевский И.Н., Легендарная Русь, <http://krotov.info/history/10/2/1997dani.html>.
13. Погосян Е., “Русь и Россия в исторических сочинениях 1730-1780-х годов”. Культурные практики в идеологической перспективе: Россия, XVIII - начало XX века, Москва, Объединенное гуманитарное издательство, Выпуск 3 (11), 1999, с. 11-13.
14. Галкина Е., Тайны Русского каганата, http://modernlib.ru/books/galkina_elena_sergeevna/tayni_russkogo_kaganata/read_2/.
15. Fuad Hilalov, “Avrasyacılık ve Rusya”, Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı, Ed., Hasret Çomak, Kocaeli, 2012, s.251.
16. Yavuz Kılıçoğlu, “Avrasyacılık ve Rus Dış Politikası”, (Çevrimiçi) <http://www.ileridunya.com/193-2/>, 20 Ekim 2018.
17. Лурье Я. Древняя Русь в сочинениях Льва Гумилёва, http://scepis.net/library/id_87.html.
18. Пигулевская И.С. История, мифы и боги древних славян, <http://readli.net/chitat-online/?b=294208&pg=5>.
19. Егоров В., Русь и снова Русь, <http://www.ipiran.ru/egorov/hraith.htm>.
20. Вернадский Г. Древняя Русь, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/ver/01.php.

Sh.GİRİTLİOĞLU

PhD, Gazi Üniversitesi (Türkiye)
e-mail: sharifa.giritlioglu@ayu.edu.kz

ORTA ASYA DEVLETLERİNİN SU SORUNLARI

27 yıl önce bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya Cumhuriyetlerindeki ekonomik, siyasî ve insan hakları ile ilgili meselelerin değerlendirilmesi ve çözümlenmesi ile ilgili stratejiler oluştururken, gözden kaçırılan konulardan biri su kaynakları ile ilgili meselelerdir. Son zamanlarda özellikle Orta Asya coğrafyasında su kaynakları oldukça kritik bir hal almıştır. Sovyetler Birliği döneminde hayati pek çok konu üzerinde serbestçe tartışma yapılamaması ve münazarada bulunamaması bu hayati sorunun yönetimi ve çözümlenmesi fırsatını sınırlamıştır. Sovyetler Birliğinin parçalanmasından sonraki dönemde, Orta Asya Cumhuriyetleri Moskova'nın 1960'lı yılların başından beri geliştirip, kabul ettiği yanlış politikalar nedeniyle su kaynakları sorunuyla baş etmede giderek artan bir zorluk çekmektedirler. Çalışmada, su fazlasının olduğu Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkelerle suyun yetersiz olduğu Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler karşı karşıya kaldıkları zorlu durum, su kaynaklarının yönetim stratejileri ve Aral Gölü'nün yakın zaman içinde yok olacağı ile ilgili hem bölgesel hem de küresel meseleler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Su Sorunları, Aral Gölü, Amu Derya, Sır Derya, Sınıraşan Sular, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan.

Ш.Гиритлиоглу

Орталық Азия мемлекеттеріндегі су мәселелері

27 жыл алдын тәуелсіздіктеріне қол жеткізген Орталық Азия мемлекеттері бүгінгі күнде экономикалық, саяси және құқықтық мәселелердің көлемі мен шешу жолдарына арналған стратегиялар құрастырып келуде, бірақ бұл маңызды мәселелердің жанында назардан тыс қалып қойған су мәселесі уақыт өткен сайын үлкейе түсуде. Әсіресе су ресурстарының басқарылуы мәселесі ең үлкен аймақтық мәселеге айналды. Кеңес Одағы кезеңіндегі көптеген мәселелер бойынша пікірталастар болып өткен болса да, аймақтағы су мәселесін шешуге мүмкіндік болмаған. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде Орталық Азия республикалары 1960-шы жылдардың басынан бері Мәскеу тарапынан құрастырылған ескі су басқару саясаты салдарынан бүгінгі мәселелермен ұшырасып отыр. Бұл зерттеу барысында су ресурстарына бай Қырғызстан мен Тәжікстан және су ресурстарының жеткіліксіз мемлекеттерде (Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан) туындайтын қиындықтар мен су ресурстарын басқару стратегиялар және Арал теңізінің аймақтық және жаһандық ықпалы талқылануда.

Кілт сөздері: Орталық Азия, су мәселелері, Арал көлі, Амудария, Сырдария, шекара асқан сулар, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан.

Ш.Гиритлиоглу

Водные проблемы Центрально-Азиатских стран

За 27 лет независимости государства Центральной Азии разрабатывали новые стратегии и новую политику по отношению экономического развития, политической стабильности и прав человека в странах. Однако проблема управления водными ресурсами в регионе так и осталась без внимания. Не смотря на то что в последнее время особенно в Центральной Азии проблема водных ресурсов стала критичной. В период Советского Союза

исследования водных проблем и проблем окружающей среды были ограничены и не рассматривались в широком масштабе. После распада СССР страны Центральной Азии продолжали руководствоваться политикой и стратегиями сформированными Москвой в начале 1960-х годов. В этом исследовании рассматривается текущая ситуация с перспективы стран с недостаточными водными ресурсами как Казахстан, Туркменистан и Узбекистан и с перспективы стран с избытком воды как Кыргызстан и Таджикистан; кроме того изучается проблематика Аральского моря в региональном и глобальном масштабе.

Ключевые слова: Центральная Азия, Аральское море, Амудария, Сырдария, межграницные воды, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан.

Sh.Gırlıoğlu

Water Problems of Central Asian States

During 27 years of independence Central Asian States tried to resolve issues related to economic development, political stability and human rights issues and create new strategies on those disciplines. However, one of the issues that overlooked is the water resources issue in the region. Lately, especially in Central Asia, situation of water resources have become very critical. In the period of Soviet Union, the lack of researches about water and environmental problems limited the opportunity to manage and resolve those vital problems. After the collapse of the Soviet Union, Central Asian states faced with increasingly struggle because of wrong water recourses control policies developed by Moscow in early 1960s. This study examines current situation of water resources control policies, from perspective of countries with inadequate of water recourses such as Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan and from perspective of countries with water excess such as Kyrgyzstan and Tajikistan; moreover this work increases understanding of Aral Sea problematic in regional and global perspectives.

Keywords: Central Asia, Water Problems, Aral Sea, Amu Derya (River), Sir Derya (River), Transboundary Waters, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan .

GİRİŞ

Su, zaman var olduğundan bu yana hayatımızın vazgeçilemez bir parçasını teşkil eden değerli bir emtiadır. Su kaynaklarının ülke kalkınması ve gelişiminde oynadığı rol inkar edilemez. Dünyamızdaki suyun % 97.4'ü okyanus ve denizlerdir. Geriye kalan % 2.6'lık suyun sadece 0.8'i içme ve sulama amacıyla kullanılabilir haldeyken, kalan % 1.8'lik kısım ise buzdağları ve buzullar [1.s.36] içinde yerin altında gömülü haldedir. Su insan hayatı için haklı olarak önemli addedilmektedir. Aynı şekilde, suyun ayrıca günümüz dünyasında bir savaş ve işbirliği kaynağı olduğu saptanmıştır.

Endişelenenler, haklı olarak dünyanın farklı kesimlerinde su kaynaklarının yerinde kullanılmamasının suyun arzı ve talebi arasında giderek artan boşluk nedeniyle diğer mücadeleleri gölgeleyebileceği görüşünü muhafaza etmektedirler. Artan demografik büyüme oranı, süratli sanayileşme ve kentleşme kıt su kaynakları üzerindeki rekabeti kızıştırabilir ve global ortamı ve ekolojik dengeyi tahdit edebilir. Kaynak darlığıyla mücadele eden siyaset yapıcılar açısından en önemli görev insanın tüketimi ve gelişmesi açısından suyun nasıl hazır bulundurulacağı ve su kaynaklarının yönetimi için ne gibi tedbirlerin kabul edileceği meselesidir.

Su kaynağı sorunları zaten halledilmemiş pek çok ihtilaf içinde gömülmüş olan politik, etnik, ekonomik ve çevresel toplum içindeki çatışmaların altını çizme eğilimindedir. Su meselesi ciddi olunca, bundan etkilenen ülkelerin siyaset yapıcıları bu hükümlerle etkin şekilde uğraşmak için ellerinde son derece sınırlı imkânla baş başa kalmaktadırlar. Siyaset yapıcılar su kaynaklarının kısa ve uzun vadeli stratejiler yoluyla yönetiminin şart olduğuna inanmaktadırlar ve

konudan endişeli olan insanlar bunu ‘su savaşlarının’ önüne geçmenin bir yolu olarak görmekte. ‘Su krizinden’ etkilenmeyen çok az sayıda ülke vardır.

Bu konuda şanslı olan ülkelerin bile su kaynaklarının dikkatlice kullanılması ve su konusunda ihtilafların çıkmasını önlemek amacıyla faydacı istikamette uzun vadeli politikalar tespit etmemeleri halinde bunun oluşturacağı tehlike ve tehdit konusunda dikkatli olmaları gerekmektedir.

Orta Asya bölgesinde su yönetimi konusu ilgili insanların dikkatini çekmeye devam etmektedir. İki bölgede, su kaynakları meselesiyle ilgili ülkelerarası ve iki ülke arasında gelirim olduğu görülebilmektedir. Buna örnek olarak, Hindistan’ın Wuller Baraj inşaatı ile ilgili Hindistan-Pakistan ihtilafı ve kurak mevsim esnasında Hindistan’dan Bangladeş’e yetersiz su bırakılması konusundaki rahatsızlık gösterilebilir [2]. Bu günlerde daha az ihtilaf konusu olmakla birlikte, Farrakha Barajı, Dakka ile Yeni Delhi arasında halen bir ihtilaf konusudur. Orta Asya’daki su krizinin aynı zamanda su kaynakların suyun sulama ve enerji üretimi amacıyla yeterli şekilde kullanımı için siyasi engellerin olması ve bilimsel araştırmaların yetersiz oluşu gibi kötü yönetilmesi ile de ilgisi vardır [3].

1. Orta Asya Su Potansiyelinin Özellikleri

Orta Asya bölgesini besleyen Sır Derya ve Amu Derya ırmaklarının vanalarını ellerinde bulunduran -bölgenin yeraltı ve yer üstü zenginlik kaynakları fakiri ülkeleri- Kırgızistan ve Tacikistan, diğer taraftan da bu sulara çok muhtaç olan-bölgenin doğal gaz ve petrol zengini ülkeleri; Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan.

Özellikle doğal gazda tamamen dışa bağımlı olan Kırgızistan ve Tacikistan’ın, artan doğal gaz fiyatları ile birlikte, sahip oldukları su potansiyellerine yönelmek zorunda kalacak olmaları bölge ülkelerini daha da endişelendiriyor.

Orta Asya’nın en önemli nehirleri olan Amu Derya ve Sır Derya, “sınır aşan sular” tarifine uyan, her biri birkaç ülke topraklarından geçen, farklı ülkelerdeki kollarla beslenen ve iki ayrı ülkede Aral’a dökülen sulardır.

Tablo 1 – Aral Gölü havzasının yüzeysel su kaynakları (yıllık ortalama akaç, km küb/yıl) [4]

Devlet	Irmak havzası		Aral Gölü havzasına toplam	
	Sır Derya	Amu Derya	km	%
Kazakistan	2,516	-	2,516	2,2
Kırgızistan	27,542	1,654	29,196	25,2
Tacikistan	1,005	58,732	59,737	51,5
Türkmenistan	-	1,405	1,405	1,2
Özbekistan	5,562	6,791	12,353	10,6
Afganistan ve İran	-	10,814	10,814	9,3
Genel Aral Gölü havzasına	36.625	79,396	116,021	100

Bunlardan Sır Derya, Kırgızistan’da en büyüğü Narın ırmağı olan birkaç ırmakla beslenip, Kırgızistan’dan Özbekistan’ın doğusunda Namangan bölgesine, mümbit Fergana Vadisi topraklarını suladıktan sonra Tacikistan’ın Hocent bölgesinden tekrar Özbekistan’a geçip, Sır Derya bölgesini kat ettikten sonra Kazakistan topraklarına girmektedir [5]. Sır Derya nehri, Kazakistan’ın Çimkent ve Karatav bölgelerinden kendisini besleyen kollarla birleşip, Kızıl Orda ve Tüратav bölgelerinden ve Baykonur Uzak Üssü’nün güneyinden geçerek, Kazakistan topraklarında Aral Gölü’ne dökülmektedir [6].

Amu Derya nehri ise, Tacikistan topraklarından doğmakta, Afganistan'dan gelen bazı kollarla da beslenip, Tacikistan-Afganistan sınırının kısa bir bölümünü oluşturduktan sonra Özbekistan'ın en güney ucunda Tirmiz bölgesinde Özbekistan-Afganistan sınırını teşkil edip Türkmenistan topraklarına girmektedir. (Burada Kerki-Çağlıtepe arasında ayrılan Karakum Kanalı [7], Türkmenistan topraklarında Bayramali, Merv, Duşak, Aşkabat, Göktepe, Gızılavrat bölgelerini çöl boyunca sulayıp Gızancık'ta son bulmaktadır.) Amu Derya nehri, Türkmenistan topraklarında Çarcuv'dan geçip Seydi Rafinerisi yakınlarından Özbekistan'a Buhara bölgesinden giriş yapmakta, Ürgenç-Harezmi bölgesinden geçip, tekrar Türkmenistan'ın Taşavuz bölgesine kısa bir geçiş yaptıktan sonra Nukus civarında yine Özbekistan topraklarına girip burada Aral'a dökülmektedir [8].

Orta Asya'daki bu iki önemli nehrin suyunun kullanımı ve dağılımı, bölgedeki ülkeler arasında kabul görmüş olan "Sır Derya ve Amu Derya nehirleri su kaynaklarının kompleks kullanım planı" çerçevesinde yapılmaktadır. Orta Asya nehirlerinin su kaynaklarının yüzde 50'den fazlasını, bölgede en büyük nüfusa sahip olan Özbekistan kullanmaktadır. 28 milyon nüfuslu Özbekistan, tarıma elverişli topraklara sahiptir [9. s.36]. Ancak, ülkeyi besleyen su kaynaklarının yüzde 85'i kendi toprakları dışından gelmektedir [10. s.97]. Bu suyu taşıyan Sır Derya ve Amu Derya nehirlerinin çıktığı iki ülke olan Tacikistan ve Kırgızistan ise, topraklarının küçük bir bölümü tarıma elverişli olması nedeniyle bu suyu tarımsal amaçla yeterince değerlendirememektedir. Petrol, doğal gaz gibi enerji kaynakları yönünden de zengin olmayan bu iki kardeş ülkede, Sır Derya ve Amu Derya nehirlerinin kolları olan Vahşi (Bahşi), Narın ve Zereşan nehirleri üzerinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde inşa edilmiş 30-35 yıllık barajlar ve hidroelektrik santraller ile elektrik üretmektedirler [11. s.81].

İklim değişikliği nedeniyle nehirlerin debisinin yüzde 20 civarında azalması yanı sıra, gerek eski Sovyet teknolojisi olmaları, gerekse hidrolik altyapı ve jeneratörlerin bakımsızlığı nedeniyle, mevcut hidroelektrik santrallerden elde edilen enerjide büyük verim kayıpları olduğu, bazı tesislerde bu kayıpların yüzde 40'a ulaştığı bilinmektedir. Her iki ülke de, kış aylarında enerji üretmekte ve su bırakmakta, bu da nehirlerin geçtiği diğer ülke topraklarında taşkınlara sebep olarak tarımsal zarara yol açmakta; komşu ülkelerle, özellikle de Özbekistan'la anlaşmazlık nedeni olmaktadır. Ülkeler arasında su tahsis anlaşması olsa da, su yönetimine ilişkin bir anlaşma bulunmadığından, su kotaları değişmediği hâlde verim zamanları değiştiği için kullanan ülkelerin menfaatleri etkilenmektedir.

Konuda taraf olan bölge ülkeleri, zaman zaman su kullanımı konusunda bir araya gelip soruna çözüm aramaktadırlar. Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın 2009 Şubatında yaptığı Özbekistan ziyaretinde de, Orta Asya su kaynaklarının rasyonel kullanılması konusu iki ülkenin devlet başkanları arasında ele alınmış ve sorunun bölge ülkeleri arası diyalogla çözülmesi, bu çözümde bölgede müdahil olmak isteyen süper güçlerin taraf olması yerine, Birleşmiş Milletler nezaretinde tarafsız bir araştırma ve çalışmanın yardımcı olacağı hususları gündeme getirilmiştir [12].

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 17 Mart 2010 tarihinde Taşkent'e yaptığı ziyaret esnasında da, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslâm Kerimov ile baş başa görüşmesinde ve müteakiben Özbek-Kazak heyetleri arasındaki görüşmelerde, Orta Asya bölgesindeki su ve enerji kaynaklarının müşterek kullanımı için tüm tarafların karşılıklı kabul edebileceği bir mekanizma geliştirilmesinde mutabık kalınmıştır. İki ülke, bölgedeki Kamberata ve Rogun Hidroelektrik Santralleri Projeleri'nin ekolojik ve güvenlik yönünden uluslararası incelemeye tâbi tutulmasını istemişlerdir [13].

Esasen, Kırgızistan'da ve Tacikistan'da yer alan bu hidroelektrik santrallerin teknolojik altyapıları elden geçirilip ciddi bir rehabilitasyonla çok daha verimli ve çevreci hâle getirilmeleri gerekirken, her iki ülke de yeni barajlar inşa etmek ve mevcut santrallere büyük kapasiteli yeni üniteler eklemek cihetine gitmektedir. Teşebbüs edilen yeni yatırımlar SSCB döneminde, 80'li

yılların teknolojiyle, çevresel etkiler ve mühendislik ekonomisi dikkate alınmadan planlanmış eski projelerdir. Dolayısıyla çevresel riskler dışında yatırım maliyetlerinin de bu kardeş ülkelere büyük bir yük bindirmesi muhtemeldir.

“Aral’ı hayata döndürme çabaları devam ederken, bölgedeki su kaynakları üzerinde yeni inşaatlar yapmak, üstelik bunları, suyu tabii yataklarından koparırcasına yapmak bölgede zaten var olan çevresel dengesizliği daha da artıracaktır [14].”

Çevre konusundaki endişelere, Kırgızistan’daki BDT Devletler Enstitüsü’nün Bişkek Direktörü Alexander Knyazov’un “Pravda Vostoka” gazetesinde yayınlanan makalesinde de dikkat çekilmektedir. Knyazov’un yazısında, Kırgızistan ve Tacikistan’da inşa edilecek dev hidroelektrik santrallerin, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan’ın güvenliğini riske edeceği ifade edilmekte, bu çevresel etkilerin sadece komşularına değil, Kırgızistan’daki Oş, Celalabad ve Batken bölgeleriyle, Tacikistan’daki Sogd bölgesine de zarar vereceği belirtilmektedir. Yazıda ayrıca, Sovyet döneminde yapılmış olan mevcut santrallerin durumu çevre ve güvenlik açısından ele alınırken, yakınlarda Nurek santralında yaşanan bir kazanın da Kırgız ve Tacik hükümetlerine önemli bir alarm niteliğinde olduğu belirtilmektedir [15].

Bu hususta Özbekistan Dışişleri Bakanlığı’nın 13.04.2009 tarihli açıklamasıyla bölgedeki su kaynaklarının rasyonel kullanımının önemine dikkat çekilmiş, Kırgızistan’daki Kamberata ile Tacikistan’daki Rogun Hidroelektrik Santrali projelerinde bağımsız uluslararası inceleme yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır [16].

Kırgızistan, 2003’lerde Sır Derya (Seyhun) nehrini besleyen en önemli kollardan Narın nehri üzerindeki Toktagül barajından beslenen Kamberata Hidroelektrik Santrali’ne yeni bir ünite inşasına teşebbüs etmiş; finansman sıkıntısı sebebiyle yıllarca yatırım yapılmayan bu projede, 2009 yılında Rusya Federasyonu’nun sağladığı kredi ile yeniden gündeme gelmiştir. SSCB Bakanlar Kurulu, 1981-1990 on yıllık plan dönemi Hidroelektrik Gelişim Planı çerçevesinde Kamberata Hidroelektrik Santrali’nin yapımı için Ekim 1980’de karar almış [17], santralin projelendirilmesi ve inşası da SSCB Enerji ve Elektrik Bakanlığı tarafından Mart 1984’te planlanmıştır. Yaklaşık 30 yıl önce, çevreye gerekli önemin verilmediği, yatırım ve ekolojide “Doğadan şefkat beklemeyiz, ondan istediğimizi alırız” anlayışının hâkim olduğu Sovyet totaliter döneminde yapılan bu proje için gerekli ÇED çalışmalarının hazırlandığı hususu şüphelidir [18. s. 66-67].

Aynı şekilde Tacikistan Hükümeti de, 1980’lerde başlatılıp durdurulan Rogun Hidroelektrik Santrali’nin inşasını 25 yıl aradan sonra yeniden başlatmaya karar vermiştir. Rogun Hidroelektrik Santrali projesi de eski bir proje olup, çevresel etkiler ve mühendislik ekonomisi dikkate alınmadan planlanmış bir projedir. Tüm teknik dokümanların yeniden gözden geçirilmesi, yeni teknoloji göz önüne alınarak yatırımın fizibilitesinin, çevresel etki değerlendirme çalışmalarının ve risk analizinin yapılması önem arz etmektedir. Zira, Rogun Projesi 2009 yılında ciddi bir kazanın yaşandığı Rusya’daki Sayano-Shushenskiy Hidroelektrik Santrali ile aynı proje enstitüsünün tasarımıdır. Ayrıca Rogun barajı Sayano-Shushenskiy’den daha yüksek olup, Tacikistan’ın deprem kuşağında yer alan yüksek risk bölgesindedir [19].

3 Şubat 2010 tarihinde Özbekistan Başbakanı Şevket Mirziyayev, Tacikistan Başbakanı Akil Akilov’a bir mektup göndererek, Rogun Hidroelektrik Santrali Projesi’nin uluslararası bağımsız uzmanlarca incelenmesi konusunda çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıda, 35 yıl önce inşa edilmiş olan Toktagül ve Nurek baraj ve hidroelektrik santralleri gibi tesislerin son 20 yıldır hiç bakım görmedikleri için tehdit oluşturdukları, deprem kuşağında yer alan Rogun Projesi’nin ise 40 yıl önceki inşaat ve teknolojiye göre yapılan eski proje üzerine tasarlandığı vurgulanmıştır. Bu tür büyük projelerin yapımında çevresel riskler, bölge tarımına yönelik su sıkıntıları, insanî riskler ve sismik riskler hatırlatılmış, Rogun’un bulunduğu bölgenin zaman zaman 10 şiddetinde ölçümlerin görüldüğü yüksek deprem riskleri taşıyan bir bölge olduğu vurgulanarak bütün bu hususların ve muhtemel sonuçlarının önceden tespiti önerilmiştir [20].

Bölgede uluslararası kuruluşların ilgi ve gayretleri sürmektedir. 2009 Martı'nda İstanbul'da beşincisi gerçekleştirilen ve Dünya Su Konseyi'nin (WWC, World Water Council) önderliğinde üç yılda bir toplanan Su Forumu'nda, Orta Asya su sorunları taraf ülkeler ve uluslararası platformda tartışılmıştır [21. s.9].

Rogun Hidroelektrik Santralı Projesi'nin tüm teknik dokümanlarının uluslararası standart ve teamüller çerçevesinde, Dünya Bankası prosedürlerine uygun olarak gözden geçirilmesi konusunda, Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick'in de niyet beyanı olduğu bilinmektedir [22].

Asya Kalkınma Bankası ADB (The Asian Development Bank) da bu hususta Tacikistan'ın Orta Asya Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın (CAREC) enerji gündemiyle uyumlu olarak enerji güvenliği, enerji verimliliği ve ticaretini geliştirme politikasını desteklediğini, Rogun Hidroelektrik Santralı Projesi ile ilgili olarak da hükümetin gerekli fizibilite ve çevresel etki değerlendirme çalışmalarının ilgili ülkelerin gözetimi de sağlanarak, uluslararası en iyi pratik ve standartlar esas alınarak yapılması arzusunun memnuniyetle karşıladığını deklare etmiştir [23].

Geçen yılın sonunda bölgeyi ziyaret eden bir Dünya Bankası heyeti, şu anda Rogun'da yapılan faaliyetlerin rehabilitasyona ve 1993 sel felâketinde zarar gören altyapının onarımına yönelik inşai faaliyetler olduğunu tespit etmiştir. Dünya Bankası Avrupa/Orta Asya Başkan Yardımcısı Philippe Le Houre'un Özbekistan Hükümeti'ne yazdığı 22 Mart 2010 tarihli mektupla, Rogun Hidroelektrik Santralı için fizibilite, ekolojik ve sosyal incelemelerin yapılacağı, teknik şartların yerine getirilmesi hususunun denetleneceği bildirilmiştir. Çalışmaların Dünya Bankası prosedürleri çerçevesinde, uluslararası kabul görmüş bağımsız uzmanlar tarafından ve ilgili tüm ülkelerin gözetiminde yapılacağı belirtilmiştir. Tacikistan Hükümeti'nin fizibilite, ekolojik ve sosyal çalışmalarla inşaat faaliyetlerinin uygun olduğunun önemi hususunda bilgilendirildiği ve kendilerinin bağımsız uluslararası uzmanların yapacağı çalışmaları göz önüne alacağı konusunda mutabık kalındığı da ifade edilmiştir [24].

2. Bölgedeki Su Kaynaklarındaki Sistemli Krizin Nitelikleri

Orta Asya'da su krizinin iki yönü mevcuttur. İlk olarak, bölgedeki su kaynakları hemen tükenmiştir ve mevcutsu rezervlerinin yönetimine yeterli itina gösterilmeyecek olursa, ekonomik, çevresel ve ekolojik sonuçlarla karşılaşacaktır. İkinci olarak, Orta Asya'nın su kaynakları yeterlidir ve bölge ülkelerinin siyasetçilerini yapmaları gereken tek şey suyun adil şekilde kullanılması ve dağıtılmasıdır. Orta Asya'da başlıca iki su kaynağı vardır. Birincisi; Aral Gölü, ikincisi ise Amu Derya ve Sır Derya'dır. Orta Asya'daki su krizi şu şekilde izah edilebilir:

- Aral Gölündeki suyun kaynağı; Karakalpakistan'daki kapalı bir havza içindeki Sır Derya ve Amu Derya sularının birikmesidir. Bölgedeki kaynakların çıkış yolu bulamaması nedeniyle, Amu Derya ve Sır Derya'dan biriken sular, Aral Gölünü oluşturmuştur. Hazar, Superior ve Viktoria göllerinden sonra dördüncü büyük içme suyu gölü ve önemli bir su kaynağı olan Aral Gölü, 1960'lı yıllardan beri pamuk ekimi ve hidroelektrik istasyonlarının su rezervuar inşaatı nedeniyle asırlarca bu gölü beslemiş olan Amu Derya ve Sır Derya adlı iki nehrin yönünün değiştirilmesi nedeniyle dramatik şekilde azalmıştır [25. s.37]. Aral Gölünde bir iç bozulma olmuştur. Aral Gölünün azalması sadece Aral Gölüne komşu bölgelerde su krizini turmandırmamış, aynı zamanda bu bakımdan ağır çevre ve ekolojik etkileri de olmuştur. 1960'da Aral Gölünün ortalama seviyesi 53.4 metre, yüzey alanı 66,000 km, hacmi yaklaşık 1090km ve tuzluluk oranı yaklaşık 10 gr/lit olarak ölçülmüştür [26]. Ticari değeri yüksek balık türlerinin üretimine dayanan gelişmiş bir balıkçılık endüstri vardı. Flora ve fauna denizin doğal tuz özelliklerine uyum sağladığından, denizi çevreleyen ormanlar ve rutubetli topraklar Sır Derya ve Amu Derya deltaları oldukça verimliydiler. Aral Gölünün seviyesinde değişiklikler 20.Yüzyılın ilk yarısında metreden daha az iken geçen iki yüz yıllık dönem içinde 4 metreye kadar farklılık göstermiştir. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, bu nehirlerden çekilen su seviyesindeki artış yüzünden, Aral Gölünün

seviyesi hatırı sayılır oranda düşmüş, yüzey alanı yarı yarıya azalmış, hacmi ise üçte iki oranda küçülmüştür [27].

• Amu Derya ve Sır Derya sularının sulama, sanayi, enerji ve kentleşme ihtiyacının karşılanması amacıyla yoğun şekilde kullanılması da Orta Asya’da su kaynaklarının erozyonuna sebep olmuştur [28]; bu iki nehrin su seviyesi özellikle pamuk ve pirinç ekimi amacıyla sulamada kullanılmak üzere akarsuların yoğun şekilde başka yöne kanalize edilmesi nedeniyle, kritik zamanlarda önemli ölçüde düşmektedir. Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan steplerinde özellikle pamuk yetiştirme amacına yönelik büyük sulama projeleri ilk olarak 1930’lu yılların başlarında uygulamaya konmuştur. İlk büyük sulama projesi 1939 yılında Fergana Vadisini çevrelemeye yönelik kanalın inşası ve Narin Nehrinin ekim yapılan toprak kesimlerine getirilmesiyle uygulanmıştır. 1940’ların sonlarına doğru, Sır Derya nehrinin suları, Kazakistan’ın Kızıl-Orda mahallindeki tarım alanlarında tutulmuş ve önemli miktarda su, tarımın hizmetine verilmiş olan, bölgenin pirinç üretiminde kullanılmıştır [29. s.76]. Taşkent yakınlarında son olarak kurulan Özbek Denizi adı verilen barajda biriken sular, pamuk üretiminde, ayrıca Taşkent şehrinin su ihtiyacını karşılamada kullanılmıştır. 1.474 km. uzunluğunda olan Amu Derya nehrinin Türkmenistan’a giriş yaptığı Kerki noktasındaki normal debisi 1960’lı yıllara kadar 2.197 metreyken, suların tüketilmesi sonucunda bu debi, Aral Gölüne aktığı yer olan Karakalpakistan’daki Nukus şehrinde 1496 metreye düşmüştür; bu su miktarı dahi söz konusu Gölü beslemek için yeterli olmuştur. Ancak, bilahare, Kerki’nin güneyinde kalan bölgelerin sulanması, 100 km uzunluğundaki Karakum kanalının galerin sulanması, 100km uzunluğundaki Karakum kanalının inşa edilmesi ve Türkmen steplerinin geniş ölçüde sulanmasıyla birlikte, Amu Derya’nın sularının çoğunlukla zirai amaçlı olarak kullanılması neticesinde, Aral Gölüne su gelişi engellenilmiştir [30]. Orta Asya topraklarının Amu Derya ve Sır Derya sularından, ayrıca Aral Gölü kanalından sulandığında, uygun bir drenaj sistemi ve kimyasal atık maddelerin önlenmesi gibi gerekli tekniklerin uygulanmaması sonucunda, özellikle ovalardan aktıktan sonra Amu Derya’nın Göl’e eriştiği yer olan Karakalpakistan’da etkilenen topraklar açısından önemli bir tehdit oluşturmuştur.

• Orta Asya’nın su kaynakları bu kaynakların çoğunun dağlık kesimlerde yoğunlaşması yüzünden, düzgün şekilde dağıtılamamaktadır. Bu nehirler dağlardan çöller giriş yapmakta ve sızma ve buharlaşma nedeniyle sularının büyük bölümümü kaybetmektedir.

• Orta Asya’da sulama yoluyla su kaybı oranı, dünyanın diğer kesimlerine oranla daha fazladır.

Aral Gölünün çekilmesi ve Orta Asya’daki su kaynaklarının kıtlığı ile ilgili endişelerini dile getirenler;

Aral Gölü’nün başlıca Amu Derya ve Sır Derya adlı iki nehirden beslenen Aral Gölünün dünyanın dördüncü büyük iç gölü olduğu, yoğun aşırı sulama ve yönlendirme programları nedeniyle, nehirlerden hiç birisinin son on yıl içinde denize ulaşmaması neticesinde Aral’ın yüzey alanında kaba bir tahminle % 79’luk bir kayıp olduğunu, Sovyetlerin uyguladığı pamuk kültürüne bağlanan cumhuriyetlerin günümüzde sürdürmeye mecburen artan miktarda su talebinde buldukları görüşündedirler [31. s.6].

SONUÇ

Aral Gölündeki erozyon, Orta Asya’daki su krizinin vurgulanmasına büyük oranda bir katkı yapmıştır. Bu göl sadece binlerce balıkçının geçim kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda Özbalkçının geçim kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda, Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri’nin içilebilir suya kavuşmalarını da sağlamıştır. Aral Gölü’nün toplam alanı 64,000 kilometre kare olmuştur. Bunun yüzeyinden sürekli bir şekilde beyaz, pusa benzer su buharları

çıkılmaktadır. Amu Derya ve Sır Derya 3500 yıldır kaybolan suyu ikame etmektedirler. Ancak bu kaynak şimdilerde kurumaktadır ve Aral Gölü kuraklık bölgelerine ayrılmıştır. Meydana gelen bu sonucu zamanın Özbek Akademi Bilimleri Başkanı şu sözlerle ifade etmiştir:

‘İnsanlık tarihi aynı nesle mensup insanların gözlerini önünde tüm bir gölün yeryüzünden silinmesine tanıklık ettiği bir başka olay şahit olmamıştır. Bunun yerine altı milyon hektarlık bir alana yeni bir kum ve tuz çözü saçılabacaktır. Aral Gölü’nü tehdit eden üzücü talih işte tam olarak budur’ [32. s.81].

KAYNAKÇA

1. Su Asyanın Çevresel Gereği (Singapur: Asya Medya Bilgilendirme, 1997) s.36.
2. Jilsov, Sergey. Zonn, İgor. “Borba Za Vodı” (‘Su İçin Mücadele’), İndeks Bezopasnosti (Gövenlik İndeksi), No.3/86, Cilt 14, Moskova, 2008.
3. Somuncuoğlu, Anar. ‘Orta Asya’nın Güncel Problemleri ve Muhtemel Gelişmeler, Kafkasya ve Türkistan’, Milli Düşünce Merkezi’nde sunulan tebliğin yazılı metni.
4. Borişpales, K., Babajanov, A., “Vodnie Resursı Sentralnoy Azii v Kontekste Regionalnogo Sotrudniçestva” (‘Merkezi Asya Bölgesel Bütünleşmesinde Su Kaynakları’), Postsovyet Araştırmalar Merkezi, Uluslararası İlişkiler Moskova Devlet Enstitüsü yayınları, 2007.
5. Valentini, K.L., Orolbayev, E.E., Abilgazyeva, A.K., “Vodniye Problemi Sentralnoy Azii” (‘Merkezi Asyada Su Sorunları’), Kırgızistan Cumhuriyeti Fridrih Ebert Fonu Yayınları, Bişkek, 2004.
6. Kuzmina, E.M., “Geopolitika Sentralnoy Azii” (‘Merkezi Asya Jeopolitiği’), Nauka Yayınları, Moskova, 2007.
7. Karakum Lenin Kanalı, sonradan Karakum Saparmurad Niyazov Kanalı olarak adlandırılmıştır.
8. Zonn, İgor, Glantz, Michel H., “Aralskaya Ensiklopediya” (‘Aral Ensiklopedisi’), Dünya Meteoroloji Merkezi, Moskova, 2008.
9. Altan, Türker, “Orta Asya Sınırları Ötesinde Çevresel Sorunların Çevre Üzerindeki Tükenmiş Mirası ve Doğal Kaynakların İmhası”, Avrasya Araştırmaları (Ankara), Cilt 2, No.1, 1995 Baharı, s.36.
10. Ahmer, Munis, “Orta Asyada Su Kaynaklarının Kullanımı: Güney Asya Ülkeleri İçin Dersler”, Avrasya Etüdüleri Dergisi, TİKA yayını, Sayı 15, s.97-120. Ankara, 1999.
11. Khabibullayev P., “Spasti Aral Mojno”, 87, Rumer’de alıntılı, s.81.
12. Borişpales, K., Babajanov, A., “Vodnie Resursı Sentralnoy Azii v Kontekste Regionalnogo Sotrudniçestva” (‘Merkezi Asya Bölgesel Bütünleşmesinde Su Kaynakları’), Postsovyet Araştırmalar Merkezi, Uluslararası İlişkiler Moskova Devlet Enstitüsü yayınları, 2007.
13. <http://www.uzdaily.com/articles-id-9307.htm>
14. Kavuncu, Orhan, “Su Forumu ve Türkistan’da Su Problemi”, Türk Yurdu Dergisi, Sayı:260, Nisan 2009.
15. “Tajikistan, Kyrgyzstan ignore interests of Uzbekistan – expert”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-9149.htm>, (Erişim tarihi: 22.10.2018)
16. “Uzbekistan calls for rational use of water in Central Asia”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-5395.htm>, (Erişim tarihi: 22.10.2018)

17. Mollayev, Temurleng. “Amuderya ve Aral Gölü”, Avrasya Çevre Konferansı, TÇV yayını, Ankara, Mart 1995.
18. Micklin, Philip P. , “Orta Asyada Su Yönetim”, Pitsburg Üniversitesi Rusya ve Doğu Avrupa Araştırmaları: Carl Beck Belgeleri, 905, Ağustos 1991, s.66-67.
19. Trilling, David, “Water Wars in Central Asia”, Foreign Affairs, August 24, 2016, <https://www.foreignaffairs.com/gallerys/2016-08-24/water-wars-central-asia>, (Erişim tarihi: 22.10.2018)
20. “Uzbekistan calls Tajikistan to examine Rogun hydroelectric power station project”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-8863.htm>, (Erişim tarihi: 22.10.2018)
21. Europe and Central Asia Report N 233, International Crisis Group, Working to Prevent Conflict Worldwide, “Water Pressures in Central Asia”, 11 September 2014, s. 9.
22. “Uzbekistan reiterates call to examine Rogun hydroelectric power plant construction”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-9032.htm>, (Erişim tarihi: 20.10.2018).
23. “ADB calls Tajikistan to hold consultations on Rogun construction”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-9373.htm>, (Erişim tarihi: 22.10.2018) [24] “World Bank to conduct examination of Rogun project”, <http://www.uzdaily.com/articles-id-9412.htm>, (Erişim tarihi: 22.10.2018).
25. Altan, Türker, “Orta Asya Sınırları Ötesinde Çevresel Sorunların Çevre Üzerindeki Tükenmiş Mirası ve Doğal Kaynakların İmhası”, Avrasya Araştırmaları (Ankara), Cilt 2, No.1, 1995 Baharı, s.37.
26. Merdanoğlu, Süleyman, “Orta Asya’da Aral Gölü ve Çevre Sorunları”, Altın Miras, Emir Timur Vakfı sitesinde 31.12.2008 tarihinde yayınlanan makale, <http://www.altinmiras.com/Icerik>
27. Merdanoğlu, Süleyman, ‘Aral Gölü ve Su Kaynakları İçin Arayışlar Yeterli mi?’, Altın Miras, Emir Timur Vakfı sitesi, <http://www.altinmiras.com/>
28. Merdanoğlu, Süleyman, ‘Aral Gölü Çöl mü Oluyor?’, Altın Miras, Emir Timur Vakfı sitesi, <http://www.altinmiras.com/>
29. Rumber, Boris Z., “Sovyet Orta Asya’sı Trajik Bir Tecrube”, Londra: Unwin Hyman, 1989, s.76.
30. Altan, Türker, “Tükenmiş Bir Çevresel Miras”, Avrasya Etütleri Dergisi, TİKA yayını, Ankara, 1995.
31. Keeley, O.Lange, “Orta Asya’da İhtilafların Uzun Vadeli Sebepleri”, Swords and Plougsheres, Cilt.IX, No.2, 1994-1995 Kışı, s.6.
32. Khabibullayev P., “Spasti Aral Mojno”, 87, Rumer’de alıntılı, s.81.

Д.Н.КЕЛЕСБАЕВ

PhD, Ахмет Ясауи университеті (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: dinmukhamed.kelesbayev@ayu.edu.kz

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ САПАЛЫҚ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРДІ КАНО МОДЕЛІМЕН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада Кано моделі туралы жан-жақты ақпарат беріліп, Кано моделінің университет білім алушыларына бағдарланған қолданбалылығы зерттеледі. Ол үшін білім алушыларға Кано моделі түсіндіріліп, жоғары білім беруде маңызды деп есептейтін сапалық қажеттіліктер мен олардың маңыздылық дәрежелерін белгілеу сұратылған және бұл сапалық қажеттіліктер тұрғысынан өздерінің университеттерін қалай бағалағандығы талданған. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Гуманитарлық ғылымдар факультетінің Бастауышта оқыту бағдарламасының сапасына қатысты білім алушылардың қажеттіліктерін анықтау және білім алушылардың разылығы мен наразылығының бұл бағдарламаның сапасын белгілеу мен көтерудегі әсерін талдау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін, алдымен фокус-топтық жұмыстар арқылы білім алушылардың алып жатқан білімдеріне қатысты қажеттіліктері анықталады.

Кілт сөздері: сапа, жоғары білім берудегі сапа, сапалық қажеттіліктер, тұтынушы разылығы, Кано моделі.

Д.Н.Келесбаев

Определение качественных потребностей в высшем образовании с моделью Кано

В данном исследовании представлены сведения о модели Кано и проведены прикладные работы со студентами университета. Модель Кано применили среди студентов Университета Ахмеда Ясави, где задавались вопросы касательно требований, предъявляемых к качеству высшего образования, качественных нужд и потребностей, их значения, кроме того, студентам была предоставлена возможность дать оценку своему университету касательно удовлетворения потребностей в области качества. Целью данного исследования является установление потребностей студентов университета в области качества программ бакалавриата по специальностям Дошкольное обучение и воспитание и Педагогика и методика начального обучения, определение уровня удовлетворенности студентов, а также качества образования и путей его совершенствования. Для достижения поставленной цели была создана анкета Кано и проведен опрос 116 студентов, после чего посредством групповой работы были установлены требования и потребности студентов в области образования и его качества.

Ключевые слова: качество, качество высшего образования, качественных потребности, удовлетворенности потребителей, модель Кано.

D.N.Kelesbayev

Determination of Quality Requirements in Higher Education with Kano Model

In the study was given information regarding Kano's Model and a case study was conducted for university students. Kano's Model was describe for students and was asked what they thought was important quality requirements in higher education, the degree of their importance and how

they evaluated their own institutions with respect to the quality requirements. The purpose of this study, to determine student requirements regarding the quality of the undergraduate program of Children's Education which is being conducted at the Faculty of Humanity Sciences in Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University and to analyze the student satisfaction and dissatisfaction and their majority roles in determining and improving the quality of the program.

Keywords: quality, quality in higher education, quality requirements, customer satisfaction, Kano's model.

Кіріспе. Барлық салада орын алып жатқан қатаң бәсекелестік ортада ең маңызды құрамдас элемент болып табылатын сапа ұғымының «сапа – тұтынушының қалауы» [1] деп анықталуынан бастап барлық кәсіпорындар секілді университеттер де өздерінің білім беру қызметтерінің тұтынушыларына көп назар аударуда. Бүгінгі нарықта жетістікке жету үшін тұтынушылардың қажеттіліктерін терең түсініп, оларды толық қанағаттандыру керек [2]. Сондықтан университеттер өздерінің тұтынушылары болып табылатын білім алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы олардың ризашылығын арттыру үшін тұтынушыларға бағдарланған қызмет көрсету әдістерін көптеп қолдануда [3]. Сол әдістердің бірі Кано моделі болып табылады. Бұл модель кәсіпорындардың тұтынушыларының қажеттіліктерін қанағаттандыра білу дәрежесі мен тұтынушыларының қанағаттанушылық деңгейі арасындағы байланысты айқындауға зор мүмкіндік береді [4]. Бұл өз кезегінде кәсіпорындарға қызметтеріне қатысты сапалық қажеттіліктерді анықтауға және осыған қарап қызмет сапасын жақсартуға көмектеседі [5].

Зерттеу жұмысының мақсаты мен аясы. Зерттеу жұмысының мақсаты: білім алушылардың ризашылығына әсер ететін сапалық қажеттіліктерді анықтау, жіктеу және білім алушылардың разылығы мен наразылығының бағдарламаның сапасын жақсартудағы әсерін талдау.

Зерттеу жұмысының аясы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Гуманитарлық ғылымдар факультетінің Бастауышта оқыту бағдарламасымен шектелген. Бұл бағдарлама бойынша барлығы 116 білім алушы оқып жатыр [6].

Зерттеу жұмысының теориялық негіздемесі. Кано моделін 1984 жылы Кано және оның достары тұтынушылардың талап-тілектері мен қажеттіліктерін топтастыру (жіктеу) мақсатында ойлап тапқан [7]. Профессор Кано тұтынушылардың өнімнен немесе қызметтен күтетін сапалық қажеттіліктерінің бірдей болмайтынын алға тартқан [8; 9; 10].

Кано моделі өнімге немесе қызметке деген тұтынушы қажеттіліктерін маңыздылық дәрежесі бойынша алты бөлек категорияға (санатқа) жіктейді және осы категориялардың әрқайсысының тұтынушының қанағаттанушылық деңгейіне әрқелкі әсер ететінін түсіндіреді. Осы қажеттіліктерге мыналар жатады [11; 12; 13; 14]: Негізгі қажеттіліктер (Т), Күтілетін қажеттіліктер (О), Тартымды қажеттіліктер (А), Ескерусіз қажеттіліктер (І), Қарсы қажеттіліктер (R) және Күмәнді қажеттіліктер (Q).

Зерттеу жұмысының әдістемесі. *Фокус-топтық жұмыстар:* Гриффин және Наусердің пайымдауынша, біртекті нарық сегментінде 20-30 тұтынушымен болған кездесулердің (фокус-топтық жұмыстар) нәтижесінде тұтынушылардың ойындағы өнім немесе қызметке қатысты барлық сапалық қажеттіліктердің шамамен 90-95 %-ын анықтауға болады екен [15]. Осы тұжырымға сүйенген бұл зерттеуде фокус-топтық жұмыстар әдісі қолданылды. Фокус-топтық жұмыстар 116 білім алушыға жүргізілді.

Сауалнамалық жұмыстар: Фокус-топтық жұмыстардың нәтижесінде білім алушылардың білім беру қызметтеріне қатысты сапалық қажеттіліктері анықталғаннан кейін,

бұл қажеттіліктерге қатысты деректерді жинау үшін Кано сауалнамасы дайындалады. Кано сауалнамасы әрбірі функционалды және диффункционалды, яғни болымды және болымсыз сұрақ түрінде екі бөлімнен құралады [11].

Кесте 1 – Кано бағалау кестесі

Өнім немесе қызметтің сапалық қажеттіліктері		Диффункционалды сапалық қажеттілік (Болымсыз)				
		1 – Ұнайды	2 – Солай болу керек	3 – Маңызды емес	4 – Шыдаймын	5 – Ұнамайды
Функционалды сапалық қажеттілік (Болымды)	1 - Ұнайды	Q	A	A	A	O
	2 - Солай болу керек	R	I	I	I	M
	3 - Маңызды емес	R	I	I	I	M
	4 - Шыдаймын	R	I	I	I	M
	5 - Ұнамайды	R	R	R	R	Q

Ескерту: [11, 6]

Кано бағалау кестесі: Өнім немесе қызметке қатысты сапалық қажеттіліктер анықталып, оларға қатысты деректер жиналып болғаннан кейін әрбір сапалық қажеттіліктің қандай Кано категориясына жататындығын анықтау, яғни жіктеу жұмысы жасалады. Әрбір сапалық қажеттілік Кано сауалнамасындағы екі түрлі (болымды және болымсыз) сұраққа берілген жауаптарға сүйеніп, Кано бағалау кестесі арқылы жіктеледі (1-кесте).

Разылық және наразылық коэффициенттері: Әрбір сапалық қажеттіліктің қандай Кано категориясына жататындығын анықтағаннан кейін, бұлардың шынайылығына көз жеткізудің ең қарапайым жолы олардың статистикалық көрсеткішіне, яғни жиілік талдауына қарау керек. Алайда, әртүрлі нарық сегменттеріндегі әртүрлі қажеттіліктердің кіретін категориялары ашық әрі дәл емес. Сондықтан бұл жерде олардың статистикалық көрсеткішіне қарау дұрыс емес. Бұндай жағдайда разылық және наразылық коэффициенттерін есептеу дұрыс болады [11].

Зерттеу жұмысының нәтижелері. *Фокус-топтық жұмыстардың нәтижелері:* Фокус-топтық жұмыстардың нәтижесінде білім алушылардың университетте алып жатқан білімдері мен білім беру қызметтеріне қатысты 24 сапалық қажеттіліктері анықталып, материалдық құндылықтарға қатысты 5 қажеттілік, академиялық және әкімшілік қызметкерлерге қатысты 6 қажеттілік, сабақтар мен карьераға (мансапқа) қатысты 8 қажеттілік және де біліктіліктерге қатысты 5 қажеттілік болып 4 топқа жинастырылды (2-кесте).

Кесте 2 – Білім алушылардың университетте алып жатқан білімдері мен білім беру қызметтеріне қатысты сапалық қажеттіліктері

№	Топ	№	Сапалық қажеттіліктері
1	Материалдық құндылықтарға қатысты	1	Аудиториялардың көрнекті және таза болуы
		2	Аудиторияларда заманауи құрылғылардың болуы (проектор және т.б. с.с.)
		3	Қосымша қызмет көрсету бөлімдерінің болуы (медпункт, ашық алаң, буфет және т.б. с.с.)
		4	Кітап қорына бай орталық кітапхананың болуы
		5	Кабелсіз интернетің (wi-fi) қолдануға ашық болуы
2	Академиялық, әкімшілік Қызметкерлерге қатысты	6	Кафедраларда жеткілікті ғылыми дәрежелі оқытушылардың болуы
		7	Оқытушылардың сабақтарға өздерінің келуі және өз білімдерімен бөлісуі
		8	Оқытушылардың теориялық және практикалық білімдерінің жаңа болуы
		9	Оқытушылардың үйрету және байланыс жасау қабілеттерінің жақсы болуы
		10	Студенттік кеңсенің жылдам әрі мұқият түрде тиімді жұмыс жасауы
		11	Академиялық және әкімшілік қызметкерлердің сыпайы қарым-қатынас жасауы
3	Сабақтар мен карьераға қатысты	12	Сабақтардың мазмұны білім алушылардың келешекте жұмыс жасайтын жұмыстарына сай болуы
		13	Сабақтардың түсінікті және қолданбалы болуы
		14	Оқу бағдарламаларында таңдау компоненттерінің көп болуы
		15	Емтихан сұрақтарының мазмұны мен үйретілген тақырыптарға сай болуы
		16	Емтихандарды бағалау стандарттарының ашық және таза болуы
		17	Білім алушылардың қолданбалы тәжірибелік жұмыстары емтихан бағасының бір бөлігін құрауы
		18	Карьера (мансап) жоспарлау үшін оқу жылының аяғында іс-тәжірибенің міндетті болуы
		19	Карьера (мансап) жоспарлау үшін арнайы мамандандырылған семинарлар мен кеңес беру офісінің болуы
4	Біліктіліктерге қатысты	20	Университет қалашығының ішінде көңіл көтеру және сауда орталықтарының болуы
		21	TOEFL сияқты шет тілі сынақтарына қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен тіл үйрету курстарының болуы
		22	Электронды кітапханалар мен халықаралық дерекқорларды пайдаланудың қолжетімді болуы
		23	Кафедраларда магистратура мен докторантура бағдарламаларының болуы және бұл бағдарламаларға қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен дайындық курстарының болуы
		24	Ғылыми мамандандырылған семинарлар мен конференцияларға республикалық және халықаралық деңгейде танылған мамандарды, кәсіпкерлер мен ғалымдарды көптеп шақыру

Кано моделінің нәтижелері. Білім алушылардың 66,4%-ын қыз бала, 33,6%-ын ер бала, 58,6%-ын 20 жасынан кішілер, 41,4%-ын 20-25 жас аралығындағылар құрайды. Отбасылық табыс көлеміне қарайтын

болсақ, ең жоғары үлесті 47,4%-бен 200-400\$ аралығында орташа-төмен табысқа иелер алып отыр. 400-600\$ аралығында орташа-жоғары табысқа иелердің үлесі 31,9%. Бұл білім алушылардың 25,0%-ы іс-тәжірибеден өткен болса, 75,0%-ы іс-тәжірибеден өтпеген. 96,5%-ы қолданбалы іс-тәжірибеден өтуді қалайды (3-кесте).

Кесте 3 – Үлгінің демографиялық құрылымы

№	Құрылымы	Орналасу тобы	Саны	Үлесі (%)
1	Жынысы	Қыз бала	77	66,4
		Ер бала	39	33,6
		Барлығы	116	100
2	Жасы	... ≤ 20	68	58,6
		20 - 25	48	41,4
		25 ≤ ...	0	0
		Барлығы	116	100
3	Отбасылық табысы (\$)	... ≤ 200	14	12,1
		200 - 400	55	47,4
		400 - 600	37	31,9
		600 ≤ ...	10	8,6
		Барлығы	116	100
4	Іс-тәжірибе жағдайы	Іс-тәжірибеден өткен	29	25,0
		Іс-тәжірибеден өтпеген	87	75,0
			116	100
		Іс-тәжірибеден өтуді қалайды	112	96,5
		Іс-тәжірибеден өтуді қаламайды	4	3,5
		Барлығы	116	100
5	Курсы	1-курс	24	20,7
		2-курс	28	24,1
		3-курс	31	26,7
		4-курс	33	28,5
		Барлығы	116	100

Деректердің талдануы: Сапалық қажеттіліктер мен деректерін талдау барысында жиілік талдау, бағалау кестесі және разылық коэффициенттері қолданылды. Талдау нәтижесінде 24 сапалық қажеттіліктің 5-і негізгі, 8-і күтілетін, 8-і тартымды және 3-і ескерусіз қажеттіліктер болып анықталды. Разылық және наразылық коэффициенттері де бұл қажеттіліктердің дұрыс категорияларда орын алғандығын көрсетіп отыр (4-кесте).

Кесте 4 – Кано моделін қолдану нәтижелері

Kalite Unsurları				Категориялар						Барлығы	Категориясы (Ең көп таңдалған)	Разылық коэффициенті	Наразылық коэффициенті
№	Топ	№	Қажеттіліктер	M	O	A	I	R	Q				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Материалдық құндылықтарға қатысты	1	Аудиториялардың көрнекті және таза болуы	61	27	19	9	-	-	116	M	0,40	-0,76
		2	Аудиторияларда заманауи құрылғылардың болуы (проектор және т.б. с.с.)	25	55	30	5	1	-	116	O	0,74	-0,70
		3	Қосымша қызмет көрсету бөлімдерінің болуы (медпункт, ашық алаң, буфет және т.б. с.с.)	58	28	17	10	2	1	116	M	0,40	-0,76
		4	Кітап қорына бай орталық кітапхананың болуы	27	10	27	50	-	2	116	I	0,32	-0,32
		5	Кабелсіз интернетің (wi-fi) қолдануға ашық болуы	20	25	60	9	1	1	116	A	0,75	-0,39
2	Академиялық және әкімшілік қызметкерлерге қатысты	1	Кафедраларда жеткілікті ғылыми дәрежелі оқытушылардың болуы	30	53	25	6	1	1	116	O	0,68	-0,73
		2	Оқытушылардың сабақтарға өздерінің келуі және өз білімдерімен бөлісуі	28	50	28	8	-	2	116	O	0,68	-0,68
		3	Оқытушылардың теориялық және практикалық білімдерінің жаңа болуы	55	31	18	10	-	2	116	M	0,43	-0,75
		4	Оқытушылардың үйрету және байланыс жасау қабілеттерінің жақсы болуы	15	14	30	54	2	1	116	I	0,39	-0,26
		5	Студенттік кеңсенің жылдам әрі мұқият түрде тиімді жұмыс жасауы	22	11	28	52	2	1	116	I	0,35	-0,29
		6	Академиялық және әкімшілік қызметкерлердің сыпайы қарым-қатынас жасауы	22	30	58	6	-	-	116	A	0,76	-0,45
3	Сабақтар мен карьераға қатысты	1	Сабақтардың мазмұны білім алушылардың келешекте жұмыс жасайтын жұмыстарына сай болуы	54	35	17	8	-	2	116	M	0,46	-0,78
		2	Сабақтардың түсінікті және қолданбалы болуы	31	51	28	4	2	-	116	O	0,69	-0,72
		3	Оқу бағдарламаларында таңдау компоненттерінің көп болуы	23	20	70	1	1	1	116	A	0,80	-0,38

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
		4	Емтихан сұрақтарының мазмұны мен үйретілген тақырыптарға сай болуы	59	34	14	7	1	1	116	M	0,42	-0,82
		5	Емтихандарды бағалау стандарттарының ашық және таза болуы	22	60	26	6	2	-	116	O	0,75	-0,72
		6	Білім алушылардың қолданбалы тәжірибелік жұмыстары емтихан бағасының бір бөлігін құрауы	24	19	51	20	2	-	116	A	0,61	-0,38
		7	Карьера (мансап) жоспарлау үшін оқу жылының аяғында іс-тәжірибенің міндетті болуы	30	44	27	13	-	2	116	O	0,62	-0,65
		8	Карьера (мансап) жоспарлау үшін арнайы мамандандырылған семинарлар мен кеңес беру офисінің болуы	30	40	30	16	-	-	116	O	0,60	-0,60
4	Біліктіліктерге қатысты	1	Университет қалашығының ішінде көңіл көтеру және сауда орталықтарының болуы	18	32	62	2	-	2	116	A	0,82	-0,44
		2	TOEFL сияқты шет тілі сынақтарына қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен тіл үйрету курстарының болуы	20	29	53	13	-	1	116	A	0,71	0,43
		3	Электронды кітапханалар мен халықаралық дерекқорларды пайдаланудың қолжетімді болуы	23	30	49	14	-	-	116	A	0,68	-0,46
		4	Кафедраларда магистратура мен докторантура бағдарламаларының болуы және бұл бағдарламаларға қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен дайындық курстарының болуы	28	45	31	10	1	1	116	O	0,66	-0,64
		5	Ғылыми мамандандырылған семинарлар мен конференцияларға республикалық және халықаралық деңгейде танылған мамандарды, кәсіпкерлер мен ғалымдарды көптеп шақыру	15	25	47	26	2	1	116	A	0,64	-0,35

Қорытынды. Жүргізілген бұл зерттеу жұмысының нәтижесінде, жұмыстың негізгі мақсатына сәйкес сапалық қажеттіліктер анықталды.

Анықталған 5 негізгі сапалық қажеттілік мыналар: аудиториялардың көрнекті және таза болуы; қосымша қызмет көрсету бөлімдерінің болуы; оқытушылардың теориялық және практикалық білімдерінің жаңа болуы; сабақтардың мазмұны білім алушылардың келешекте жұмыс жасайтын жұмыстарына сай болуы; емтихан сұрақтарының мазмұны мен үйретілген тақырыптарға сай болуы. Бұл қажеттіліктер білім беру қызметінің негізгі критерийлері болып табылады. Егер бұл қажеттіліктер университет немесе кафедра тарапынан қанағаттандырыла алмаса білім алушылардың өте қатты наразылығын тудырады. Сондықтан университет басшылығы ең алдымен осы қажеттіліктерді қанағаттандыруы керек.

Анықталған 8 күтілетін сапалық қажеттіліктер мыналар: аудиторияларда заманауи құрылғылардың болуы; кафедраларда жеткілікті ғылыми дәрежелі оқытушылардың болуы; оқытушылардың сабақтарға өздерінің келуі және өз білімдерімен бөлісуі; сабақтардың түсінікті және қолданбалы болуы; емтихандарды бағалау стандарттарының ашық және таза болуы; карьера (мансап) жоспарлау үшін оқу жылының аяғында іс-тәжірибенің міндетті болуы; карьера (мансап) жоспарлау үшін арнайы мамандандырылған семинарлар мен кеңес беру офисінің болуы; кафедраларда магистратура мен докторантура бағдарламаларының болуы және бұл бағдарламаларға қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен дайындық курстарының болуы. Білім алушылардың разылығы осы қажеттіліктердің қаншалықты қанағаттандырылуына тура пропорционалды болып табылады. Осыған орай университет басшылығы білім алушылардың разылығын көтеру және білім алушыларды университетке көптеп тарту үшін осы қажеттіліктерді жылдам қанағаттандыруы керек. Егер олай болмаған жағдайда осы университетке және осы мамандыққа келгісі келетін білім алушылардың басқа университеттер мен мамандықтарға кетіп қалуына және оқып жатқан білім алушылардың наразылығына әкеліп соғады.

Анықталған тағы 8 тартымды қажеттілік мыналар: кабелсіз интернетің (wi-fi) қолдануға ашық болуы; академиялық және әкімшілік қызметкерлердің сыпайы қарым-қатынас жасауы; оқу бағдарламаларында таңдау компоненттерінің көп болуы; білім алушылардың қолданбалы тәжірибелік жұмыстары емтихан бағасының бір бөлігін құрауы; университет қалашығының ішінде көңіл көтеру және сауда орталықтарының болуы; TOEFL сияқты шет тілі сынақтарына қатысты ақпараттандыру жұмыстары мен тіл үйрету курстарының болуы; электронды кітапханалар мен халықаралық дерекқорларды пайдаланудың қолжетімді болуы; ғылыми мамандандырылған семинарлар мен конференцияларға республикалық және халықаралық деңгейде танылған мамандарды, кәсіпкерлер мен ғалымдарды көптеп шақыру. Бұл қажеттіліктер білім алушылардың разылығына ең көп оң әсер ететін сапалық қажеттіліктер болып табылады. Бұл қажеттіліктер білім алушылар тарапынан ашық талап етілмейді және күтіліп жатқан жоқ. Алайда бұл қажеттіліктердің қанағаттандырылуы білім алушылардың үлкен разылығын тудырады және бұл бәсекелестеріне қарағанда университетті, кафедраны ерекше ете түсіп, білім алушыларды тарта түседі. Ал бұл қажеттіліктер қанағаттандырылмаған жағдайда, бұл білім алушылардың наразылығына себеп болмайды.

Ал қалған 3 ескерусіз қажеттіліктер мыналар: кітап қорына бай орталық кітапхананың болуы; оқытушылардың үйрету және байланыс жасау қабілеттерінің жақсы болуы; студенттік кеңсенің жылдам әрі мұқият түрде тиімді жұмыс жасауы. Білім алушылар бұл қажеттіліктердің қанағаттандырылып, қанағаттандырылмағандығын ескерусіз қалдыруда, яғни олар бұл жағдайға разы да емес наразы да емес. Сондықтан, университет басшылығының қазірше бұл қажеттіліктерді қанағаттандыруды ескерусіз қалдыруына болады.

Осы қорытындыларға сүйеніп ең алдымен негізгі қажеттіліктерді, одан кейін күтілетін қажеттіліктерді, одан кейін тартымды қажеттіліктерді кезегімен қанағаттандыру керек. Осы тұжырымға сүйеніп, аталған қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында университет пен кафедра жоспар құрып, өздерін дамыту керек. Бұл университет пен кафедраның шектеулі

ресурстарын тиімді пайдалануына және бәсекелестеріне қарағанда ерекше болуына көмектеседі.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу жұмысы университет пен кафедраға аталмыш бағдарламаның сапасын жақсартуға, бұл бағытта жоспар құрып, ұтымды шешімдер қабылдауларына көмектесетін болады. Сонымен қатар, бұл жұмыстың нәтижелері мен қорытындылары келешекте Бастауышта оқыту бағдарламасының сапасын білім алушылар тұрғысынан қайта құру үшін, бағдарламаның сапасын көтеру үшін негізгі көрсеткіш болып табылады деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Peters, J.V. (1999). "Total service quality management". *Managing Service Quality*, 29/1, 6-12.
2. Jiao, J. and Chen, C. H. (2006). "Customer requirement management in product development: a review of research issues". *Concurrent Engineering: Research and Applications*, 14/3, 173-185.
3. Kuo, N. and others (2011). "Identifying critical service quality attributes for higher education in hospitality and tourism: Applications of the Kano Model and importance-performance analysis (IPA)". *African Journal of Business Management*, 5/30, 12016-12024.
4. Matzler, K. and Hinterhuber, H. H. (1998). "How to make product development projects more successful by integrating Kano's model of customer satisfaction into quality function deployment". *Technovation*, 18/1, 25-38.
5. Harvey, L. (1995). "Student Satisfaction". *The New Review of Academic Librarianship*, 1/1, 161-173.
6. Akhmet Yassawi University. (2017). Official Website of Faculty of Humanity Sciences. Access: 30.12.2017. <http://ayu.edu.kz/faculties/faculty-of-humanities>.
7. Kano, N. and others (1984). "Attractive quality and must-be quality". *Hinshitsu: (The Journal of the Japanese Society for Quality Control)*, 14/2, 39-48.
8. Tan, K. C. and Shen, X. X. (2000). "Integrating Kano's Model in the Planning Matrix of Quality Function Deployment". *Total Quality Management*, 11/8, 1141-1151.
9. Lofgren, M. and Witell, L. (2005). "Kano's Theory of attractive quality and packaging". *Quality Management Journal*, 12/3, 7-20.
10. Lofgren, M. and Witell, L. (2008). "Two decades of using Kano's Theory of attractive quality: A literature review". *Quality Management Journal*, 15/1, 59-75.
11. Walden, D. (Ed.). (1993). "Kano's Methods for Understanding Customer-Defined Quality". *Center for Quality Management Journal*, 2/4, 3-35.
12. Tan, K.C. and Pawitra, T. A. (2001). "Integrating SERVQUAL and Kano's Model into QFD for service excellence development". *Managing Service Quality*, 11/6, 418-430.
13. Zultner, R. E. and Mazur, G. H. (2006). "The Kano Model: Recent Developments". *The Eighteenth Symposium on Quality Function Deployment*, December 2, Austin, Texas, 109-116.
14. Tontini, G. (2000). "Identification of Customer Attractive and Must-be Requirements Using a Modified Kano's Method: Guidelines and Case Study". *ASQ's 54th Annual Quality Congress Proceedings*, Brazil, 728-734.
15. Griffin, A. and Hauser, J. R. (1993). "The Voice of the customer". *Marketing Science*, 12/1, 1-27.

УДК 378,147:005.1

МРНТИ 14.35.07

Р.И.КАДИРБАЕВА¹, А.АМИРБЕКУЛЫ², М.А.ДЖАМАНКАРАЕВА³

¹д.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, *e-mail*: roza-1961@mail.ru

²к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

³к.ф.-м.н., Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Шымкент, Казахстан)

ИНФОРМАЦИОННОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ СУБЪЕКТАМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВИРТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ MOODLE

Эта статья посвящена созданию информационной и коммуникационной предметной среды. Для ее разработки определены субъекты образовательного пространства и информационная взаимосвязь между ними. Описана структура информационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса в виртуальной системе Moodle. Создана функциональная модель информационно-коммуникационной предметной среды. Ключевым звеном предметной среды по курсу школьной математики являются содержательно-методические линии: числа, алгебра, геометрия, математическое моделирование и анализ, статистика и теория вероятностей.

Ключевые слова: субъект образовательного процесса, структура информационного взаимодействия, функциональная модель.

Р.И.Қадірбаева, А.Амирбекұлы, М.А. Джаманкараева Білім беру процесі субъектілерінің Moodle виртуальді жүйесіндегі ақпараттық қарым-қатынасы

Бұл мақала ақпараттық-коммуникациялық пәндік орталарды құруға арналған. Оны әзірлеу мақсатында білім беру процесінің субъектілері мен олардың арасындағы ақпараттық қарым-қатынастар анықталған. Оқу үрдісінің субъектілері арасындағы Moodle виртуалды жүйесіндегі ақпараттық өзара әрекеттесудің құрылымы сипатталған. Ақпараттық-коммуникациялық пәндік ортаның функциональдық моделі құрылған. Мектеп математика курсы бойынша пәндік ортаның басты элементі ретінде құрылымды- әдістемелік желі: сандар, алгебра, геометрия, математикалық модельдеу және анализ, статистика және ықтималдықтар теориясы алынған.

Кілт сөздері: білім беру процесінің субъекті, ақпараттық қарым-қатынас құрылымы, функциональдық модель.

R.I.Kadirbayeva, A.Amirbekuly, M.A.Jamankarayeva Information interaction between the subjects of the educational process in the virtual system of moodle

This article is devoted to the creation of information and communication subject environment. For its development, the subjects of the educational space and the information relationship between them are defined. The structure of information interaction between the subjects of the educational process in the virtual system of Moodle is described. A functional model of the information and communication subject environment has been created. The key element of the subject environment in the course of school mathematics is the content-methodical lines: numbers, algebra, geometry, mathematical modeling and analysis, statistics and probability theory.

Keywords: subject of educational process, structure of information interaction, functional model.

Анализ исследований в области цифровых технологий показывает, что за последние пятьдесят лет их применение в учебном процессе является довольно сложным и многогранным. Цифровые образовательные ресурсы включают любой набор методов, основанных на технологиях, которые могут применяться для поддержки обучения. Для достижения компетенций и результатов обучения более высокого порядка имеются цифровые среды, направленные на улучшение опыта студентов [1, с.1].

В связи с применением информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе появились новые технологии обучения. Последние достижения в этой области позволяют прогнозировать реализацию принципиально новых видов информационного взаимодействия между обучающимися, обучающим и средствами информатизации и коммуникации. И.В.Роберт под новым видом информационного взаимодействия подразумевает информационно-коммуникационную предметную среду (ИКПС), которая включает в себя совокупность программно-аппаратных средств и систем, компьютерных информационных сетей и каналов связей, организационно-методических элементов системы образования и прикладной информации об определенной предметной области [2, с.6].

Целью данной статьи является создание структуры информационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса при использовании ИКПС в виртуальной системе Moodle и разработка ее модели.

Разработка ИКПС по курсу школьной математики, заключающаяся в конструировании и последующем использовании, обеспечивается функционированием на базе виртуальной системы Moodle. Данная система обладает рядом преимуществ, среди которых интуитивно понятный web-интерфейс с набором многофункционального инструментария, бесплатное использование, широкие возможности для общения студентов с преподавателем. Разработка ИКПС в этой системе дает возможность увидеть степень своего прогресса в обучении и самостоятельно оценить себя как будущего профессионала. Вместе с этим, привлечение студентов к разработке ИКПС предоставляет преподавателю возможность обратиться как к личным разработкам студентов, так и к разработкам группы в целом.

Исследование проблемы формирования профессиональной компетентности будущих учителей посредством разработки ИКПС будет осуществляться в процессе наблюдения всех субъектов образовательного процесса, что приводит к рассмотрению вопросов по созданию структуры информационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса в виртуальной системе Moodle.

Для этого нами были изучены возможности виртуальной системы Moodle, позволяющие создать информационно-коммуникационную обучающую среду, проектировать и управлять ее ресурсами [3,4]. Проанализировав изученные материалы пришли к следующим выводам:

1. Основными звеньями структуры информационного взаимодействия в виртуальной системе Moodle являются следующие субъекты образовательного процесса: ученик, будущий учитель, родитель, преподаватель, администратор.

2. В модели ИКПС в виртуальной системе Moodle необходимо отразить функциональную взаимосвязь всех определенных субъектов образовательного процесса, где ключевым элементом являются курсы по содержательно-методическим линиям школьной математики, при создании которых применяются современные цифровые технологии.

3. С учетом функциональной взаимосвязи всех субъектов образовательного процесса необходимо разработать интерфейс курса.

В связи с этим, рассмотрев роли каждого субъекта образовательного процесса и учитывая их взаимосвязь, определили структуру информационного взаимодействия между ними в виртуальной системе Moodle (рис.1.).

В этой структуре администратор напрямую связан со всеми субъектами, где он на начальном этапе производит их регистрацию на ИКПС и в дальнейшем, при необходимости, их сопровождает. Будущий учитель, являясь создателем курса, также выступает в роли учителя перед учениками, а его действия, в свою очередь, контролируются со стороны преподавателя. Помимо этого, он может обмениваться сообщениями, информировать новостями, просматривать и заполнять журнал. Преподаватель, имея доступ к курсам ИКПС, может обмениваться сообщениями с создателями курса и давать им методические рекомендации. Ученики после регистрации администратором, имеют доступ к курсам ИКПС, могут обмениваться сообщениями друг с другом, с создателем курса, а также с родителями. Родитель, как гость, имеет доступ к курсам ИКПС, а также может обмениваться сообщениями с создателем курса и с учениками.

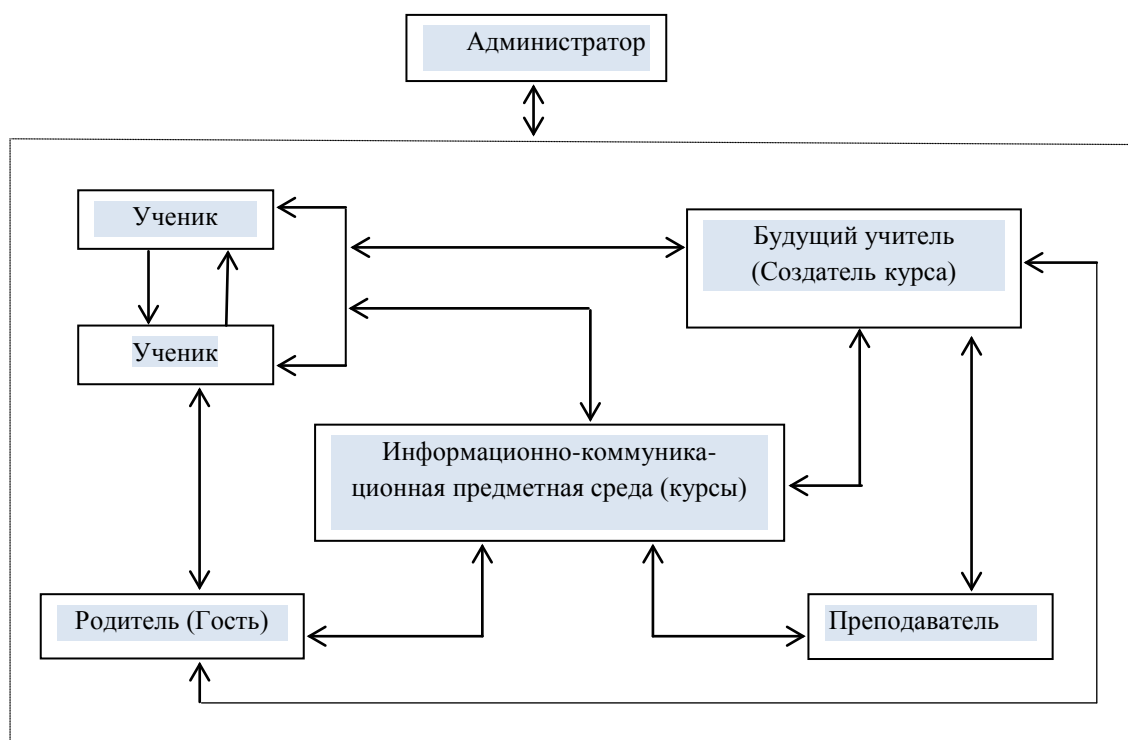

Рисунок 1 – Структура информационного взаимодействия.

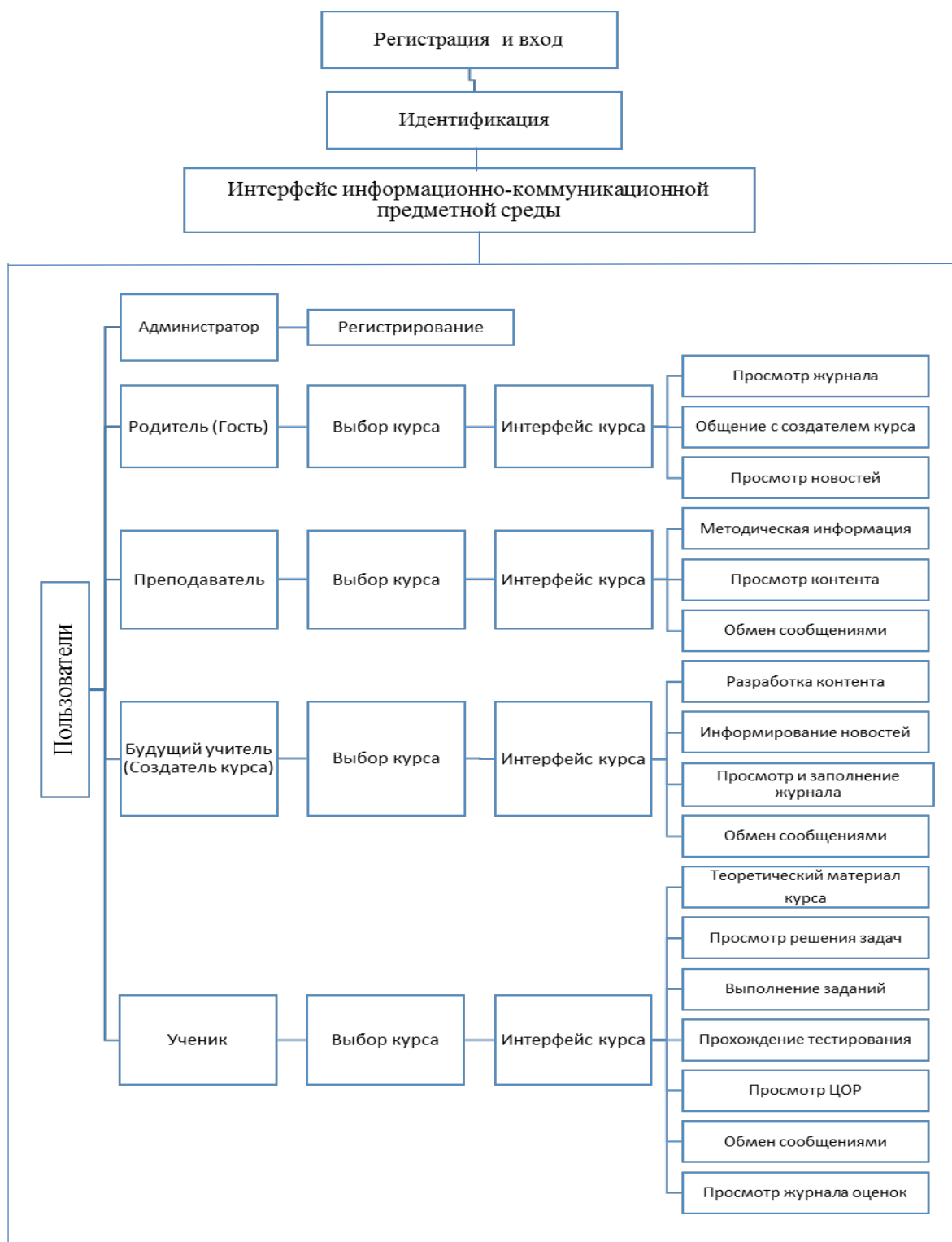

Рисунок 2 – Функциональная модель. ИКПС

На основе этой структуры с учетом возможностей виртуальной системы Moodle нами разработана функциональная модель ИКПС (рис. 2), где отражены функции субъектов образовательного процесса: ученик, будущий учитель, родитель, преподаватель, администратор.

Представленная на рисунке 2 функциональная модель используется в рамках подготовки студентов специальности 5В010900 - «Математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (ЮКГПУ) для формирования их профессиональной компетентности путем привлечения к разработке информационно-коммуникационной предметной среды по школьному курсу математики. Ключевым звеном названной предметной среды являются курсы по содержательно-методическим линиям школьной математики, соответствующие обновленной программе: *числа, алгебра, геометрия, математическое моделирование и анализ, статистика и теория вероятностей* [5].

Таким образом, можно сказать, что сделанный нами обзор работ позволяет использовать созданную структуру информационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса и ее модель как основу для дальнейшей разработки ИКПС по школьному курсу математики в виртуальной системе Moodle.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта МОН РК (грант АР05133461 «Формирование профессиональной компетентности будущих учителей математики посредством разработки информационно-коммуникационных предметных сред»).

ЛИТЕРАТУРА

1. Dirk Ifenthaler. Designing Effective Digital Learning Environments: Toward Learning Analytics Design // Technology, Knowledge and Learning.-P. 1–4. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10758-017-9333-0>.
2. Роберт И.В. Основные тенденции развития информационно-коммуникационной предметной среды. // Электронное периодическое издание информационная среда образования и науки. -2012, С.1-26.
3. Кадирбаева Р.И., Сарсенбаев Қ.Ә. Moodle виртуальды жүйесінің мүмкіндіктері // Вестник ЮКГПУ. – Шымкент, 2018.- №1-2
4. Официальный сайт LMS Moodle. Перевод статьи «Улучшения в версии Moodle 1.9» – http://docs.moodle.org/en/Release_Notes#Moodle_1.9.1
5. Методические рекомендации по изучению учебного предмета «Математика» (5-9 классы) в рамках обновления содержания образования. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2017. – 120 с.

REFERENCES

1. Dirk Ifenthaler. Designing Effective Digital Learning Environments: Toward Learning Analytics Design //Technology, Knowledge and Learning.-P. 1–4. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10758-017-9333-0>.
2. Robert I.V. Osnovnye tendencii razvitiya informacionno-kommunikacionnoj predmetnoj sredy //Elektronnoe periodicheskoe izdanie informacionnaya sreda obrazovaniya i nauki. -2012, S.1-26.
3. Kadirbaeva R.I., Sarsenbaev Қ.Ә. Moodle virtual'dy zhyjesiniң mymkindikteri // Vestnik YUKGPU. – SHymkent, 2018.- №1-2.
4. Oficial'nyj sajt LMS Moodle. Perevod stat'i «Uluchsheniya v versii Moodle 1.9» – http://docs.moodle.org/en/Release_Notes#Moodle_1.9.1.
5. Metodicheskie rekomendacii po izucheniyu uchebnogo predmeta «Matematika» (5-9 klassy) v ramkah obnovleniya soderzhaniya obrazovaniya. – Astana: NAO imeni I. Altynsarina, 2017. – 120 s.

УДК 37.012.7

МРНТИ 14.35.07

B.K.MUKHAMEDJANOV¹, K.ORAZBEKULY², K.M. ADYRBEKOV³, R.E.PRALIEVA⁴

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, e-mail: bahit-61@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Docent

³Phd student of Ahmet Yassawi University

⁴senior teacher of Ahmet Yassawi University

(Turkistan, Kazakhstan)

FEATURES OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF NATURAL SCIENCES

The article deals with the peculiarities of future teachers' training content in the system of Kazakh multilevel teacher education. Main features of the Kazakh teachers' training content are the standardization of multilevel pedagogical education content, Kazakhstan's focus on multilevel teachers' education in professional development of future teachers, establishing optimal scientific balance between disciplines of different cycles, theoretical and practical units (modules), interdisciplinary guidelines for Kazakh teachers. Teaching methods oriented at obtaining professional training by future teachers in Canada, including selected methods of preparation for practical activities and methods of creative thinking, have been emphasized. Based on research and analysis of reference-encyclopedic sources it has been found out that changes in Kazakh society in the late 19th-21st centuries led to new demands and duties of teachers set out in the standards of their professional evaluation. It has been determined that the development of the Kazakh system of teacher education in terms of multilevelness is targeted at training future teachers competitive in the labour market.

Keywords: future teachers' training, the system of multilevel teacher education, teaching method, curricula content, educational process planning, standard-oriented reform.

Б.К.Мұхамеджанов, Қ.Оразбекұлы, К.М.Адырбеков, Р.Е.Пралиева

Жаратылыстану ғылымдарының болашақ мұғалімдерін даярлау ерекшеліктері

Мақалада болашақ мұғалімдердің қазақстандық көп деңгейлі педагогикалық білім беру жүйесіндегі негізгі мазмұны қарастырылады.

Қазақстандық мұғалімдердің оқу мазмұнының негізгі ерекшеліктері педагогикалық білім берудің көп деңгейлі мазмұнын стандарттау, Қазақстан мұғалімдерін көпдеңгейлі оқытуға, болашақ мұғалімдерді кәсіптік дамытуға бағыттау, әртүрлі циклдардың пәндер арасындағы оңтайлы ғылыми тепе-теңдігін, қазақ мұғалімдері үшін теориялық және практикалық бірліктері мен (модульдерімен) пәнаралық басқарушы принциптерін орнату болып табылады.

Канададағы болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын алуға бағытталған оқыту әдістері, оның ішінде практикалық қызметке даярлау әдістері және шығармашылық ойлаудың жекелеген әдістері атап көрсетілген. Зерттеулер мен анықтамалық-энциклопедиялық талдаулар деректерін негізге ала отырып, XIX-XX ғасырлардың соңындағы қазақ қоғамындағы өзгерістер олардың кәсіптік бағалау стандарттарында баяндалғанындай мұғалімдердің жаңа талаптары мен міндеттеріне алып келгендігі анықталды. Педагогикалық білім берудің көпдеңгейлілік тұрғысына бағдарланған жүйесінің дамуы болашақ мұғалімдерді еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілікке бағытталғаны айқындалды.

Кілт сөздері: болашақ мұғалімдерді оқыту, көп деңгейлі педагогикалық білім беру жүйесі, оқыту әдістемесі, оқу жоспарының мазмұны, оқу үдерістерін жоспарлау, стандартталған реформа.

Б.К.Мухамеджанов, К.Оразбекулы, К.М.Адырбеков, Р.Е.Пралиева

Особенности подготовки будущих учителей естественных наук

В статье рассматриваются особенности содержания будущих учителей в системе казахстанского многоуровневого педагогического образования. Основными особенностями учебного содержания казахстанских учителей являются стандартизация многоуровневого содержания педагогического образования, ориентация Казахстана на многоуровневое обучение учителей на профессиональное развитие будущих учителей, установление оптимального научного баланса между дисциплинами разных циклов, теоретическими и практическими единицами (модулями), междисциплинарные руководящие принципы для казахских учителей. Подчеркивались методы обучения, ориентированные на получение профессиональной подготовки будущих учителей в Канаде, в том числе отдельные методы подготовки к практической деятельности и методы творческого мышления. Основываясь на исследованиях и анализе справочно-энциклопедических источников, выяснилось, что изменения в казахском обществе конца XIX-XXI веков привели к новым требованиям и обязанностям учителей, изложенных в стандартах их профессиональной оценки. Установлено, что развитие казахстанской системы педагогического образования с точки зрения многоуровневости нацелено на подготовку будущих учителей, конкурентоспособных на рынке труда.

Ключевые слова: подготовка будущих учителей, система многоуровневого педагогического образования, метод обучения, содержание учебных программ, планирование образовательных процессов, стандартизованная реформа.

Teacher ... We often say this word, but do not think what a huge role it plays in our lives. It is difficult to imagine our society without school, without a Teacher ...

The profession of a teacher is one of the most important jobs in the modern world. The future of human civilization depends on his efforts. What should be the modern teacher? What is his role in society?

Once, at the beginning of my professional career, I read wonderful lines: "A teacher is an invisible ray of good and light ...". It was these words that became my pedagogical credo. After all, the teacher at any time is the cornerstone on which the process of education is maintained and the upbringing of an individual who is able to live and create in an ever-developing world [1]. He teaches not only knowledge and skills, but also tolerance, mutual understanding, benevolence, all that we call the general culture of man. Modern society sometimes become confused in that, first of all, a material base and enormous economic resources are needed for quality education. Therefore, it is quite natural the tendency of recent years to reduce the role and importance of the teacher in modern life, more and more yielding its place to new computer technologies and the emerging artificial intelligence. I think this is wrong. Moreover, the decline in the role of the teacher may prove to be not only useful to the society, but also dangerous, because the main goal of the school is the education of a highly moral person who loves his homeland and is able to approach everything creatively [2]. After all, no modern technology can not replace the living word of the Teacher who sows "reasonable, good, eternal." I believe that at all times the mission of the Teacher is a special

mission: he must teach the little man to see the world of beauty, to teach compassion and mercy, kindness and love.

Of course, I do not deny that the knowledge gained at school is the baggage with which the child will go into great life. Therefore, the Teacher in the modern world is also a fully developed personality, capable of answering all questions of the student, igniting in him the urge to learn new things, to instill a love for his subject. But again, without the spark of love, warmth and kindness, this is impossible to do [3].

A modern teacher ... What should it be? The question is interesting. He must be native! But such a teacher must always be - in the past, and in the present, and in the future. Because he's a teacher! His work should be appreciated, should be in demand! Likhachev D.S. there are wonderful words that "teaching is an art, work is not less titanic than the work of a writer or composer, but more difficult and responsible. The teacher turns to the human soul not through music, as a composer, not through paints, as an artist, but directly. He brings up with his knowledge and love, his attitude to the world [4]. "Before our eyes, the country is changing, and the school is changing too. The life of the modern student is also changing. And the teacher should not lag behind this turbulent life. Therefore, the teacher in a modern school should be demanding, but fair and always give the right to the student to answer, to realize himself. Of course, for this it is necessary to be an experienced specialist, a true professional in his field. But what is the most important in the work of the teacher? It is important to be a good person, to identify the best qualities inherent in the child's soul, to encourage children to enjoy the acquired knowledge. But the main thing is to show the child the world, what it really is [5].

L.N.Tolstoy once said that it is enough for a good teacher to have only two qualities - great knowledge and a great heart. I think that these words of Lev Nikolayevich are relevant in the past, and in the present, and in the future. The main task of the teacher at the moment is to help children acquire new knowledge, using modern information technologies and effective teaching methods, and also be able to form the information competence of the student, develop students' curiosity, cognitive and creative interest [6].

In other words, a modern teacher does not simply convey his knowledge on a subject, but teaches children to think, reason, defend their opinions and respect the opinions of others using the knowledge they have learned in school. And of course, as not to recall the words of Adolf Disterweg: "The most important phenomenon in school, the most instructive subject, the most living example for the student is the teacher himself. He is the personified method of teaching, the very embodiment of the principle of education."

First of all, the teacher must love children. This means that communication with children will be interesting to him, that their judgments will not seem stupid and boring to the teacher, that their deeds will sincerely excite him. It means seeing in children - people with very specific characters to be reckoned with, but possessing, in comparison with you, much less knowledge and life experience. The teacher should enter the classroom with a smile on his face and show his whole appearance that he is happy to see his students, happy to communicate with them. The teacher must feel that his experience, his knowledge, leads the disciples. He teaches his pupil to work, think, create, strives to ensure that the student was his co-author: he argued, shared opinions, acted, defended his point of view. A true teacher addresses the origins of folk culture, which enriches a person, ennoble his soul, teaches him to appreciate the past and the present. The role of the teacher in the development of society has always been extremely important: teachers transmit knowledge to

the next generation. It seems to me that the real teacher should be, first of all, sympathetic, understanding and able to support the student, to cheer him up at a difficult moment. But at the same time the teacher should be strict and fair, it disciplines children and teaches to be responsible [7]. The modern teacher himself studies throughout his professional career, improves his skills, shares his experience with his colleagues, conducts master classes and open lessons, participates in various competitions, writes articles. In addition, it is a person who knows how to not only teach children, but she is also able to learn from her students.

Thus, the teacher, like 100 years ago, should be widely educated, kind, intelligent, beautiful, understanding children, always be unpredictable and interesting, because the TEACHER has been professionally engaged in the upbringing and education of children for most of his time [8].

Unfortunately, modern youth very rarely choose the profession of a teacher – it is not prestigious. Can the society still have to think about what will happen next? Who will teach the next generation of children? A soulless computer? A teacher who received a teaching profession only because there were grants to this faculty? Let's not let this happen !!! Let the Teacher always be that "invisible ray of good and light", which illuminates the way for future generations!!!

REFERENCES

1. Hepburn, C. (2001). *Can the Market Save Our Soul?* Vancouver BC (Canada) : The Fraser Institute, 325 p.
2. Келли Дж., Данко, Р., Корзинский, Е. (2000). Образование в Канаде: современное состояние и тенденции развития [Education in Canada: Modern State and Trends in Development]. *Педагогика* [Pedagogy], No 1, pp. 93–100 (in Russian).
3. Карпинська, Л.О. (2005). *Формування професійної майстерності майбутніх учителів у системі вищої педагогічної освіти Канади* [Forming of Future Teachers' Professionalism in Higher Education System of Canada]. Thesis for PhD in Pedagogical Sciences. Південно український державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 194 p. (in Ukrainian).
4. Муқан, Н.В. (2006). *Система професійної підготовки майбутніх учителів загальноосвітніх шкіл в університетах Канади* [System of Professional Training of Future Secondary School Teachers at Canadian Universities]. – Л.: НУ “Львівська політехніка”, 140 p. (in Ukrainian).
5. Гнатко Н.М. Проблема креативности и явления подражания. - М., 1994. – 91с.
6. Рахимов А.З. Психология творчества. - Уфа, 1995. – 95с.
7. Шевченко Л.Л. Педагогическое творчество. - М., 1996. – 78с.
8. Чернилевский Д.В. Креативные аспекты становления образовательной системы. – М., 1996. – 45 с.

ӘОЖ 372.1

ГТАМР 74.104

Б.Т.ОРТАЕВ¹, С.ТУНА², А.И.ИСАЕВ²

¹п.ғ.д., доцент, Ахмет Ясауи университеті

²Ахмет Ясауи университетінің докторанты, *e-mail*: abdi.kz.2014@mail.ru
(Түркістан, Қазақстан)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Оқыту нәтижелерін бағалау қазіргі таңда басты назарға алынуда. Оқыту нәтижелері – педагогикалық үдерістің негізгі буыны және оны бақылау, бағалау және есепке алу.

Мақалада мектеп оқушыларының оқу нәтижелерін бағалау бойынша қысқаша мағлұматтар келтіріледі. Еліміздегі мектеп оқушыларының оқу үлгерімін бағалаудың критерийлері қамтылады. Заманауи бағалау түрлері және олардың дәстүрлі бағалаумен сәйкестілігі айтылады. Оқыту нәтижелерін бағалаудың дәлелдеу объектілері атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: оқыту нәтижелері, бақылау, бақылау түрлері, бағалау, баға, бағалау критерийлері, оқушылар.

Б.Т.Ортаев, С.Туна, А.И.Исаев

Об особенностях оценивания учебных достижений учащихся

Главное внимание сейчас уделяется оцениванию учебных достижений. Результатом обучения является контроль, оценка и учет основного педагогического процесса. В статье рассматривается критериальное оценивание учебных достижений учащихся школ, а также даны результаты контроля их знаний. Выявляется параллель между традиционным оцениванием и видами современного критериального оценивания, показаны доказательства оценивания учебных достижений объектов обучения.

Ключевые слова: учебные достижения, контроль, виды контроля, оценивание, критерии оценивания, оценка, учащиеся.

B.T.Ortayev, S.Tuna, A.I. Isaev

The features of pupils educational achievements of assessment

The main attention is now paid to estimation of educational achievements. Control, assessment and accounting of the main pedagogical process is result of training. The criteria estimation educational achievement of school pupils and also results of control of their knowledge are yielded and considered in the article. The parallel between traditional elimination and types of modern criteria estimation comes to light proofs of estimation of educational achievements of objects to estimation are shown.

Keywords: educational achievements, control, types of control, estimation, assessment, pupils.

Педагогикалық үдерісті түйіндейтін негізгі буын, ол – оқыту нәтижесі. Оқыту нәтижелері - бұл білім, іскерлік, дағдылар мен қабілеттерді сипаттап (құзыреттер) жазуда көрінетін білім алушыдан күтілетін және өлшенетін нақты жетістіктері; білім беру бағдарламасының немесе оның бөлігін аяқтау бойынша білім алушының жасай алатын

жағдайында болуын сипаттау. Оқыту үдерісінде нәтижені бақылау, бағалау және есепке алу маңызды. Бақылау – педагогикалық басшылықтың және оқушылардың танымдық іс-әрекетін меңгерудің функциясы.

Кеңестік педагогика ғылымы саласында білім, іскерлік, дағдыны бақылаудың көптеген түрлері болды [1]:

- бақылауды күнделікті, оқтын-оқтын, қорытынды (Ю.К.Бабанский, Н.А. Сорокин);
- күнделікті, тақырыптық, оқтын-оқтын, қорытынды (Г.И.Шукина);
- күнделікті, тақырыптық және қорытынды, нәтижесі (Е.А.Дмитриев);
- тақырып, тараулар бойынша, оқтын-оқтын және қорытынды бақылау (Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев), т.с.с.

Оқыту үдерісіне қатысты «бағалау деп оқушының оқу нәтижелері (білім, іскерлік және дағдылары) сапасын анықтауды айтады». Оқыту нәтижелерін есепке алу оқушылар мен мұғалімнің жұмысын жинақтап қорыту болып табылады. Осылардың ішінде бағалаудың және бағалау үшін критерийлер шығарудың өзіндік ерекшеліктер бар.

Елімізде және ТМД елдерінде, оның ішінде Ресейде қалыптасқан бағалау жүйесінің көптеген тәжірибесі мен оның нұсқалары соңғы уақыттарда сынға ұшырады. Қолданыстағы дәстүрлі бағалаудың да кезінде тарихи сұрыптаудан өткендігі белгілі. Еліміздегі білім беру жүйесі, оның ішінде бағалау да Ресейдің білім беру жүйесімен байланысты болғандықтан, көрші елдің оқыту нәтижелерін бағалау біздер үшін қызығушылық тудырады.

Бағалауға қатысты Ресейде кезінде М.В.Ломоносов «Москва гимназиялары регламенті жобасында» мазмұнды бағалау жүйесін енгізуге ұмтылыстар жасады [2]. Ол оқушылардың кім не орындағанын немесе сабаққа қатыспағаны төр көздің әрбіріне бақыланушының тұсына белгіні алғашқы әріппен белгілеуді ұсынды: В.И. – барлығын орындады; Н.У. – сабақты білмеді; Н.Ч.У – сабақтың бөлігін білмеді; З.У.Н.Т – сабақты нақты білмеді; Н.З. – тапсырманы бермеді; Х.З. – тапсырмасы нашар; Б.Б. – ауырып қалды; Х – мектепте болмады; Ш. – шабаш.

Тарихи материалдарға шолу және талдау жасай отырып, оқыту нәтижелерін бағалаудағы бірқатар материалдарды көруге болады. XIX ғасырдың басында Ресей лицейлерінде баға сынақ (емтихандар, сынақтар, практикалық тапсырмалар) және мінез-құлық үшін қойылды. Бағалау формасы өзгерді, яғни бағалауда сөздік сипаттамада, ұпайлық белгілеуде қолданылды. Негізгісі білім алушының (тәрбиеленушінің) даму мүмкіндігін және темпін кешенді сипаттауда ұсынатын жазбаша пікірлер болды. Оқытушылар жазбаша есеп беруді еркін формада жазды және оқушыларды сипаттаумен төмендегі мәселелерді де нақты көрсету қамтылды (Катковский лицейінде):

- сабақты дайындау сапасы;
- сабақ уақытындағы мұқияттылығы;
- білім қолданудағы тапқырлығы;
- өткен материалды меңгеру беріктігі;
- жазбаша жаттығуларды толтыруы;
- мінез-құлқы;
- сабақта неше рет болмады;
- мұғалім қанша рет және не үшін жазып алды.

Балдық жүйенің енуіне дейін емтихандағы бағалар «өте жақсы», «жақсы», «әлсіз», «мәліметі/түсінігі бар», «мәліметі жоқ» деген сөзбен белгіленді (Царскосельский лицейі). А.Д.Егоров «лицей оқушыларының жетістіктері, еңбекқорлығы мен дарыны туралы табельде» барлық оқыған пәндер бойынша жазбалар көрсетілді деп атап көрсетеді. Мәселен, А.С.Пушкин жөніндегі жазбада: «Ресей және латын тілдерінде: латындағы жетістігі жақсы; орысшасы онша берік, онша айқын емес. Еңбекқорлығы әлсіз. Зейінмен және талғаммен

дарынды. Француз тілінде: алғашқылардың арасында деп саналады. Өте ықыласты. Зейінімен дарынды, ақылды. Логикада: жетістіктері жақсы. Ықыласты емес. Өте жалқау» [3].

Оқушылардың жетістіктерін бағалаудың бірыңғай жүйесін жасау үшін Халық ағарту министрлігі 1819 жылы «сынауға қатысты нақтыланған ережені» шығарды және ол жерде бағаның төрт ұпайлық жүйесі белгіленді. Бірақ бұл ереже көп пайдаланылмады. Оқытушылар оқушылардың жауаптарын анық бағалай алмады, белгінің мазмұнын ашуда төрт ұпайлық жеткіліксіз болды.

1834 жылы бағаның жеті дәрежесі белгіленді (анықталды) және бағалау критерийлері төмендегідей болды:

«1-дәреже – жетістігі өте жақсы: оқушы барлық өткен материалдарды негізді жақсы біледі, идеяны ашық айтады, барлық қайшылықтарды теріске шығарады – 12 ұпай;

2-дәреже – өте жақсы жетістік: оқушы өткен материалды негізді біледі, анықтаумен айтады, басты сұрақтарды шешеді, ойын айқын және байланысты айтады – 10-11 ұпай;

3-дәреже – жетістігі жақсы: оқушы өткен оқу материалдарын біледі, бірақ идеяны дәл дамыта алмайды, сұрақтарды кейде еркін шеше алмайды, жеткілікті еркін сөйлей алмайды, қайталайды – 8-9 ұпай;

4-дәреже – қанағаттанарлық жетістік: оқушы өткен оқу материалдары жеткілікті жақсы түсінеді және біледі, жауаптары дәл емес, бірақ ұмытқанды жеңіл еске түсіреді, берілген сұрақтар кезінде жауап беруде қиналады, көрінуі дәл және айқын емес – 7 ұпай;

5-дәреже – орташа жетістік: оқушы аралықты біледі, түсінігінің көп бөлігі айқын емес, шатастырады, қатемен жауап береді және оқығанды жатқа айтады 5-6 ұпай;

6-дәреже – нашар жетістік: оқушы көп білмейді немесе қате түсінеді; қысқасы келесі жылға сыныпқа қалумен, курсты оқуы мүмкін – 3-4 ұпай;

7-дәреже – жетістігі өте нашар: оқушы өте аз біледі немесе нашар түсінеді, курсты алдағы жылы оқуы мүмкін емес және төмен сыныпқа көшірілуі қажет – 1-2 ұпай.

1848 жылдан бастап оқушылардың жетістіктері жеті дәрежесі бойынша бағаның он екі ұпайлық жүйесімен анықталады. «0» ұпайы пәндерді мүлдем білмеген жағдайда қойылды.

XIX ғасырдың жетпісінші жылдарына таман Ресей оқу орындарында білімді бағалау бес ұпайлық жүйе бойынша жүргізілді: 5 – «өте жақсы», 4 - «жақсы», 3 – «қанағаттанарлық», 2 – «орташа», 1 – «әлсіз», 0 – «мүлдем білмейді» [4, с.10-11].

Тарихи материалдарға назар аудара отырып, бағалау критерийлеріне өзгерістердің орын алғандығын көруге болады.

Бастауыш білім беру бойынша маман В.И.Фармаковский XIX соңы мен XX ғасырдың басында графикалық бағалауды ендіру туралы идеясын ұсынды. Цифрлық белгілерді ол төмендегідей себептер бойынша қанағаттанарлықсыз деп санады:

- олар айқындығымен және түсініктіліктің қажеттілігімен ерекшеленбейді;
- бағалау жүйесінің сызықтық мәні бар;
- белгілер баланың өзіндік мақтанышты қамтитын тұтас жүйені көрсетеді. Барлық оқыту/оқу жақсы бағаны соңынан қуатын жарысқа айналады;
- оқушылардың еңбегін бағалаудың цифрлық тәсілі мұғалім жұмысын механикаландырады.

Егер белгілеудің цифрлық жүйесі оқушыларға: «Өзінің достарынан озу үшін жақсы оқы» деген болса, графикалық жүйе: «Сендегі бардан да жақсы болу үшін жақсы оқы» деген

ойды білдіреді [4, с.12-13]. Баланы жоғары баға үшін емес, үлгерім қисығын жоғарылатқаны, энергия мен табандылық үшін марапаттау керек.

Дегенмен графикалық (жазбаша) тәсіл мұғалімдердің көптеген уақытын алды және ата-аналарды хабардар етудің жақсы құралы болмады.

Бағалау жүйесіндегі өзгерістер 1931 жылы 5-қыркүйектегі ЦК ВКП(б) қаулысынан кейін жүзеге асырылды. Оқытушы оқу жұмыстары барысында әрбір оқушыны зерделеуі қажет және тоқсан соңында берілген пән бойынша оның үлгерімінің сипаттамасын құрастырды, жыл соңында барлық оқушылар үшін сынақ жүргізді. 1932 жылғы 25-тамыздағы үлгерімді есепке алудың күрделі формасы мен схемасына тыйым салу туралы қаулысы өзімен есепке алудың қысқаша түрінің қажеттілігін туындатты. Олар белгілеудің балдық жүйесі ретінде: «қанағаттанарлықсыз», «қанағаттанарлық», «жақсы», «өте жақсы». Белгілер мектеп оқушылары білімінің объективті көрсеткіші ретінде қарастырылды. Кейіннен (1935 жылғы 3-қыркүйекте) оқушылардың үлгерімін бағалаудың төмендегідей бес дәрежесі бегіленді: «өте нашар», «нашар», «орташа», «жақсы», «өте жақсы» [4, с.14-15].

Педагогика тарихында білім беру жүйесінде оқушылардың білімін бағалаудың жүйесін қабылдағаны және олардың кеңестің мектептердегі бірыңғай мемлекеттік бағдарламалармен анықталғаны белгілі. Бағалаудың бес балдық жүйесі мазмұнын Г.И.Щукина «Педагогика школы» атты кітабында ашып жазғандардың бірі болды [5].

Елімізде мектеп оқушыларының білімін бес балдық жүйемен бағалау және шетелдердегі бағалау жүйесі жөнінде материалдар Ж.Б.Қоянбаев пен Р.М.Қоянбаевтың «Педагогика» атты оқу құралында кеңінен жазылған [1].

Десек те, өткен ғасырдың 50-70-жылдары бағалау мәселесіне педагогтар баса назар аударды.

Қазіргі уақытта теориялық жұмыстарда және бүгінгі күнгі практикасында бағалаудың негізгі екі түрін бөліп көрсету қабылданған:

- ағымдық немесе АҚШ-да оны «қалыптастырушы бағалау» деп атайды (formative evaluation)

- қорытынды, немесе оны «жиынтық бағалау» дейді (summative evaluation). Оның негізгі мақсаты жекелеген оқушыларды оқытуда байланыстырушы буын болып табылу.

Қалыптастырушы бағалау оқу жылының барысында жүргізілетін және бағаланатын жүйені жақсартуға арналған прогрессивті үдеріс ретінде түсініледі. Ол тек бақылауды ғана жүзеге асырмайды, сонымен қатар түзетулер енгізеді.

Білім берудегі заманауи гуманистік парадигма балдық жүйеден бөлек, мазмұнды бағалауды талап етеді.

Сонымен, бағалауда төмендегідей негізгі мәселелерге көңіл бөлу қажет деп білеміз:

- дәстүрлі бағалаудағы бағалау құраушыларын жетілдіру;

- оқыту үдерісі мен соған сәйкес бағалау іс-әрекетін құзыреттілік тұғыр тұрғысынан қайта қарау.

Оқыту үдерісі мен бағалау жүйесіне басты назар оқушы мен оның іс-әрекетіне аударылуы тиіс. Сонда ғана оқушының өзіндік бағалауына басты назар аударылуы мүмкін.

Сонымен, оқушыларды бағалау үшін оқыту нәтижесін бағалаудың дәлелдеу объектісін дұрыс айқындау керек деп білеміз. Олар: 1) Іс-әрекет өнімі; 2) Практикалық іс-әрекет; 3) Меңгерілген білімді жазбаша немесе ауызша растау бойынша критерийлер айқындалады.

Іс-әрекет өнімін бағалау дайындаған өнімге негізделеді және оқыту нәтижесі жетістіктерінің сапалық белгілері бағалау критерийлері алынады.

Практикалық іс-әрекетті бағалауда іс-әрекет үдерісінің сапасы ескеріледі. Бағалау критерийлері оқушының тапсырманы орындау үдерісін кезеңдік бақылауға негізделеді. Бұл негізінен адам іс-әрекетінің түріне негізделген пәндерге сәйкес келеді (дене шынықтыру, технология, т.б. пәндер бойынша).

Алған білімді жазбаша немесе ауызша растауда критерийлер белгілі іскерліктерді қалыптастыру үшін ақпараттардың жеткілікті санын меңгеру мен еркін игеруіне негізделеді.

Бағалаудың дәлелдеу объектісі бойынша критерийлер шығару керек. Ол негізінен мұғалімнің бағалау іскерліктерін, бақылаушы құзыреттері талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Атамұра, 2002. – 384 б.
2. Антология гуманной педагогики: Ломоносов М.В. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1996. – с.95.
3. Егоров А.Д. Лицей России. В 8 книгах. – Иваново, Кн. 5: Императорский Александровский (бывший Царскосельский) лице: В 3 ч. 1995. Ч. 1. 202 с.
4. Гладкая И.В. Оценка образовательных результатов школьников: Учебное пособие / Под общ.ред. А.П.Тряпицкой. –СПб.: КАРО, 2008. –144 с.
5. Щукина Г.И. Педагогика школы. Учебное пособие /Щукина Г. И. – М.: Просвещение, 1977. – 384 с.

REFERENCES

1. Koyanbayev Zh.B., Koyanbayev R.M. Pedagogika. – Almaty: Atamura 2002. – 384 b.
2. Antologiya gumannoy pedagogici: Lomonosov M.V. - M.: izdatelski dom Shalvi Amonashvili, 1996. – s.95.
3. Egorov A.D. Lycey Rossia. V 8 knigah. – Ivanovo, Kn. 5: Imperatrski Aleksandrovsri (bivshi carskocelski) lice: V 3 c. 1995. C. 1. 202 s.
4. Gladkaya I.V. Ocenka obrozovatelnih rezultatov shkolnikov: Ucebnoe posobyе/ Pod obsh.red. A.P. Triyapicinoy . - SPb.: KAPO, 2008. – 144 s.
5. Shukina G.I. Pedagogica shkola. Ucebnoye posobyе / Shukina G.I. – M.: Prosveshenye, 1977. – 384 s.

ӘОЖ 37(094)

ҒТАМР 14.01.01

О.НҮСҚАБАЕВ¹, Г.О.НҮСҚАБАЕВА²

²соц.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті

²м.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: nuskabayeva.gulnaz@ayu.edu.kz
(Түркістан, Қазақстан)

ӘЛЕМДІК БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТІҢ ІС-ТӘЖІРИБЕСІ

Мақалада қазақстандық жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкестендіру арқылы еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын білім мен біліктіліктің сапасын әлемдік тәжірибеге сай келетін деңгейге қол жеткізудегі іс-тәжірибесі өзектеледі. Сонымен қатар, мақалада авторлар Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті медициналық білім беру орталығының Болон үдерісіне сәйкес қызметтену іс-тәжірибесін үлгілік нұсқа ретінде ұсынады.

Кілт сөздері: жоғары білім беру, іс-тәжірибе, индустриялық-инновациялық даму міндеттері, медициналық білім беру талаптары, кредиттік технология.

О.Нускабаев, Г.Нускабаева Практика казахстанской высшей школы в мировом образовательном пространстве

В статье анализируются соответствие и содержание Казахстанского высшего образования с параметрами Болонского университета. Удовлетворение рынка труда, промышленно-инновационное развитие страны и качество высшего образования, отвечающий потребностям человека.

Кроме того, авторы предоставляют центр медицинского образования Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, как стандартную версию Болонского процесса.

Ключевые слова: высшее образование, примеры практической деятельности, обязанности промышленно-инновационного развития, требования медицинского образования, кредитная технология.

O.Nuskabaev, G.Nuskabaeva The Practice of Kazakhstan Higher Education in the Global Educational Space

The article analyzes the relevance and content of Kazakhstan's higher education with the parameters of the University of Bologna. Satisfaction of the labor market, industrial-innovative development of the country and the quality of higher education that meets human needs.

In addition, the authors provide the Medical Education Center of Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University as a standard version of the Bologna process.

Keywords: higher education, practical examples, responsibilities of industrial-innovative development, the requirements of medical education, credit technology.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты

Қазақстан халқына кезекті Жолдауында шоғырланып қалған әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешудің, сөйтіп қазақстандықтардың табысы мен тұрмыс сапасын көтере отырып, әл-ауқатының өсуіне барлық жағдайлар тудырылуын Үкімет алдына шегелеп қойып берді. Және де азаматтық теңдіктерді паш ете алатын «жаңа қоғам» қалыптастыруға бағытталған шаралық бастамаларды тізбелеп, оларды жүзеге асырудың амалдары мен тетіктерін нұсқалап көрсетті [1].

Сондықтан да болар терең әлеуметтік мәні бар бұл бағдарлама да, сондай-ақ Елбасы тарапынан алдыңғы жылы жарияланған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жоба да жұртшылық тарапынан ел өндірісі мен экономикасын дамытуға, сөйтіп қалың бұқара халықтың тұрмысын барынша жақсартуға бағдарланған бірегей нұсқама ретінде бағалануда. Әрі Елбасы тарапынан айқындалып, нұсқаланған бастамалардың жүзеге асырылуы, мысалы, Германия үкіметі «Industri 4.0 даму стратегиясы», АҚШ-тың өнеркәсіп саласында жаңа форматты әріптестік орнату мақсатында қабылдаған «Advanced manufacturing Partnership 2.0» бағдарламасы және азиялық алып ел Қытайдың өнеркәсіп саласындағы «Made in China 2025» индустриялық жоспары, Жапонияның «5-ші қоғам» атты жобасы сияқты халықтың тұрмысы мен әл-ауқатын жақсартуға ұйытқылық жасайтын парадигмалық бағдарлама ретінде қабылдануда.

Елбасы тарапынан ұсынылған жоғарыдағы стратегиялық-парадигмалық бастамалардың орындалуы өндірістік еңбектің жемістілігіне тәуелді. Ал, еңбек көрігін қыздыратындар елдің еңбекке жарамды бөлігі. Солардың білімділігі, біліктілігі, іскерлігі, прагматизмі, өндіретін өнімінің бәсекеге қабілеттілігі. Сондықтан, деген болатын Елбасы «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға ортақ еңбек қоғамына 20 қадам» атты бағдарламалық тұжырымдамасында білім беруді барынша жаңғыртып, жастарды белгілі бір кәсіпті меңгеруге талаптандырып отыруды тапсырған болатынын. Тағы да қайталап айтамын, жастарды кәсіптендіріп және тұлғалы азамат етіп қалыптастыру арқылы әлеуметтендіріп, қоғам өміріне қосу барлық білім беру, соның ішінде, ең алдымен, белгілі бір мамандықты меңгертетін оқу орындарының басты міндеті болып қала бермек. Білімсіз біліктілік те, іскерлік те, шабытты еңбек те, бәсекеге қабілеттілік те, пайдалы прагматистік көзқарас та, рухани толысу да жоқ. Ал, бұларсыз экономикалық өсімділік жоқ. Табыс болмайды. Әлемдік деңгейдегі сұранысқа ие бола алатын тауар өндірілмейді. Табыссыз алдыңғы қатардағы 30 елдің шаңына да ілесе алмаймыз. Демек, кәсіптік білімнің қуаттылығы сарқылмас табыс көзі екендігінде [2].

Елінің гүлденіп, көркеюін, халқының әл-ауқаты көтеріліп, табысты жұртқа айналуын көксеген Елбасының парадигмалық бастамаларымен нәрленген үкімет елдің білім беру жүйесін түбірімен қайта құруда. Әрі алға қойған мақсатқа қол жеткізу үшін әлемдік білім беру жүйесінің ең озық үлгісі саналатын еуропалық білім беру моделін таңдап алып, елдің білім беру кеңістігін соның негізінде жаңғыртуда.

Осыған сай қазіргі таңда қазақстандық жоғары білім беру саласында да білім берудің Болон декларациясының негізгі принциптері іске асырылуда. Бүкіл жоғары оқу орындарында оқыту кредиттік технология бойынша жүргізілуде, республиканың 37 жоғары оқу орнында екі дипломдық білім беру іске асырылуда, 42-сінде қашықтықтан оқытылуда.

Қазақстан Республикасының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру құрылымы ЮНЕСКО-ның білім берудің халықаралық стандарттық жіктеліміне сәйкес келеді. Мамандарды даярлаудың үш деңгейлік: бакалавр – магистр – PhD доктор моделіне өту толық іске асырылды. Жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету және кепілдік беру жүйесі құрылды.

Елімізде бакалавриат - магистратура - докторантура білім беру бағдарламаларының сабақтастығын қамтамасыз ететін Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мамандықтарына жіктеуші бекітілген.

Жоғары білім берудің бәсекеге қабілеттігі мен сапасы көрсеткіштерінің бірі жоғары оқу орындарының әлемдік академиялық рейтингтерге енуі болып табылады. Осыны меже етіп ұстанаған Қазақстанның 20 жоғары оқу орны 2018 жылы Times Higher Education QS World University Ranking Халықаралық рейтингісіне қатысса, оның 8-і QS, тізбесіне енді. Ал, QS тізбесіне енгін Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті басқаларынан оза шауып, рейтингтің 2018 жылғы қорытындысы бойынша жетекші орындардың біріне ілікті. Сондай-ақ бұл университет осы жылы өткізілген Emerging Europe 8с Central Asia Еуропа мен Орталық Азияның дамушы 30 еліндегі 200 үздік университеттің арасында да оза шауып, 86-шы орында тұрақтады.

Болон декларациясы қағидаттарының бірі сынақ бірлік жүйесін енгізу болып табылады. Кредиттік оқыту технологиясын жетілдіру жұмыстары жалғастырылуда, оның мақсаты кредиттік бірлікті еуропалық жүйемен үйлестіру. Бұл ретте отандық білім берудің дәстүрлі ерекшеліктері ескерілді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жалпы еуропалық жүйемен салыстыруға келетін дипломға Қосымшаны әзірледі. Аталған жүйе студенттің бір жоғары орыннан басқасына ауысуы кезінде оқудағы жетістіктерін дұрыс өлшеу мен салыстыру критерийлерін қамтамасыз ету үшін қажет. Осыған байланысты ECTS үлгісі – сынақ балдарын қайта тапсырудың еуропалық жүйесі бойынша сынақ балдары жүйесі жасақталып, өндіріске енгізілді.

Астана қаласында әлемдік деңгейдегі беделді жоғары оқу орны «Назарбаев Университеті» жұмыс істейді, ол отандық инженерлік-техникалық және ғылыми кадрларды даярлауға сапалы серпін жасауды қамтамасыз етеді. Университет бағдарламасының «Назарбаев Зияткерлік мектебінің» орта білім беру оқу бағдарламаларымен сабақтастығы қамтамасыз етілген. 2019 жылдан бастап барлық қазақстандық орта білім беру жүйесінде оқыту осы Назарбаев Зияткерлік мектебіндегі оқыту стандартына көшірілмек.

Экономикадағы болып жатқан өзгерістерге икемдеу мақсатында мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының құрылымында оқу орындарының академиялық еркіндігі кеңейтілді: таңдау бойынша компонент кеңейтілді: бакалавриатта – 40%-дан 50%-ға дейін, магистратурада – 50%-дан 60%-ға және докторантурада – 70-тен 80%-ға дейін.

Жоғары оқу орындары жанынан білім беру, ғылым және өндіріс арасындағы байланыстырушы буын болып табылатын білім берудің инновациялық құрылымдары ретінде әртүрлі бейіндегі ондаған жаңа ғылыми орталықтар мен технопарктер құрылды.

Соңғы 5 жыл ішінде 25 млн АҚШ доллары сомасында республикалық бюджет қаражаты есебінен жетекші университеттер жанынан 15 инженерлік бейіндегі зертхана ашылды. Аталған зертханалардың ғылыми ресурстарын өзге де ғылыми орталықтардың, зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарының оқытушылары пайдалана алады.

Қазіргі әлемде әр елдің әлеуметтік экономикалық дамуының маңызды субъектілері ретінде университеттердің миссиясы мен қызметі өзгеруде. Университеттер білім жүйесінің ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамның қозғаушы күшіне айналуға. Осыған байланысты 65 жоғары оқу орнында қамқоршылық кеңестері жұмыс істейді, корпоративтік басқару тәртібі жүйеленген. Себебі, университеттерге корпоративті басқаруды енгізу Қазақстан Республикасы Үкіметі жүргізіп отырған ауқымды жұмыстардың бір бөлігі болып табылады және ол әкімшілік реформаның принциптеріне сәйкес келеді. Аталған жұмыстар жоғары оқу орындарын басқару жүйесін демократияландыруға ықпал етеді.

Институционалдық аккредиттеудің ұлттық стандарты мен өлшемдері бекітілген. Соңғы үш жылдың ішінде 15-тен астам жоғары оқу орны ұлттық және халықаралық деңгейдегі аккредиттеуден өтті.

Қазақстандық білім беру жүйесін еуропалық білім беру кеңістігіне ендіру мақсатында соңғы үш жыл ішінде білім мен ғылым саласына қатысты заңнама толық жаңартылды. 257 құқықтық акті қабылданды. Оның ішінде 9 заң, 141 қаулы, 107 нормативтік бұйрық шығарылды жоғары оқу орындарының жаңа классификациясы қабылданды. Осының негізінде жоғары оқу орындарының желісі оңтайландырылды. Орта білім беру 12 жылдық оқытуға көшті. Педагогтардың біліктілігін арттырудың түбегейлі жаңа жүйесі жасақталды. Білім саласын қадағалаудың ұлттық жүйесі құрылды. Электрондық оқулық енгізілді.

Сонымен қатар мұғалімдердің біліктілігін арттыру жұмыстары да жүйеленді. Бұл істе, әсіресе, Назарбаев Зияткерлік мектептері мен Кембридж университеті әзірлеген біліктілікті арттыру жобасының маңызы жоғары. Соңғы 2 жыл ішінде осы жоба аясында 18 мың педагог өз біліктіліктерін шыңдап үлгерді. Олардың жалақысына үстемақы қосылды.

Жоғары оқу орындарын оңтайландыру жұмыстары да қарқынды жүргізілуде. Өйткені, жоғары оқу орындарын аттестациялау ісі көрсеткендей, кейбір жоғары оқу орындарының, әсіресе, коммерциялық жоғары оқу орындарының көпшілігі білім беру сапасы жағынан сын көтермейді. Сондықтан олардың санын алдағы үш жыл ішінде барынша қысқарту жоспарлануда.

Нәтижесінде облыстық орталықтарда 1 мемлекеттік және 1 жеке меншік, бар-жағы 2 ғана жоғары оқу орны қалмақ [3].

Десек те, жоғары оқу орындарының білім беру ісінің сапалылығын анықтаудың басты критерийі, әрине, оларды бітіруші түлектердің еңбек рыногиндегі өтімділігі, жұмысқа бірден орналасуы болмақ. Осыған орай, қазақстандық білім беру жүйесі оқыту бағдарламаларын жұмыс берушілердің кәсіби жұмысқа керекті ілім, дағдылар мен құзыреттіліктерді көздеген тілегіне қарай бейімдеуде. Бітірушілердің жұмысқа орналасу мүмкіншіліктерін нығайту үшін олармен және жұмыс берушілермен келісе отырып, тиісті мамандықты тереңдетіп оқыту тікелей өндіруші кәсіпорындарда өткізілуде.

Сонымен қатар бұл үрдісте Болон үдерісінің 2012 жылы Румынияның астанасында қабылданған Бухарест Коммюникесінің 2-тармағында нақтыланған бітіруші студенттердің жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін нығайту мақсатында атқарылуы тиісті төмендегі шаралар, атап айтқанда:

- еңбек нарығының мұқтаждығын өтейтін білімді, дағды-ісмерлікті және құзыреттілікті арттыру;
- студенттер, оқытушылар және жұмыс берушілер арасындағы келісімді, яғни ең алдымен оқу бағдарламаларын кәсіби жұмысқа керекті ілім, дағды және іскерлік талаптарына сай орайластыруға бағытталған шараларды нығайту;
- білім беруді ғылыми ізденістермен біріктіре жүргізу талаптарын сақтау;
- студенттердің білімді, дағдыны және ісмерлікті меңгеруін түпкілікті нәтижелерді білдіретін бағалау критерийлерімен теңдестіру;
- кәсіби біліктілікті еуропалық біліктілікті бағалау критерийлеріне сәйкестендіріп дайындау қағидаттары қолға алынған [4].

Қазақстанда білім беру жүйесі мен жеке меншіктегі кәсіпорындар арасында жеке әріптестік тетіктері қостырылуда. Жеке компаниялар білім беру мекемелеріне, әсіресе, өздерінің жеке меншіктеріндегі кәсіпорындарына керекті маман жұмысшылар, жоғары білікті мамандар даярлауға тапсырыстар беруде. Сондай-ақ, олар өз өндіріс орындары жанынан тәжірибелік немесе ғылыми-өндірістік зертханалар ашуға мүдделік танытуда. Ал,

мұның өзі білім беруді ғылыммен және өндіріспен кіріктіре жүргізуге кәдімгідей ықпал етуде.

Бұл тәжірибенің іс жүзеге асырылуына АҚШ-тың, Ұлыбританияның, Францияның және Германияның оқу жүйелері мен жеке әріптестіктер арасында орныққан ынтымақтастық байланыстар негізге алынуда. Мысалы, АҚШ-та оқу орындарының көпшілігін қаржыландыруға ірі корпорациялар ынталық танытады. Себебі олар, оқу орындарына қаржылай жәрдем көрсету арқылы үкіметтен салық жеңілдіктерін иеленеді.

Мұндай тәжірибені Қазақстан да көптеп кездестіруге болады. Айталық, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті 80-ге жуық кәсіпорындармен жеке әріптестік келісім шартын жасасқан. Олардың ішінде өте ірі корпорациялар, атап айтқанда «Арселор Миттал Теміртау» компаниясы, «Қазақмыс» корпорациясы, Қарағанды машина жасау холдингі секілді алыптар бар. Ондағы мақсат өндірістік буындармен өзара тиімді қарым-қатынастар орнықтыру, оларға керекті мамандарды бірлескен іс қимылда, тиісті келісім шарттар бойынша даярлау ісін жандандыру болды. Нәтижесінде болашақ инженерлер алған білімдерін өндірістік цехтарда іс үстінде сынақтап, машықтануға мүмкіндіктер алды. Ал, кәсіпорындарда университет кафедралары филиалдарының ашылуы түлектердің өздері өндіріп жатқан өнімдерге қатысы бар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен тікелей айналысуға жол ашты.

Сонымен қатар университет әлемнің алдыңғы қатарлы 23 университетімен және 45 трансұлттық және ұлттық компаниялармен бірлесіп әріптестік негізінде контингенті 546 адамды құрайтын бейінді магистратураның 16 жаңа білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда. Жаңа тәжірибелік-теориялық білім беру бағдарламалары аясында «Университет – жұмыс беруші – магистр» үшжақты келісімі бойынша жүзеге асырылып келе жатқан бұл бастаманың болашағы зор.

Бұл бағдарламалық жобаның жүзеге асырылуына Кар МТУ-інің әріптестері саналатын QS-WUR әлемдік рейтингінің алдыңғы қатарында аталатын Құрама Штаттардың, Еуропалық одақтың және Ресейдің ғылыми-техникалық университеттері, сондай-ақ «Қазақмыс Корпорациясы» ЖШС, «Арселор Миттал Теміртау» АҚ, «Шұбаркөл көмір» АҚ және басқалары өз жәрдемдерін тигізуде.

Университетте әлемге танымал трансұлттық корпорациялар TOTAL, Schneider Electric, Mitsubishi Electric, FESTO, Leica Geosystems, Eram Systems және FLUOR жәрдемімен мамандар даярлау сапасын арттыру мақсатында соңғы ғылыми және техникалық құралдармен жабдықталған 7 инженерлік орталық құрылды. Бұдан басқа университетте құрамына 50-ден астам ғылыми-зерттеу институттары, ғылыми зертханалар мен инновациялық топтар кіретін 4 ірі ғылыми кешен - «Индустрия 4.0», «Цифрлы машина жасау», «Нанотехнология және металлургия» және «Биоинженерия» орталықтары құрылды. Арнайы бөлінген Ұлттық қордың қаражатына АҚШ, Ұлыбритания, Нидерланд, Жапония, Франция, Германия және Швейцарияның жетекші компанияларының бірегей жабдықтары мен кәсіби бағдарламалары (Macromine, ETAP Operation Technology, Auto CAD және басқа) сатып алынды [3].

Қазақстандық білім беру жүйелеріндегі оқытудың түпкі мақсаты – оқу орындарын бітіруші әрбір түлектің алатын мамандығына сай кәсіби білімді, біліктілікті, дағдыны және іскерлікті толық меңгеруімен қатар, басқалармен қарым қатынаста тәлімді мінез-құлық мәдениетін ұстана білетін тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Мұндай құзыреттілік, немесе құзыреттілікке негізделген біліктілік оқу орнын бітіруші әрбір түлектің кәсіби іс-әрекетінде, немесе атқаратын қызметінде өзіне тапсырылған жұмысты тиянақты орындайтын іскерлігінен көрінеді.

Демек, құзыреттілік дегеніміз – бұл әрбір бітіруші түлектің өз білімін, дағдысы мен іскерлігін жұмысында, және де бойындағы тәлімді мінез-құлық мәдениетін басқалармен қатынаста көрсете білуі.

Жоғарыдағы талдаулардан байқалып тұрғандай, жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкес келтіру арқылы қазақстандық жоғары білімнің еуропалық аймаққа кірігуін қамтамыз етуге Қазақстанда барлық жағдайлар жасалған.

Көптеген жоғары оқу орындарында жетекші шетелдік әріптес университеттермен бірлесіп білім беру бағдарламалары әзірленген. Бірлесіп ғылыми-зерттеулер жүргізу үшін өзара тиімді әріптестік келісім шарттары түзілген.

Оған дәлел ретінде қазақстандық Назарбаев университеті мен Ұлыбританияның Кембридж университеті арасындағы әріптестік байланыстың жемістілігін атап көрсетуге болады. Екі университет ғалымдары әріптестік негізінде мемлекеттік қызмет реформасы, азық-түлік қауіпсіздігі, жер сілкінісі зардаптарының алдын алу және басқа да бірқатар бағыттар бойынша зерттеу жобаларын жүзеге асыруда.

Ал, Кембридж университетінің білім беру факультеті Назарбаев университетіндегі ағартушылық саясат орталығымен белсенді ынтымақтастықта жұмыс істесе, Кембридждің халықаралық сарапшылар комиссиясы бүкіл Қазақстан бойынша арнайы және жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың сындарлы ойлау қабілетін дамыту жөніндегі бағдарламаны жүзеге асыруда. Бұл комиссия сондай – ақ елдегі Президент Назарбаевтың бастамасымен құрылған зияткерлік мектептермен ұзақ мерзімді стратегиялық әріптестікке қосылған.

Кембридж университетінің Азия мен Таяу Шығысты зерттеу факультеті білім министрлігімен, сондай-ақ елшілікпен әріптестікте Орталық Азия тілдерін, соның ішінде, ең алдымен қазақ тілін зерттеулермен айналысуда [3].

Жоғары оқу орны жүзеге асыратын қызметтің негізгі түрі білім беру мен қатар, ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық ізденістерді барынша жандандыру, отандық ғылыми-зерттеулердің нәтижелерін өндіріске енгізу болып табылады. Осыған орайластырып бүгінгі таңда қазақстандық жоғары білім беру жүйесінде іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді, басқа ғылыми-техникалық, тәжірибелік – конструкторлық жұмыстарды жүргізумен тікелей айналысатын зерттеу университеттері құрылған, ондаған техникалық жоғары оқу орындары жанынан олардың құрылымдық бөлімшелері ретінде ғылыми және тәжірибелік - өндірістік ірі орталық жасақталған. Олар білім беруді, ғылымды және өндірісті бір біріне кіріктірілген бірлікте жүргізіп, өздерінің ғылыми ізденістерінің нәтижесінде алынған өнертапқыштық жаңалықтар мен өнімдерді тікелей өндіріске енгізуде.

Бұл түсінікті де. Себебі Қазақстан тек табиғи ресурстарын саудалаумен ғана айналысатын субъект түрінде емес, керісінше жоғары технологияларға негізделген өнімдерді де өндіріп, саудалай алатын ел ретінде танылған мемлекет. Сондықтан елдің өндіруші құрылымдарын жаңалау, өндіріс жүйесіне жаңа инновациялық және жоғары технологиялық желілік күштер енгізу – бұл күнделікті күн тәртібінен түстепйтін өмірлік мәні бар міндеттеме. Өйткені бүгінгі таңда әлемдегі озық өндірісті елдердің өндіргіш күштері бесінші технологиялық циклді артқа тастап, жаңа білім көздеріне негізделген өндірісте, айтап айтқанда, алтыншы цифрлық экономикалық құрылымдарда жұмыстануда.

Өндірістік цифрлық жаңа құрылымдар жаратылыстану ғылымдарының, соның ішінде, ең алдымен, физиканың, биологияның, математиканың және химияның бір-біріне кіріктіріле, біртұтас етіп қоспалау арқылы жасақталған технологиялық базисінің негізінде құрылымдалған. Оның танымдық және практикалық өзегін табиғат, қоғам және адам

дамуының негізгі заңдылықтары мен өзара байланыстылығы туралы жаңа ғылыми білім алуға бағытталған теориялық және эксперименттік зерттеулер құрайды.

Бүгінгі дүниеде жоғары деңгейлік нанотехнологиялық өндірісті барынша жандандырып, одан мол пайда тауып отырған елдер санаулы-ақ, дүниежүзі бойынша бар жоғы – 12-ақ елдің аты ғана аталады. Солардың қатарында титымдай ғана Тайвань елі бар. Бұл ел әлемдік рыноктарда саудаланып жүрген наутбуктың 94%, желілік сервердің 87%, кабельдік модемнің 86%, есті ROM-нің 94% өндіреді. Ал, ғылымы барынша дамыған елдердің алдыңғы төртігін АҚШ, ЕС, Жапония және Қытай бастайды. Қытайда ғылымға бөлінетін қаражат көзі жыл сайын 17% өсіріліп отырады. Әлемдік саудадағы ғылымды көп қажетсінетін өнімдердің 30% АҚШ, 30% Жапония, 17% Германия өндіреді.

Әрине, мұндай жетістерге қол жеткізу Қазақстан ғылымы үшін әлі де болса биік меже. Десек те жоғары технологиялық өнімдер өндіруді жандандыруды қамтамасыз ет мақсатында біршама ғылыми және ғылыми-техникалық жобалар жасақталып, зерттеу жұмыстары қолға алынған. Атап айтқанда, нанотехнологиялар мен жаңа материалдар өндіруге бағдарланаған іс-әрекеттік жобалар бойынша зерттеулер жүргізілуде.

Сонымен қатар, биотехнологиялар, көмірсутекті және тау-кен металлургиялық секторлар және олармен байланысты сервистік салаларға арналған технологиялар; елдің интеллектуалдық әлеуетін дамыту салалары бойынша да іргелі және қолданбалы зерттеулер тиянақты атқарылуда.

Жалпы Қазақстанда ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді орындайтын 421 ұйым жұмыс істейді, оның 141-і мемлекеттік ғылыми-зерттеу институттары. Ғылыми-зерттеулермен және әзірлемелермен 17 мыңға жуық ғалымдар айналысады, оның ішінде тікелей зерттеушілік қызметпен айналысатындары 11 мың адам шамасында.

Егер 2015-2018 жылдар аралығында ғылыми зерттеулерді мемлекет есебінен қаржыландыруға 16,9 млрд теңге бөлінген болса, бұл сомма алдағы үш жыл ішінде 46,5 млрд теңгеге дейін өсірілмек. Ғылыми инфрақұрылымды дамыту мақсатында да өтімді шаралар қабылдануда. Жоғары патогенді құс тұмауынан қарсы отандық вакцина шығарылуда. А/Н1Н1 тұмауына қарсы әсерсіздендерілген вакцинаны дайындаудың технологиясы әзірленді. Қарағанды фармацевтикалық кешенінде 20 млн түпнұсқа фитопрепараттардың орамын шығару қолға алынды.

«Мәдени мұра» бағдарламасының аясында гуманитарлық бағыттағы 6 ғылыми-зерттеу ұйымы 70-тен астам ғылыми, мәдени және әдеби жарияланымдардың жаңа басылымдарын әзірледі. Бұл іс әрі қарай табыспен жалғастырылуда. Ал, Елбасының “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” атты парадигмасында айтылған “Жүз жаңа оқулық” бағдарламалық жобасы аясында шығарылып келе жатқан 800 оқулықтың алғашқы 18 оқулығы жарық көрді. Нәтижесінде студент жастарымыздың тарих, саясаттану, социология, философия, психология, мәдениеттану, филология ғылымдары бойынша білім алуларына барлық жағдайлар тудырылды.

Десек те елімізде жүргізіліп келе жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелік көрсеткіштері әлі де болса көңіл қуантарлық деңгейде емес. Оған себептер де жетерлік:

-Ғылымды қаржыландыру деңгейінің әлі де болса жетімсіздігі;

-Материалдық-техникалық базаның нашарлығы, ғылым мен өндіріс арасындағы әріптестіктің әлі де болса төмендігі;

-Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге жас мамандардың аз тартылуы. Осыны кәперге алған Үкімет «ғылыммен және технолгиямен айналысатын білікті зерттеушілерді даярлау және олардың еңбегін тиімді пайдалану қажет» деген шешім қабылдады. Осы шешімді басшылыққа алған қазақстандық техникалық жоғары оқу орындары өз студенттері ішінен өнертапқыштық пен инновациялық рационализаторлық ойлауға бейімділерін іріктеп

алып, оларды әріптестік келісім шарт негізінде өндірістерде ашылған ғылыми – өндірістік, немесе тәжірибелік-конструкторлық құрылымдарда даярлауда. Іріктеп алынғандардың ішінен де ең таланттыларын бөлектеп ауқымды халықаралық ғылыми жобаларға қатыстыру арқылы жоғары технологиялық өнімдер өндіруге бағдарланған зерттеушілік қызметтерге баулуда. 2018 жылы шетелдік ғылыми орталықтарда 150-ден астам қазақстандық жас ғалымдар осындай тағылымдардан өтті. Шетелдік ғылыми ұйымдардағы ағылшын тілін тереңдетіп оқыту курстарына 500-ден астам жас оқытушылар мен ғалымдар тартылды.

Қазақстан жастарының жоғары сапалы білімге қол жетімділік жасауында «Болашақ» бағдарламасымен қатар, елімізде қызметтенуші халықаралық университеттердің де үлесі мол. Солардың алдыңғы қатарында осы мақала авторлары қызмет ететін А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті де аталады.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті 2013 жылы халықаралық стандарттар бойынша тәуелсіз мамандандырылған аккредиттеуден өтті. Содан бері университет білім мен ғылымды кіріктіру жолымен инновациялық қызметті жоғары деңгейде жүзеге асырып келеді. Студенттерді оқыту жетекші шетелдік әріптес жоғары оқу орындарымен бірлесіп жасақталған білім беру бағдарламалары негізінде жүргізілуде.

Оған дәлел ретінде университеттің медициналық білім беру орталығының іс-тәжірибесін мысалға келтіруге болады.

Болон үдерісіне сәйкес медициналық білім беру орталығында (бұдан әрі – МББО), басқару кеңесі және 4 комитеттен тұратын ақылдастар алқасы жұмыстанады Олар:

- Білім беру бағдарламалары комитеті;
- Білім беру және әдістер комитеті;
- Зерттеушілерді біліктендіру комитеті;
- Кемелдендіру және көпділікті даярлау комитеті.

МББО кеңесі мен комитеттер құрамына оған қызығушылық танытқан басқарма қызметкерлері, оқытушылар, жұмыс берушілер, студенттер, магистранттар және докторанттар тартылған. Алқа мүшелері кез-келген шешімді қабылдарда өз пікірін ашық білдіріп, шешімді не жақтап, не оған қарсы дауыс беруге құқылы. МББО-ға мүше студенттер халықаралық деңгейде қызметтенетін Медицина жоғарғы оқу орындары студенттерінің Халықаралық Ассоциациясы құрамында да мүше болып есептеледі.

МББО-ның білім беру бағдарламалары комитеті әлемнің таңдаулы медициналық білім беру университеттерінің оқыту бағдарламаларын қарап, университеттегі медициналық мамандықтардың оқу жоспарларын, соның ішінде, ең алдымен, элективті пәндер тізбесін жаңалап отырады. Мысалы, осы уақытқа дейін Халықаралық стандарттар, Жалпы құзіреттілікке бағдарланған «Tuning MEDINE» жобасы, Еуропада медицина мамандығын оқытудың соңғы нәтижелері, АҚШ медицина мамандығы бітірушілерінің мета – құзіреттіліктері, т.с.с. негізінде оқыту бағдарламаларына өзгерістер енгізілді.

Университетте медициналық білім беру спиральды тәсілмен біріктірілген құзіреттіліктерге негізделген мета – құзіреттілікті рөлдерді анықтау терминдерін негізге ала отырып құрастырылған.

1. Оқытушы, ғалым;
2. Кәсіпқой, менеджер, лидер;
3. Коммуникация және коллаборация шебері;
4. Денсаулық сақтау жүйесінің қызметкері;

5. Клиникалық ойлау шебері;
6. Тәжірибелік процедуралар шебері;
7. Зерттеуші;
8. Медициналық жоғары оқу орнының оқытушысы.

Әр мета-құзіреттілік жекелеген мета-құзіреттіліктерге бөлінген, ал олар өз кезегінде оқытудың соңғы нәтижелері түрінде құрастырылған.

Мета-құзіреттіліктердің интерграциясы тігінен (оқыту жылына байланысты құзіреттіліктердің дамуы бойынша) және көлденең (бір оқу жылы ішіндегі барлық пәнлер бойынша) жинақталған.

Силлабустардың мазмұны оқытудың түпкі нәтижелеріне сай келетінін мета-құзіреттіліктер деңгейіне сәйкестендіріліп жыл сайын жаңартылып, қайтадан құрастырылып отырады. Онда білімді, дағдыны, іскерлікті және қарым-қатынаста көрінетін мінез-құлықты бағалау критерийлері де есепке алынған.

Сонымен қатар МББО-ның білім беру және бағалау комитеті білім деңгейін бағалаудың жаңа әдістерін енгізеді. Олар: MCQ (тестілер) клиникалық сценарий негізінде; MCO (тестілер) Блум Таксономиясының әртүрлі деңгейлерін бағалау негізінде; еске түсіру, түйсіну, қолдану, анализ, синтез, бағалау. Сонымен қатар ауызша емтихандардың және кейстердің стандарттау нұсқаулықтары жасақталады.

Дағды-іскерлікті бағалаудың жаңа бағалау әдістері тізбеленді: чеклситтер, рубрикалар (SAS – Skills Assessment Station) – практикалық дағдының орындау нүктесін бағалауға арналған, OSKE (объективті құрылымдық клиникалық емтихан) кезіндегі ғаламдық рейтингтік шкалалар, мини - клиникалық емтихан (Mini CEX – mini clinical examination), процедуралық дағдыларды тікелей бақылау (DOPS – direct observation on practical skills).

Қарым-қатынастағы мінез-құлықты бағалаудың жаңа бағалау әдістері құрастырылды: 360° бағалаудың (MSF - Mutisourse feedback), Ликерт шкалалары, рейтинг шкалалары, мамандық бойынша, сондай-ақ жалпы құзіреттіліктер бойынша портфолио.

Оқытудың эксилоративті және интервенциялық әдістерінің үлесі арттырылуда: problem-based learning, case-based learning. Team-based learning. Panel. Zit panel және т.б. Сонымен қатар студенттерді оқыту түрін анықтау мақсатында сауалнамалар жүргізіліп отырады. Студенттердің қажеттіліктерін, талаптары мен сұраныстарын үнемі қадағалап, біліп отыру үшін мониторингтік жиынтық құрастырылады.

Жыл сайын медициналық оқыту бағдармаларын жаңартып, жаңалап отыру үшін студенттер, оқытушылар, жұмыс берушілер, басқару қызметкерлері, кәсіби ұйымдар, науқастар, өзге ЖОО, Денсаулық сақтау министрлігі қызметкерлерін қосып, ғылыми семинарлар өткізіледі. Онда денсаулық сақтау саласына қажетті құралдары, нұсқаулықтарды, дәрі-дәрімектерді, т.т. сатып алу мәселелері пысықталады. Үздік медициналық оқу бағдарламалары мазмұны мен құрылымын талдау негізінде жаңа оқу жоспарларын түзу, практикалық сабақтар жүргізу, ірі клиникалық орталықтармен, шетелдік таңдаулы медициналық жоғары оқу орындарымен келісім шарт түзу, академиялық мобильділікті, ұтқырлықты орынды пайдалану, студенттер алмастыру мәселелері талқыланады.

2017 жылы академиялық мобильдік аясында медицина мамандықтары бойынша 10 студент, 2018 жылы 13 студент Түркия Республикасының Анкара қаласындағы Хаджеттепе

университетінде 1 семестр бойы оқып, тиісті емтихандарды өте жақсы деген бағаларға тапсырды. Ал, магистранттар мен докторанттар оқуларын жалғастыруда.

2017-2018 оқу жылы 10 жоғары деңгейдегі ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары WFME /World Federation for Medical Education/, FAIMER /Fonndation for Advancement of interationak Medical Education and Reseearch, АҚШ /және GenMedic: Center for Medical Education in Gontext, Лондон, Ұлыбритания/ аккредитация стандарттары және медициналық білім беру аясындағы өзіндік бағалау және медицина мамандығы студенттерін бағалау әдістері, Медициналық білім беру аясындағы зерттеулер, Медициналық білім берудегі көшбасшылық сияқты біріктірілген курстарда оқыды. Нәтижесінле университеттің медицина мамандықтарында көптілді – қазақ, түрік, ағылшын және орыс тілдерінде – білім беру стратегиясы ғылыми-педогогикалық тұрғыда негізделініп, сабақтар жоғарыда аталған тілдерде оқытыла бастады.

Оқытудың бұл тәсілдері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен ҚР Денсаулық сақтау Министрлігінің медициналық білім беру басқармасы тарапынан қолдау тауып, қазақстандық барлық медициналық жоғары оқу орындарына үлгі ретінде нұсқалды.

Қорыта айтқанда, қазақстандық білім беру жүйесі жоғары білімнің мазмұны мен құрылымын Болон процесінің параметрлеріне сәйкестендіру арқылы еңбек нарығының, еліміздің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыратын жоғары білім беру сапасын үздік әлемдік тәжірибеге сай келетін деңгейге қол жеткізу үшін еңбектенуде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. -2018. 6 қазан.
2. Назарбаев Н. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам //Егемен Қазақстан. -2012. 10 шілде.
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі //www.edu.gov.kz/ru/news/
4. <http://ec.europa.eu/education/higher-education/bolagen.en.htm>.

REFERENCES

1. Nazarbaev N. Qazaqstandyqtardyń ál-aúqatynyń ósýi: tabys pen turmys sapasyn arttyrý. Memleket basshysy N.Á.Nazarbaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy // Egemen Qazaqstan. -2018. 6 qazan.
2. Nazarbaev N. Qazaqstannyń áleýmettik jańgyrtylýy: Jalpyga Ortaq Eńbek Qogamyna qarai 20 qadam //Egemen Qazaqstan. -2012. 10 shilde.
3. Qazaqstan Respýblikasy Bilim jáne gylym ministrligi //www.edu.gov.kz/ru/news/
4. <http://ec.europa.eu/education/higher-education/bolagen.en.htm>.

УДК 37.02

МРНТИ 14.35.01

S.K.ISKINDIROVA

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of
Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov
(Aktobe, Kazakhstan) *e-mail*: s.iskindirova@mail.ru.

**IMPLEMENTATION OF DEVELOPMENTAL TECHNOLOGIES
IN THE LEARNING PROCESS**

This research investigates the theoretical and practical issues related to the theoretical analysis of the problem of developmental teaching technologies. The research gives a concrete methodological description of the methods of various technologies. The main of them are critical thinking through reading and writing, portfolio, pedagogical workshops, and game technologies. The experience of implementing effective technologies shows the improvement of the pedagogical process. They will allow using the tried and tested experience as a theoretical and practical framework in various pedagogical cultures.

Keywords: learning process, developmental technologies, electronic technology, critical thinking, students' activity.

С.К.Искинди́рова

Оқу процесінде дамыған технологияларды қолдану

Бұл мақалада дамыған білім беру технологиясының қолданылу мәселесінің теориялық және практикалық тәсілдері қарастырылады. Мақалада бірнеше технологиялар нақты сипатталған. Олардың негізгілері ойын, сыни ойлау, портфолио, педагогикалық шеберхана болып табылады. Осы әдістерді практикалық қолдану тәжірибесі педагогикалық және оқу процесін жетілдіруді көрсетті. Олар жинақталған тәжірибені теориялық және практикалық негіз ретінде түрлі педагогикалық мәдениеттерде пайдалануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздері: оқу процесі, дамыған технологиялар, ақпараттық технологиялар, сыни ойлау, студенттердің қызметі.

С.К.Искинди́рова

Применение развивающих технологий в учебном процессе

В данной статье рассматриваются теоретические и практические подходы к анализу вопроса эффективности использования развивающих образовательных технологий. В статье детально описаны несколько технологий. Основными из них являются игровые, критическое мышление, портфолио, педагогическая мастерская. Опыт практического применения данных методов продемонстрировал совершенствование педагогического и учебного процесса. Они позволяют использовать наработанный опыт в качестве теоретической и практической основы в различных педагогических культурах.

Ключевые слова: учебный процесс, развивающие технологии, информационные технологии, критическое мышление, деятельность студентов.

The term “developmental education” is based on L.S.Vygotsky’s theory of cultural-historical psychology [1]. V.V. Davydov’s research titled “The Theory of Developmental Education” describes in detail the originality of the genetic-modeling method and its intrinsic connection with

educational design [2]. Thus, the question regarding the transition from experimental models of developmental education to its holistic technological system was raised.

Modern studies show that a technologically reasonable educational process, which is based on interactive teaching methods, makes the developmental teaching of schoolchildren and students easier [3].

M.Markova argues that the involvement of technologies in the teachers' work in the higher education system will lead to numerous difficulties and problems. The purpose of her work was to help students to adapt to technologies during the learning process. Various problems related to the application of educational technologies in the learning process and to leadership in educational institutions have been investigated [4].

The use of technology in various fields has been so successful and beneficial for teachers to reach some particular goals especially in education and for those who are learning a foreign language. In every step of our lives, the significance of technology is seen and enjoyed in these days. Web- based technologies and powerful internet connections provide various new possibilities for the development of educational technology [5; 2574].

Presently, the use of social networks in education has become a common occurrence in modern higher education. Modern IT equipment allows teachers and students to create and share various content, interact, and cooperate within the framework of the learning process. The pedagogical advantages of social technologies have been covered extensively in studies.

Classroom technology has become increasingly more popular. Each tool provides teachers with a method in which they can actively engage their students. These tools or devices are Internet, LCD Projector, Smart Board, Laptop or Computer, Digital Camera, Tablets, etc. These can help students to make lessons fun, interesting, and more effective. Using technology reduces the work load and helps students to understand subject better. Students learn faster and easier than before because of the use of technology in educational institutions [6,114].

However, modern electronic educational technology is an important part of society today. Educational technology encompasses e-learning, instructional technology, information and communication technology (ICT) in education, EdTech, learning technology, multimedia learning, technology-enhanced learning (TEL), computer-based instruction (CBI), computer managed instruction, computer-based training (CBT), computer-assisted instruction or computer-aided instruction (CAI), internet-based training (IBT), flexible learning, web-based training (WBT), online education, digital educational collaboration, distributed learning, computer-mediated communication, cyber-learning, and multi-modal instruction, virtual education, personal learning environments, networked learning, virtual learning environments (VLE) (which are also called learning platforms), m-learning, and digital education. Each of these numerous terms has had its advocates, who point up potential distinctive features.

Within the framework of the “Developing critical thinking through reading and writing” technology, these stages have slightly different names and functions.

Stage one – invocation – goals (functions): to actualize and analyze the available knowledge and notions about the studied subject; to arouse interest in the subject; to stimulate the trainees by giving them an opportunity to think purposefully and express their thoughts in their own words; to structure the subsequent study of the material.

Stage two – contemplation – search for the strategy to solve the set problem and draft a specific plan of action; theoretical and practical work on the realization of the chosen path of solution. Functions: to acquire new information; to contemplate said information; correlation of new information to one's own knowledge. The trainees conscientiously build bridges between new and old knowledge to create a new understanding.

Stage three – reflection: expression of new ideas and information in one’s own words; holistic reflection on and generalization of acquired information based on exchange of opinions between trainees and between the teacher and the trainees.

This approach not only provides for a deeper assimilation of information by young people, but also realizes the idea of material connection and structuring by the students.

In particular, the combination of techniques allows achieving the ultimate goal of the “Developing critical thinking through reading and writing” technology – to teach students to use this technology independently, so that they could become independent and literate thinkers and enjoy lifelong learning.

The Portfolio technology originates from economics and art. In economics, it denotes a grouping of financial assets by sources; in art, it denotes a collection of techniques and means through which the artist can demonstrate the entire scope of his/her work and his/her achievements (for instance, an architect may have a folder with a collection of pictures of finished projects, models, installations, layouts, etc.). The content of a Portfolio depends on its type and purpose. There is no clear list of materials to be included in a Portfolio. Each person who uses this technology selects the means of demonstrating his/her works and achievements individually. If the Portfolio is created by all student groups, then the teacher should work with the students to determine and record the list of materials required to present the Portfolio and receive this or that evaluation. This process welcomes any initiative that expands this list or offers an equal substitution for listed materials.

If the teacher intends to use this technology in an academic group to accumulate and analyze materials in this or that subject, it is worth bearing in mind that a Portfolio is created by the students to evaluate their progress, while the teacher only helps students to organize this process and evaluate their achievements. Hence, the motivation of students at the start of and during the creation of a Portfolio should be high. In order to increase motivation, the teacher and students should take a creative approach to the process. The Portfolio is evaluated by the students together with the teacher about once per term. For the purpose of developing self-assessment and reflection skills in students and saving the teacher’s time, each student should prepare before the Portfolio evaluation class.

Virtually any of the above technologies implies a subjective position of intelligence in the learning process, allows for freedom of choice, individual aspirations, and personality development. Pedagogical workshops are the best in providing for a reasonable combination of technological actions of the teacher and creative freedom of students. It is no coincidence that the term “workshop” came to pedagogy from the field of art, where it originally meant a place where something new and previously nonexistent was created. The task of a master-pedagogue is to include intelligence into the individual creative cognitive activity, to make a discovery, to give the joy of creating new and individually acquired knowledge.

The “Pedagogical workshop” technology was created in France in the 1920s by psychologists Paul Langevin, Henri Wallon, Jean Piaget, and others. Kazakh pedagogues started studying and using the workshop technology since the late 1990s.

A game is a type of activity in arbitrary situations, which is aimed at recreating and learning social experience. A game is a type of students’ activity that consists in recreating the actions of persons and relationships between them, which is aimed at learning and understanding the objective and social reality, a means of physical, mental, and moral education of students.

The features of games are as follows: active participation, entertainment, collectivity, modeling, problemativeness, creativity, emotional coloring. There are several groups of games used during the educational process:

1. Socio-dramatic role-play,
2. Physical games,

3. Didactic games.

The atmosphere that is created in a class organized according to this technology facilitates and stimulates the creative self-development of an intelligent person. The feelings and emotions we experience in the process create conditions for a comprehensive self-expression of students on the one hand and require the teacher to pay special attention to the emotional sphere of intellect on the other hand, since the main goal of the master is to give the student the joy of discovery.

In general, the implementation of pedagogical technologies in the teaching process requires an effective integration of technologies, with a view to improving academic performance at university.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – 544 с.
3. Anisimova, T.I, Krasnova, L.A. Interactive Technologies in Electronic Educational Resources. //International Education Studies, 2015, Vol. 8, No. 2 ,186. doi: 10.5539/ies.v8n2p186.
4. Markova M. A Model of Leadership in Integrating Educational Technology in Higher Education.// *Online Journal of Distance Learning Administration, Volume XVII, Number IV, Winter 2014*
5. Kulmagambetova S.S, Iskindirova S.K. Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions// International Journal of Environmental & Science Education 2016, Vol. 11, No. 9, 2567-2581 DOI: 10.12973/ijese.2016.707a.
6. Давыдова В.В. Электронные технологии преподавания иностранного языка в вузе // *Дискуссия №1 (75) январь 2017. – С.113-119.*

REFERENCES

1. Vygotsky L.S. Pedagogicheskaya psichologiya. M .: Pedagogica- Press, 1999. – 374 s.
2. Davydov V.V. Teoriya rasvivayushchego obutcheniya. – М.: Intor, 1996. – 544 s.
3. Anisimov, T.I, Krasnova L.A. Interactive Technologies in Electronic Educational Resources. //International Education Studies, 2015, Vol. 8, No. 2 ,186. doi: 10.5539/ies.v8n2p186.
4. Markova M. A Model of Leadership in Integrating Educational Technology in Higher Education.// *Online Journal of Distance Learning Administration, Volume XVII, Number IV, Winter 2014.*
5. Kulmagambetova S.S, Iskindirova S.K. Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions// International Journal of Environmental & Science Education 2016, Vol. 11, No. 9, 2567-2581 DOI: 10.12973/ijese.2016.707a.
6. Davydova V.V. Electroniye tehnologii prepodavaniya inostrannogo yazyka v vuze // *Diskussiya №1 (75) 2017. – S.113-119.*

ӘОЖ 372.652.1044

ҒТАМР 14.35.05

Б.Т.КЕРИМБАЕВА¹, К.Б.КОПТЛЕУОВА²

¹PhD, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
²ф.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан) e-mail: koptleuovak@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЛЫҒЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНҒЕРТУДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әлемдік білім мен ғылым кеңістігіне ену жағдайында болашақ мамандар даярлау саясаты жаһандық білім технологияларын меңгерумен қатар студенттердің халықаралық қатынастар тілі болып табылатын ағылшын тілін еркін меңгеруін қажетсініп отыр. Өйткені, бүгінгі таңда барлық ЖОО-дағы академиялық ұтқырлық аясында болашақ мамандардың әлемнің әртүрлі елдерінде тәжірибе алмасу мүмкіндігіне ие болуы ағылшын тілін еркін меңгеруімен тікелей байланысты болмақ. Білім беру жүйесінің маңыздылығы халықтың барлық өкілдері үшін қолжетімділігі, әрі білім беру деңгейі әлемдік стандарттар мен талаптарға сай болуы. Білім сапасын көтеру, ақпараттық технологияларды қолданып оқыту әдістерін жетілдіру, білім беруді ақпараттандыру – Қазақстандағы білім саласының дамуындағы жаңа кезең деп қарастыруға болады. Кәсіби деңгейде ағылшын тілін болашақ мамандарға меңгерту, оларды әлемдік еңбек нарығындағы қажеттіліктерге сәйкес олардың ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын қалыптастырудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Болашақ мамандарының интеллектуалдық, коммуникативтік мәдениетін арттыру, олардың кәсіптік бағытта коммуникативтік әлеуетін қалыптастыру, тек қана ана тілінде емес сонымен қатар ағылшын тілінде еркін сөйлеу арқылы кәсіби даярлығына ықпал ету мақсатында білім беру үдерісінде қолдануға тиімді оқыту әдістері туралы білім беру болып табылады.

Кілт сөздері: болашақ маман, ағылшын тілі, ақпараттық-коммуникативтік құзырлық.

Б.Т.Керимбаева, К.Б.Коптлеуова

Формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих специалистов в обучении английскому языку

В современном мире английский язык является международным языком общения и становится важным фактором при подготовке будущих специалистов в глобальном технологическом процессе. Прохождение зарубежных практик будущих специалистов и академическая мобильность в ВУЗ-ах доказывают первоочередную важность знания английского языка. Основой современной образовательной системы является соответствие международных стандартов и образовательных требований и их доступность представителям национальностей. Повышение образованности, использование информационных технологий и методики преподавания цифрализация образовательных программ называют новой эрой в Казахстанской сфере образования. Преподавание английского языка будущим специалистам на профессиональном уровне является приоритетным направлением при формировании информационно-коммуникативной компетентности и может конкурировать на рынке труда. Развитие интеллектуальной и коммуникативной культуры, формирование коммуникативного потенциала не только на родном языке, но и свободное владение английским языком поможет будущим специалистам применить свои навыки в методике преподавания английского языка в учебном процессе и в других отраслях науки.

Ключевые слова: будущий специалист, английский язык, информационно-коммуникационная компетентность.

В.Т.Керimbaeva, К.В.Копtleuova

Formation of informative-communicative competence future specialists in learning english

In the modern world the English language is the international language of communication and becomes an important factor in the training of future specialists in the global technological process. The passage of foreign practices of future specialists and academic mobility in universities prove the primary importance of knowledge of the English language. The basis of the modern educational system is compliance with international standards and educational requirements and their accessibility to representatives in their nationalities. Enhancement of education, the use of information technologies and methods of teaching the digitalization of educational programs is called the new era in the Kazakhstan sphere of education. Teaching English to future professionals at a professional level is a priority in the formation of information and communication competence and can compete in the labor market. The development of intellectual and communicative culture, the formation of communicative potential not only in the native language, but also fluency in English will help future professionals to apply their skills in the teaching of English in the educational process and in other branches of science.

Keywords: future specialist, English language, information and communication competence.

Бүгінгі таңдағы ақпараттар ағыны тасқындап өсіп отырған жағдайда жоғары оқу орындарында бәсекеге қабілетті болашақ мамандарды даярлау мен оқытудың мақсаттары елеулі өзгеріске ұшырауда. Өмірдің барлық саласында белсенді шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін тұлға тәрбиелеу – қазіргі қоғам алдындағы мақсат. Қазіргі ғаламдық жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мұғалімдерді даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылуда. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында және Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасының 76-қадамында «Адам капиталының сапасын көтеру, оқыту стандарттарын жаңарту», 79-қадамында «Даярланатын кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыру» – деп, нақты тапсырмалар міндеттелген болатын.

Сонымен қатар, егеменді еліміздің Білім беру саласын дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [1] міндеттерінің бірі – еліміздің әлеуметтік-экономикалық қоғам талаптарына лайықты сапалы мамандарды даярлау көзделген. Осы орайда Қазақстан Республикасы үкіметінің ел экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде білім мен ғылымға баса көңіл бөлінуде. Өмірдің барлық саласында белсенді шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін тұлға тәрбиелеу – қазіргі қоғам алдындағы мақсат. Қазіргі ғаламдық жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылуда.

Қазіргі таңда ағылшын тілін оқытудың маңызы халықаралық қатынасқа еркін түсе алатын жеке тұлғаны қалыптастыру болса, оқытушының рөлі басқа мәдениет өкілі ретінде шет тілінде анық, таза сөйлейтін орта қалыптастыру.

Еліміздің жаһандану реформалары қазіргі білім беру жүйесіне, жаңаша идеялардың отандық және әлемдік білім кеңістігіне енуі, коммуникативтік және ақпараттық технологиялардың дамуы жеке тұлғаның әлеуметтік мәдениетіне, оның коммуникативтік

құзырлығының қалыптасуына, түрлі тұжырымдамаларының өзекті орын алуына, маңызды дәрежесінің жоғарылауына мүмкіндік береді.

Қоғамның жедел жаңаруы үшін білім саласының, әсіресе қоғам үшін болашақ мамандарды даярлайтын жоғары кәсіби білім беру жүйесі жедел жаңаруы керек.

Қазіргі таңда қалыптасып қалған білімге, білікке, дағдыға негізделген білім берудің нәтижелері мен жаңа әлеуметтік экономикалық қоғам қажеттіліктері деңгейі арасындағы қайшылықтар айқын байқалуда. Өйткені, заман талабы жаңа білім нәтижелері ретіндегі маманның құзырлық сапалары мен құндылық бағдарларын нарықтық экономика мен қоғамның жаңа құрылымына сәйкестендіріп, белгілеп отыр.

Білім алушының білімімен, білігі дағдысымен қоса, соған негізделген құзырлық сапаларының болуын қажет ететін бағдар қазіргі заманның білімге баса назар аударып келе жатқанын көрсетеді. Соған сай білім үдерісінде «білім беруден – білім алуға», «оқытудан – оқуға»

көшіруді қалыптастыру парадигмасы білім ресурстарының қайта қаралуын қажет етеді:

бірінші – стандарттар мен бағдарламаларда білім беру мақсатының, білім нәтижелерінің нақтылануы;

екінші – оқытушының рөлінің өзгеруіне сәйкес әдістер мен технологиялардың өзгертілуі;

үшінші – білім беруді ұйымдастыру, басқару үдерісінің өзгеруі.

Нәтижеге бағытталған білім беру тұжырымдамасын негізге алу дегеніміз, білім беру ұйымының немесе білім беру жүйесінің нәтижелерін нақтылай, белгілей отырып, әр адамның нәтижеге жетуі үшін жауапкершілікті белгілеп алу дегенді білдіреді. Сондықтан, нәтижеге бағытталған білім беру стандарттарға, бағдарламаларға, білім беру үдерісіне және білім нәтижелерін бағалауға түбегейлі өзгерістер ендіруді қажет етеді.

Бүгінгі таңда егеменді еліміздің Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы міндеттерінің бірі еліміздің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін көтеру үшін бүгінгі қоғам талаптарына лайықты сапалы мамандарды даярлау көзделген. Осы орайда Қазақстан Республикасы үкіметінің ел экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі білім мен ғылымға баса көңіл бөлуде [1, 15].

Сонымен қатар бүгінгі жаһандану заманында әлемнің қандай елінде болмасын еңбек нарығында еркін араласып, заман талабына сай қажеттіліктерін өтей алатын, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру.

Қоғамның қазіргі жағдайы болашақ мамандардан шеберлікті, білікті, ақпараттық өсіп-жетілуді ғана емес, сапалы коммуникативтік даярлықты да талап етеді. Бәсекеге қабілетті маман бұл қойылған мақсатқа кәсіби міндеттер мен анықталған тұлғалық сапаларға ие болу есебінен жылдам әрі өзгермелі орта шартына бейімделуі, оларға жеткілікті жеңіл бағдарлануы, күрделі міндеттердің шешімін табуы арқылы қол жеткізеді.

Білім берудің мақсаты – әлемдік білім беру стандарттарына сәйкес келетін білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз етуге, өзін-өзі тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі тануға және кәсіптік білім беру бағдарламаларын меңгеруге дайын, жеке және қоғамдық мүдделерді үйлестіре білетін, шығармашылық тұлғаны қалыптастыру.

Қазіргі уақытта жоғары мектептегі оқыту мазмұны мына білім беру тенденцияларымен байланысты бірнеше өзгерістерге ұшырауда:

іргелі (фундаменталдық) – арнаулы және негізге алынатын ғылыми салалардағы ғылыми, негізгі білімге мақсаттау, ғылыми зерттеулердің жаһандық, объективті мәліметтер негізінде студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту және жалпы мәдениетін қалыптастыру;

теориялық – жоғары мектептегі білім берудің мазмұнының құрылымын анықтауымен байланысты;

гуманитарлық – білім берудің жалпы мәдени құрамдас бөліктерінің басымды дамуына бағытталған;

аксиологиялық – студенттердің көздеген мамандығына деген құндылық бағытты қалыптастыратын мақсатқа жетелеу;

кәсіби – ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі даму деңгейін біліктілігі жоғары мамандарды даярлауға бағыттау;

тұтастық және интеграциялық – әр түрлі ғылыми салалардағы материалдарды интеграциялау негізінде жүйелік-құрылымдық білімді қабылдауға бағыттау;

вариативтілік – жоғары оқу орындарының жасаған оқу бағдарламаларының бір-бірімен үйлесуі;

көпдеңгейлік және үздіксіздік – болашақ мамандарды әр сатыларда даярлаудағы ұйымдастырушылық;

стандарттық – мемлекеттік нормативтік құжаттарға сәйкес оқу пәндерінің игерілу мазмұнының көлемін, деңгейін, сипатталуын регламенттеу.

Қазіргі уақытта мамандар ЖОО бітірушілердің ағылшын тілін жеткілікті әрі кәсіби құзырлық деңгейінде меңгеруі үшін атсалысып жүр. Бірақ, көптен бері тұжырымдамалық тұрғыдан айқындалған оқыту әдістемесін талдау негізінде болашақ мамандардың ағылшын тілін игерудегі кәсіби құзырлықтарының қалыптасу деңгейінің қазіргі ақпараттанған қоғам талабына сай емес екендігі анықталуда. Білім беру стандарттарында көрсетілген құзырлықтарды қалыптастыру талаптарында ағылшын тілін үйренудің жаңа жолдарын іздестіру талап етіледі [2].

Қазақстанда білімді ақпараттандыру жағдайындағы негізгі мәселе мемлекетке керек бейінді мамандар қажеттігін қанағаттандыру болып табылады. Олар қазіргі замандағы ақпаратпен жұмыс жасайтын болашақ маман кәсіби іс-әрекетте шығармашылық тұрғыда жұмыс

істей алатын және өзінің мамандық қасиеттерін жоғары кәсіби деңгейде қолдана алатын болуы қажет. Бүгінгі таңда ЖОО-дарының білім беру саласында болашақ мамандарды қазіргі заманға ақпараттық үдеріс білімімен қаруландырып, оларды мамандандырылған мәселелер мен қызметтердің шешімін табуға үйрету үдерісі жүруде.

Қазақстан Республикасында «Болашақ» бағдарламасы, шетелде мемлекеттік бағдарламалармен оқу мүмкіндігі, көптеген халықаралық семинар, конференцияларға қатысу, халықаралық аренаға шығу мүмкіндіктері бар. Жоғары оқу орындарында студенттерді ағылшын тілін оқытып меңгертумен қатар, тіл үйренушінің интеллектуалды дамуын да көздейді. Ағылшын тілін жалпы білім беру пәні ретінде оқытуда арнайы кәсіптік бағыттағы аутентикалық материалдар негізінде студенттің шығармашылық, сыни ойлау, ұйымдастырушылық, іздену қабілеттерін дамыта отырып және оның қатысымдық құзырлығын қалыптастырады [3].

Ағылшын тілі арқылы студенттердің кәсіптік даярлығын қалыптастыру мүмкіндіктеріне: студенттің ағылшын тілі арқылы кәсіптік білімін толықтыру; кәсіптік даярлығын жалғастыру үшін түрлі бағдарламаларға қатысу; шетел тілі арқылы кәсіптік әдебиет көзін түпнұсқада оқу, сынау, салыстыру, шығармашылық тұрғыдан ойлау белсенділігін арттыру; өз кәсіби саласындағы ұлттық жетістіктерді шетел тілі арқылы өзгелерге таныстыру мүмкіндігі жатады.

Ақпараттық-коммуникативтік құзырлық студенттерді бақылаудан өзіндік бақылауға, әлеуметтік дамытудан өзіндік дамуға, монологтан диалогқа, түсіндіруден түсінуге

ауысудың негізін құрайтын педагогикалық үдеріс шеңберінде білім беру парадигмасының өзгеруімен байланысты жүзеге асырылады.

Студенттің ақпараттық-коммуникативтік құзырлық алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін сипаттайды. Студенттердің құзырлығы оқу үдерісінің негізгі сапа көрсеткіші, оның жетістігі қойылған педагогикалық мақсатқа жету болып табылады [4].

Сонымен қатар, қазіргі таңда білім беру жүйесі әлемнің барлық елдерінде дерлік дағдарыстан өтуде. Елімізде білім беру дағдарысының негізгі себептері: жоғары технологиялардың озық дамуы және ЖОО-да мамандарды жеткіліксіз деңгейде даярлау; ЖОО түлектері үшін қажетті ақпарат көлемінің артуы және мамандар даярлаудың ескірген технологиялары; білім беру жүйесінің жылдам өзгеруші әлеуметтік-экономикалық жағдайларға мейлінше төмен бейімделуі және әлемдік қоғамдастықтың дамуының үдемелі қарқыны. Кәсіби деңгейде ағылшын тілін болашақ мамандарға меңгерту, оларды әлемдік еңбек нарығындағы қажеттіліктерге сәйкес олардың сапасын жетілдірудегі маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Қорыта айтқанда, кәсіби іс-әрекет саласы бойынша ақпарат алмасу, кәсіби жобаларды құру мен іске асыру болашақмамандарды үздіксіз білім алу мен тілдік қолдауды қажет ететін кәсіби міндеттерді шешуге даярлауды талап етеді. Кәсіби білім беру мазмұнын ағылшын тілін меңгерту мен сабақтастыру шет тілдік кәсіби ортаға кедергісіз енуді, ғаламдық ақпараттық қоғамда кәсіби өсуге ықпал жасайтын тілдік құзіреттерді дамытуға ықпал етеді. Болашақ мамандардың ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын қалыптастыруда ағылшын тілін оқытудағы коммуникативтік әдістерді оңтайлы әдістемелерін жүйелеу, оқыту құралдары мен орталарын жетілдіру қажеттіліктері назарға алуды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» стратегиясы //http:akorda.kz.
2. Керимбаева Б.Т. Ағылшын тілінде оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктері //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2 (36), 2016 ж. Б.306-307. Астана 2016.
3. Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T. The methodology of the formation of the communicativeorientation of the «ИТТ» in the institutions of higher education // Journal of Language andLiterature. Vol. 6.Issue 4. November, 2015. P. 351-354.
4. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранномуязыку с использованием современных информационно-коммуникативных интернет-технологий: учебно-методическое пособие. – Москва; Ростов-на-Дону: Глоса-Пресс; Феникс, 2010. – 189 с.

REFERENCES

1. Kazakstan Pespublykasu Prezidenti N.A.Nazapbaev 2012 zhylygy 14 zheltoksan «Kazakstan-2050» strategyasy //http:akorda.kz.
2. Kerimbayeva B.T. Agylshun tilinde okytudy uyimdisturudun erekshelyktery // Kazakstannyn gilimi men omyru. №2 (36), 2016.
3. Niyazova G.T., Kerimbaeva B.T. Et methodis formationis et in communicativeorientation "itt" in studiorum superiorum institutis // Journal de Lingua andLiterature. Vol. 4. 6.Issue November, 2015 p 351-354.
4. P. Sysoev V.: M. Evstigneyev N. Obucheniya modus est cum usura modern inostrannomwyazikw informacionno kommwnikativnix Internet ipsum: cui titulus Opera Methodological. – Moscow; Rostovia-on-Don Glocestriae Press, Phoenix, 2010.

ӘОЖ 37.08

ҒТАМР 14.35.00

**К.М.БЕРКИМБАЕВ¹ Т.Т.БАЙДАУЛЕТОВА², К.Ж.БҰЗАУБАҚОВА³,
Қ.ОРАЗБЕКҰЛЫ⁴**

¹ п.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті (Түркістан, Қазақстан)

² Ахмет Ясауи университетінің докторанты (Түркістан, Қазақстан)

³ п.ғ.д., профессор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті (Тараз, Қазақстан)

⁴ п.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті (Түркістан, Қазақстан)

e-mail: turgyn.baydauletova@ayu.edu.kz

ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МҮМКІНШІЛІКТЕР

Бұл мақалада авторлар жаһандану дәуіріндегі ағылшын тілінің рөліне тоқталған. Интернет желісіндегі басқа тілдермен салыстырғанда танымалдылығы, қолданылуы туралы салыстырмалы статистикалық мәліметтер келтірген. Отандық білім беру жүйесінде ағылшын тілінің қолдану аймағына тоқтала отырып, оны үйренудің маңыздылығына ерекше тоқталған.

Болашақ мамандардың тілдік құзіреттіліктерін қалыптастырудың қажеттіліктерін саралай келіп, ХҚТУ мен ТарМПУ-терінің тәжірибесі зерделеніп, талдау жасалады.

ТарМПУ-де экспериментальды режимде ендірілген дуальды оқыту жүйесінде студенттердің тілдік құзіреттіліктерін қалыптастырудың жолдары мен мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілт сөздері: ағылшын тілі, жаһандану дәуірі, болашақ маман, тілдік құзіреттілік, дуальды оқыту жүйесі, дуальды оқыту базасы, көптілді білім беру.

К.М.Беркимбаев, Т.Т.Байдаулетова, К.Д.Бузаубакова, К.Оразбекулы Возможности дуальной системы образования в формировании языковых компетентностей будущих специалистов

В данной статье авторами рассмотрена роль английского языка в эпоху глобализации, приведены сравнительные статистические анализы языков по популярности и использованию в сетях интернета. Глубоко затронута тема области использования английского языка в отечественной системе образования. Особо подчеркнута важность изучения языка.

Проанализирована необходимость формирования языковых компетентностей будущих специалистов, изучены опыты МКТУ и ТарГПУ в контексте данной проблемы.

Разобраны пути и возможности дуального образования (в экспериментальном режиме) при ТарГПУ в формировании языковых компетентностей студентов.

Ключевые слова: английский язык, эпоха глобализации, будущий специалист, языковая компетентность, дуальная система обучения, база дуального обучения, полиязычное образование.

K.M.Berkimbaev, T.T.Baidauletova, K.D.Buzaubakova, K.Orazbekuly Possibilities of Dual Training System in Formation Language Competence of Future Specialists

In this article authors considered the role of English in globalization era, given comparative statistical analyzes of languages popularity and useful in Internet networks. Deeply touched theme

of the field of using English in domestic educational system and the importance of language learning.

Are analyzed the necessity of forming the language competence of future specialists, explored experiences of IKTU and TarSPU.

Are disassembled ways and possibilities of dual training system (on experimental mode) in formation language competence of future specialists

Keywords: English, globalization era, future specialist, language competence, system of dual training, base of dual training, multilingual education.

Кіріспе бөлімі

Бүгінгі жоғары білім беру мазмұны мен міндеттері жаһандану дәуірінің әсерінен көп өзгерістерге ұшырауда. Өткен кезеңдерде болашақ маман деп өз мамандығының теориялық-әдістемелік бөлімін меңгерген, кәсіп игеруге қажетті біліктілігі, жұмыс істеуге рұқсат беретін арнайы құжаты (дипломы) бар азаматты есептесек, қазіргі кезеңде бұл ұғымның мәні барынша күрделене түсуде.

Білім беру парадигмасының құзіреттілік бағытына ойысуы маман даярлау ісіне тереңірек мән беруге итермеледі. Білім-білік-дағды үштігінен құзіреттіліктерге бағытталған білім беру жүйесіне өту білімнің қолданбалы қырларын, студенттердің өз бетімен білімін жетілдіру, өз-өздерін айқындау, т.б. біршама маңызды кәсіби құзіреттіліктерін дамытуды көздейді. Ендігі кезекте болашақ мамандарды тек «жұмыс істеуші, қызметкер» ғана емес, еліміздің «бірегей азаматы, жеке тұлға» тұрғысынан даярлау, оның кәсіби сапалары, қабілеттері мен қасиеттерін қалыптастырып, жетілдіру маңыздылығы арта түсті.

Нарық заманы бізден үнемі уақыт ағымымен жүріп отыратын, кәсіби қызметінде болсын, өз өмірінде болсын алдынан кездескен мәселелерді шеше алатын, өз-өзін дамытып жетілдіретін, бәсекеге қабілетті, жан-жақты мамандарды даярлауды талап етуде.

Негізгі бөлім

Кез-келген мемлекетте сапалы мамандарға сұраныс қашан да жоғары. Мамандардың сапалылық деңгейі оның білімділігі, жеткен жетістігі, әлеуеті мен жұмыс тәжірибесінен көрінеді. Әсіресе еңбек өтілін ескергенде шетелде қызметте болған маман жоғары бағаға ие болады. Ал, шетелде оқу немесе жұмыс істеу үшін қажетті шарттардың бірі – тілдік құзіреттіліктердің, яғни шетел тілінде еркін ой алмасып, түсінісе білу қасиеті, жазбаша немесе ауызша тілдесуде грамматикалық сауаттылықтың болуы. Тіптен, әлемдегі барлық салалардағы жаңалықтар шет тілдерінде (ағылшын, француз, қытай, араб, т.б. тілдерінде) жарық көретінін ескерсек, тіл білудің қаншалықты маңызды екендігін түсінеміз.

Әлем тілдері арасында ағылшын тілі техника, ғылым салаларында, Интернет желісі мен БАҚ-та танымалдылығы мен тартымдылығы жағынан басымдыққа ие (кесте 1-ді қараңыз). 1998 жылғы көрсеткішке сәйкес, барлық сайттардың 75%-ы тек ағылшын тілінде қолданылған (мәліметтер IWS Usage and Population Statistics 2015жылдың деректері негізінде) [1]. Мұндай көрсеткішті тіл қолданушыларының көптігімен, арнайы сайттардың (түрлі салада), Интернет желісіндегі ақпараттардың басым көпшілігі ағылшын тілінде екендігімен түсіндіруге болады.

Ағылшын тілі Индия, Пакистан, Филиппин және Африка құрлығындағы бірқатар (Судан, Кения, Уганда, Гана, Камерун, Зимбабве, Руанда, Оңтүстік Африка Республикасы т.б.) мемлекеттерде ресми тіл статусына ие. Құжаттарды жүргізу, оқу орындарында оқыту ағылшын тілінде жүргізіледі. Кейбір мамандардың болжауына сенсек, соңғы 10 жылдықта Африкандықтардың интернет желісін қолдану темпі 20%-ға өсуде, бұл ағылшын тілінің қол-

дану аймағын тағы да еселей түсетіні сөзсіз. Соңғы кездері ағылшын тілімен қатар қытай, испан, араб, түрік тілдерін қолданушылар саны мен тілдің өсу темпі қарқынды дамып келеді.

Кесте 1 – Интернеттегі тілді қолданушылар мен сайттардың арақатынасы

№	Тіл түрлері	Интернет қолданушылар үлесі		Сайттардың пайыздық үлесі
		сандық (адам)	пайыздық (%)	
1	Ағылшын тілдік	872 950 266	25,9	53,6 %
2	Франк тілдік	97 180 032	2,9	4,1 %
3	Герман (неміс) тілдік	83 738 911	2,5	5,6 %
4	Орыс тілдік	103 147 691	3,1	6,4 %
5	Жапон тілдік	114 963 827	3,4	5,1 %
6	Қытай тілдік	704 484 396	20,9	2,8 %
7	Португал тілдік	131 903 391	3,9	2,5 %
8	Испан тілдік	256 787 878	7,6	4,9 %
9	Араб тілдік	168 176 008	5,0	0,8 %

Біздің елімізде де ағылшын тілінің маңыздылығы күн санап арта түсуде. Бұл әсіресе білім беру саласында айқын байқалады. Арнайы IELTS, TOEFL, SAT, т.б. халықаралық дәрежеде мойындалған ағылшын тілін игеру туралы емтихан сертификаттары жоғары бағаланады. Әсіресе, IELTS емтиханы нәтижесі бойынша максималды 9,0 баллдан ең кемі 5,5–6,0 балл жинаған үміткер, арнайы бағдарламалар негізінде АҚШ, Ұлыбритания, Англия, Испания сынды дамыған мемлекеттердің ЖОО-на гранттық оқу негізінде қабылдануға мүмкіндігі бар.

Қазақстанда магистратура, докторантураға құжат тапсырушылардың IELTS емтиханын тапсыру туралы сертификаты (кемі 5,5 балл) бар болса, ондай талапкерге 1 кезеңге (ағылшын тілі бойынша білім деңгейін анықтау) автоматты түрде максималды 100 ұпай беріліп, стандартты емтиханнан босатылады, 2 кезеңге (мамандық бойынша арнайы емтихан) өтеді. Докторантурада білім алушылар мен ғылыми атақ (доцент, профессор, т.б.) алуға үміткерлер үшін шетелдік нөлдік емес импакт-факторы бар Thomson Reuters, Scopus базасындағы журналдарға мақала жариялау міндеттеледі. Бұл өз кезегінде мақаланы ағылшын тілінде жазуды қажет етеді. Көптеген журналдар ағылшын тілінде жазылған мақалалардың мазмұндық сапасына ғана емес, ағылшын тілін игеру деңгейіне қарап та баға береді. Кейбір журналдар ағылшын тілі туған тілі болып табылмайтын үміткерлердің жұмысын қарамай, кері қайтарып жіберуі де кездеседі.

Бүгінде білім беру жүйесінің қай сатысын алсақ та, ағылшын тілін оқыту артықтық етпейді. Тіптен ағылшын тілін бала-бақшадан бастап жүйелі түрде оқытуды енгізу, «болашақ маманға» мектепте де, оқу орнында да қиналмай, тілдік құзіреттіліктерін ертерек қалыптасып, жетіле түсуіне ықпал жасайды. Қазақ, орыс тілдері сияқты еркін сөйлеуге, ауызша және жазбаша ойын жеткізуге дағдыланады.

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында халықаралық іскерлік қарым-қатынас құралы ретінде ағылшын тілі екенін және басқа да шет тілдерін оқып-үйренуге байланысты проблемалар жиынтығын көрсете отырып, «республикадағы ағылшын тілін меңгерген тұрғындардың үлесін (2014 жылға қарай – 10%, 2017 жылға қарай – 15%, 2020 жылға қарай – 20%)» жеткізу нысаналы индикатор ретінде міндеттелген [2].

Жоғарыда көрсетілген межеге жету мақсатында 2015 жылы «Үш тілді білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы» бекітілді. Аталған бағдарламада 2016 жылдан бастап жоғары білім берудің оқу бағдарламаларына оқытудың барлық кезеңде-

рінде ағылшын тілін оқыту курсы жүргізу бойынша өзгерістер мен толықтырулар ендіру, 2020-2021 жылдары мектептерде жаратылыстану бағытындағы «Информатика», «Физика», «Химия» және «Биология» пәндерін ағылшын тілінде оқытуды енгізілетіндігі белгіленген және аталмыш пәндерді мектептің білім беру мазмұнында да кезең-кезеңмен жүзеге асырылатындығы аталып өткен [3.б.15].

Тілдік құзіреттіліктер – басқа адамдармен байланысқа түсу құралы болумен қатар, адамның ойлау қабілетімен де тікелей байланысты. Жан-жақты, ізденімпаз болу үшін тіл білудің маңызы зор. Сырттан түскен ақпаратты қай тілде болмасын кедергісіз ұғыну, мәнін түсіну адамның ой-өрісін, дүниетанымын кеңейте түседі. Неғұрлым көп тіл білген сайын, адамның ойлау, есте сақтау, зейін қою, қиял сияқты психикалық үдерістері дами түседі, әрі мидың өз қызметін көп уақыт сапалы атқаруына ықпал жасайды. Әрине, басқа тілді бірден игеріп кету оңай емес, ол үшін тілге бейімділік, студент тарапынан талпыныс, практикаға көбірек көңіл бөлінуі тиіс.

Аталған жоспарды жүзеге асырудың бірден-бір жолы – ағылшын тілінің аясын кеңейту. 2018 жылға дейін ҰБТ тек екі тілде: орыс және қазақ тілінде жүргізіліп келсе, биылдан бастап тестті ағылшын тілінде де тапсыруға мүмкіндік туды. Өзінің ағылшын тілін меңгеру деңгейіне сенімді 200-ге жуық жас түлек тапсыру тілі етіп осы тілді таңдаған. Әрине, ағылшын тілін таңдау қосымша артықшылықтар бермейді, дегенмен талапкерлер арасында қызығушылық пен бәсекелестік тудырып, тілді игеруге итермелейді.

Болашақта ағылшын тілінде сөйлеу, ой білдіру, мәтін жазу, т.б. қалыпты құбылысқа айналып, еш кедергісіз болуы үшін ЖОО-да сапалы әрі бәсекеге қабілетті, еңбек нарығының сұранысына сай, үш тілді болашақ маманды даярлаудың нақты механизмдері мен жолдарын қарастыруымыз қажет. Бұл міндетті іске асыру үшін жоғары білім беру мазмұнында үш тілді маман даярлау, көптілділікке ұмтылу, болашақ мамандарға құзіреттіліктерге, әсіресе тілдік, коммуникативтік құзіреттіліктерге бағытталған білім берудің маңызы зор.

Отандық ғалымдар С.С.Құнанбаева, А.С.Оразбаева, А.А.Вербицкий, Д.Н.Кулибаева, Г.М.Амиржанова, С.А.Шевченко, О.Б.Самиева, Г.Ю.Аманбаева, Н.А.Касенова, И.У.Бекбулатова, т.б. өз еңбектерінде осы зерттеу мәселесіне ерекше назар аударады.

Қазіргі таңда Республикамыздың барлық дерлік ЖОО-да тегін тілдік курстар, қосымша факультативтік сабақтар ашылған. Олардың барлығына ортақ мақсат – студенттердің тілді меңгеру әлеуетін ояту, тілдік құзіреттіліктерін қалыптастыру болып табылады.

Тілдік құзіреттіліктерді қалыптастырудың ерекше үлгісі ретінде Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқыту жүйесін атауға болады. Аталған ЖОО-н арнайы Foundation (ағылшын тілінен аударғанда «фонд (қор)») бағдарламасы жұмыс жасайды. Бағдарламаға сәйкес түлектер оқуға құжат тапсырады, таңдаған мамандықтарын айқындап алған соң, оқу мерзімінің бірінші жылы ағылшын, түрік, қазақ, орыс тілдерін меңгеруге кетеді. Кентау қаласындағы университет филиалы осы бағдарлама бойынша білім алушыларға ғана бөлінген, студенттер тура университет жанынан салынған жатақхана, спорт алаңы, асхана, т.б. қамтамасыз етілген. Ағылшын және түрік тілдері А1 деңгейінен В2 деңгейіне дейін, т.б.) тыңғылықты білім алады, арнайы оқу, оқу-әдістемелік құралдары студенттерді түгел қамтамасыз етеді, іс-шаралардың басым көпшілігі 4 тілде қатар жүргізіледі. Әрбір апта, тарау аяқталғанда тест тапсырылып, нәтижелер мониторингы жасалады. Күзгі, көктемгі семестрлер аяғында қорытынды емтихан тапсырылады. Оқу жылы аяқталған соң, 4 тілде білім алатын бұл топтар Түркістан қаласында өз мамандықтары бойынша білімдерін жалғастырады. Аталмыш бағдарлама бойынша білім алушылар «Foundation», ал басқа топтар «жай топ» деп аталады. Foundation топтарындағы студенттер қатарластарымен салыстырғанда 1 жыл кеш бітіреді, емтихандар пәннің ерекшелігіне қарай

ағылшын, түрік тілдерінде тапсырылады, дипломдық жұмыстар жазу кезінде де шет тілінде жазу немесе қорғау міндеттеледі.

Жаһандану дәуірінде тіл білетін, өз мамандығын жетік меңгерген жас маман даярлау мақсатында тыңғылықты іс атқарып жатқан тағы бір оқу орны – Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, ҚР білім беру жүйесінде дуальды оқыту жүйесі ең алғаш енгізілген жоғары педагогикалық оқу орны.

Қашанда білім беру саласында эксперименттерімен ерекшеленетін оқу орнына 2015 жылы (ол кезде институт; ТарМПИ) дуальды оқыту жүйесі эксперименттік режимде ендіріле бастады. Ең алғаш 5B010100 – «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу»; 5B010800 – «Дене шынықтыру және спорт»; 5B010500 – «Дефектология»; 5B012000 – «Кәсіптік оқыту», ал 2017 жылдан бастап «Химия» мамандығына эксперименталды режимде дуальды оқыту жүйесі ендірілді [4,б.11-12].

Дуальды оқыту жүйесі – теориялық және практикалық білімдерді жетілдіру мен кәсіби сапалы маман даярлауда теңдей екі серіктес: оқу орны мен кәсіпорынның (дуальды оқыту базасы) бірлескен әрекетінен құралған білім беру жүйесі. Дуальды оқыту жүйесінде болашақ маманды даярлауда практиканы тиімді пайдалана отырып, серіктестер арасындағы ынтымақтастық байланыс аясын кеңейту, алынған білімнің теориялық және практикалық қырларын қатар қолдану, мамандықтың қыр-сырын меңгеруге үйрету, т.б. жүзеге асырылады.

Қазіргі шақта үш тілді маман даярлаудың маңыздылығын ескере отырып, дуальды оқыту жүйесінің студенттердің тілдік құзіреттіліктерін қалыптастырудың бірқатар жолдары мен мүмкіншіліктерін атап өтуге болады:

а) дуальды оқыту барысында өз-өзін айқындау, өз-өзін жетілдіруге көбірек көңіл бөлінеді. Дуальды оқыту базасында (мектеп, кәсіпорын студент өзін қызметкер ретінде сезіне отырып, өзінің мықты-әлсіз тұстарын айқындай алады. Теориялық біліміндегі олқылықтар, педагогикалық мамандықтар үшін әдістеме мен технологияны жетік білу-білмеу деңгейін анықтау мен жетілдіру (тәлімгер мен әдіскер жетекшілігімен), өндірісте орыс тілді, ағылшын тілді (шетелдік) мамандармен байланысқа түсу үшін тіл білудің қажеттілігі студенттердің тілді үйренуіне ықпал жасайды, жаңа тілді үйрену барысында саналы түрде «екінші реттік концептуализация» құбылысы орын алады. Яғни, өзінің туған тілінде алынған білімдер жүйесі күрделі когнитивтік өңдеуден өте отырып, мәдениетаралық-коммуникативтік субқұзіреттіліктер дами түседі [5,б.110-112].

ә) ЖОО тарапынан ақпараттық ресурстар, арнайы тілдік курстар. Сабакқа даярлану үшін интернет желісіне қосылған компьютерлік сыныптар студенттерді қажетті ақпараттармен қамтамасыз ете алады, кейде қажетті ақпарат тек ағылшын немесе орыс тілінде ғана болуы, немесе қазақ тілдегі мәліметтер қорына қарағанда көбірек табылуы студенттерден аударма жұмыстарын қажет етеді. Ал, мәтінді аудару, арнайы терминдердің, категориялардың мәнін ұғыну үшін тіл білудің маңызы зор. Сол үшін болашақта қажет болар деген үмітпен тілдік курстарға барушылардың саны молая түседі.

б) ТарМПУ-да дуальды оқыту эксперименттік режимде бір курстың студенттерін екі түрлі топқа білім алу бағытына қарай топтау жүйесі бар. Мәселен, «Химия» мамандығы бойынша қазақ топтары екеу. Х – 17 – 1 және Х – 17 – 3. Олардың айырмашылығы, бірінші топқа – көптілдік (полиязычная группа) білім берілсе, екінші топ – мемлекеттік тілде ғана

білім алады. Оқу мерзімін аяқтаған кезде тілдік құзіреттіліктердің қай топта қаншалықты дамығанын анықтауға мүмкіндік береді. Шартты түрде эксперимент және бақылау тобы сияқты бөліп аталғанмен, кейбір пәндер ортақ жүргізіледі, ал кәсіби пәндер орыс, ағылшын тілдерінде де өткізіледі.

в) студент тарапынан белсенділік, тіл игеруге деген құлшыныс. Дуальды білім беру жүйесінде студент тарапынан белсенді, жан-жақты болу құптарлық саналады, сол үшін онлайн конференцияларға, шеберлік сыныптарына қатысу немесе ұйымдастыру, ғылыми мақалалар (мүмкіндігінше шетел тілдерінде) жазып, өзін жақсы жағынан көрсету жұмыс беруші тарапынан оң баға алуға итермелейді. Дуальды оқыту базасы туралы шет тілінде интервью алу, БАҚ беттерінде имиджін көтеретін мақалалар жазу да ескерусіз қалмайтыны анық.

г) дуальды оқыту жүйесінде тілдік құзіреттіліктер дуальды оқыту базасындағы жұмыстың ерекшелігіне қарай да қалыптасуы ықтимал. Мәселен, үш тілде білім беретін НЗМ-де ағылшын тілінде сабақ жоспарын құру, сабақты ағылшын тілінде жүргізу аса маңызды. Практика барысында тек бақылаушы ғана емес, «үйренуші», «жаңаны танушы» болу керек. Бірнеше мәрте сабаққа қатысу арқылы әрі тәлімгерлер мен пән оқытушысының көмегімен ағылшын тілін меңгеру деңгейін көтеруге болады.

д) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалы мақсатта жұмсау, кәсіби пәндерді игеруде тапсырмаларды тілдік құзіреттіліктерді дамытатындай етіп құру. Қазіргі шақта интернет желісінде ағылшын тілінен басқа тілге аударатын немесе керісінше қосымшалар, подкасттар өте көп. Тілдік грамматика, сөйлеу дағдылары, лексико-грамматикалық білімді анықтауға арналған тесттер, ойды жазбаша жеткізу арналған жаттығулар, мәтіндер кешені, сөздерді дұрыс айту, транскрипциялық ережелерді сақтау, т.б. мақсатта қолдануға болатын әмбебап немесе жекелей түрлері өте көп. Ғылыми, кәсіби сөздіктер де дуальды оқыту жүйесінде студенттердің тілдік әлеуетін еселей түседі.

Қорытынды

Ең алғаш Германияда пайда болған дуальды оқыту өз тиімділігін практикада әлдеқашан дәлелдеп, әлемнің бірқатар елдерінің білім беру салаларында табысты жүзеге асырылуда. Жарқын болашаққа бет алған мемлекетіміз де дер кезінде эксперименталды режимде болсын аталған оқыту жүйесінің тиімді тұстарын зерделеп, енгізуді қолға алды.

Дуальды оқыту жүйесінде үш тілді білім беруді жүзеге асыруда, студенттерді барынша сапалы етіп даярлауда қолдағы бар ресурстарды тиімді қолдануымыз қажет. Ағылшын тіліндегі пәндерді оқытуды ғылыми-әдістемелік жағынан қамтамасыз етуге көңіл бөле отырып, студенттерді үш тілде оқыту бағдарламаларымен қамтып, оларды оқытатын ұстаздар қауымының тілдік құзіреттерін де жоғарылатудың маңызы зор.

Елімізде ағылшын тілінің қажеттілігі күн санап арта түсуде. Еліміздің бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына енуде ерекше ескерілетін критерий – халықтың білімділік деңгейі. Аталған көрсеткіштерге жету үшін білім беру ордаларында сабақтастық болуы тиіс деп есептейміз. Мектептен келген жас түлек те, ЖОО-н бітірген жас маман да үш тілде жетік болуы шарт.

Қазіргі кезде Қазақстан жоғары оқу орындары еліміздің зияткерлік капиталы шоғырланған ерекше орта және қоғамда орын алып отырған өзгерістер мен жаңғыртулардың

жетекші күшіне айналды. Білім беру саласындағы реформалар туындаған мәселелер ЖОО тарапынан дер кезінде нақты қадам мен шешімдерді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. 9 самых распространенных языков в интернете [Электрондық ресурс]. – 2016. – URL: <https://m.fishki.net/1977428-vyuchite-vsego-9-jazykov-i-vy-nikogda-ne-poterjaetes-v-internete.html?amp=1>
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы (08.12.2014 ж. өзгертулер мен толықтыру енгізілген нұсқасы) [Электрондық ресурс]. – 2014. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30861872.3
3. Үш тілді білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы. ҚР БҒМ 09.11.2015ж. №344 бұйрығы. – Астана, 2016. – 22 б.
4. Бұзаубақова К.Ж. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарына дуальды білім беру жүйесін ендіру және жүзеге асыру жолдары: Монография. Бұзаубақова К.Ж. – Тараз: ИП «Бейсенбекова А.», 2017. – 120 б.
5. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. – Алматы, 2014. – 203 с.

REFERENCES

1. 9 samykh rasprostranennyh iazykov v internete [Elektronдық resýrs]. – 2016. – URL: <https://m.fishki.net/1977428-vyuchite-vsego-9-jazykov-i-vy-nikogda-ne-poterjaetes-v-internete.html?amp=1>
2. Qazaqstan Respýblikasynda bilim berýdi damytýdyń 2011 – 2020 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту тýралы (08.12.2014 j. ózgertýler мен tolyqtyrý engizilgen nusqasy) [Elektronдық resýrs]. –2014. -URL: https://online.zakon.kz /document/? doc_id =30861872.3
3. Úsh tildi bilim berýdi damytýdyń 2015 – 2020 jyldarga arналған jol kartasy. QR BGM 09.11.2015j. №344 buırygy. – Astana, 2016. – 22 b.
4. Buzaýbaqova K.J. Qazaqstan Respýblikasynyń jogary oqý oryndaryna dýaldy bilim berý júiesin endirý jáne júzege asyrý joldary: Monografiia. K.J.Buzaýbaqova. – Taraz: IP «Beisenbekova A.», 2017. – 120 b.
5. Kýnanbaeva S.S. Kompetentnostnoe modelirovanie professionalnogo inoiazychnogo obrazovaniia. – Almaty, 2014. – 203 s.

Г.Ж.НИЯЗОВА

п.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада цифрлық технологиялардың адами капиталды дамытудағы рөлі туралы қарастырылған. Сонымен қатар, цифрлық технологиялардың білім беру саласындағы ерекшеліктері сипатталған. Цифрлық технологиялардың дамуының білім беру технологияларына ықпалы мазмұндалған. Болашақ мұғалімдердің сандық құзыреттілігін қалыптастыру үшін "Білім берудегі цифрлық технологиялар" элективтік курсын оқытудың маңызы баяндалған.

Кілт сөздері: цифрлық қоғам, адами капитал, цифрлық технологиялар, жоғары білім беру, оқыту технологиялары, цифрлық құзыреттілік, білім берудегі цифрлық технологиялар.

Г.Ж.Ниязова

Методические аспекты формирования цифровых компетенций будущих учителей

В статье рассматривается роль цифровых технологий в развитии человеческого капитала. Кроме того, описаны особенности цифровых технологий в области образования. Изложено влияние развития цифровых технологий на образовательные технологии. Для формирования цифровой компетентности будущих учителей изложено значение изучения элективного курса "Цифровые технологии в образовании".

Ключевые слова: цифровое общество, человеческий капитал, цифровые технологии, высшее образование, технологии обучения, цифровая компетентность, Цифровые технологии в образовании.

G.Zh.Niyazova

Methodical Aspects of Formation of Digital Competence of Future Teachers

The article deals with the role of digital technologies in the development of human capital. In addition, the features of digital technologies in the field of education are described. The influence of digital technologies development on educational technologies is described. The importance of studying the elective course "digital technologies in education" is stated for the formation of digital competence of future teachers.

Keywords: digital society, human capital, digital technologies, higher education, learning technologies, digital competence, Digital technologies in education.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаев "Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Елде .. цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісіне қолданылатын және басқа перспективалы салаларды дамыту керек. Осыған орай Үкіметке "Цифрлық Қазақстан" жеке бағдарламасын әзірлеуді және қабылдауды, бизнес өкілдерімен бірге 2025 жылға дейін базалық салаларды технологиялық тұрғыдан қайта жаратандырудың кешенді шараларын

әзірлеуді» тапсырған (akorda.kz). Осы тапсырманың негізінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы бекітіліп, іске қосылды.

Аталған бағдарлама *мақсаты* орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады (<http://adilet.zan.kz/>).

Ал міндеттер мазмұнында *орта, техникалық, кәсіби, жоғары білім беруде цифрлық сауаттылықты арттыру; Халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру (даярлау, қайта даярлау)* жұмыстарын іске асыру қажеттілігі анықталған.

Ал басым бағыттардың бірі ретінде: "Адами капиталды дамыту" - жаңа жағдайға - білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті қоғам деп аталатынды құруды қамтитын түрлендіру бағыты айқындалған.

Адами капиталды дамыту, цифрлық қоғам жағдайында кәсіби қызмет етуге болашақ мұғалімдер даярлығының жоғары деңгейде болуы, ғылым мен техника жедел дамыған, бәсекеге толы әлемде кәсіби әлеуеттің ұдайы өсуі мен жетілдірілуі, өзгермелі жағдайға жылдам бейімделуге әзір болуларын қамтамасыз ету жоғары оқу орындарының маман даярлаудағы басты міндеттерінің бірі. Цифрлық технологиялардың жедел дамуы мен қолжетімділігінің артуы, олардың негізінде білім беру мен білім алу орталарының өзгеріске ұшырауы, ашық білім беру курстарының қолданысқа енуі, оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіру міндетін туындатып, білімге, оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талаптар қоюда.

Мемлекет басшысы Н.Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы 2018 жылғы 10 қаңтардағы **«Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты** жолдауында «...білім беру ісінде өзіміздің озық жүйемізді құруды жеделдету қажет. Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс» – деп, білім берудегі басымдықтар өзектілігі көрсетілген. Осыған орай, білім беруде цифрлық технологиялардың орасан зор мүмкіндіктерін пайдаланып пәндерді оқыту әдістемелерін байыту қажет.

Мектеп оқушыларын цифрлық технологияларды пайдалануға даярлау бұрын жоғары сыныптарды қамтыса, қазіргі кезде бастауыш сыныптан бастап оқыту қолға алынуда. Бұл өскелең ұрпақтың цифрлық сауаттылығын қалыптастырудағы іс-шаралардың бір парасы. Мұның бірден бір себебі, цифрлық технологиялардың білім беру саласындағы мүмкіндіктері мен цифрлық техникалық құралдардың жалпы көпшілікке қолжетімділігінің артуы. Осы тұрғыдан алғанда болашақ мұғалімге білім берудің тиімді жолдарын іске асыру бағытында креативті шешімдер қабылдау үшін цифрлық құзыреттілігінің жеткілікті қалыптасуының қажеттілігі көрініс алып отыр.

Цифрлық құзыреттілік деп біз құзыреттілікті үздіксіз меңгеруге негізделген (білім, білік, мотивация, жауапкершілік) индивидтің сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз таңдау және тіршілік әрекетінің түрлі салаларында (ақпараттық орта, коммуникация, тұтыну, техносфера) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану қабілетін, сондай-ақ оның осындай қызметке дайындығын түсінеміз. Басқаша айтқанда, цифрлық құзыреттілік – бұл акт-құзыреттіліктің, ақпараттық құзыреттіліктің түрлі үлгілерінде ұсынылған жалпы пайдалану және кәсіби білім мен іскерліктің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар жауапкершілік сезіміне негізделген тиімді іс-әрекет пен оған жеке көзқарас орнату [2].

Цифрлық технологиялардың жылдам дамуы мен оларға қолжетімділіктің артуы білім беру жүйесін көптеген жаңашыл идеялар мен цифрлық білім беру орталарын

қалыптастыруда. Атап айтқанда, цифрлық оқыту технологияларының (e-learning Mobile-Learning, Smart-learning, Blended-Learning, Flexible-Learning, Nomadic-Learning, Ubiquitous-Learning, Network-Learning және т.б.) дамуына, цифрлық білім берудегі смарт құралдардың әлеуетінің артуына (планшеттер, смартфондар және т.б.), ашық білім беру платформаларының (Coursera, Eclass, Khan Academy, Canvas Network, Edx, Stanford on iTunes U және т.б.) дамуы мен жалпы ашық онлайн-курстардың (ЖАОК; ағылш. Massive open online courses, *МООС*) жедел ұлғаюын іске асыруда.

Жоғарыда айтылған цифрлық технологиялардың білім берудегі орасан зор әлеуеті болашақ мұғалімдерден кәсіби деңгейде цифрлық құзыреттіліктерінің жеткілікті қалыптасуын қажет етеді.

Цифрлық білім беру қорларын пайдалану сабақтың көрнекілік, ақпараттық мүмкіндіктерін кеңейтуге, сонымен бірге оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық форматта ұсынылған оқу-әдістемелік материалдар сабақтың әр түрлі кезеңдерінде пайдалануға және сабақ тақырыбының мақсатына байланысты қойылған міндеттерді шешуге мүмкіндік береді [3]:

- білімді өзектендіру кезеңі – электрондық тесттер, электронды конструкторлар;
- жаңа оқу материалдарын түсіндіру сатысы – электронды оқулықтар, энциклопедиялар, анықтамалық материалдар, мультимедиялық презентациялар, тренингтер;
- білім, білік, іскерліктерді қалыптастыру – электронды тесттерді, электрондық жаттықтырғыштарды, ақпараттық оқу ортасын, мультимедиялық презентацияларды пайдалану арқылы пән тақырыбын бекіту және жақсарту сатысы;
- меңгерілген білім, білік, іскерліктерді бақылау және бағалау кезеңі - электронды тесттерді, кроссворд жұмбақтарды бақылау және бағалау фазасына технологияларды пайдалану негізінде қол жеткізуге болады.

Бұл жағдай өз кезегінде болашақ мұғалімдерді даярлауға арналған білім беру бағдарламаларының мазмұнын қайта қарауды, оны цифрлық технологияларды білім беруде қолдану құзыреттілігін жетілдіруге бағдарланған элективтік курс енгізудің маңыздылығын айқындайды.

Осы мақсатта Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің педагогикалық мамандықтарының білім беру бағдарламаларына 2018-2019 оқу жылынан бастап 2 кредит көлемінде Компьютерлік ғылымдар кафедрасының ұсынысымен Білім берудегі цифрлық технологиялар элективтік курсы ендірілді. Курс мазмұнын анықтауда цифрлық технологиялардың заманауи дамуы тенденциялары мен олардың білім берудегі әлеуетін пайдаланудың шетелдік және отандық тәжірибелері талданып озық әдістемелері негізге алынды.

Білім берудегі цифрлық технологиялар элективті курсының негізгі мақсаты болашақ мұғалімдерде орта мектепте пәндерді оқыту әдістемесін ұдайы жетілдіруге мүмкіндік беретін цифрлық құзыреттерді қалыптастыру және дамыту болып табылады.

Курстың негізгі міндеттері:

- ✓ Орта мектепте білім беруде цифрлық технологияларды пайдалану жолдары туралы теориялық және практикалық-әдістемелік құзыреттерді жетілдіру;
- ✓ Цифрлық технологиялардың білім берудегі әлеуетін, оқытуды ұйымдастыру мен іске асыру үшін цифрлық білім беру контенттерін құру және мұғалімнің кәсіби педагогикалық ғылыми-әдістемелік жұмысын ұйымдастырудағы цифрлық құзыреттіліктерін жетілдіру;
- ✓ Болашақ мұғалімді цифрлық технологияла дамуымен ұдайы кәсіби өсуге даярлығын қалыптастыру болып табылады.

Пререквизит: Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Постреквизит: Пәнді (математиканы, биологияны, тарихты және т.б.) оқыту әдістемесі. Жүктеме көлемі: 2 кредит (практикалық сабақтар: 30 сағат, СӨЖ: 30 сағат, СӨЖ: 30 сағат).

Пән мазмұны келесі модульдерден құрылған:

1. Цифрлық технологиялар және олардың білім беруге ықпалы. Білім беруді ақпараттандырудың нормативтік-құқықтық аспектілері;
2. Электронды оқытудан smart оқытуға өтудің негіздемелері;
3. Цифрлық білім беру контенттерін құрудың заманауи технологиялары;
4. Бұлттық технологиялардың педагогикалық әлеуеті. Google Apps for education;
5. Оқушылардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
6. Мұғалімнің ұдайы кәсіби өсуі мен педагогикалық ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастырудағы цифрлық технологиялар.

Қорыта айтқанда, осы Білім берудегі цифрлық технологиялар элективтік курсын оқу нәтижесінде білім алушылар орта мектепте цифрлық технологиялар арқылы білім берудің болашақ дамуы бағыт-бағдарын жобалайды, мектеп пәндерін оқытудағы инновациялық оқыту әдістері мен цифрлық контенттері, оңтайлы цифрлық оқыту технологиялары мен білімді бағалаудың жетілдірілген орталары туралы түсініктерін кеңейтеді. Нәтижесінде болашақ мұғалім мектеп пәндерін оқытуда цифрлық көрнекі құралдар дайындау, ықпалды дидактикалық құралдар әзірлеу дағдылары мен біліктерін қалыптастырады. Сонымен қатар, бұлттық технологиялар мүмкіндіктерін пайдалану арқылы ақпаратты сақтау, оны бірлесе пайдалану және өңдеу, интерактивтік қарым-қатынас жасау, өз жарияланымын құру әдістерін игереді. Электронды оқытуды ұйымдастыру туралы білімдерін жетілдіреді. Ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізуде цифрлық технологиялар мен олардың ақпараттық қорларының әлеуетін пайдаланып, педагогикалық ғылым әлеміндегі соңғы жетістіктер мен жаңалықтардан мерзімінде хабардар болуға, өз педагогикалық-әдістемелік тәжірибесін тарату мен ұдайы жетілдіруге қажетті цифрлық құзыреттіліктерін жетілдіреді деп болжанады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Солдатова Г., Шляпников В. Цифровая компетентность российских педагогов // Психологическая наука и образование. – 2015. – Т. 20, № 4. – С. 5–18.
2. Ниязова Г.Ж., Аннаева Ш.А. Цифрлық білім беру қорларының жіктелуі. «Юнусов оқулары: Рухани жаңғыру және индустриаландыру жағдайындағы білім мен ғылымның интеграциясы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары 30-наурыз, 2018. Шымкент. 105-109 б.
3. Беркимбаев К.М., Мейірбекова Г.П. Болашақ жаратылыстану мамандарын цифрлық технологияларды пайдалануға даярлаудың ғылыми-әдістемелік негіздері (химия, биология, экология мамандарының мысалында). Монография. -Түркістан: Тұран, 2017. – 220 б.

REFERENCES

1. Soldatova G., Shliapnikov V. Tsifrovaya kompetentnost rossiskih pedagogov // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. – 2015. – T. 20, № 4. – S. 5–18.
2. Niязova G.J., Annaeva Sh.A. Tsifrlыq bilim berу qorларыnyń jiktelyi. «Yunusov oqylary: Rухani jaңgyry jәne indystrіalandyry jagdayyndagy bilim men gylymnyń integratsіyasы» atty halyqaralyq gylymı-tajiribelik konferentsіa materialdary 30-nauryz, 2018. Shymkent. 105-109 b.
3. Berkimbaev K.M., Meirbekova G.P. Bolashaq jaratylystanу mamandapyn tsifrlыq texnologialapdy paidalanуga dаяrлаudyń gylymı-адistemelik negizderi (himіa, biologіa, ekologіa mamandarynyń mysalynda). Monografiya. -Türkistan: Turan, 2017. – 220 b.

ӘОЖ 7.072

ҒТАМР 18.07. 65.

Қ.Е.ЕРАЛИН,¹ Ғ.Қ.ЕРАЛИНА² А.Т.АЛПАМЫСОВА³

¹п.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті (Түркістан, Қазақстан)

²п.ғ.к., Халықтар Достығы университетінің аға оқытушысы (Шымкент, Қазақстан)

³Ахмет Ясауи университетінің магистранты (Түркістан, Қазақстан)

e-mail: kuandyk.yeralin@ayu.edu.kz

СУРЕТШІ БАТУХАН БАЙМЕННІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІН БЕЙНЕЛЕУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада суретші Батухан Байменнің графикалық жұмыстары көрсетіледі. Б.Байменнің графика шеберлігінің көркемдік сипаттамаларын талдау әдістері анықталады. Суретшінің картина идеясы мен композициясының тұтастығы, композиция мен түсінің тұтастығы, сурет пен композиция тақырыбының байланыстары, түстің ерекшеліктері мен техникасы сияқты суретшінің шығармашылық белсенділігін қабылдау және талдау принциптері ұсынылады. «Наурыз», «Кешкі Көкбұлақ», «Қонақ келді», «Астана», «Тұңғиық» суреттерінің көркемдік шешімі талданады.

Кілт сөздері: шеберлік, графика, графикалық дағдылар, бағалау критерийлері, өнер бірлігі, шешімнің тұтастығы, көркемдік шешім.

К.Е.Ералин, Г.К.Ералина, А.Т.Алпамысова

Методы представления национальных традиций в произведениях художника Батухана Баймена

В статье раскрываются графические произведения мастера Батухана Баймена. Определяются методы анализа художественных особенностей графического мастерства Б. Баймена. Предлагаются принципы восприятия и анализа творческой деятельности художника, такие как - единство идеи картин и композиции, целостность композиции и колорита, тема картины и композиция, особенности колорита и техники выполнения. Анализируются художественные решения картин «Наурыз», «Кешкі Көкбұлақ», «Қонақ келді», «Астана», «Тұңғиық».

Ключевые слова: мастерство, графика, графическое мастерство, критерий оценки, единство искусство, целостность решения, художественное решение.

К.Е.Yeralin, G.K.Yeralina, A.T.Alpamysova

Methods for representing national traditions in the works of the artist Batuhan Baymen

The article reveals the graphic works of the master Batukhan Baymen. The methods of analyzing the artistic characteristics of the embroidered skill of B. Baymen are determined. The principles of perception and analysis of the creative activity of the artist are offered, such as the unity of the idea of paintings and composition, the integrity of composition and color, the theme of the picture and composition, the features of color and technique of discharge. The artistic solution of the paintings "Nauryz", "Keshki Kokbulak", "Konak Keldi", "Astana", "Tungiyk" is analyzed.

Keywords: mastery, graphics, graphic skill, criterion of evaluation, unity of art, integrity of solution, artistic solution.

Батухан Байменнің шығармашылығы қазақ бейнелеу өнерінде көрнекті орын алатын графикалық туындылардан құралады. Өнер шеберінің шығармашылығы туралы өнертанушы К.Ли, ҚР еңбек сіңірген өнер қайраткері, профессор Б.Өмірбеков, ұстазы профессор Т.Ордабеков, журналист Е.Бояршина бағалы пікірлер айтқан. Олардың пікірлері суретшіге деген өз сүйіспеншілігі мен ыстық ықыласын, талант құдыретіне бағытталған ақ ниетін білдіреді [1].

Батухан Баймен шығармашылық жұмыстармен қатар қоғамдық өмірге терең араласып, облыс, қала, аудан көлеміндегі көптеген жұмыстар атқарған. 1985 жылы КСРО Жас суретшілер одағының мүшелігіне өткен, 1989 жылдан бастап КСРО Суретшілер одағының мүшелігіне қабылданған. 2004 жылы Берлинде, 2005 жылы Стамбул қаласында жеке көрмелері ұйымдастырылды. 2014 жылы Алматы қаласы Ә.Қастеев атындағы мемлекеттік өнер мұражайында, 2018 Ташкент қаласында Батухан Байменнің жеке шығармашылық көрмесі ашылды. Көрме Республика көлемінде үлкен оқиға ретінде аталынып өтілді.

Суретшінің танымалы еңбектері Қырғызстан, Қазақстан өнер мұражайларында сақталған [2].

2015 жылы желтоқсанда Түркістан қаласындағы Қолөнер орталығындағы көрме залында Батухан Байменнің жеке шығармашылық көрмесі болды. 2011 жылы ҚР «Мәдениет Қайраткері», 2015 жылы ҚР Суретшілер одағының «Үздік шығармашылығы үшін» медалімен марапатталды. 1994 жылы «Абай: өмір, уақыт, өнер» атты ЮНЕСКО көмегі арқылы баспадан басылып шыққан альбомда Батухан Байменнің «Абай өлеңдеріне» арналған графикалық топтамалары жарық көрді. 2013 жылы Мәскеу қаласындағы «Галарт» баспаханасынан шыққан КСРО Суретшілер одағы халықаралық конфедерациясы атқару комитеті шығарған «Қазақстан бейнелеу өнері» альбомына және «Елнұр» media орталығында Қазақстан Суретшілер одағының 80 жылдығына арналған 5 томдық «Қазақ өнері» атты альбомында Батухан Байменнің графикалық туындылары басылған [3].

1979 жылдан қазірге дейін Қазақстан Республикасында Оңтүстік Қазақстан облысы Суретшілер одағының бас суретшісі, Шымкент қаласының бас суретшісі, «Түркістан қалалық дизайн» басқармасының директоры қызметтерін атқарды. Шымкент пен Түркістан қалаларының ұлттық заманауи келбетін қалыптастырып, өзіндік көркемдік тұжырымдамасын анықтауға, дара келбеттік көркемдік даму жобасын жасауға көп еңбек сіңірген қайраткер ретінде тануымызға болады.

Суретші шығармашылығын талдау нәтижесі оның суреткерлік шеберлік деңгейін көрсететін картиналарын тақырып бойынша, орындау стилі бойынша, графика техникасы бойынша үш бағытқа бөліп жіктеуге болатындығын көрсетті.

Графика шеберінің картиналарын тақырып бойынша сараптауда туған жер, жастық шақ, сезім ұшқындары, ауыл өмірі, ақын мен жазушылар шығармаларын көркем безендіру бағыттарын қамтиды. Өнер шеберінің графика стилін талдауда, туындыларын орындау техникасы бойынша қарастырғанда тақырып таңдауы, түстерді үйлесімді шешу, линогравюра, ксилография, офорт, эстамп техникаларын еркін меңгергендігін айту орынды. Өнер шебері шығармаларының көркемдік ерекшеліктері мен шеберлік деңгейін талдауда негізгі өлшем бірлігі ретінде шығарманың идеялық мазмұнын табу, композициялық шешімдерін анықтау, түстер үндестігі, орындау техникасы деп шеберлік деңгейлері бойынша төрт бағытқа жіктеуге болатындығы анықталды.

Өнер шебері Батухан Байменнің шығармаларының тұрғылықты тақырыбы - қазақ елінің өткені, бүгінгі мен болашағы. Суретшінің «Ауылым - алтын бесігім» атты топтамасы «Кешкі Көкбұлақ», «Басталар күннің шуағы», «Қонақ келді», «Еске алатын күн», «Қуанышты түс», «Бұлақ», «Ерте көктем», «Мереке бастауы», «Оралу», «Қағаз ұшақ» графикаларында ауыл өмірі, табиғат, салт-дәстүр және жастық шақ өмірінен алынған шағын сахналы көріністерді композиция талабына сай шеберлікпен үйлестіре білген.

Графика шебері шығармасының идеялық мазмұнын ұтымды табуы «Түркілер» топтамасына кіретін «Ашина», «Аттила» графикаларынан айқын байқалады. Тарихи деректерде Аттила 400-453 жылдары өмір сүрген, 434-453 жылдардағы ғұндардың көсемі. Суретшінің түркілер тақырыбына бару себебі осы тарихи ақпараттармен байланысты. Түркілер бөріні пір тұтқан және олар ғұндардың ұрпағы болып табылады. Қытайлар Ашина ханның қол астындағыларды «Ту-кю» деп атаған. «Ашина» - қасқыр, бөрі деген сөз. Ғалымдар «Ашина» - «түркі ханы», «бөрі» ұғымымен мағыналас деп есептейді. Көне түркілік түсінікте «Ел» кең ауқымда, ұлыс, мемлекет, өлке, халық деген мағыналарда қолданылған. Мәңгілік сипатын Тәңіріден алған түріктер өздерін көк түріктер, яғни дәлірек айтқанда көктен, Тәңірден тараған, аспан сипатты, Тәңір тұрпатты түріктер деп атаған. Көк түсті олар киелі деп санаған, көктің әміріне ғана бойұсынған. Түрік әлемі Шығыс пен батыстың, түстік пен теріскейдің арасын жалғаған «Ұлы Жібек жолы» арқылы әлемдік сауданың күретамырына айналған. Қазіргі Қазақстан жерінде құрылған Қимақ, Қарлұқ және Оғыз елдері мемлекеттік құрылымы жағынан Көк түрік қағандығының жалғасы ретінде Алтайдан Атырауға дейінгі жерлерде қоныстанған.

Суретшінің «Түркілер» топтамасының «Ашина» атты линогравюра шығармасының өзіндік тарихи ерекшелігі бар тамыры терең туынды. Өнер шебері композициялық орталықта стильдеу әдісімен Ашина патшаның бейнесін көк бөріге теңеу арқылы берген. Оның айналасында Ашинаның нөкерлерінің жан-жаққа енді ғана тарап бара жатқан қозғалыстағы қалыптарын елестетеді. Бұл көрініс арқылы түркі халықтарының осылай қара шаңырақтан жан-жаққа енші алып тарағандығын меңзеген. Картина композициясында Аттила бейнесін айналдыра орналастырылған аңдар мен жан-жануарлардың, жартастағы таңба түріндегі бейнелеу әдістерімен көрерменге ұсынуы арқылы, суретші сахналық шағын көріністердің ежелгі замандағы болған оқиға екендігін тұспалдайды.

Түркілер топтамасының екінші бөлімі «Аттила» атты линогравюра техникасында орындалған шығарма. Туындының нақты композициялық орталығында табиғи өлшемдер қатынастарынан әлдеқайда өзгертіліп, форма сипатын сақтай отырып, өлшемі созылып берілген жабулы аттың бейнесін көреміз. Жауынгер халықтың қанаты болған ат көрінісінің созылықы болып берілуі шағын кеме пішінін елестетеді. Сол созылықы болып көрсетілген аттың үстіне он адам мінгескен. Олардың ең алдында отырғаны Аттила бейнесі екендігін аңғаруға болады. Суретті алғаш көргенде бабалардың «бірлік болмай, тірлік болмайды», «кемедегінің жаны бір» деген нақыл сөздері еске түседі. Барлығының қолында көтерген ту. Суретшінің мұндай көріністерді беруі, өмір шындығынан тыс бірліктер мен теңеулерге баруы, картина композициясын тарихи сипатымен тартымды ете түсіп, шығарма идеясын молынан ашуға ұмтылысын аңғартады. Ал суретшінің көтерген идеясы адамдар арасындағы бірлік, теңдік, сыйластық сияқты биік рухты қарым-қатынас өлшемдерінің ғасырдан-ғасырға жеткен өміршеңдігін көрсету болған.

Өнер шеберінің жасаған графикаларының композициялық шешімдерін табу әдістерін анықтауда «Аң стилі» атты түрлі-түсті линогравюрасына тоқталудың орны бөлек. Ол шығармашылық ойын іс жүзіне асыруда форматтың көркемдік бейнелеушілік мүмкіндіктерін ашуға ұмтылыс жасаған. Аң стилі – сақ заманы тайпаларының қол өнерінде ерекше орын алған бейнелеу әдістерінің көне түрі. Оның негізгі тақырыптары аңдарды, хайуандарды және аңыздағы ғажайыптарды бейнелеу болған. Бұл әдіс ерте кезде тұрмыста қолданатын қазандық, құрбандық ыдыстарын, семсер, қанжар, қорамсақ, айбалта, жүген, секілді жаугершілік заттарын, батырлық киімдерін, ерлер көтерген – тулардың сабын безендіруге қолданған. Картинаның негізгі көркемдік идеясы осы аталған көне дүниелердің көркемдік сырын ашып, оларды келер ұрпақ санасымен рухани сабақтастыру.

Суретші түрлі-түсті графика шеберлігін еркін меңгеріп, түстердің қасиеттерін туынды идеясын ашу кезінде ұтымды қолдана білген. Өнер шеберінің түрлі-түсті туындыларындағы бояулар үндестігін анықтауда «Қызыл планета», «Аң стилі», «Ақ кеме» топтамаларының әсерлі графикалық колориттік шешімін атап өту орынды. «Ақ кеме», «Тұңғиық» картиналары салқын түстер үндестігіне біріктірілсе, ал «Аң стилі», «Қызыл планета» туындылары жылы түстерден құрамдалған.

Өнер шеберінің шығармаларының орындау шеберлігінің тағы бір деңгейін жазушы Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» романы бойынша орындаған линогравюрасынан аңғаруға болады. Батухан бұл туындыда линолеум ою техникасын шебер меңгерумен қатар, шығарма арқауын ұтымды табудың жоғары іскерлік деңгейін көрсеткен. Ол үш үйден тұратын шағын ауылдың өмір тынысын шынайы қалпында бейнелеуді мақсат тұтқан. Картинада сол ауыл баласының іштей толғанысы, қайғысы, зарығуы, сағынуы және балалық іс-әрекеті қордаланып, онан әрі өріс тапқан. Оның рухани болмысы шынайы көріністер арқылы берілген. Баланың ішкі жан дүниесінен туған қиял сюжеті алғы тұрғыға шығып, шығарма арқауына айналған. Графикалық шығарманың композициялық орталығындағы бұғы-ана бейнесі ұлттық салт-дәстүрге адалдықтың символы ретінде алынған. Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» романы бойынша орындалған линогравюра суреткердің көркемдік ерекшеліктері жоғары туындыларының қатарынан орын алып, суреткер даралығын таныта түседі.

Графика шебері әрқашан қоғамдық өзгеріске өз шығармалары арқылы үн қосады. «Желтоқсан» топтамасы осы пікірімізді нақтылай түседі. Батухан дүниенің қарапайым құбылыстарын әлемдік құрылым заңдылықтарымен астасып жатқан мән аясында таниды. «Қуанышты түс», «Бұлақ», «Ерте көктем» шығармалары күрделі композициялық көріністер үйлесімділігімен ерекше назар аударатын туындылар. Сонымен қатар «Мереке бастауы», «Толғаныс», «Оралу», «Аң стилі» туындылары графика шеберінің сезімтал шығармашыл тұлға ретінде Ұлы даланың тарихи өмірлік драмалық жақтарын көрсетеді.

Өзіндік ерекшелігі бар қазақ халқының бай фольклоры мен тарихы суретшінің тұрақты тақырыбына айналған. «Ауылым – алтын бесігім» атты топтамасында график суретші шексіз ғаламның ауыл деп аталатын бір нүктесінде қайнап жатқан тіршілік аясындағы адам көрінісін алдыңғы назарлық бейнеге алып, оның толассыз өмір-өзен ағыны құшағында шыр көбелек айналуын ұтымды көрсете білген.

Шебердің «Тайшарық» топтамасы, терең философиялық тереңдігімен ерекшеленеді. Картинаға зер салғанда «адамның адамға күш көрсетуінің апарып соғар ауыр зардаптары, обал-сауаптан сескенбеу дағдысының күшейіп барып, өмір сүру ғұрпын бұзуы сынды, әлімсақтан бергі нұрлы дүниеге бұлт үйірген бақытсыздықтардың адамдармен қатар

жануарларды да айналып өтпеген сияқты» деген ой туындайды. Осындай ой топшылауға жетелейтін, күнделікті өмірдегі сан алуан сұрақтар мен тағдырлар тоғысы бейнеленген көріністерді суретші Б.Байменнің әрбір шығармасынан көруге болады. Бұл суретшінің қалыптасқан көркемдік дәстүрінің бір бағытын танытады.

Графика шебері шығармадағы композициялық орталықтағы басты тұлғалық іс-әрекетті, тіршілік болмысын, өмірдің қым-қуыт оқиғаларын, және бағзы заманнан қалыптасқан салт-дәстүрді жүрек сүзгісінен өткізіп, қиял қанатына мінгізген. «Атама арналған күн» топтамасы «Ерте көктем», «Мерекенің басталуы» картиналық көріністерін біріктіреді. Бұл шығармаларда қарапайым адамдар өмірі, табиғат әсемдігімен, мереке көріністерімен бірлікте суреттелген. Болмыстың шынайы көріністері, рухани құндылықтар тек қана адамды қоршаған ортада болатынын суретші осы картиналарда сәтті бере білген.

Суретшінің бірқатар шығармалары ақын-жазушылардың туындыларының мазмұнына арналған иллюстрациялардан құрамдалады. «Наурыз», «Жаз» атты бөлімдерден тұратын «Абай өлеңдері» топтамасында жыл мезгілдерінің әсем көріністерін сипаттау дәстүрі басым. Ақ контур сызықты бейнелі қара силуэтпен үйлесімді сәндік стильде көріністер бірлігі мен тұтастығының сұлулығын береді. Қазақ халқының Ұлы ақынының поэтикалық шығармаларының мотивімен сюжеттік байланысты топтамалар даланың кіші сахналық көріністерінен жинақталатын композициялық шешім үлгісін көрсетеді.

«Түркілер» топтамасынан. «Ашина» 2015 ж. линогравюра. 76,5x102,5 см

Шыңғыс Айтматовтың «Жанпида» романы бойынша топтамасы «Авдий», «Бостон», «Обер», «Аққұртқа», «Тасшайыр» атты бес картинадан құралады. «Тасшайыр» графикасында шығарма идеясы өзі өмір сүретін жер бетінде адамның атом бомбасын жаруын, оның табиғатқа тигізген зиянын әлемге паш ету – туынды арқауы етіп алынған.

Картинада түйсігі бөлек тағы аңның тербелген тіршіліктің тыныштығы шайқалғанынан секем алып, сергелдеңге түскен сәті шығармада шынайы штрихтармен көрсетілген.

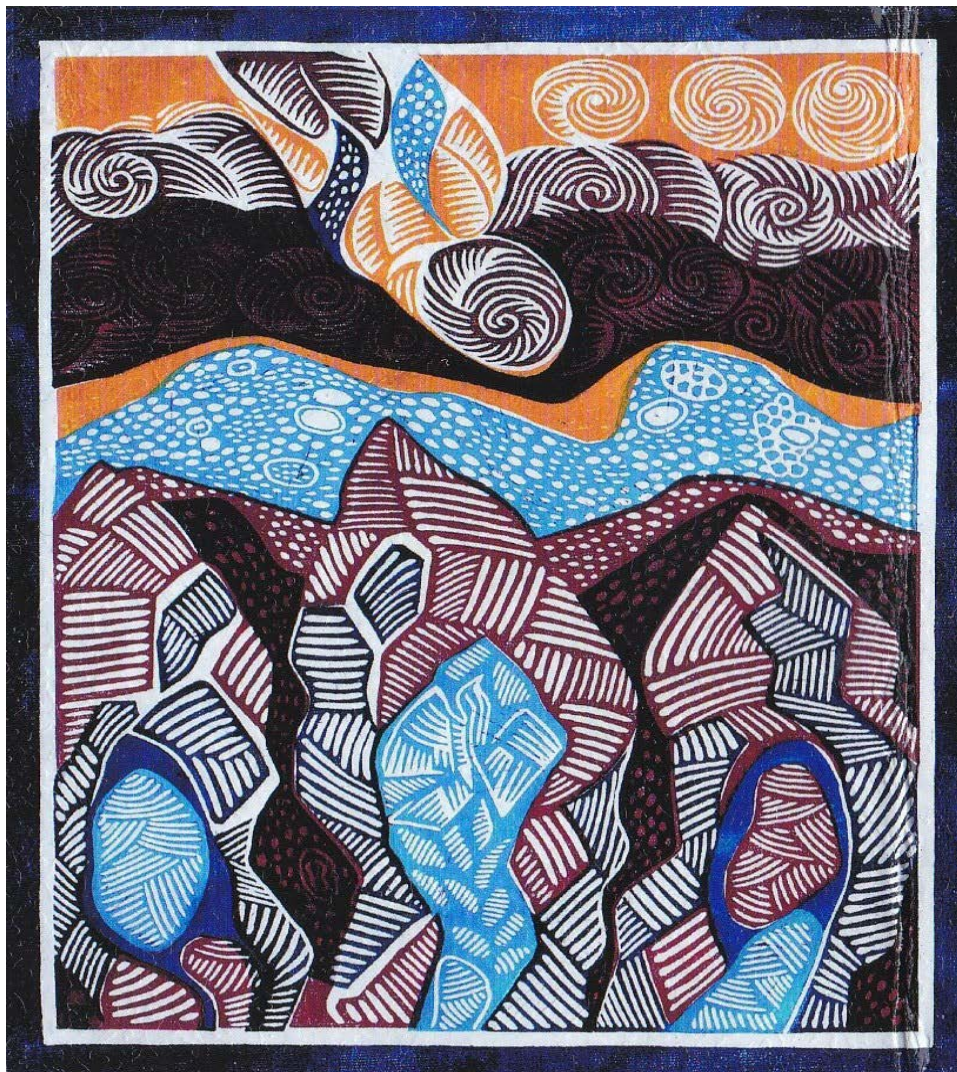
**«Аң стилі» топтамасынан. 2008 ж. түрлі-түсті 71x55 см
линогравюра**

Суретші ұлы жазушының табиғатты аялау ойын дәл сезіп, оны терең түсініп графика тілімен көркемдік концептуалдық шеберлік деңгейінде бейнелей білген. Адам мен оның мекені жер-ана суретші ойының тереңдік өлшемі ретінде алынған. Ал бейнелік материалды нәзіктікпен, даралықпен үйлестіре білу, суретшінің шеберлік құпиясын аша түскен.

Ш.Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романы бойынша топтамасы «Қазанғап», «Найман ана», «Раймалы аға» атты бөлімдерді қамтыған. Бұл аталған графикалар Сарөзектегі Боранды бекетінде қырық жыл еңбек еткен «Қазанғап» өмірімен байланысты. Келесі картина кейіпкері болып табылатын Найман ана, жуандардың қолына түсіп, мәңгүрт болған ұлын құтқаруға барын салған, көрмеген азабы қалмаған ана келбетін танытады. Сонымен қатар ақын Раймалы ағаның замандасы болған ақын қызға арнаған жыр «Раймалы аға» атты картина арқауы болған. Б.Байменнің алғашқы шығармашылық бастау кезіндегі еңбектері «Кешкі Көкбұлақ», «Басталар күннің шуағы», «Қонақ келді», «Еске алатын күн» гравюралары көрерменге аңыздар мен әпсаналарды елестетеді. Картина желісі өткенді ойға оралтып, суреткердің адам өмірінің маңызды қарым-қатынастар мәнін графика тілінде көрерменге жеткізу сырын түсінуге жетелейді.

«Толғаныс», «Қыз», «Жігіт», «Жылқы», «Бұлақ», «Бақыт туралы әңгіме», «Астана» топтамалары суретші шеберлігінің жоғары деңгейін білдіретін – концептуалдық ой түйіндерінің қанықтығы, өмір көріністерінің өміршендігі, үнемі шығармашылық ізденіспен алға ұмтылысы, оның барлық шығармашылық кезеңдеріне тән құбылыс екенін көрсетеді [3].

Қорытындылай айтқанда, Б.Байменнің график ретінде кең көлемде танымал болуына шеберліктің терең құпиясына үнемі үңілуі мен өзінің дүниетануының терең болуы кең жол ашқан. Қазақстан бейнелеу өнерінің графика саласының дамуына үлкен үлес қосқан суреткер ретінде оның туындыларында жалпы адамзаттың және ұлттық дәстүрдің бірлігі айшықты көрініс тапқан. Графика шебері Батухан Байменнің аталған графикалық картиналарын талдау нәтижелері оның шығармашылық ерекшеліктерін төрт бағытқа бөліп анықтауға мүмкіндік береді. Батуханның шығармашылық еңбектерінің ерекшелігі идеялық мазмұнының ұлттық салт-дәстүрлер құндылықтарына бағытталып, халықтың рухани мәдениетін көтеру мүмкіндігінің болуымен, композициясының ұлттық сахна көріністері мен өмірлік құбылыстарды символдық-концептуалдық бейнелеуге негізделуімен көрініс табады. Бейне формалары халықтық көріністерден бастау алуы мен орындау шеберлігі ежелгі дәстүрлі жартастағы бейнелеу бағытын ұстануымен, оларды заманауи технологияны қолданумен сабақтастырып, композициялық жаңашылдық жолмен жүру, жоғары көркемдік ерекшелікке жету болып табылады (Сурет 3).

«Тұңғиық» топтамасынан. 2008 ж., түрлі-түсті гравюра. 62x50 см

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ордабеков Т., Баймен Б. Ұстаз бен шәкірт. Альбом, - Алматы: Өнер, 2008. -144 бет, суретті.
2. Қыдырәлі Д. Ұлы даланың ұлы мұраты //Егемен Қазақстан, №225, 24 қараша, Астана, 2015, -3 бет.
3. Б.Байменнің көрмесінің Түркістан қаласында ашылуы. Отырар телеарнасы хабары. Шымкент. 05.12.2015.

REFERENCES

1. Ordabekov T., Baymen B., Ustaz ben shakirt. Album, - Almaty: Oner, 2008. – 144 page, with picture.
2. Darkhan K., Uly dalanyn uly muraty //Egemen Kazakhstan, № 225, 24 november, Astana, 2015, -3 page.
3. Opening of B. Baymen’s gallery in Turkistan. Otyrar TV channel news. Shymkent. 05.12.2015.

ӘОЖ 372.52

ГТАМР 18.09

Ұ.Н.НҰРЛАНОВА

аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті
(Түркістан, Қазақстан) *e-mail*: ulmira_1980@mail.ru

КОМПОЗИЦИЯ САБАҚТАРЫНДА БОЛАШАҚ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу қажеттілігі білім беру жүйесін реформалауды, яғни білім сапасын қазіргі талаптарға сай қамтамасыз ету мақсатында жетілдіруді талап етеді.

Осыған байланысты мақалада жоғары оқу орындарында «Өндірістік дизайн» мамандығы студенттеріне композиция пәнін оқытудың теориялық-әдістемелік негіздері анықталып, ол теориялық және эксперименттік тұрғыдан негізделген. Бұл зерттеу мәселесі бойынша еңбектерді зерделеуге, сонымен қатар қазіргі уақыттағы педагогикалық іс-тәжірибеге талдаулар жасауға, зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттерін, ғылыми болжамын дұрыс құруға, зерттеудің нысаны мен пәнін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Ғылыми аппараттың негізгі компоненттерінде көрініс тапқан теориялық қағидалары жүргізілген зерттеудің дербес, өзіндік ерекшелігі анықталды. Жоғары оқу орындарындағы болашақ дизайнерлерді композиция пәнінен оқыту мәселесінің қазіргі жай-күйіне талдау жасау зерттеу мәселесі мен қарама-қайшылығын нақты және негізделген түрде анықтауға мүмкіндік береді. Онда болашақ дизайнерлерге композиция оқытудың әлеуметтік маңыздылығы мен практикалық қажеттілігін көрсетуге болады.

Кілт сөздері: этно, этнодизайн, эргономика, образ, форма, пропорция, дизайн, конструктор, силуэт, фольклорлық үрдістері.

У.Н.Нурланова

Методика формирования творческой способности будущих дизайнеров на уроках композиции

Необходимость вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство требует реформу образовательной системы, то есть улучшить качество знаний в соответствии современным требованиям.

В связи с этим в статье была определена теоретико-методическая основа обучения в высших учебных заведениях по специальности «Производственный дизайн», и была обосновано на основе теории и эксперимента. Задачи исследований позволяют истолковывать научные труды, делать гипотезы современной педагогической практике, составлять цели и задачи, научные гипотезы, правильно определить форму и предмет исследования. Была определена исключительная особенность в исследованиях, которая отобразилась в основных компонентах научного аппарата. Она дает возможность определить проблему в обучении будущих дизайнеров в высших учебных заведениях по предмету композиции и сделать анализ ее нынешнему положению. А также позволяет точно и обоснованно определить проблему исследования и ее разногласия, позволяет будущим дизайнерам увидеть важность и практическую необходимость обучения композиции.

Ключевые слова: этно, этнодизайн, эргономика, образ, форма, пропорция, дизайн, конструктор, силуэт, фольклорные тенденции.

U.N.Nurlanova

The Method of Forming the Creative Ability of Future Designers on the Lessons of the Composition

The need for Kazakhstan to enter the world's educational space requires the reform of the educational system, that is, to improve the quality of knowledge in accordance with modern requirements.

In this regard, in the higher educational institutions in the specialty "Production Design" was prepared theoretical methodological basis for students on the subject composition, was written the importance of dissertational research on the basis of theory and experiment. The research tasks allow us to interpret scientific works, make hypotheses of modern pedagogical practice, make goals and tasks, scientific hypotheses, correctly determine the form and subject of research. I have identified an exceptional feature in the studies that have appeared in the main components of the scientific apparatus. It gives an opportunity in higher education institutions to determine the problem in teaching the future designers and teachers on the subject composition and make an analysis of its current situation, allows the researcher to accurately and reasonably identify the research problem and its disagreements, allows teachers to see the importance and practical necessity of the composition.

Keywords: image, shape, proportion, model plate, design, constructor, silhouette, folklore trends.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында: «Білім беру реформасы-Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі», -деуі, оның жүзеге асырылуы оқытушылардың сапалы даярлығында және олардың өз ісіне үлкен жауапкершілікпен қарауын баса көрсетіп отыр. Осындай жаңа талаптар негізіндегі дайындық ұстаздардың жоғары шығармашылық шеберлігі мен адамдық ресурстарды тиімді пайдалануы нәтижесінде ғана жүзеге асады [1]

Қазақстан Республикасының жоғары білім беру саласында білімді терең меңгерген мамандарға деген сұраныстың артуы мен оларды даярлаудағы әдістемелік білімділігі мен қабілеттілігі, біліктілігінің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және мамандардың даярлығын білім стандарттарының мазмұнына ылайық жетілдіру өзекті мәселе болып табылады.

Көркемдік білім берудегі қазіргі заманғы тәжірибелерді саралау барысы бағдарлы оқытудың басты бағытын анықтауға ықпал етеді, студенттердің жеке қызығушылықтары мен танымдық қажеттіліктерін, өмірдің өзекті тұстарын пайымдауына, келешекте олардың өнер түрлерінен жоғары оқу орындарда білім алуға бағытталуына әсер ету.

Болашақ мұғалім тұлғасын дайындаудың сапалық жақтары А.В.Луначарский, А.С.Макаренко, Л.И.Рувинский, В.А.Кан Калик, С.Әбенбаев, М.Балтабаев, С.А.Ұзақбаева және т.б. белгілі педагогтардың ғылыми еңбектерінде эстетикалық және көркемдік тәрбиенің аса маңызды факторлары ретінде қарастырылады. Қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа өнер шығармашылығы арқылы беріліп отырған эстетикалық көзқарастары мен талғамдары, педагогика тарихынан есімдері танымал ағартушы ғалымдар Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин,

А.Құнанбаев, Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, С.Қалиев, Ә.Нысанбаев, Қ.Жарықбаев еңбектерінде мұғалім мәдениеті мен шеберлігіне көп көңіл бөлінген.

Ұлттық бейнелеу өнерін зерттеуге үлес қосқан өнер зерттеуші ғалымдар Г.Сарықұлова, И.Рыбакова, М.Ғабитова, Р.Көпбосынова, Н.Нұрмұхаммедов, К.Ли, Ш.Тоқтабаева, Б.Мекішев, С.Мұқтарұлы, А.Ниязов, Қ.Е.Ералин, Б.К.Байжігітов, Қ.К.Болатбаевтің еңбектері көркемдік білім берудің мазмұнын анықталып, қазақ бейнелеу өнеріне қатысты теориялық және иллюстрациялық материалдарды толықтырды, оларды тәрбие ісінде қолдануға мүмкіндік берді [2].

Ғылыми педагогикалық еңбектерді талдау нәтижелері бүгінгі күнге дейін болашақ бейнелеу өнері мұғалімдерін өнер пәнін оқытуға дайындау мәселесі жоғары мектептің теориясы мен практикасында жеткілікті көрініс таппағандығын айқындайды. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мәселелеріне қатысты қарама-қайшылықтар кездесетіндігі көрінді. Олар: - композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру дидактикалық шарттарының болмауы мен өнердің түрлерін мектептегі жоғары сыныптарда оқыту тәжірибесінде кеңінен қолдану қажеттігі арасында;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырумен дизайнды оқытуды өнертанымдық педагогикалық тұрғыда тиімді ұйымдастыра алатын мұғалімге сұраныстың артуы арасында;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру әдістемесінің қажеттілігі мен болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру әдістемесінің жоқтығы арасында қарама-қайшылықтар орын алған, осы аталған қайшылықтарды шешу бағыты зерттеу тақырыбын «Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру»-деп таңдауымызға негіз болды.

Зерттеу әдістері. Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруды теориялық тұрғыдан негіздеу, оқыту бағдарламасы мен әдістемесін жасау және оны тәжірибелік эксперименттен өткізу.

Зерттеу нәтижелері. Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үдерісі.

Зерттеудің ғылыми болжамы: егер, композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері айқындалса; композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың моделі, бағдарламасы және әдістемесі жасалса, онда композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ұтымдылығы артады; сондықтан, композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың нәтижелері жаңа сапалық көрсеткіштерге көтерілетін болады.

Талқылау. Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздерін айқындау;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың моделін анықтау ;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың бағдарламасын жасау мен әдістемесін дайындау;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың бағдарламасы мен әдістемесінің тиімділігін, тәжірибелік – эксперименттік тексеруден өткізу және жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға қатысты тұжырымдар, көркем-эстетикалық талғам қалыптастыруға, көркемдік білім мен дағдыларды

игеруге жүйелі қатынасты және оның жүйеге келтірілген мәдениеттану, өнертану, көркемдік-эстетикалық педагогикалық, психологиялық тұжырымдамалары алынды.

Қазақстан Республикасының заңдары, Конституциясы, Ғылым мен білім министрлігінің тұжырымдамалары, кешендері, бағдарламалары, философтардың, психологтардың, педагогтардың тарихшылардың, этнографтардың, өнертанушылардың еңбектері, өнер шеберлерінің бұйымдары, суретшілер шығармалары, ұлттық мәдени мұралар, автордың жеке өзінің ғылыми-педагогикалық тәжірибесі болып табылады.

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері айқындалды;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың моделі анықталды;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың бағдарламасы мен әдістемелік нұсқаулары жасалды;

- композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың бағдарламасы мен әдістемесі тәжірибелік эксперимент жұмыстары арқылы тексеріліп оқыту үдерісіне енгізілді;

«Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру» атты болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері айқындалды. Өнердің көркемдік білім мазмұнының білімдік мүмкіндіктері қарастырылады. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың моделі жасалады, оған сипаттама берілді, болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың дидактикалық шарттары, құрылымы бағыттары мен әдістемесі негізделді.

«Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың әдістемелік білімдері мен іс-әрекеттерін қалыптастырудың мазмұны, формалары мен әдістері, әдістемесі берілді; Эксперимент жұмысының анықтау, қалыптастыру, бақылау кезеңдеріндегі білім деңгейлерінің кесіндісі нәтижелері мазмұндалды [3].

Қорытынды. Зерттеудің нақты тұжырымдары мен ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу нәтижесінен туындаған ұсыныстар берілді.

Педагог мамандарды қайта даярлау мен біліктілігін жоғарылату институттарының маңызын ұғына отырып, ондағы қысқа мерзімді курстарда алынатын Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру тек үйретумен шектеліп, жұмыс орнына қайта келгенде ол білім жабық қазына секілді қалып қоюы мүмкін. Сондықтан білімді үнемі толықтырып отыруға қажетті жағдайлар, атап айтқанда, үйретуден «білім беруге», өз бетінше білім алуға, Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру қажеттілігін саналы да тұрақты ету керек. Бұл жүйе мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға, педагогикалық қызметте Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға бағытталып, педагогикалық технологияларды меңгеруге ықпал етуі керек.

Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру педагогикалық шарттарын мынандай түрде елестетуге болады және композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру нақты белгіленген дидактикалық шарттарды жүзеге асыру нәтижесінде ұтымды болады.

Композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін туралы талдау жасай білуі. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін іскерліктері. мынандай көрсеткіштермен айқындалады: Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында оқушыларға көркемдік білім беру іс әрекеті, Болашақ дизайнерлердің сабақ тақырыбын таңдап алу іскерлігі; Оқушыларға көркемдік білім беру перспектива, тұстану, жарықтану, композиция заңдылықтарын оқыту мен бейнелеуге үйрету іскерлігі; Көркемдік білім беруге бағытталған сабақтарды және сабақтан, жоспарлау және ұйымдастыру іскерліктері; Дизайн шығармаларын талдау іскерлігі;

Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру деңгейлері *жоғары, орта, төмен* болып анықталды: Зерттеу нәтижесі композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру туралы мынандай тұжырымдар жасауға болады: композицияны оқыту әдістемесі сабақтарында өнертанушылық, педагогикалық, тарихи этнографиялық, әдебиеттерді зерделей білуге дағдыландыру; пән бойынша қолданылған оқу бағдарламаларына, оқулықтарына, үйірме мен факультатив жұмыстар жоспарларымен таныса отырып, оларды талдауға, өзіндік жұмыстар жасауға талпындыру; оқу-әдістемелік әдебиеттерге, мектеп құжаттарына, дидактикалық, көрнекілік-бейнелі материалдарға талдау жасау; бейнелеу өнері шеберлерінің еңбектері арқылы көркемдік білім беру мәселесіне; өнер шығармаларын қабылдауға; суретшілер өмірі мен шығармаларын таныстыру оқу материалдарын сараптау; студенттермен бақылау, сауалнама, сұхбат, әңгімелер жүргізу; көркем тәрбие жұмысын ұйымдастыру, іс жүзінде жүзеге асыра отырып, оларды салыстырмалы талдау жасау бойынша болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру *алғашқы әдістемелік дайындықтан өткізу* қажеттігі анықталды. Оқу-әдістемелік көмекші құралдармен, қажетті әдебиеттермен, оқулықтармен тиімді жұмыс жасауға даярлығын ұйымдастыруға негізделген болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру бағдарламасы мен әдістемесін айқындау қажеттігі көрінді. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру әдістемесінің мазмұны, өз бетімен белсенді жұмыс жүргізу, олардың әдістемелік білімге, іскерлікке және машықтылыққа шығармашылық қатынасы мен ойлау қабілетін дамыту мүмкінділіктерін қамтуы тиіс екендігі танылды [6].

Арнайы әдебиеттерге жүргізілген талдаулар мен ЖОО оқу процесін ұйымдастыру мен оны бақылау, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды сараптау және біздің жүргізген тәжірибелік экспериментіміздің нәтижесінде Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың ең тиімді жолы – «Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру» мұғалімдерді болашақ заман талабы мен практикалық сұраныстарына сай дайындалған элективтік курсты оқыту қажет деп таптық.

Зерттеу бойынша мынадай ұсыныстар жасауға болады:

1. Тұжырымдаманы және соның негізінде жасалған оқу құралдары мен әдістемелік нұсқауларды жоғары білім беру ісін шешуде негізге алған жөн.

2. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мазмұнын кәсіптік пәндердің оқу-бағдарламаларының мазмұнына енгізу қажет.

3. Болашақ дизайнерлердің композиция сабақтарында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру элективті курс бағдарламасын жоғары мектептің оқу процесінде студенттердің көркемдік-еңбекке даярлығын қалыптастыру мақсатында пайдаланған жөн.

4. Әдістеме мен оқу-әдістемелік кешенді мұғалімдер біліктілігін жетілдіретін институттарда мұғалімдердің көркемдік еңбектен даярлығын жетілдіру мақсатында пайдалану қажет.

Зерттеу проблемасы күрделі де көпсалалы проблеманы толығымен шешуді мақсат етпейді. Алдағы уақытта: болашақ мұғалімдердің көркемдік еңбек әрекеттеріне даярлығын қалыптастыру; студенттердің көркемдік еңбекке танымдық қызығушылығын қалыптастыру; студенттерді көркемдік-еңбекке даярлау процесінде шығармашылық белсенділігін қалыптастыру мәселелері арнайы зерттеуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында: Қазақстандағы әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан халқына Жолдауы. Астана: «Елорда», 2006. – 44 б.

2. Балтабаев М.Х. Основы музыкально-эстетического воспитания учащихся молодежи средствами казахской традиционной художественной культуры: дисс. ...докт.пед.наук. - Алматы, 1994. – С.447.

3. Ұзақбаева С.А. Қазақтың халық педагогикасындағы эстетикалық тәрбие: пед.ғыл.докт. ...дисс. -Алматы, 1993. – 380 б.

4. Ростовцев Н.Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе. - М.: Просвещение, 1986. – С.236.

5. Ералин К.Е. Изобразительное искусство Казахстана в системе художественного – профессиональной подготовки будущих учителей изобразительного искусства и художественного труда: дисс. ... докт.пед. наук. – М., 1992. -445 с.

6. Abdikarim Kamak, Erzhan Auelbekov, Fatima Zhumabekova, Begaim Zhiyentayeva, Almagul Mandykaeva, Creative Development of Junior School Students in the Process of Fine Art Training // Journal of Entrepreneurship Education Volume 20, Issue 3, 2017.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.Ä. Qazaqstan öz damuyndaғы jaña serpilis jasaу qarsaңynda: Qazaqstandaғы әлемдегі bâsekege barynша qabiletti elу eldiң qataryna kirу strategyyasy. Qazaqstan halqyna joldaуy. Astana: «Elorda», 2006.-44b.

2. Baltabaev M.X. Osnovy mûzykalno-esteticheskogo vospitanya uchaccikhsya molodeji sredstvami kazakhskoi traditsionnoi xûdojestvennoi kûltûry: diss...dokt.ped.naуk.-Almtû, 1994.-S.447.

3. Uzaqbaeva S.A. Qazaqtûn halyq pedagogikasyndaғы estetikalyq târbie: ped.ğyl.dokt....diss.-Almaty,1993.-380 b.

4. Rostovtsev N.N. metodikaprepodavaniya izobrazitelnogo iskûsstva v škole.M.:Prosveşenie, 1986.-S.236

5. Eralin K.E. Izobrazitelnoeiskûsstvo Kazakhstana v sisteme xûdojestvennogo-profesionalnoi podgotovki bûdûccikh ýchitelei izobrazitelnogo iskûsstva i xûdojestvennogo trûda: diss....dokt.ped.naуk.- -M.,1992.445s.

6. Abdikarim Kamak, Erzhan Auelbekov, Fatima Zhumabekova, Begaim Zhiyentayeva, Almagul Mandykaeva, Creative Development of Junior School Students in the Process of Fine Art Training // Journal of Entrepreneurship Education Volume 20, Issue 3, 2017.

УДК 539.3

МРНТИ 27.23.00

А.Ж.СЕЙТМУРАТОВ¹, М.И.РАМАЗАНОВ², Н.К.МЕДЕУБАЕВ³

¹д.ф.-м.н., профессор Кызылординского государственного университета им.Коркыт Ата

²д.ф.-м.н., профессор Карагандинского государственного университета им.Букетова

³докторант Карагандинского государственного университета им.Букетова

ГРАНИЧНЫЕ УСЛОВИЯ УПРУГОЙ ЗАДЕЛКИ ТОРЦА ОБОЛОЧКИ С УЧЁТОМ ВЛИЯНИЯ ДЕФОРМИРУЕМОСТИ ПЛАСТИН

Приближённые уравнения колебаний стержневых систем выше второго порядка по производным от искомой функции в научной литературе практически не встречаются. Приведённые в данной работе приближённые уравнения крутильного колебания стержневых систем переменной толщины позволяют строить приближённые теории колебания в зависимости от условий на торцах стержня, порядка производных от искомого в приближённых уравнениях и начальных условий.

Ключевые слова: колебание, смешанные точки, динамическое движение, приближенное уравнение, напряжение.

А.Ж.Сейтмұратов, М.И.Рамазанов, Н.Қ.Медеубаев

Пластинканың деформацияланатын әсері негізінде қабықша тысының серпімді жайының шекаралық шарты

Берілген функцияның туындысы екіден жоғары болатын сырықтық жүйенің тербелісінің жуық тендеулері жайлы ғылыми әдебиеттерде іс-жүзінде мүлдем аз қарастырылған. Дегенмен туындысы екінші реттен жоғары болатын жуық тендеулер түрі, әр түрлі негізде болатын тендеулер теориясының жуық есебін зерттеу қажеттілікті тудырады. Мақалада қалыңдығы айнымалы болатын сырықтық жүйенің айналмалы тербелісінің жуық тендеуінің туындысының реті, сырықтың сыртқы шартына тәуелді жағдайындағы тербелісінің жуық теориясын құруға мүмкіндік беретінін қарастырады.

Кілт сөздері: тербеліс, аралас нүктелер, динамикалық қозғалыс, қалыңдығы айнымалы, цилиндржуық тендеу, кернеу.

A.Seitmuratov, M.Ramazanov, N.Medeubaev

Boundary conditions of elastic sealing of the end face of the shell taking into account the influence of deformability of plates

Approximate equations of oscillations of rod systems above the second order in derivatives of the desired function in the scientific literature are practically not found. On the other hand, approximate equations containing derivatives above the second order need to study the applicability of a theory based on various approximate equations. The approximate equations of torsional vibrations of rod systems of variable thickness given in this work allow us to build approximate theories of oscillations depending on the conditions at the ends of the rod, the order of derivatives of the desired in the approximate equations and initial conditions.

Keywords: oscillation, mixed points, dynamic motion, approximate equation, stress.

Граничные условия для торца оболочки при крутильном колебании выводятся как и для стержня. Приведём лишь граничные условия на торце оболочки, когда при $z = const$ происходит нормальный удар интенсивности $\sigma_{z\theta} = F(r, t)$. Граничное условие будет иметь вид

$$u_{\theta,0} = M^{-1}[F(0, t)]; \tag{1}$$

$$\frac{\partial u_{\theta,1}}{\partial z} = 0$$

Общие уравнения продольно-радиальных колебаний цилиндрической оболочки выводятся как и для стержня переменного радиуса.

Для формулировки различных краевых задач вначале приведём приближённые уравнения продольно-радиальных колебаний

$$\begin{aligned} & \left\{ C + \frac{r_i^2}{2} \left[\lambda_2^{(1)} + C \left(\lambda_1^{(1)} + 2 \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \right] \right\} U_{r,0} - \frac{\partial}{\partial z} \left\{ (1-C) + \frac{r_i^2}{8} \left[2\lambda_2^{(1)} - C \left(\lambda_1^{(1)} + 2 \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \right] \right\} U_{z,0} - \\ & - \xi \left\{ -\frac{2}{r_i^2} + \left(\frac{1}{2} + D \ln \frac{r_i}{\xi} \right) \lambda_2^{(1)} + \left(\ln \frac{r_i}{\xi} - \frac{1}{4} \right) (1-D) \lambda_2^{(1)} + \right. \\ & + D \left(\lambda_1^{(1)} + 2 \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \ln \frac{r_i}{\xi} - D \left(\frac{3}{4} \lambda_1^{(1)} + \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \frac{r_i^2}{16} \left. \right\} \lambda_2^{(1)} U_{r,1} + \\ & + \xi \left\{ \frac{1}{2} + (1-D) \ln \frac{r_i}{\xi} + \frac{r_i^2}{8} \left[-D \left(\ln \frac{r_i}{\xi} - \frac{3}{4} \right) \lambda_1^{(1)} + D \left(\ln \frac{r_i}{\xi} - \frac{1}{4} \right) \lambda_2^{(1)} + \right. \right. \\ & + \left. \left. \left(2 \ln \frac{r_i}{\xi} - 1 \right) \left(\lambda_2^{(1)} - D \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \right] \right\} \frac{\partial U_{z,1}}{\partial z} = M^{-1}(f_r^{(i)}) \quad (i=1,2) \\ & \left\{ (1-C) + \frac{r_i^2}{8} \left[(1-C) \lambda_2^{(1)} - 2C \lambda_1^{(1)} \right] \right\} \frac{\partial U_{r,0}}{\partial z} + \\ & + \left\{ (1+C) \lambda_1^{(1)} + \frac{r_i^2}{8} \lambda_1^{(1)} \left[(1+C) \lambda_2^{(1)} - 2C \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right] \right\} U_{z,0} - \\ & - \xi \left\{ \frac{2}{r_i^2} + (1-D) \ln \frac{r_i}{\xi} \lambda_2^{(1)} + \frac{r_i^2}{8} \left(\ln \frac{r_i}{\xi} - \frac{3}{4} \right) \left[(1-D) \lambda_2^{(1)} - 2D \lambda_1^{(1)} \right] \lambda_2^{(1)} \right\} \times \\ & \times \frac{\partial U_{r,1}}{\partial z} - \xi \left\{ \frac{2}{r_i^2} + \left(\lambda_2^{(1)} - 2D \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \ln \frac{r_i}{\xi} + \frac{r_i^2}{\xi} \left(\ln \frac{r_i}{\xi} - \frac{1}{2} \right) \right\} \times \\ & \times \left[\left(\lambda_2^{(1)} - D \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \lambda_2^{(1)} - 2D \lambda_1^{(1)} \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right] U_{z,1} = \frac{2}{r_i^2} M^{-1}(f_{rz}^{(i)}), \quad (i=1,2) \end{aligned} \tag{2}$$

где $f_r^{(i)}, f_{rz}^{(i)}$ нагрузки на внешней и внутренней поверхности оболочек, при этом перемещения u_r, u_z приближённо равны

$$u_z = U_{z,0} - \xi \left(\ln \frac{r}{\xi} + \frac{1}{2} \right) U_{z,1} \quad (3)$$

$$u_r = \frac{r}{2} U_{r,0} - \frac{r\xi}{2} \left[\frac{2}{r^2} + (1-D)\lambda_2^{(1)} \ln \frac{r}{\xi} \right] U_{r,1} + \frac{r\xi}{2} D \ln \frac{r}{\xi} \frac{\partial U_{z,1}}{\partial z}$$

а напряжения

$$M^{-1}\sigma_{zz} = (1+C) \frac{\partial U_{z,0}}{\partial z} - (1-C)U_{r,0} - \xi \left(\frac{1}{2} + \ln \frac{r}{\xi} \right) \left[(1+2D) \frac{\partial U_{z,1}}{\partial z} - (1-2D)\lambda_2^{(1)} U_{r,1} \right] \quad (4)$$

$$M^{-1}\sigma_{rz} = \frac{r}{2} \left\{ (1-C) \frac{\partial U_{r,0}}{\partial z} + (1+C)\lambda_1^{(1)} U_{z,0} - \xi \left[\frac{2}{r^2} + (1-2D)\lambda_2^{(1)} \ln \frac{r}{\xi} \right] \frac{\partial U_{r,1}}{\partial z} - \xi \left[\frac{2}{r^2} + \left(\lambda_2^{(1)} - 2D \frac{\partial^2}{\partial z^2} \right) \ln \frac{r}{\xi} \right] U_{z,1} \right\};$$

$$M^{-1}\sigma_{rr} = \left\{ CU_{r,0} - (1-C) \frac{\partial U_{z,0}}{\partial z} + \xi \left[\left(D \ln \frac{r}{\xi} - \frac{1}{2} \right) \lambda_2^{(1)} + \frac{2}{r^2} \right] U_{r,1} + \xi \left[(1-D) \ln \frac{r}{\xi} + \frac{1}{2} \right] \frac{\partial U_{z,1}}{\partial z} \right\};$$

$$M^{-1}\sigma_{\theta\theta} = \left\{ CU_{r,0} - (1-C) \frac{\partial U_{z,0}}{\partial z} + \frac{\xi}{2} \left[(1-D)\lambda_2^{(1)} + \frac{2}{r^2} \right] U_{r,1} + \xi \left[1-D + 2 \ln \frac{r}{\xi} \right] \frac{\partial U_{z,1}}{\partial z} \right\}$$

$$C = 1 - NM^{-1}; \quad D = 1 - MN^{-1}$$

Здесь $U_{z,0}$ и $U_{r,1}$ перемещения точек промежуточной поверхности, а $U_{z,1}$ и $U_{r,0}$ деформации этих точек по радиальной координате.

В начале сформулируем трёхмерные граничные условия для торца оболочки $z = const$.

Свободный или нагруженный нормальным напряжением торец

$$\sigma_{zz} = -F(t); \quad \sigma_{rz} = 0 \quad (5)$$

Жёстко закреплённый торец

$$u_r = u_z = 0 \quad (6)$$

Идеально закреплённый торец

$$u_z = 0; \quad \sigma_{rz} = 0 \quad (7)$$

Исходя из приближённых выражений (4) для напряжений, условия (5) для неизвестных U_{rj} , U_{zj} приводят к граничным условиям

$$(1+C)\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z} - (1-C)U_{r,0} - \frac{\xi}{2}(1+2C)\frac{\partial U_{z,1}}{\partial z} + \frac{\xi}{2}(1-2C)\lambda_2^{(1)}U_{r,1} = -M^{-1}(F)(1-C)\frac{\partial U_{z,0}}{\partial z} + (1+C)\lambda_1^{(1)}U_{z,0} = 0$$

$$\frac{\partial U_{r,1}}{\partial z} + U_{z,1} = 0 \tag{8}$$

Аналогично, условия (6) и (7) приводят к граничным условиям

$$U_{r,0} = U_{r,1} = 0; \quad U_{r,0} = \frac{\xi}{2}U_{z,1} \tag{8}$$

и

$$U_{z,0} = \frac{\xi}{2}U_{z,1}; \quad \frac{\partial U_{r,1}}{\partial z} + U_{z,1} = 0 \tag{10}$$

$$(1-C)\frac{\partial U_{r,0}}{\partial z} + (1-C)\lambda_1^{(1)}U_{z,0} = 0$$

Граничные условия (8)-(10) отличаются от имеющих в научной литературе, полученных на основе тех или иных гипотез и предложений механического и геометрического характера, наличием операторов $\lambda_j^{(1)}$, отражающих принцип Даламбера в механике.

Рассмотрим более сложную заделку торца цилиндрической оболочки.

Пусть торец цилиндрической оболочки находится во взаимодействии с другим деформируемым телом. В частности, таким деформируемым телом пусть будет пластина-плита, перпендикулярная оси оболочки.

Рассмотрим также два вида контакта в трёхмерной постановке.

Жёсткий контакт.

$$W_z^{(1)} = W_z^{(2)}; \quad \bar{u}_r^{(1)} = u_r^{(2)}; \quad \bar{u}_r^{(1)} = \frac{1}{\xi} \int_{r_1}^{r_2} u_r^{(1)} dr;$$

$$\sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(2)}; \quad \bar{\sigma}_{rz}^{(1)} = \sigma_{rz}^{(2)}; \quad \bar{\sigma}_{rz}^{(1)} = \frac{1}{\xi} \int_{r_1}^{r_2} \sigma_r^{(1)} dr \tag{11}$$

Идеальный контакт

$$W_z^{(1)} = W_z^{(2)}; \quad \sigma_{zz}^{(1)} = \sigma_{zz}^{(2)}; \quad \bar{\sigma}_{rz}^{(1)} = 0; \quad \sigma_{rz}^{(2)} = 0 \tag{12}$$

Имея приближённые выражения для перемещений и напряжений в точках торца цилиндрической оболочки (3) и (4), при этом параметры материала будем обозначать

индексом «1», а пластины-плиты индексом «2», при этом приближённые выражения для необходимых перемещений и напряжений в точках плиты имеют вид

$$\begin{aligned} W_z^{(2)} &= W_2 + [(1 - C_2)\lambda_{222}^{(1)} + C_2\Delta]W_2 \frac{h^2}{2}; \\ u_r^{(2)} &= -\frac{\partial W_2}{\partial z}h + \frac{\partial}{\partial r}[C_2\Delta - (1 - C_2)\lambda_{22}^{(1)}]W_2 \frac{h_3}{6}; \\ M_2^{-1}\sigma_{zz}^{(2)} &= [(\lambda_{22}^{(1)} + \Delta)W_2]h + [4C_2\Delta\lambda_{22}^{(1)} + \lambda_{12}^{(1)}(\lambda_{12}^{(1)} + \Delta)]W_2 \frac{h^3}{6}; \\ M_2^{-1}\sigma_{rz}^{(2)} &= [2\lambda_{12}^{(1)} - C(2\lambda_{222}^{(1)} - \Delta)]\frac{\partial W_2}{\partial z} \frac{h^2}{2}. \end{aligned} \quad (13)$$

Используя приближенные выражения (3), (4) и (13), из условий (11) получим систему

$$U_{z,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2}U_{r,1}^{(1)} = W_2; \quad (14)$$

$$\frac{\partial U_{r,1}^{(1)}}{\partial z} + U_{z,1}^{(1)} = 0;$$

$$\begin{aligned} (1 + C_1)\frac{\partial U_{z,0}^{(1)}}{\partial z} - (1 - C_1)U_{r,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} \times \\ \times \left[(1 + 2C_1)\frac{\partial U_{z,1}^{(1)}}{\partial z} - (1 - 2C_1)\lambda_{21}^{(1)}U_{r,1}^{(1)} \right] = M_1^{-1}M_2 [(\lambda_{22}^{(1)} + \Delta)W_2 h]; \end{aligned}$$

$$\left[(1 - C_1)\frac{\partial U_{r,0}^{(1)}}{\partial z} + (1 + C_1)\lambda_{11}^{(1)}U_{r,0}^{(1)} \right] \frac{r_2^2 - r_1^2}{2\xi} =$$

$$M_1^{-1}M_2 \left\{ [2\lambda_{12}^{(1)} - C_1(2\lambda_{22}^{(1)} - \Delta)]\frac{\partial W_2}{\partial z} \right\} \frac{h^2}{2};$$

$$\frac{r_2^2 - r_1^2}{4\xi}U_{r,0}^{(1)} - \ln \frac{r_2}{r_1}U_{r,1}^{(1)} = -\frac{\partial W_2}{\partial z}h$$

или после исключения W_2 получим граничные условия упругой заделки торца оболочки с учётом влияния деформируемости пластинки-плиты

$$\begin{aligned} (1 + C_1)\frac{\partial U_{z,0}^{(1)}}{\partial z} - (1 - C_1)U_{r,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} \left[(1 + 2C_1)\frac{\partial U_{z,1}^{(1)}}{\partial z} - (1 - 2C_1)\lambda_{21}^{(1)}U_{r,1}^{(1)} \right] = M_1^{-1}M_2 \left\{ [\lambda_{22}^{(1)} + \Delta] \times \right. \\ \left. \times \left(U_{z,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2}U_{r,1}^{(1)} \right) h \right\}; \end{aligned}$$

$$\frac{\partial U_{r,1}^{(1)}}{\partial z} + U_{z,1}^{(1)} = 0;$$

$$\left[(1 - C_1) \frac{\partial U_{r,0}^{(1)}}{\partial z} + (1 + C_1) \lambda_{11}^{(1)} U_{r,0}^{(1)} \right] \frac{r_2^2 - r_1^2}{2\xi} = M_1^{-1} M_2 \left\{ \left[2\lambda_{12}^{(1)} - C_1 (2\lambda_{22}^{(1)} - \Delta) \right] \left[\frac{r_2^2 - r_1^2}{4\xi} U_{r,0}^{(1)} - \ln \frac{r_2}{r_1} U_{r,1}^{(1)} \right] \frac{h}{2} \right\}$$

Аналогично, для идеального контакта (12) получаем систему

$$U_{z,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} U_{r,1}^{(1)} = W_2; \quad \frac{\partial U_{r,1}^{(1)}}{\partial z} + U_{z,1}^{(1)} = 0; \quad \frac{\partial W_2}{\partial z} = 0; \quad (15)$$

$$(1 + C_1) \frac{\partial U_{z,0}^{(1)}}{\partial z} - (1 - C_1) U_{r,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} \left[(1 + 2C_1) \frac{\partial U_{z,1}^{(1)}}{\partial z} - (1 - 2C_1) \times \right. \\ \left. \times \lambda_{21}^{(1)} U_{r,1}^{(1)} \right] = M_1^{-1} M_2 \left[(\lambda_{22}^{(1)} + \Delta) W_2 h \right]; \\ \left[(1 - C_1) \frac{\partial U_{r,0}^{(1)}}{\partial z} + (1 + C_1) \lambda_{11}^{(1)} U_{r,0}^{(1)} \right] = 0$$

а для торца оболочки

$$(1 + C_1) \frac{\partial U_{z,0}^{(1)}}{\partial z} - (1 - C_1) U_{r,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} \left[(1 + 2C_1) \frac{\partial U_{z,1}^{(1)}}{\partial z} - (1 - 2C_1) \times \right. \\ \left. \times \lambda_{21}^{(1)} U_{r,1}^{(1)} \right] = M_1^{-1} M_2 \left\{ (\lambda_{22}^{(1)} + \Delta) \left(U_{z,0}^{(1)} - \frac{\xi}{2} U_{r,1}^{(1)} \right) h \right\} \quad (16)$$

$$\left[(1 - C_1) \frac{\partial U_{r,0}^{(1)}}{\partial z} + (1 + C_1) \lambda_{11}^{(1)} U_{r,0}^{(1)} \right] = 0; \quad \frac{\partial U_{r,1}^{(1)}}{\partial z} + U_{z,1}^{(1)} = 0;$$

Начальные условия для величин $U_{z,j}^{(1)}, U_{r,j}^{(1)}$ нетрудно получить из трёхмерных начальных условий для перемещений

$$u_r = f_1(r, z); \quad u_z = f_2(r, z); \quad (17)$$

$$\frac{\partial u_r}{\partial t} = f_3(r, z); \quad \frac{\partial u_z}{\partial t} = f_4(r, z) \quad (t = 0)$$

Полученные результаты позволяют формулировать краевые задачи при решении частных задач колебания цилиндрической оболочки при различных условиях на торце оболочки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Филиппов И.Г. К нелинейной теории вязкоупругих изотропных сред. Киев: Прикл. механика, 1983, т.19, № 3, с.3-8.
2. Филиппов И.Г., Филиппов С.И. Уравнения колебания кусочно-однородной пластинки переменной толщины. – МТТ, 1989, № 5, с.149-157.

3. Филиппов И.Г., Филиппов С.И., Костин В.И. Динамика двумерных композитов. – Труды Междун. конференции по механике и материалам, США, Лос-Анжелес, 1995, с.75-79.
4. Сейтмуратов А.Ж. Прохождение сдвиговых волн через анизотропно-неоднородный и трансверсально-изотропный цилиндрический слой. / Деп. в Каз.гостИНТИ № 189-В 96. Выпуск стр.17 г. Алматы 1996г.
5. Сейтмуратов А.Ж. Приближенные уравнение поперечного колебания пластинки, находящейся под поверхностью. / Тезисы докладов научно технической конференции «Проблемы экологии и природопользования» К-Орда 1996г.
6. Сейтмуратов А.Ж. Уточненные уравнения колебания вязкоупругой пластинки, находящейся под поверхностью деформируемой среды. / Тезисы докладов научно-технической конференции КПТИ им. И. Жахаева, К-Орда, 1996г.
7. Сейтмуратов А.Ж. Колебания бесконечной полосы пластинки находящейся под поверхностью. / Деп. в ВИНТИ № 3399-В 96 от 22.11.96. г. Москва 1996г.
8. Филиппов И.Г. Чебан В.Г. Математическая теория колебаний упругих и вязкоупругих пластин и стержней. – Кишинев: Штиинца, 1988,-190-193
9. Сейтмуратов А.Ж., Умбетов У. Моделирование и прогнозирование динамики многокомпонентной деформируемой среды: Монография.-Тараз,2014, 171-176
10. Сейтмуратов А.Ж. Метод декомпозиции в теории колебания двухслойной пластинки в строительных конструкциях// ПГС. -2006. -№3. -М. -С.31-32.

REFERENCES

1. Filippov I.G. To the nonlinear theory of viscoelastic isotropic environments. Kiev: Applied mechanics, 1983, V.19, No. 3, p.3-8.
2. Filippov I.G., Filippov S.I. Equations of fluctuation of piecewise uniform plate of variable thickness. – МТТ, 1989, No. 5, p.149-157.
3. Filippov I.G., Filippov S.I., Kostin V.I. Dynamics of two-dimensional composites. – Works of the Int. conference on mechanics and materials, the USA, Los Angeles, 1995, p.75-79.
4. Seytmuratov A.Zh. Passing of shift waves through anisotropic non-uniform and transversal isotropic cylindrical layer. Dep. in Kaz.gostINTI No. 189-B 96. Release p.17. Almaty 1996.
5. Seytmuratov A.Zh. Approximate equations of cross fluctuation of plate under the surface. Theses of reports of scientifically technical conference "Environmental problem and environmental management" K-Orda 1996.
6. Seytmuratov A.Zh. Specified equations of fluctuation of viscoelastic plate under the surface of deformable environment. Theses of reports of Zhakhayev KPTI scientific and technical conference, K-Orda, 1996.
7. Seytmuratov A.Zh. Fluctuations of infinite strip of plate under the surface. Dep. in VINITI No. 3399-B 96 from 22.11.96. Moscow 1996.
8. Filippov I.G. Cheban V.G. Mathematical theory of fluctuations of elastic and viscoelastic plates and cores. – Kishinev: Shtiintsa, 1988, -190-193
9. Seytmuratov A.Zh., Umbetov U. Modeling and forecasting of dynamics of multicomponent deformable environment: Monograph. - Taraz, 2014, 171-176
10. Seytmuratov A.Zh. Method of decomposition in the theory of fluctuation of two-layer plate in building constructions. PGS.-2006.-№3. - M - P.31-32.

ӘОЖ 378.1:004.4

ҒТАМР 31.05.15

Д.К.БЕРДІ

PhD, Ахмет Ясауи университетінің доцент м.а. (Түркістан, Қазақстан)
e-mail: dinara.derdi. @ayu.edu.kz

ВИРТУАЛЬДЫ ХИМИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІҢ РӨЛІ

Бұл мақалада химиялық эксперименттің жіктелуі мен олардың орындау әдістемесінің ерекшеліктері көрсетіліп, химия пәнін оқытуда алатын орны қарастырылған. Сондай-ақ химия пәнін оқытуда эксперименттің түрлерін қолдана отырып, экспериментті өздігінен шешу құзыреттілігі баяндалған. Әрбір химиялық эксперимент теориядан практикаға ұштасатындығы көрсетілген. Заттардың құрамы мен құрылымын, қасиеттерінің құрылымына тәуелділігін, қасиеттері белгілі жаңа заттар мен материалдар алуды, химиялық өзгерістердің заңдылықтары мен оларды басқарудың жолдары көрсетілген. Химиялық экспериментті қолдану арқылы теориялық білімді шыңдауға үйрететіндігі айқындалған. Сонымен қатар, цифрлық технологияны жүзеге асырудың бір мүмкіндігі виртуалды зертханалардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктері баяндалған. Сабаққа ынтасын арттырып, тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік беретіндігі анықталған. Виртуалды зертхананы пайдалану студенттердің білім деңгейін жоғарлататындығы, шығармашылық қабілеттерін дамытатындығы айқындалды.

Кілт сөздері: цифрлық технология, виртуалды хертхана, химия пәні.

Д.К.Берди

Роль виртуального химического эксперимента

В этой статье дается описание классификации химического эксперимента и особенностей их работы, а также дается основа для изучения химии. Также описана компетенция экспериментального эксперимента по самоопределению с использованием экспериментов по обучению химии. Каждый химический эксперимент показывает сходимость теории и практики. Состав и структура вещества, их зависимость от структуры свойств, приобретение известных веществ и материалов, закономерности химических изменений и способы их управления. Было установлено, что использование химических экспериментов улучшит теоретические знания. В нем также описываются возможности и особенности виртуальных лабораторий, одним из которых является способность внедрять цифровые технологии. Выяснилось, что мастерская сможет исправить ошибки и упущения во время выполнения задачи. Использование виртуальной лаборатории показало, что студенты улучшат свои знания и развивают свои творческие способности.

Ключевые слова: цифровая технология, виртуальная лаборатория, химия.

D.K.Berdi

The Role of the Virtual Chemical Experiment

This article provides a description of the chemical experiment classification and peculiarities of their performance, and provides a basis for the study of chemistry. Also, the competence of the experimental self-determination experiment with the use of experiments in chemistry teaching is described. Each chemical experiment shows the convergence between theory and practice. The composition and structure of matter, their dependence on the structure of properties, the acquisition of known substances and materials, the patterns of chemical transformation and the ways of their

management. It has been determined that the use of chemical experiments will improve theoretical knowledge. It also describes the capabilities and peculiarities of virtual laboratories, one of which is the ability to implement digital technology. It was found out that the workshop will be able to correct and correct errors and omissions during the task. The use of virtual laboratory has shown that students will improve their knowledge and develop their creative abilities.

Keywords: digital technology, virtual laboratory, chemistry.

Кіріспе

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің таяудағы жыл сайынғы Жолдауында «Біз цифрлық технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл - маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек», - дей келе, үлкен міндеттер жүктеген болатын [1].

ЖОО да жүктелген міндетті ескере келе, сабақтарда цифрлық технологияларды пайдалануға жаппай көшуіміз керек.

Цифрлық технологияны көптеген жаңа технологиялармен қатар соңғы кездері химия пәні сабақтарында жиі қолданылуда. Заттардың құрамы мен құрылымын, қасиеттерінің құрылымына тәуелділігін, қасиеттері белгілі жаңа заттар мен материалдар алуды, химиялық өзгерістердің заңдылықтары мен оларды басқарудың жолдарын зерделеу – химия пәнін оқытудағы негізгі мәселелер. Заттар әлемін (олардың құрамын, құрылымын, бір заттың басқа затқа айналуын) зерделей отырып, студенттер теориялық білімдерін практикамен ұштастыра келе, тиянақты білім алуы тиіс. Осыған байланысты күнделікті сабаққа:

-мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, электрондық оқулықтарды);

-зертханалық тәжірибелер;

-компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта);

-анықтамалық мәліметтер (сөздік, энциклопедия, карта, деректер қоры);

-интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді.

Мұндай қондырғылар студенттердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Педагогикалық ғалым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде белгілі болған оқыту әдіс-тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай ең тиімдісін таңдап алу және олардың бірнешеуінің жиынтығын түрлендіре тиімді, үйлесімді әрі шығармашылықпен қолдану - сабақтың сәтті өтуінің кепілі. Цифрлық технологияны жүзеге асырудың бір мүмкіндігі виртуалды зертханалар.

Негізгі бөлім

Химиялық оқу эксперименті – реактивтер мен жұмыс жасаумен негізделген, спецификалық әдіс және химияны оқыту құралы. Жұмыс процесінде білу үшін, химиялық фактілер мен құбылыстарды, заңдарды және ғылыми зерттеулер әдістерін меңгеру мақсатында ұйымдастырылады. Химиялық эксперимент танып білу әдісі бойынша жіктеледі. Виртуалды, шынайы және қиялдағы эксперименттер деп бөледі.

1.Шынайы эксперимент – оқытушы немесе студент химиялық тәжірибені тікелей өзі жүргуін айтады (1-сурет).

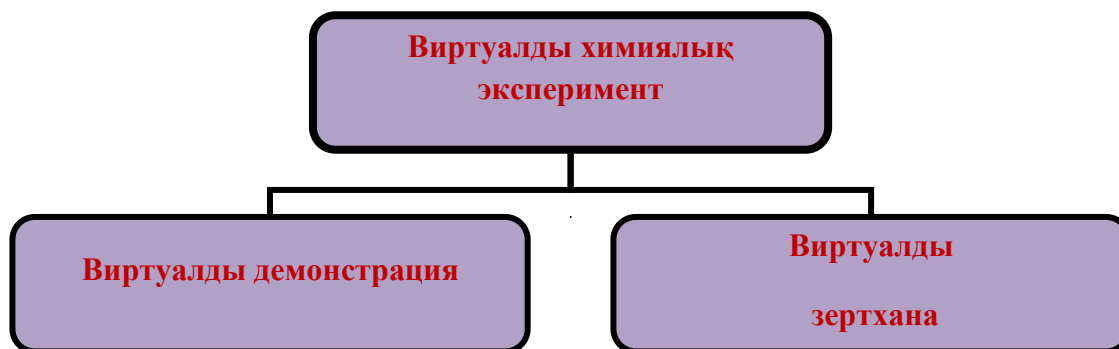

Сурет 1 – Шынайы эксперименттің көрінісі

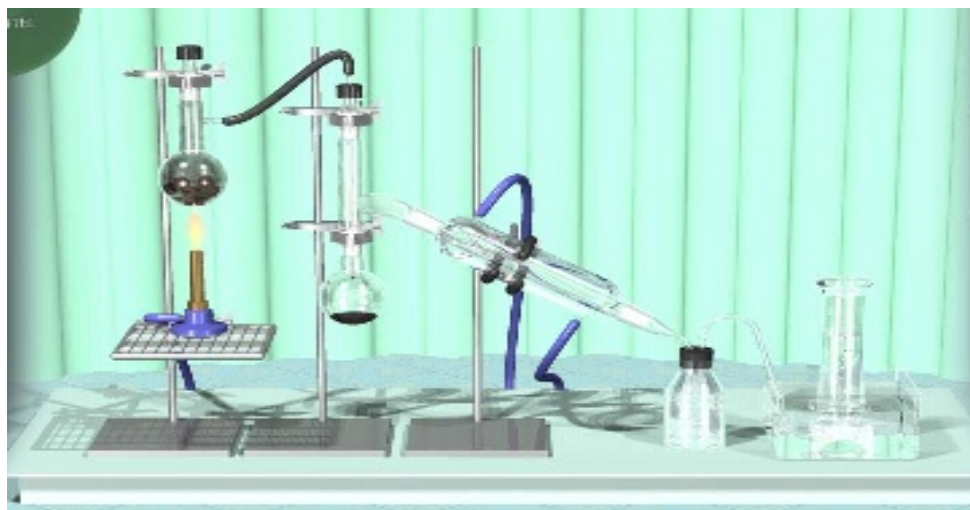
2. Қиялдық экспериментте – химиялық тәжірибенің кейбір сатылары оқушының ойында құрастырылып, жүріп жатады. Мұндай эксперименттер жеткілікті тәжірибе қалыптасқан, ой операцияларымен еркін жұмыс жасайтын жоғары сынып оқушыларының арасында жүргізіледі.

3. Виртуалды химиялық эксперимент – химиялық құбылыстар мен процестерді көрсету және модельдеу үшін компьютерлік техника пайдаланылатын химиялық оқулық түрі. Оған виртуалды демонстрациялар мен виртуалды зертханалар жатады

Виртуалды химиялық эксперименттің жіктелуі

Виртуальная демонстрация – компьютерде динамикалық бейнелерді, визуалді эффекттерді көрсететін, химиялық процестердің жүруінің жағдайларын, белгілерін көрсетуші компьютерлік бағдарлама (2-сурет).

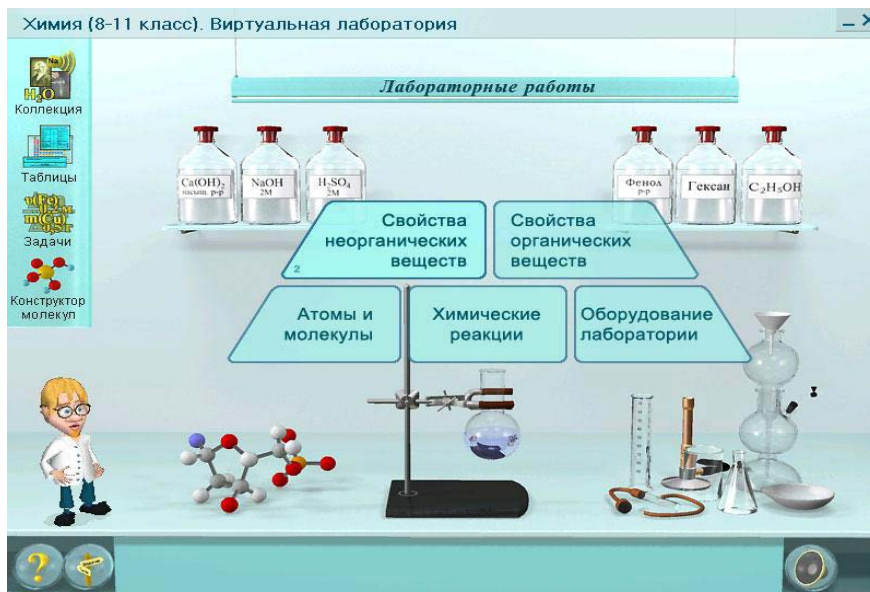
Сурет 2 – Виртуальная демонстрация көрінісі

Виртуальды зертхана – химиялық процестерді модельдеуге және олардың талаптары мен параметрлерін өзгертуге мүмкіншілік беретін компьютерлік бағдарлама. Мұндай бағдарлама интерактивті оқытуды іске асыруда ерекше мүмкіншіліктер қалыптастырады. Виртуальды зертханада ереже бойынша, заманауи химиялық тәжірибелер жүргізуге қажетті инструменттер жиынтығы және нысандар болады: химиялық ыдыс, қондырғылар, реактивтер. Виртуальды зертхананың тікелей химиялық тәжірибе моделденетін бір бөлігін *сахна* деп атайды. Сахнада, процестің сандық жағын көрсететін графиктер келтірілген. Студенттер виртуальды зертхананы интерактивтілік дәрежесіне қарай, яғни оқушының компьютерлік бағдарламамен терең әрекеттесетіндігін сипаттайтын және танымдық қызметінің сипатын анықтауына қарай жіктейді. Сонымен жоғары (Virtual Chemistry Laboratory, сахна орнатуды талап етеді), орташа (электронды оқу шаралары «Химия. 10-11 сыныптар. Реактивтер мен қондырғылар келтірілген жиынтық Химиялық зертханалық практикум») және төмен (электронды басылым «Химия 8-11 сынып, дайын сахнаға ие виртуальды зертхана») дәрежедегі интерактивті зертханалар болады деп айтуға болады [2].

Дайын сахналы виртуальды зертханаларда нақты виртуальды тәжірибелер жүргізуге қажеттінің бәрі табылады. Сонымен қатар сахнада, тәжірибені жүргізуге арналған виртуальды приборлар мен қондырғылар, ыдыстар мен реактивтер келтірілген. Дайын сахнамен жұмыс жасауда қажетті бұйрық бере отырып, приборды реактивтермен толтырып зертханалық қондырғыны қосу керек.

Мұндай зертхананың мысалы болып электронды басылым «Химия 8-11 сынып. Виртуальды лаборатория» табылады. Ол Ресейдің Марийск Мемлекеттік техникалық университетінде (мультимедиялық жүйе зертханасы) жасалынып шығарылған. Бұл электрондық басылымға виртуальды зертханаларда жүргізілетін, құрамына қажетті реактивтер мен химиялық қондырғылар кіретін 150 дайын сахна кірістірілген. Химиялық қондырғылар мен процестерді визуалдау үшін 3D-графика және анимациялық шаралар және қосымша видеофрагменттер қолданылған; виртуальды өлшегіш приборларды қолдану қарастырылған, тәжірибелер параметрлерінің де өзгерулері қарастырылған. Жұмыс барысында тұтынушы (оқушы немесе студент) бақылайды (виртуальды суретке түсіру),

химиялық реакциялар теңдеулерін құрастырады, нәтижелерін виртуальды зертхананың журналына енгізеді (3-Сурет)

Сурет 3 – Электронды басылым «Химия 8-11 сынып. Виртуальная лаборатория»

Интерактивтілігі төменгі дәрежелі виртуальды зертханаларға, түрлі сандық білім беру ресурстарын жатқызады, яғни сабақта қолдануға болатын виртуальды зертханалар. Олар, автономды электронды оқу ресурстары және анық виртуальды зертханалық тәжірибені көрсететін түрлі флэш-анимациялар, ашық модульді жүйелер (4-сурет).

Распознавание хлорид-, сульфат-, карбонат-анионов и катионов аммония, натрия, калия, кальция, бария

Ионы	Реактивы				
	Анионы	Катионы			
Катионы			 HCl 1:5	Нагревание	Окрашивание пламени
NH_4^+		Ag^+			
Na^+	OH^-				
K^+					
Ca^{2+}		Ca^{2+}			
	CO_3^{2-}		 HNO ₃ КОНЦ.	Влажная индикаторная бумажка	
Анионы		Ba^{2+}			
Cl^-	SO_4^{2-}				
SO_4^{2-}					
CO_3^{2-}					

Очистить

Для ознакомления с качественными реакциями выберите в меню ионов катион или анион. Следуя подсказкам, курсором активируйте ионы в меню реактивов и, при необходимости, дополнительные действия (нагревание,

Сурет 4 – Интерактивтілігі төменгі дәрежедегі виртуалды зертхана

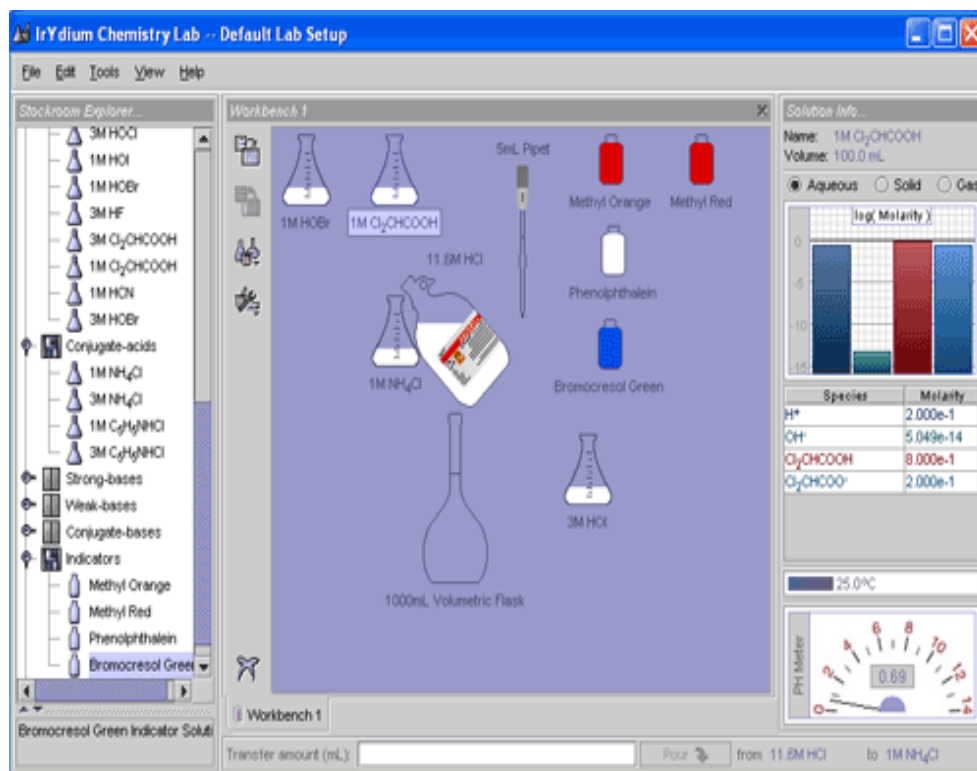
Интерактивтілігі орташа деңгейдегі зертханалар құрамына тек виртуальды экспериментті жүргізуге арналған реактивтер мен қондырғылардың жиынтығы кіреді. Тұтынушының дұрыс таңдауы немесе қателігін бағдарлама тіркеп отырады (мысалы оқушы газ алатын виртуальды приборды дұрыс емес жинады, индикатор ретінде қышқылды анықтау үшін фенолфталеинді алды).

Интерактивтіліктің ең жоғарғы дәрежесіне дайын сахнасы жоқ зертханалар ие. Мұндай жағдайда сахна жасау және тәжірибе жүргізумен оқушы өзі айналысады, яғни приборды немесе зертханалық қондырғыны өз бетімен жинап, қажетті реактивтерді өзі жинап, жұмыс барысын өзі ұйымдастырады (5-сурет).

Виртуальды зертханалар сапалық деңгейде жүріп жатқан химиялық реакциялардың жағдайлары мен қасиеттерін моделдей алады. Мұндай типтік зертханалардың мысалы болып келесі зертханалар табылады: Virtual Chemistry Laboratory, Chem Lab, Yenka, Portable Virtual Chemistry Lab т.б [3].

Химиялық реакциялардың сапалық деңгейде жүруінің заңдылықтарын көрсете алатын зертханаларды ерекше айтуға болады.

Мұндай жағдайда сапалық өзгерістер сандық кестелер мен графиктер ретінде интерпретацияланады. Мұндай виртуальды зертханалар типіне жатады: Hyper Chem, Chem Stations, Chem CAD, Vlab т.б.

Сурет 5 – Virtual Chemistry Laboratory бағдарламасының интерфейсі.

Бұл зертханада жұмыс бастау үшін объектілер панелінен сахнаға реактивтер мен ыдыстарды, қондырғыларды «тасып шығару» керек, реагенттердің санымен концентрацияларын көрсету қажет. Химиялық реакцияларды модельдеу компоненттерді (құрамдастарды) араластырысымен дереу басталады.

Қорытынды

Осындай ақпарат құралдарын пайдалану студенттердің қабілетіне, білім деңгейіне, ынтасына қарай топқа бөліп, өз бетімен еңбектенуге, ізденуге, шығармашылыққа баулып, қорытынды жасауға машықтандырады, студенттің ақыл-ойын дамытып, өзіндік дүниетанымын қалыптастырады. Сабақ барысында студенттерді біліммен қаруландырып қоймай оларды қисынды ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамытады. Жаңа материалды тәжірибе арқылы түсіндіру үшін зертханалық тәжірибе арқылы көрсету өте тиімді екендігі анықталды. Тәжірибенің бұл түрі студенттердің ойлау іс – әрекеттерін дамытатын белсендіретін зерттеушілік сипатта болады. Виртуальды эксперимент кезінде студенттер өз бетінше жұмыс жасайтын болғандықтан олардың бойында эксперименттік білік пен дағды біртіндеп қалыптаса бастайды, сабаққа ынтасын арттырып, тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік береді. Бұл виртуальды тәжірибенің басқа тәжірибеден негізгі ерекшелігі уақыттың тиімділігі болып табылатындығы анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауы
2. Берді Д., Беркімбаев К.М., Мухамеджанов Б.Қ., Пралиева Р.С. Ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар арқылы С бейорганикалық химия пәнін оқыту // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – 2014. - №4(48). – Б. 23-28/
3. Берді Д.Қ., Жылысбаева Г.Н., Мухамеджанов Б.Қ., Дарібаев Ж.Е. Химияны оқыту әдістемесі (Ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар негізінде). – Шымкент: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, 2014. – 124 б.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respyblikasy Prezidentiniń 2017 jylgy 31 qańtardagy «Qazaqstannyń Úshinshi jańgyruýy: jaǵandyq básekege qabiletilik» joldaýy
2. Berdi D., Berkimbaev K.M., Muxamedjanov B.Q., Praljeva P.S. Aqparattyq-telekommunikatsıalyq texnologıalap arqyly C beıorganıkalyq xımıa pánin oqytý // Abai atyndaǵ y Qazaq ulttyq pedagogıkalyq únıversiteti. – 2014. - №4(48). – B. 23-28/
3. Berdi D.Q., Jylsbaeva G.N., Muxamedjanov B.Q., Daribaev J.E. Xımıany oqytý ádictemeci (Aqparattyq-telekommunikatsıalyq texnologıalap negizinde). – Shymkent: Q.A.Yasaýı atyndaǵ y XQTÝ, 2014. – 124 b.

ӘОЖ 581.143.6

МҒТАР 31.21.21

**A.MAMYRBEKOVA¹, M.K.KASYMOVA²,
A.MAMYRBEKOVA¹, A.D.MAMITOVA²**

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak Türk Üniversitesi (Türkistan, Kazakistan)

²M. Auezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi (Çimkent, Kazakistan)

E-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz.

PERFLUORODECALIN'IN MİKROORGANİZMA BÜYÜMESİ ÜZERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Bu çalışmada perfluorodecalin'in değişik mikroorganizma gruplarının gelişim ve büyümeleri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Sıvı besi yerlerine gaz-transfüzyon yöntemiyle perfluorodekalin eklendiğinde % 0.2-2'lik konsantrasyonun mikroorganizma biyokütlesinde bir artışa neden olduğu gösterilmiştir. Biyoteknolojik işlemlerde Rhodococcus, Escherichia, Pseudomonas ve Bacillus ve miomicetes Penicillium, Fusarium ve Saccharomyces kultivasyonunda perfluorodekalin kullanımının mümkün olabileceği gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: *perfluorodecalin, mikroorganizmalar, biyosentez, biyoteknolojik işlem, miomicetes.*

А.Мамырбекова, М.К.Касымова, А.Мамырбекова, А.Д. Мамитова
Микроорганизмдердің өсуіне перфтордекалиннің әсерін зерттеу

Жұмыста әр түрлі топтарға жататын микроорганизмдердің өсу және дамуына перфтордекалиннің әсері зерттелді. Газтасымалдаушы функцияға ие перфторорганикалық қосылыстарды сұйық коректік ортаға енгізу, әсіресе перфтордекалинді (концентрациясы 0,2-2%) микроорганизмдер биомассасын, өсуін қамтамасыз ететіні анықталды. Penicillium, Fusarium, Saccharomyces микромицеттердің және Rhodococcus, Escherichia, Pseudomonas, Bacillus бактерияларды культивирлеудің оптималды шарттары анықталды. Әр түрлі таксономиялық топтарға жататы микроорганизмдердің өсу және дамуына перфторорганикалық қосылыстардың пайдалану мүмкіндіктері зерттелді.

Кілт сөздері: перфтордекалин, микроорганизмдер, биосинтез, биотехнологиялық процесс, микромицеттер.

А.Мамырбекова, М.К. Касымова, А.Мамырбекова, А.Д.Мамитова
Исследование влияния перфтордекалина на рост микроорганизмов

В работе исследовано влияние перфтордекалина на рост и развитие микроорганизмов различных групп. Результаты исследования влияния перфтордекалина на рост и развитие микроорганизмов разных таксономических групп показали, что внесение в жидкие питательные среды перфторорганических соединений с газотранспортной функцией, в частности перфтордекалина в концентрации 0,2-2 % обеспечивает прирост биомассы микроорганизмов. Показана возможность использования перфтордекалина в биотехнологических процессах культивирования бактерий родов Rhodococcus, Escherichia, Pseudomonas и Bacillus и микромицетов родов Penicillium, Fusarium и Saccharomyces.

Ключевые слова: перфтордекалин, микроорганизмы, биосинтез, биотехнологический процесс, микромицеты.

A.Mamyrbekova, M.K. Kasymova, A.Mamyrbekova, A.D.Mamitova
The research of influence of perftordecalin on the growthof microorganism

In work influence perftordecalin on growth and development of microorganisms different groups is investigated. Entering into liquid nutrient mediums perftororganical connections with gas-transport function is shown, that, in particular perftordecalin in concentration of 0,2-2 % provides a gain of a biomass of microorganisms. The opportunity of use perftordecalin in biotechnological processes cultivation bacteria of Rhodococcus, Escherichia, Pseudomonas and Bacillus and micomicetes Penicillium, Fusarium and Saccharomyces is shown.

Keywords: perftordecalin, microorganisms, biosynthesis, biotechnological processes, micomicetes.

Mikroorganizma kultivasyonunda, bakteri ve mikromichet aktivasyonunun ürünü olan biyolojik aktiviteli bileşikler ile mikrobik biyokütle kazandırılması ve bunların pratikte uygulanması gibi son gelişmeler ile modern teknolojiler büyük önem taşımaktadır. Son zamanlarda değişik besin maddeleri, protein preparatları, amino asitler, organik asitler, meyve özleri, fizyolojik aktiviteli maddeler-antibiyotikler, enzimler, hormonlar, büyümeye yardımcı maddeler, insan ve hayvanlardaki infeksiyoz hastalıklara karşı aşılarda ve böcekler, kemirgenler ve tarımsal zararlılara karşı kullanılan maddelerin tamamı mikroorganizmaların yardımıyla elde edilmektedir.

İnsanlar tarafından büyüme, gelişme ve biyo aktif maddeler üretmek için yararlanılan biyoteknolojide kullanılan mikroorganizmaların büyük çoğunluğu yüksek enerji değişimi için oksijene ihtiyaç duyarlar [1, 2]. Oksijen mikrobik hücrelerin yapısal bileşenlerinin yapımı, enerji oluşturulması için mikroorganizmalar tarafından kullanılan en önemli element olup, mikrobik aktivitenin gerçekleşmesi için bir çok aktivitede de rol oynar. Metabolizma ürünleri veya atık gazların uzaklaştırılması kadar ortama oksijen verilmesi veya anaeroblar için ortamdan uzaklaştırılması da bio kütle birikimi veya biyo aktif maddelerin üretilmesi için yararlanılan biyoteknolojik işlemlerin etkinliği üzerinde rol oynayan en önemli faktörlerdir.

İnsanlar tarafından biyoteknolojide kullanılan mikroorganizmaların büyük çoğunluğu gelişim sürecinde oksijene ihtiyaç duyarlar. Sıvı besiyerinde derin kültürasyonla daha fazla hedef ürün elde edilebildiği bilinmektedir. Besiyerinin derin tabakasındaki aerobların normal büyümesi için mikroorganizma hücresine gaz nakil şartlarının ve havalandırmanın uygun olması gereklidir [3].

Gaz nakil fonksiyonuna sahip, etkili ve güvenli yeni nesil perfluororganik bileşiklerin tıbbi pratiğe kazandırılması 21 [4, 5]. Yüzyıl sonuna has bir durumdur. Bir çok araştırmanın sonunda aralarında Oxygent, Therox, Oxyfluor (USA); Fluorosol-DA (Japonya); Emulsion II (Çin); Perftoran (Rusya) nin bulunduğu bir grup preparat ortaya çıkarılmıştır. Perfluororganik bileşiklerin pratik olarak yararlı bir kısım özellikleri bulunmaktadır: yüksek kimyasal ve biyolojik kararlılık, canlı organizmalar için toksik olmama, gazları çözebilme özelliği (O₂ için % 50, CO₂ için % 200, C₂H₅ için % 300 vs.), hücre membran geçirgenliğini değiştirme ve bu şekilde nakli kolaylaştırabilme [6-8].

Literatürün incelenmesi sonucunda PFOC' nin halihazırda teknikte, tıpta, kozmetolojide kullanıldığı anlaşılrsa da bu nesil bileşiklerin biyoteknolojide kullanımı ile ilgili yeterli tartışma ve uygulama bulunmamaktadır. Buna bağlı olarak mikroorganizma kültürlerinin gaz nakil fonksiyonunu geliştirmek için kullanılan besi yeri bileşiminde sıvı PFOC nin kullanılması araştırmaları üzerinde yoğun ilgi vardır [9-14].

Bu çalışmanın amacı yararlı mikroorganizmaların kultivasyonunu geliştirmek için gaz nakil fonksiyonuna sahip perfluorodekalinin biyoteknolojide kullanılabilirliğini incelemektir.

Kültür vasatına değişik konsantrasyonlarda perfluorodekalin eklenmesinin bakteri ve mikroskopik mantarlar (micomycetes) ın büyümesi üzerine etkisi araştırılmıştır. Bakteri kültürü olarak *Rhodococcus erythropolis* BY 43, *Escherichia coli* M 17, *Pseudomonas putida* PP 44, *Bacillus subtilis* 3, micromycetes kültürü olarak *Penicillium chrysogenum* MB 104, *Fusarium moniliforme* BY 245, *Fusarium graminearum* 534, *Saccharomyces cerevisiae* K zincirleri kullanılmıştır. Bu mikroorganizma kültürlerinin seçilmesindeki amaç pratikte pahalı antibiyotikler, eybiotikle, mukoproteinler, gıda ürünleri, bitki gelişim yardımcıları gibi yararlı ürün yapım biyoteknolojisinde bu türlere ait zincirlerin büyük miktarlarda kullanılmakta olmasıdır. *Pseudomonas* ve *rodococcus* biodestructörlerin kxenobiotiği olarak kullanılmaktadır.

Bakteri ve micromyceteslerin üretilmesi için peptonlu et suyu sıvı besiyeri ve standard besiyeri: agar Chapek, media Chapek-Dox kullanılmıştır [15, 16]. *Streptomyces* ve fusiform mantarların üretilmesi için % 3,0 nişasta: % 0,05 $(NH_4)_2C_4H_4O_6$ - % 0,4; $(NH_4)_2SO_4$; % 0,8 $CaCO_3$; % 0,01 K_2HPO_4 ; % 1,5 glukoz steril besiyerine konup suyla % 100'e kadar tamamlanarak hazırlanan sıvı besi yeri kullanılmıştır. Kultivasyon işlemleri 250 cm³ lük bir Erlenmayerde ekim kültürü, ilgili mikroorganizma zinciri, % 0.2 den % 2.0 'ye değişen oranlarda Perfluorodekalinine içeren 80 cm³ lük besi yerlerinde yapılmıştır. Büyüme işlemleri 27 C° de dakikada 230 devir yapan sabit karıştırma hızında gerçekleştirilmiş, bütün deneylerde Perfluorodekalinine içermeyen kültür kapları kontrol grubu olarak değerlendirilmiştir [17, 18]. Bütün gruplardan 12 saate bir 2 ml lik örnekler alınarak MPA tabanına dayalı kalın besi yerinde seri yetiştirme ekimi metoduyla kültür ortamındaki canlı *Pseudomonas* ve *rodococcus* hücreleri sayımı yapılmıştır (Tablo-1).

Tablo-1 'de verilen deney sonuçları ortama % 0.2 Perfluorodekalinine eklemenin özellikle *P. Putida*'belirgin olmak üzere deneye alınan bakterilerin büyümesinde kontrol grubundakilere göre bir güçlenmeye sebep olduğunu göstermektedir. *P. putida*, *R. erythropolis*, *E. coli* ve *B. subtilis*'in % 2'lik Perfluorodekalinine eklenmiş MPA üzerindeki kültürlerinde de her 24 saatlik ölçümlerde en yüksek canlı bakteri sayıları kaydedilmiştir.

Tablo - 1. Perfluorodekalinine eklenmiş MPB üzerinde üreyen *Pseudomonas putida*, *Rhodococcus erythropolis*, *Escherichia coli* ve *Bacillus subtilis* miktarları

Zincir	Ortamdaki Perfluorodekalinine miktarı %	Kultivasyon başlangıcından itibaren ölçülen canlı bakteri miktarları (10 ⁶ bakteri/cm ³)				
		0	12	24	36	48
<i>P. putida</i> PP 44	0	45	96	1899	5029	4340
	0,2	45	163	6986	5732	4433
	2,0	45	251	8475	6348	4900
<i>R. erythropolis</i> BY 43	0	42	77	1087	2438	2295
	0,2	42	85	1584	2953	2564
	2,0	42	97	3948	3732	2325
<i>E. coli</i> M 17	0	43	109	2436	6423	5563
	0,2	43	112	2662	7484	5431
	2,0	43	125	8425	6617	5042
<i>B. subtilis</i> 3	0	52	74	985	2261	2138
	0,2	52	77	1112	2532	2315
	2,0	52	80	2933	2397	2254

Bakteri ve micromycetlerin kultivasyonunda PFOS kullanımına yapılacak masraf daha fazla hedef ürün elde edileceği için karlı bir yatırım olacaktır.

Tablo - 2. Perfluorodekalin eklenmiş Chapex-Dox vasatında elde edilen micromycetes biyokütlesi değişimleri

Zincir	Ortamdaki Perfluorodekali ne miktarı %	Chapex-Dox vasatındaki üretimde Micromycetes biyokütlesi (% mg)					
		0	48	96	144	192	240
P. chrysogenum MB 104	0	36	259	705	816	794	745
	2,0	36	682	1656	1518	1356	880
F. moniliforme BY 245	0	48	272	764	858	803	731
	2,0	48	743	2145	1652	1493	976
F. graminearum 534	0	42	264	687	795	783	645
	2,0	42	729	1964	1421	1245	927
S. cerevisiae K	0	65	440	497	220	204	134
	2,0	65	632	518	321	242	128

Perfluorodekalin'in Chapex-Dox vasatında micromycetes biyokütlesindeki değişikliklere etkisi araştırmasından ilgi çekici bir sonuç çıkmıştır. Tablo-2'de verilen deney sonuçları, P. chrysogenum MB 104, F. moniliforme BY 245, F. graminearum 534, S. cerevisiae K için % 2 Perfluorodekalin eklenmiş Chapex-Dox vasatındaki en yüksek biyokütle miktarlarının 48 ve 96. Saatlerin her ikisinde de elde edilmesine karşın, Perfluorodekalin eklenmemiş vasattaki tepe noktaya ulaşılmasının daha sonraki 48. Saatte gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durumda Perfluorodekalin içeren vasatlardaki (penicill ve fuziformlar) maksimum değerlerin, içermeyen vasatlardaki değerlerin iki katı olduğu anlaşılmaktadır.

Deneylerin sonuçları, ortama Perfluorodekalin eklenmesinin kütle özelliklerindeki değişimlerde artışı göstermekte ve bu, büyüme hızındaki ve biyokütle çıktılarındaki artış ile ve mikroorganizma mutlak değerleriyle doğrulanmaktadır.

% 0.2 den % 2.0 ye değişen oranlardaki Perfluorodekalin büyümede control grubuna göre bir artış sağlamıştır.

Bu durumda Perfluorodekalin'in değişik gruptaki mikroorganizmaların büyüme ve gelişmesi üzerindeki etkisi üzerindeki çalışmalar, sıvı besi yerine gaz nakil fonksiyonu ile PFOS özellikle % 0.2-2.0 Perfluorodekalin eklenmesinin mikroorganizmaların biyo kütleleri üzerinde bir artış sağladığını göstermiştir. Rhodococcus, Escherichia, Pseudomonas, Bacillus gibi bakteriler ve Penicillium, Fusarium ve Saccharomyces gibi micromycetlerin kultivasyonu için yararlanılacak biyoteknolojilerde Perfluorodekalin kullanımının mümkün olduğu gösterilmiş olmaktadır.

КАЙНАКЛАР

1. Bakulin M.K., Grudtsyna A.S., Pletnyova A.J., Bakulina L.V. «Blue blood» in biotechnology. *Veterinary medicine*. 2,3 (2006). P. 4-6.
2. Bakulin M.K. Medical and biologic aspects of use perfluorodekalin with the gastransport function in medicine and veterinary science. *Veterinary medicine*. №2-3 (2006). P. 25-27.
3. Beloyarcev F.F. Perftorirovannye carbons in biology and medicine. *Sciens (Moscow)*, 1990. 258 p.
4. Maximov B.N., Reels B. G., Serushkin I.L. Production fluororganic products. *Chemistry (St. Petersburg)*, 1996. 544 p.
5. Mayevsky E.I. Biological effects of fluorocarbons. *Science (Moscow)*, 1980. 145 p.
6. Mikhaylova L.G. Inert fluororganic connections as possible oxygen carriers. *Hematology problems*. 2000. P. 48-51.
7. Safronov G.A. Physiologically the active materials on the basis of perfluorocarbons in the experimental and clinical medicine. *Chemistry (St. Petersburg)*. 2001. 129 p.
8. Michael Hill Process and market development of fluorocarbon fluids. Arthur Marsden award lecture. *Chemistry and industry*. 1995. P. 118-121.
9. Gabbasova I.M., Suleymanov R.R., Boyko T.F. Use of biogenic additives together with the medicine «Devo-Roil» for recultivation of the petropolluted soils. *Biotechnology*. №2 (2002). P. 57 – 65.
10. Mayevsky E.I. Biological effects of fluorocarbons and proksanol. *Biotechnology*. 1999. P. 76-81.
11. Geyer R.P., Monroe R.G., Tajlor K. Survival of rats having red cells totally replaced with emulsified fluorocarbons. *Federation proceedings*, 28. P. 384–385.
12. Ravilov A.H., Gilmutdinov R.Ya., Husainov M. Sh. *Microbiological environments*. Kazan, 1999. 398 p.
13. Ivanitsky G. R. Nanocontainers on the basis of perfluorocarbons with nitrogen oxide transfer function. *Biophysics*. № 2 (2008). P. 367-377.
14. M. Elibol, F. Mavituna Effect of perfluorodecalin as an oxygen carrier on actinorhodin production by *Streptomyces coelicolor* A3(2). *Appl. Microbiol. Biotechnol.* Vol. 43 (1995). P. 206-210.
15. Netrusov A.I. *Common microbiology*. Academy (Moscow), 2007. 288 p.
16. A.S. Labinskaya *Microbiology with technics of microbiological researches*. Medicine (Moscow), 1998.392 p.
17. Anikeev V.V., Lukomskaya K.A. *The guide to practical training on microbiology*. Education (Moscow), 1993. 127 p.
18. Mukasheva T. D. *A practical training on microbiology*. KazSU (Almaty), 1991. 432 p.

УДК 617.55.001.31

ГРНТИ 76.29.39

Ш.М.СЕЙДИНОВ

д.м.н., профессор, университет Ахмеда Ясави,
(Туркестан, Казахстан)
e-mail: shora25@mail.ru

**ОПЫТ ИЗ ПРАКТИКИ ТУПОЙ ТРАВМЫ ЖИВОТА ЗАПОЗДАЛЫМ
СПОНТАННЫМ РАЗРЫВОМ СЕЛЕЗЕНКИ**

В статье приводится собственное наблюдение случая запоздалого спонтанного разрыва селезенки у подростка 15 лет. На восьмые сутки после полученной травмы наступает разрыв селезенки. Внезапно, на фоне полного благополучия, появились клинические признаки массивного внутрибрюшного кровотечения. При ревизии органов брюшной полости обнаружен разрыв капсулы селезенки. Проведена операция лапаротомия и спленэктомия. Послеоперационный период протекал без осложнений, выписан домой в удовлетворительном состоянии. Данный случай разработан на практическом занятии со студентами.

Ключевые слова: селезенка, спонтанный разрыв селезенки, лапаротомия, спленэктомия, кровотечение.

Ш.М.Сейдинов

**Құрсақ қуысының жабық жаракатынан кейін көкбауырдың
кешігіп жарылуы жағдайы тәжірибесінен**

Бұл мақалада жеке бақылауымда кездескен жағдай келтірілген. 15 жастағы баланың көкбауырының жаракаттан кейін кешігіп жарылғанын байқауға болады. Жаракаттан кейінгі сегізінші күні көкбауырдан қан кету басталған. Күтпеген жерден іш қуысына қан кетуінің клиникалық белгілері пайда болды. Іштің қуысының мүшелерін қайта қарау кезінде, кепілдік капсуласының бұзылуы анықталды. Лапаротомия және спленэктомия орындалды. Операциядан кейінгі кезең қиындықсыз өтті, қанағаттанарлық жағдайда үйге жіберілді.

Кілт сөздері: көкбауыр, көкбауырдың өздігінен жарылуы, лапаротомия, спленэктомия, қан кету.

Sh.M.Seydinov

**Experience Practical of the blunt abdominal trauma with a late
spontaneous rupture of the spleen**

The article presents our own observation of the case of belated spontaneous rupture of the spleen in a 15years old child. A splenic rupture begins on the eighth day after injury. Suddenly, clinical signs of massive intra-abdominal hemorrhage have appeared against a background of complete well-being. The rupture of splenic capsule was found out during the revision of abdominal cavity organs. Laparotomy and splenectomy were performed. The postoperative period proceeded without complications, the patient was discharged home in satisfactory condition.

Keywords: spleen, spontaneous rupture of the spleen, laparotomy, splenectomy, bleeding.

Разрыв селезенки – редкое и потенциально фатальное состояние, вызывающее синдром острого живота и нарушение гемодинамики и нуждающееся в срочном оперативном

лечении. Разрыв селезенки разделяют на травматический и атравматический, или спонтанный. Травматический разрыв селезенки хорошо изучен, частота обнаружения данного состояния при операциях по поводу тупой травмы живота составляет около 30% [1,2,7,8]. Данные обзора 845 случаев разрыва селезенки за период с 1980 по 2015 гг. [3,4,8] демонстрируют гораздо более редкую частоту встречаемости спонтанного разрыва (около 7%), по сравнению с травматическим разрывом селезенки (более 93% случаев). Помимо таких предпосылок, как мононуклеоз и беременность, существуют и другие факторы, которые могут вызвать подобные последствия, например, непрочная капсула, недостаточная подвижность, полнокровие селезенки. Бывают случаи, когда разрыв селезенки происходит при ударе у человека, страдающего от различных болезней (например, при мононуклеозе). Как показали опыты ветеринаров, в которых подопытным животным была собака, патологии нередко сопровождаются увеличением органа в размерах. Помимо этого, на прочность органа во многом влияет его кровенаполнение, расположение органа при закрытой травме, наполненность желудочно-кишечного тракта. Капсула часто повреждается при наличии гематомы (центральная, подкапсульная).

Подкапсульный разрыв становится следствием перенапряжения, кашля и других ситуаций [5,6,9,10]. Но чтобы разрыв селезенки произошел через несколько дней после полученной травмы редкость [11,12]. В связи с вышесказанным, наше наблюдение представляет определенный клинический интерес в плане диагностики и своевременного лечения.

Клиническое наблюдение. Примером может служить следующее клиническое наблюдение:

Больной Э., 15 лет, рос и развивался соответственно возрасту, привит по возрасту. Из анамнеза установлено 20.05.2018г. около 11 часов появились сильные боли в животе, больше в левой половине. Была тошнота, головокружение, кратковременная потеря сознания. Сразу обратились в Туркестанскую городскую больницу, где был осмотрен врачом хирургом исключив хирургическую патологию направлен в детскую больницу на консультацию невропатологу. В детской больнице сначала был госпитализирован в неврологическое отделение, а потом переведен в реанимационное отделение. Диагностика была затруднена в связи отсутствием в анамнезе травмы брюшной полости. Общее состояние ребенка при поступлении тяжелое. Сознание ясное, заторможен, на вопросы отвечает вяло. Зрачки симметричные. На осмотр реагирует. Телосложение нормостеническое. Периферические, лимфатические узлы не увеличены. Кожные покровы и видимые слизистые оболочки чистые, бледной окраски. Тургор мягких тканей сохранен. Язык обложен белым налетом. Зев спокоен. Суставы не изменены. Грудная клетка обычной формы. Аускультативно: дыхание везикулярное, хрипов нет. Тоны сердца: приглушены, ритмичные. Стул и диурез в норме. Живот не вздут, при пальпации болезненный по всему животу больше слева в боковом канале. Симптом Щеткина-Блюмберга умеренно положительный. Перистальтика кишечника вялая, отмечается наличие свободной жидкости в левом боковом канале.

Больной госпитализирован в реанимационное отделение Туркестанской городской детской больницы. При обследовании выявлено в ОАК от 20.05.18г. Нв-107 г/л, эритроциты- $3,39 \cdot 10^{12}$ /л, лейкоциты- $17,6 \cdot 10^9$ /л, тромбоциты- $292 \cdot 10^9$ /л, СОЭ-21мм. в час. Со стороны коагулограммы брюшной полости, где выявлено наличие патологии не выявлено. В ОАМ от 20.05.18г. цвет-соломено-желтый, удельный вес 1020, белок - 0,133, лейкоциты - 4-5 в поле зрения. Общий белок от 20.05.18г. -70,1 г/л, мочевины - 6,1 креатинин - 89,1 общий билирубин -16,9 ммоль/л. Сразу проведено КТ органов разрыва селезенки и крови в брюшной полости. После кратковременной предоперационной

подготовки произведена операция верхнесрединная лапоротомия ревизия органов брюшной полости, где было установлено наличие разрыва селезенки, а внутри капсулы селезенки огромная гематома, что наводит на мысль двухмоментного запоздалого разрыва селезенки. Произведена спленэктомия, отсосано около 1 литра крови, туалет дренирование брюшной полости двухпросветными трубками. В отделении реанимации перелита эритроцитная масса, проводилась инфузионно-трансфузионная терапия. При повторном сборе анамнеза на вторые сутки после произведенной операции вспомнил, что 12.05.18г. сверстник ударил кулаком в левое подреберье, после удара сел на корточки из-за болей. В дальнейшем боли не беспокоили и только 20.05.18г. появились сильные боли, что послужило поводом для обращения в лечебное учреждение.

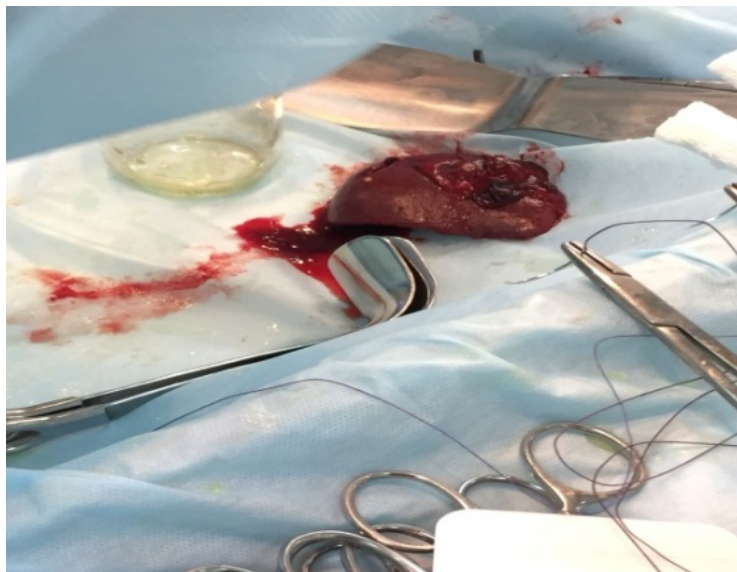

Рис. №1. Макропрепарат разрыва селезенки больного Э., 15лет.

Послеоперационный период протекал гладко, осложнений не было. В удовлетворительном состоянии выписан на амбулаторное лечение. В данном случае имеем дело с двухмоментным разрывом селезенки через 8 суток после полученной травмы, о котором больной вспомнил с трудом.

Патологогистологическое исследование: Селезенка 11×9×4,5 см., в области ворот разрыв 4×2,5 см., поверхность гладкая, серо-розовая. Ткань селезенки обычного гистологического строения, в месте разрыва геморрагическое пропитывание тканей.

Выводы.

1. Спонтанные двухмоментные запоздалые разрывы селезенки редко встречаются порой даже забывают о полученной травме, что затрудняет диагностику.
2. УЗИ и компьютерная томография всегда поможет поставить правильный диагноз.
3. Данный случай является поучительным примером для врачей практического профиля и разобран на практическом занятии со студентами 4-5 курсов медицинского факультета МКТУ им. Х.А.Ясави.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чарышкин А.Л. Аутотрансплантация ткани селезенки у больных разрывом селезенки с закрытой травмой живота / Чарышкин А.Л., Демин В.П., Гафиуллов М.Р. //Ульяновский медико-биологический журн. –2012. –№ 3. –С. 68–74.
2. Чарышкин А.Л. Результаты хирургического лечения больных с травматическими повреждениями селезенки / Чарышкин А.Л., Демин В.П., Гафиуллов М.Р. //Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3. –URL: www.science-education.ru/103-5981.

3. Чарышкин А.Л. Способ реимплантации ткани селезенки: патент №2467710 (по заявке №2011139547; приоритет от 28.09.2011; зарегистрировано 27.11.2012; бюл. № 33) Чарышкин А.Л., Демин В.П.
4. Чарышкин А.Л. Сравнительные результаты герниопластики у больных с большими послеоперационными вентральными грыжами / Чарышкин А.Л., Фролов А.А. // Ульяновский медико-биологический журн. –2014. –№ 1. –С. 55–63.
5. Чарышкин А.Л. Оценка результатов ушивания ран печени и селезенки при закрытых травмах органов брюшной полости / Чарышкин А.Л., Гафиулов М.Р., Демин В.П. // Вестн. экспериментальной и клинической хирургии. – 2012. – Т. V, №3. – С. 593–595
6. Чарышкин А.Л. Экспериментальная оценка гидроплазменной коагуляции ран печени/ Чарышкин А.Л., Васильева Е.В., Котов М.А. // Хирург. –2014. –№ 10. –С. 69-72.
7. Шапкин Ю.Г. Значение селезенки в иммунном статусе организма / Шапкин Ю.Г., Масляков В.В. // Анналы хирургии. – 2009. – № 1. –С. 9-12.
8. Шапкин Ю.Г. Постспленэктомический сепсис / Шапкин Ю.Г., Масляков В.В., Чалык Ю.В. // Вестн. хирургии. –2009. –№ 5. –С. 68–70.
9. Шапкин Ю.Г. Результаты хирургического лечения повреждений селезенки / Шапкин Ю.Г., Масляков В.В. – Саратов: СГМУ, 2007. –176 с.
10. Imbert P, Rapp C, Buffet PA: Pathological rupture of the spleen in malaria: analysis of 55 cases (1958-2008). Travel Med Infect Dis. 2009; 7: 147-159.
11. Kyriacou A., Arulraj N., Varia H. Acute abdomen due to spontaneous splenic rupture as the first presentation of lung malignancy: a case report. Journal of Medical Case Reports. 2011; 5: 444.
12. Renzulli P., Hostettler A., Schepfer A., Gloor B., Candinas D. Systematic review of atraumatic splenic rupture. Br J Surg. 2009; 96(10): 1114-1121.

REFERENCES

1. Charyshkin A.L. Autotransplantatsiya tkani selezenki u bol'nykh razryvom selezenki s zakrytoy travmoy zhivota / Charyshkin A.L., Demin V.P., Gafiullov M.R. // Ul'yanovskiy mediko-biologicheskii zhurn. –2012. –№3. –S.68–74.
2. Charyshkin A.L. Rezul'taty khirurgicheskogo lecheniya bol'nykh s travmaticheskimi povrezhdeniyami selezenki / Charyshkin A.L., Demin V.P., Gafiullov M.R. // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. – 2012. –№3. –URL:www.science-education.ru/103-5981.
3. Charyshkin A.L. Sposob reimplantatsii tkani selezenki: patent № 2467710 (po zayavke №2011139547; prioritet ot 28.09.2011; zaregistrirovano 27.11.2012; byul. № 33) / Charyshkin A.L., Demin V.P.
4. Charyshkin A.L. Sravnitel'nyye rezul'taty gernioplastiki u bol'nykh s bol'shimi posleoperatsionnymi ventral'nymi gryzhami / Charyshkin A.L., A.A.Frolov // Ul'yanovskiy mediko-biologicheskii zhurn. –2014. –№1. –S.55–63.
5. Charyshkin A.L. Otsenka rezul'tatov ushivaniya ran pecheni i selezenki pri zakrytykh travmakh organov bryushnoy polosti / Charyshkin A.L., Gafiullov M.R., Demin V.P. // Vestn. eksperimental'noy i klinicheskoy khirurgii. – 2012. – T.V, №3. –S. 593–595.
6. Charyshkin A.L. Eksperimental'naya otsenka gidroplazmennoy koagulyatsii ran pecheni/ Charyshkin A.L., Vasil'yeva Ye.V., Kotov M.A. // Khirurg. –2014. –№10. –S.69–72.
7. Shapkin YU. Znachenije G. selezenki v immunnom statuse organizma / Shapkin YU. G., Maslyakov V.V. // Annaly khirurgii. – 2009. – №1. –S.9–12.
8. Shapkin YU.G. Postsplenektomicheskiy sepsis / Shapkin YU.G., Maslyakov V.V., Chalyk YU. V. // Vestn. khirurgii. –2009. –№ 5. –S. 68–70.
9. Shapkin YU.G. Rezul'taty khirurgicheskogo lecheniya povrezhdeniy selezenki/ Shapkin YU.G., Maslyakov V.V.. –Saratov: SGMU, 2007.–176s.
10. Imbert P., Rapp C., Buffet PA Pathological rupture of the spleen in malaria: analysis of 55 cases (1958-2008). Travel Med Infect Dis. 2009; 7: 147-159.
11. Kyriacou A., Arulraj N., Varia H. Acute abdomen due to spontaneous splenic rupture as the first presentation of lung malignancy: a case report. Journal of Medical Case Reports. 2011; 5: 444.
12. Renzulli P., Hostettler A., Schepfer A., Gloor B., Candinas D. Systematic review of atraumatic splenic rupture. Br J Surg. 2009; 96 (10): 1114-1121.

Л.Т.ӘЛІМБЕКОВА¹, Н.Ж.НҰРМАНОВА²

¹ м.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті

² Ахмет Ясауи университетінің оқытушысы

(Түркістан, Қазақстан) e-mail: leila.alimbek@mail.ru

СЫРТҚЫ ТЫНЫС ҚЫЗМЕТІ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ МЕТАБОЛИКАЛЫҚ СИНДРОМ КОМПОНЕНТТЕРІМЕН КОРРЕЛЯЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Түйіндеме: Зерттеудің мақсаты жас және орта жас шамасындағы метаболикалық синдромы бар адамдардың сыртқы тыныс қызметін зерттеу. Мақсатты жүзеге асыру үшін обсервациялық корреляциялық бір мезеттік көлденең зерттеу жүргізілді. Жүйелі іріктеу әдісімен Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті емханасына келген жас (25-44) және орта жас (45-59) шамасындағы еңбекке қабілетті 149 адам зерттелді. Зерттелушілердің барлығына жалпы клиникалық зерттеулер (бой, салмақ, бел шеңбері және сан шеңбері), систолалық артериялық қысым, диастолалық артериялық қысым, жүректің жиырылу жиілігі, биохимиялық зерттеулер: ашқарындағы қандағы қант көлемі, қандағы постпрондиальды қант көлемі, инсулин, липидтік спектрді (жалпы холестерин, жоғарғы тығыздықты липопротеидті холестерин, өте төмен тығыздықты липопротеидті холестерин, төмен тығыздықты липопротеидті холестерин, үш глицеридтер) анықтау және спирография жүргізілді.

Зерттеудің нәтижесінде зерттелушілердің дене салмағының индексі, диастолалық артериялық қысым артқан сайын және липидтік алмасу көрсеткіштерінің қандағы деңгейі жоғарылаған сайын, сыртқы тыныс қызметінің нашарлай түсетіні анықталды.

Кілт сөздері: метаболикалық синдром, абдоминальды семіздік, сыртқы тыныс қызметі, спирография.

Л.Т.Алимбекова, Н.Ж.Нурманова

Корреляционный анализ функции внешнего дыхания с компонентами метаболического синдрома

Цель исследования заключается в изучении нарушений функций внешнего дыхания у лиц с метаболическим синдромом молодого и среднего возраста. Для осуществления цели исследования было проведено обсервационное корреляционное одномоментное поперечное исследование 149 пациентов молодого (25-44) и среднего (45-59) возраста, отобранных методом систематической выборки из контингента поликлиники Международного казахско-турецкого университета имени Ахмета Ясауи. Всем пациентам были проведены общеклинические исследования. Общеклинические исследования включали антропометрические исследования (рост, вес, окружность талии, окружность бедер), систолическое артериальное давление, диастолическое артериальное давление, частота сердечных сокращений, биохимические исследования: количества сахара в крови натощак, постпрондиального сахара в крови, инсулин, липидный спектр (общий холестерин, *липопротеиды высокой плотности, липопротеиды низкой плотности, липопротеиды очень низкой плотности, триглицериды*) и спирография. Результаты исследования показали, что значения функций внешнего дыхания ухудшаются по мере увеличения индекса массы тела, диастолического артериального давления, степени увеличения в крови показателей липидного спектра.

Ключевые слова: метаболический синдром, абдоминальное ожирение, функция внешнего дыхания, спирография.

L.T.Alimbekova, N.Zh.Nurmanova
Correlation Analysis Lung Functions with Components
of the Metabolic Syndrome

The aim of the study is to investigate the violations of respiratory function in patients with metabolic syndrome in young and middle age. To fulfill the purpose of the study there was conducted an observational cross-sectional correlational cross-sectional study among 149 patients of younger (25-44) and medium (45-59) age selected by systematic sampling of contingent clinic of the International Kazakh-Turkish University named after Ahmet Yasavi. All patients have been underwent to clinical tests have been conducted. General clinical studies included anthropometric study (height, weight, waist circumference, hip circumference), systolic blood pressure, diastolic blood pressure, heart rate, biochemical studies: the number of fasting blood sugar, postprandialnogo blood sugar, insulin, lipid profile (total cholesterol, high density lipoprotein, low-density lipoprotein, very low density lipoprotein, triglycerides) and spirography. The results showed that the values of the external breathing function deteriorates with increasing body mass index, diastolic blood pressure, the degree of increase in blood lipid spectrum.

Keywords: metabolic syndrome, abdominal obesity, lung functions, spirography.

Метаболикалық синдром жаңа заман медицинасының өзекті мәселелерінің бірі, оның себебі қазіргі уақытта жоғарғы деңгейде таралып, жаңа заманның өмір сүру салтымен тығыз байланыстылығы және болжамы қолайсыздығында [1].

Метаболикалық синдром толық болып, барлық бұзылыстар кешенімен көрінуі мүмкін және толық емес болуы мүмкін, бірақ семіздік оның құрамдас бөліктерінің ішінде ең жиі кездесетін белгінің бірі [2].

Клиникалық тәжірибе көрсеткендей дене салмағын төмендету метаболикалық синдромның барлық компоненттерінің көрінісін азайтуға мүмкіндік береді. Дене салмағын тіпті 5% азайту белгілі дәрежеде клиникалық әсер етіп, дәрілік емнің әсерін жоғарылатады. Дене массасын 10 келіге азайту өлімді 20%, систолалық артериялық қысымды – 10 мм.с.б.б., диастолалық артериялық қысымды – 20 мм.с.б.б. төмендетеді, липидограмма мен гликемия көрсеткіштері жақсарады [3].

Семіздік тыныс алу қызметінің бұзылысына алып келеді, өйткені ауыр кеуде клеткасы тыныс алу қозғалысының амплитудасын шектейді, ал құрсақ қуысында жиналған май диафрагманың қозғалысын шектейді, бұл семіздердің ең жиі шағымдары – шектелген физикалық жүктемеден кейін еңтігуді туғызады [4].

Семіздіктің 70%-да еңтігу мазалайды. Оларда физикалық жүктемеден соң да, тыныш жағдайда да вентиляциялық жеткіліксіздік байқалады. Семіздіктің ауыр дәрежесімен ауыратын науқастарда вентиляциялық аппараттың қоры сыртқы тыныс қызметінің бұзылыстары болмаса да физикалық жұмыс істегенде жоғарылайтын оттегіге метаболизмдік қажеттілікпен адекватты қамтамасыз етуге жеткіліксіз [5].

Семіздік қазіргі уақытта медицинаның әлеуметтік маңызды проблемасы бола отырып, өзіне бүкіл әлем мамандарының: эндокринолог, кардиолог, терапевт, жалпы тәжірибелік дәрігерлердің көңілін аударуда. 2007 жылы шыққан Бүкілдүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының «The challenge of obesity in the WHO European Region and the strategies for response» жарияланымында көрсетілгендей Еуропа елдерінде ауыр дене салмағымен ересектер 30-80%, балалар мен жасөспірімдер 20%-ға дейін жетті деп көрсетілген, мұнда семіздіктің таралуы 1980 жылмен салыстырғанда 3 рет жоғарылаған [6].

Осы айтылғандарға байланысты жас және орта жас шамасындағы еңбекке қабілетті адамдарда метаболикалық синдром компоненттері мен сыртқы тыныс қызметінің арасындағы байланысты анықтау біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты болып табылды.

Зерттеудің әдістері мен тәсілдері

Жас (25-44) және орта жастағы (45-59) адамдарда сыртқы тыныс қызметінің бұзылыстары мен метаболикалық синдром компоненттерінің арасындағы байланысты зерттеу мақсатында обсервациялық бір мезеттік көлденең зерттеу жүргізілді. Жүйелі іріктеу әдісімен, қосу және шығару критерийлеріне сәйкес 2012 жылдың 1 қазан мен 1 ақпан аралығында Халықаралық қазақ-түрік университетінің (ХҚТУ) емханасына келген әрбір адам алынды. Іріктеу көлемі онлайн – калкулятордың көмегімен χ^2 әдісі арқылы есептелді (статистикалық дұрыстық 0,05, статистикалық қуаттылық 0,80, үлестіру жорамалы $P_1 - 0,5; P_2 - 0,3$).

Антропометрлік зерттеуге зерттелушінің салмағы, бел шеңбері мен сан шеңбері алынды.

Зерттелушінің бойы тұрған қалпында, бой өлшегіш алаңға вертикальды тұрған тіреуге арқасын тік ұстап, шүйдесін, жауырынаралықты, бөксе мен өкшесін тигізіп тұрып өлшенді. Бой өлшегіштің горизонтальды тақтайшасын бастың төбе бөлігіне тигенше түсірілді, одан соң зерттелуші шетке тұрады, алынған нәтиже 0,5 см дәлдікпен есептеліп, анкетаға метрлік (м) өлшеммен енгізілді.

Дене салмағы медициналық стандартты рычагты таразда өлшенді. Зерттелуші аяқ киім мен сырт киімсіз тараз алаңына тұрды. Дене салмағы 0,1 кг дәлдікпен есептеліп, анкетаға килограммдық (кг) өлшеммен енгізілді.

Бой мен салмақ параметрлері бойынша дене массасының индексі мына формула арқылы анықтадық: $ДСИ = m / h^2$, m – килограммдық өлшеммен дене салмағы, h – метрлік өлшеммен бойы.

Біріккен ұлттар ұйымының ұсынысына сәйкес дене салмағының индексі (ДСИ) көрсеткіштерінің мынадай талдауы белгіленген: дене салмағының дефициті $<18,5 \text{ кг/м}^2$, ДСИ $18,5-24,9 \text{ кг/м}^2$ – қалыпты дене салмағы, $25,0-29,9 \text{ кг/м}^2$ – артық дене салмағы, $30,0-34,9 \text{ кг/м}^2$ - I дәрежелі семіздік, $35,0-39,9 \text{ кг/м}^2$ - II дәрежелі семіздік, $40,0 \text{ кг/м}^2$ жоғары - III дәрежелі семіздік.

Бел және сан көлемдерінің өлшемі денеде майдың таралуын анықтауда өте маңызды, бел және сан көлемін анықтау жұмсақ сантиметрлік лентамен жүргізілді, нәтижесі сантиметрмен (см) бағаланды, бел шеңбері қабырға доғасының төменгі жиегінен мықын сүйегінің айдаршығына дейінгі аралықтың ортасынан, кіндік деңгейінде өлшенді (0,5 см дәлдікпен). Сан шеңбері екі сан сүйегінің ең алшақ (кең) бөлігімен, үлкен ұршықтардың үстімен бөксе деңгейінде өлшенді (0,5 см дәлдікпен). Бел мен сан шеңберлері өлшемінің негізінде бел шеңберінің сан шеңберіне қатынасын есептедік (БСШ).

$БСШ = \text{бел шеңбері см} / \text{сан шеңбері см}$.

Артериялық гипертензия (АГ) диагностикасы механикалық танометрдің көмегімен артериялық қысымды өлшеу арқылы жүргізілді. Артериялық қысымды (АҚ) пациент ыңғайлы қалыпта отырған күйінде 5 минут демалған соң тыныштық жағдайында иық артериясынан анықтадық. Танометрдің манжеті иыққа жүректің деңгейінде, төменгі жиегі шынтақ иілімінен 2 см жоғары таңылды. Манжет кигізілген соң оған тиісті систолалық қысымнан жоғары деңгейде қысым толтырылды. Фонендоскоптың мембранасын иық артериясының пульсация нүктесіне қойып (шынтақ шұңқыры аймағы), қысымды жәйлап төмендеттік (2 мм с.б.б./сек. жылдамдықпен), содан соң фонендоскоптың көмегімен жүрек үндерін тыңдадық. Бірінші естілген соққы (дыбыс, үн, тон) систолалық (жоғарғы) қысымның мәнісіне сәйкес келді. Үндердің тоқтау деңгейі диастолалық (төменгі) қысымның мәнісіне сәйкес келді. Бес минут аралығында өлшенген екі өлшемнің нәтижесі бойынша артериялық қысымның орта деңгейі анықталды. АҚ $140/90$ мм.с.б.б. жоғарыласа, АГ синдромы қойылды. Сондай-ақ АҚ қалыпты деңгейде бола тұрып, анамнезінде АГ болып, антигипертензивті дәрілер қабылдап жүрсе АГ синдромы қойылды.

Сыртқы тыныс қызметін зерттеу таңертең ашқарында немесе тамақтанған соң 1-1,5 сағаттан кейін PC Spiro (Shiller, Швейцария) спирографының көмегімен жүргізілді.

Зерттеу жүргізер алдында жүйкелік, физикалық жүктемелерге, физиопроцедураларға, темекі шегуге тиым салынды. Спирография зерттелушінің отырған қалпында үш қайтара жүргізілді.

Зерттеудің нәтижелері

Обсервациялық бір мезеттік көлденең зерттеу аясында Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ емханасының тіркеуіндегі 149 адамға жалпы клиникалық зерттеулер (бой, салмақ, бел шеңбері және сан шеңбері), САҚ (систолалық артериялық қысым), ДАҚ (диастолалық артериялық қысым), қанның липидтік спектрі, спирография жүргізілді.

– Абдоминальды семіздік IDF (2005) критерийлерінің негізінде анықталып, бел шеңбері ерлерле 94 см жоғары, әйелдерде 80 см жоғары болған жағдайда қойылды.

– Артериялық гипертензия Еуропалық кардиологтар бірлестігі мен Еуропалық гипертония бойынша бірлестіктің (2003) экспертті комитеттері өндеген критерийлердің негізінде, САҚ \geq 140мм с.б.б., ДАҚ \geq 90 мм с.б.б. анықталғанда қойылды.

IDF (2005) критерийлеріне сәйкес:

– Жоғары тығыздықты липопротеидті холестерин (ЖТЛП ХС) АТР III (2001) критерийлері бойынша ерлер үшін $<$ 1,03 ммоль/л, ал әйелдер үшін $<$ 1,29 ммоль/л болса, гипоальфахолестеринемия анықталды.

1-кесте – Абдоминальды семіздікпен қосарланған гипоальфахолестеринемиясы бар адамдардағы сыртқы тыныс қызметі көрсеткіштерінің антропометрлік және артериялық қысым көрсеткіштерімен корреляциялық талдауы

Көрсеткіштер	Салмағы		ДСИ		БШ		СШ		САҚ		ДАҚ		
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р	
FEV 1 / FVC (%)	-	0,373	0,323	0,093	0,812	0,694	0,038	0,325	0,393	0,205	0,597	0,399	0,288
FEF 75-85% (л/с)	-	0,320	0,401	0,229	0,553	0,224	0,562	0,334	0,379	0,672	0,047	0,497	0,174
MEF 50% (л/с)	-	0,177	0,649	0,546	0,128	0,157	0,686	0,035	0,929	0,446	0,229	0,189	0,627
FIVC (л)	0,201	0,603	0,683	0,043	0,596	0,090	0,029	0,942	0,386	0,305	0,319	0,402	
FIV 1 (л)	0,703	0,035	0,733	0,025	0,882	0,002	0,689	0,040	0,155	0,691	0,284	0,459	
FIV 1 / FVC (%)	0,369	0,328	0,712	0,031	0,466	0,206	0,827	0,006	0,627	0,071	0,713	0,031	
PIF (л/с)	0,354	0,350	0,542	0,132	0,745	0,021	0,277	0,471	0,088	0,821	0,113	0,773	

1-ші кестеде көрсетілгендей корреляциялық талдаудың нәтижесі бойынша абдоминальды семіздікпен қосарланған гипоальфахолестеринемиясы бар адамдардағы сыртқы тыныс қызметі көрсеткіштерінің антропометрлік және артериялық қысым көрсеткіштерімен корреляциялық анализінде алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуудағы ауа көлемі (FIV1(л)) мен салмақтың ($r=0,703, p=0,035$), дене салмағы индексінің ($r=0,733, p=0,025$), бел шеңберінің ($r=0,882, p=0,002$), сан шеңберінің ($r=0,689, p=0,040$) арасында оң корреляциялық байланыс анықталды, сонымен қатар ДСИ мен тыныс алуудағы өкпенің тіршілік сыйымдылығы (FIVC (л))($r=0,683, p=0,043$) арасында, бел шеңбері мен шыңды инспираторлы ауа ағынының (PIF (л/с)) ($r=0,745, p=0,021$) арасында, сан шеңбері мен өкпенің экспираторлы жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуудағы ауа көлемінің пайыздық көрсеткіші (FIV1/FVC(%)) ($r=0,827, p=0,006$) арасында, САҚ мен жеделдетілген экспираторлы ауа ағыны (FEF), өкпенің жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан 75-85% ауа шығарғандағы ауа ағынының жылдамдығы (FEF75-85%(л/с)) ($r=0,672, p=0,047$), ДАҚ мен өкпенің экспираторлы жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуудағы ауа көлемінің пайыздық көрсеткіші (FIV1/FVC (%))($r=0,713, p=0,031$) арасында және жүректің жиырылу жиілігі мен өкпенің жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан 50% тыныс шығарғандағы ауа ағынының жылдамдығының (MEF50%(л/с)) ($r=0,787, p=0,012$), тыныс алуудағы

өкпенің тіршілік сыйымдылығының (FIVC(л)) ($r=0,716, p=0,030$) параметрлерінің арасында он корреляциялық байланыс анықталды.

Ал, бел шеңбері мен алғашқы 1 секундта өлшенген жеделдетілген экспираторлы тыныс шығару көлемінің өкпенің жеделдетілген тіршілік сыйымдылығына пайыздық қатынасының (FEV1/FVC(%)) арасында теріс корреляциялық байланыс анықталды.

Демек, салмақ, дене салмағының индексі, бел шеңбері, сан шеңбері көрсеткіштерінің деңгейі төмендегенде алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуадағы ауа көлемі көбейген.

Дене салмағының индексі кемігенде тыныс алуадағы өкпенің тіршілік сыйымдылығы артқан.

Бел шеңбері (БШ) көрсеткішінің деңгейі төмендегенде шыңды инспираторлы ауа ағынының деңгейі жоғарылаған.

Сан шеңбері (СШ) көрсеткішінің деңгейі төмендегенде өкпенің экспираторлы жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуадағы ауа көлемінің пайыздық көрсеткіші артқан.

Систолалық артериялық қысым деңгейі азайғанда, жеделдетілген экспираторлы ауа ағыны (FEF), өкпенің жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан 75-85% ауа шығарғандағы ауа ағынының жылдамдығы жоғарылаған.

Диастолалық артериялық қысым деңгейі кемігенде өкпенің экспираторлы жеделдетілген тіршілік сыйымдылығынан алғашқы секундта жеделдетілген тыныс алуадағы ауа көлемінің пайыздық көрсеткіші жоғарылаған.

Қорытынды. Корреляциялық талдаудың нәтижесі бойынша адамның салмағы, дене салмағының индексі, бел шеңбері, сан шеңбері, систолалық артериялық қысым, диастолалық артериялық қысым деңгейлері жоғарылаған сайын сыртқы тыныс қызметі де нашарлай түсетіні анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Чазова И.Е., Мычка В.Б. Метаболический синдром // М. Media Medica 2004, 168 с. 286–288.
2. Диагностика и лечение метаболического синдрома: Кардиоваскулярная терапия и профилактика // Российские рекомендации 2007, 2.с. 6.
3. Dandona P. et al. Metabolic Syndrome: A Comprehensive Perspective Based on Interactions Between Obesity // J. Diabetes and Inflammation Circulation 2005, Vol. 111.p. 1448—1454.
4. Вихляева Е.М. // М. Руководство по эндокринной гинекологии 1997, с. 360-407.
5. Koenig S.M. Pulmonary complications of obesity (Review) // American Journal of the Medical Sciences 2001, Vol. 4.p. 249-279.
6. Branca F., Nikogosian H., Lobstein T.: The challenge of obesity in the WHO European Region and the strategies for response // WHO Library Cataloguing in Publication 2007, Vol. 339.p.

REFERENCES

1. Chazova I.E., Mychka V.B. Metabolicheskij sindrom // M. Media Medica 2004, 168 s. 286–288.
2. Diagnostika i lechenie metabolicheskogo sindroma: Kardiovaskuljarnaja terapija i profilaktika // Rossijskie rekomendacii 2007, 2.s. 6
3. Dandona P. et al. Metabolic Syndrome: A Comprehensive Perspective Based on Interactions Between Obesity // J. Diabetes and Inflammation Circulation 2005, Vol. 111.p. 1448—1454.
4. Vihljaeva E.M. M. Rukovodstvo po jendokrinnoj ginekologii 1997, s. 360-407.
5. Koenig S.M. Pulmonary complications of obesity (Review) // American Journal of the Medical Sciences 2001, Vol. 4.p. 249—279.
6. Branca F., Nikogosian H., Lobstein T. :The challenge of obesity in the WHO European Region and the strategies for response // WHO Library Cataloguing in Publication 2007, Vol. 339.p.

УДК 612.115.12:613.952

ГРНТИ 76.29.39

Ш.М.СЕЙДИНОВ

д.м.н., профессор, университет Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
e-mail: shora25@mail.ru

**ОПЫТ ИЗ ПРАКТИКИ ОСТРОГО ТРОМБОЗА ПЛЕЧЕВОЙ АРТЕРИИ У
НОВОРОЖДЕННОГО, НА ФОНЕ СЕПСИСА**

В этой статье приводится редко встречающийся случай из практики тромбоза плечевой артерии на фоне сепсиса у недоношенного с сопутствующими заболеваниями. Новорожденный находился на лечении по поводу сепсиса в родильном доме в течение месяца. Тромбоз наступил после катетеризации яремной вены. Тромбоз артерии был поздно установлен, что привело к ампутации конечности. Своевременной диагностике тромбоза артерии у новорожденных помогает ультразвук. Данный случай разработан на практическом занятии со студентами.

Ключевые слова: тромбоз, новорожденный, ультразвук, осложнения, ампутация.

Ш.М.Сейдинов

**Жаңа туған нәрестенің сепсис аясындағы иық артериясының
жедел тромбозы жағдайы тәжірибесінен**

Бұл мақалада тәжірибеде сирек кездесетін сепсис аясында жаңа туылған нәрестеде болатын иық артериясының тромбозы жағдайы ұсынылған. Жаңа туылған нәресте бір айдай перзентханада сепсистен емделген. Тромбоз төс ойық көк тамырдың катетеризациясынан кейін пайда болды. Иық артериясының тромбозы кеш анықталғандықтан бұл колдың ампутациясына әкелді. Ультрадыбыс жаңа туған нәрестелерде артериялық тромбоздың уақтылы диагностикасына көмектеседі.

Бұл оқиға тәжірибе сабақта студенттермен бірге талқыланды.

Кілт сөздері: тромбоз, жаңа туған нәресте, ультрадыбыс, асқыну, ампутация.

Sh.M.Seydinov

**Experience of acute thrombosis of the brachial artery in a newborn
against a background of sepsis**

This article presents a rare practical case of the brachial artery thrombosis associated with sepsis in a premature baby. The newly-arrived person was on treatment for sepsis in the maternity hospital for a month. The thrombosis occurred after the jugular vein catheterization.

Brachial artery thrombosis was detected later, which led to limb amputation. Ultrasound helps to diagnose arterial thrombosis in newborns on time.

This case is developed in a practical class with students.

Key words: thrombosis, newborn, ultrasound, complications, amputation.

Острый тромбоз венозных и артериальных сосудов у детей - редкое, но серьезное осложнение. Заболеваемость новорожденных тромбозом составляет 0,5 на 10000 живорождений [1,6].

Внутрибольничная заболеваемость венозным или артериальным тромбозом составляет приблизительно 5,3 на 10 000 детей с повышенным риском в неонатальном и подростковом возрасте [2, 4].

Согласно исследованиям, спонтанные тромботические осложнения представляют собой сосудистые окклюзии без основной причины, тогда как приобретенные тромботические

события требуют наличия предрасполагающего заболевания или происходят после терапевтического или диагностического сосудистого вмешательства.

Протромботические факторы риска у новорожденных – это врожденные дефекты коагуляции, материнский гестационный диабет, диабетическая фетопатия, неонатальный сепсис, некротизирующий энтероколит, антифосфолипидный синдром, асфиксия, полицитемия и различные метаболические заболевания [3, 5, 7]. Однако большинство тромботических событий вызваны сосудистыми катетерами - более 90% у новорожденных связаны с пупочными венозными или артериальными катетерами, а также с другими центральными венозными линиями. Острый артериальный тромбоз, вызванный периферическим венозным катетером, крайне редок и довольно сложный для управления в многодисциплинарном подходе.

Клиническое наблюдение. Примером может служить следующее клиническое наблюдение:

Ребенок А.Д., 19.09.2017 г.р., переведена из перинатального центра №3 в Туркестанскую детскую больницу **30.10.2017 г.,** с диагнозом: Бактериальный сепсис новорожденного, бактериальная деструкция легких, гипоксическое ишемическое поражение ЦНС, недоношенность 31 недель 4 дня. Ребенок от 5 беременности 5 преждевременных оперативных родов. Преэклампсия тяжелой степени. Хелп синдром. Затяжная артериальная гипертензия III степени. Вес при рождении – 1910,0 гр, рост – 44 см, по шкале Апгар 5-6 балла. Из анамнеза установлено, что новорожденный находился в отделении реанимации и интенсивной терапии (ОРИТ) на респираторной терапии. 24.10.2017 года снят с назальной респираторной поддержки, и переведена на назальную подачу увлажненного O₂. 25.10.2017 г. 12:30 в связи с улучшением состояния ребенка переведен в отделение патологии новорожденных. 28.10.17 г. 19:00 состояние ребенка с ухудшением, за счет нарушения кровообращения верхней конечности, что выражается в бледности кожного покрова, похолодания конечности отсутствия пульсации на периферических сосудах. Методом ультразвуковой диагностики установлен окклюзирующий тромбоз правой плечевой артерии. 29.10.17 г. 04:00 по линии санавиации вызван сосудистый хирург ОДБ выставлен: тромбоз артерий правой верхней конечности, сепсис новорожденного, недоношенность 31 недель. Оперативное лечение ребенку не рекомендовано учитывая длительный процесс, возраст и преморбидный фон. Рекомендовано консервативное лечение. Но т.к. состояние не улучшалось, консервативные лечебные мероприятия не дали эффекта, больная переведена в областную детскую больницу, для оперативного лечения. В детской больнице произведена операция ампутация правой верхней конечности в связи наступившим некрозом. Ребенок выписан домой на амбулаторное лечение.

Обсуждение. Новорожденные, как правило, имеют тромботические явления гораздо реже, чем взрослые. Наибольший риск возникает в течение неонатального периода, главным образом в сочетании с недоношенностью, сопутствующим сепсисом, коагулопатией, пупочным венозным или артериальным катетером или другими центральными венозными линиями [4]. Тромбоэмболия, вызванная периферическим венозным катетером, встречается редко, однако размещение может повредить как вену, так и соседние ткани, такие как артерии или нервы. В приведенном выше примере показано серьезное осложнение тромбоза плечевой артерии, которое привело к некрозу верхней конечности с последующей ампутацией. Сепсис привел к коагулопатии с гипокреотинемией, что привело к тромбозу, поздно диагностированному, консервативные мероприятия не дали эффекта, что привело к ампутации конечности. Ранняя диагностика, то есть быстрое распознавание клинического проявления и подтверждение подозрения на острый тромбоз с визуализацией, имеет решающее значение для успешного лечения и долгосрочного прогноза. Можно выбирать между ультразвуком с цветной доплеровской, венозной или артериальной

ангиографией, магнитно-резонансной ангиографией (МРА) или компьютерной томографической ангиографией (СТА). За исключением ультразвука, все другие методы являются инвазивными и несут значительные неотъемлемые риски и потенциальные негативные побочные эффекты, особенно для новорожденных.

Выводы

Надо знать о том, что у недоношенных и новорожденных с коагулопатией на фоне сепсиса возможно развитие тромбоза сосудов.

Своевременно установленный диагноз позволить предупредит грозное осложнение как ампутация.

Ультразвук - важный метод визуализации, используемый в медицине для интенсивной терапии новорожденных. Наш случай иллюстрирует, как ультразвуковое доплеровское исследование высокого разрешения служило неинвазивным диагностическим инструментом у тяжелобольного новорожденного и как средство контроля для успешного лечения.

Данный случай разработан на практическом занятии со студентами 4-5 курсов медицинского факультета МКТУ им. Х.А.Ясави, является поучительным примером и можно использовать в практической деятельности врачам.

ЛИТЕРАТУРА

1.Ольхова Е.Б., Туманян Г.Т., Кузнецова Е.В. Ультразвуковая диагностика портального тромбоза у новорожденных. Ультразвуковая и функциональная диагностика. 2002; 1: 65.

2. Andrew M. Indication and drugs for anticoagulation therapy in children. Thrombosis Research. 1996; 81 (2): 561-573.

3. Michaels L, Asch JD. Successful treatment of caval and cardiac thromboses with low molecular weight heparin in infants weighing less than one kilogram. Trombosis and Haemostasis. 2001; Suppl.: 2326.

4. Plancq MC, Buisson P, Deroussen F, Krim G, Collet LM, Gouron R. [Successful early surgical treatment in neonatal compartment syndrome: case report.](#) J Hand Surg Am. 2013 Jun; 38 (6):1185-8. doi:

5. Kigawa I, Miyairi T, Tanaka S, Unai S, Miura S, Ohno T, Fukuda S, Takamoto S. Kyobu Geka. [\[Acute forearm compartment syndrome after total arch replacement\].](#) 2011 Jun; 64 (6) : 454-8. Japanese.

6. Percival TJ., White JM., Ricci MA. [Compartment syndrome in the setting of vascular injury.](#) Perspect Vasc Surg Endovasc Ther. 2011 Jun; 23 (2).

7. Coombs CJ, Richardson PW, Dowling GJ, Johnstone BR, Monagle P. [Brachial artery thrombosis in infants: an algorithm for limb salvage.](#) Plast Reconstr Surg. 2006 Apr 15; 117(5):1481-8. [Contemporary outcomes of endovascular interventions for acute limb ischemia.](#)

8. Byrne RM, Taha AG, Avgerinos E, Marone LK, Makaroun MS, Chaer RA. J Vasc Surg. 2014 Apr; 59(4):988-95. doi: 10.1016/j.jvs. 2013.10.054. Epub 2013 Dec 17.

9. [An algorithmic approach to the management of limb ischemia in infants and young children.](#) Downey C, Aliu O, Nemir S, Naik-Mathuria B, Hatf DA, Bullocks JM, Friedman JD. Plast Reconstr Surg. 2013 Mar;131(3):573-81. doi: 10.1097/PRS.0b013e31827c6e66. Theile RJ, Coombs CJ.

10. [Microvascular and thrombolytic revascularization of an arm in a 32-week-gestation neonate: case report and review of the literature.](#) J Reconstr Microsurg. 1996 Nov; 12(8):539-42.

11. Wongwanit C, Hahtapornsawan S, Chinsakchai K, Sermsathanasawadi N, Hongku K, Ruangsetakit C, Mutirangura P. [Catheter-directed thrombolysis for acute limb ischemia caused by native artery occlusion: an experience of a university hospital.](#) J Med Assoc Thai. 2013 Jun; 96(6):661-8.

12. Viswanathan S, Arthur R, Evans JA, Truscott J, Thomson JD, Gibbs JL.

[The early and mid-term fate of the axillary artery following axillary artery cut-down and cardiac catheterization in infants and young children.](#)

ӘОЖ 574.5

МҒТАР 69.51.00

Г.Т.ШАМУРАТОВА

«Қазақ балық шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты»
ЖШС Арал филиалы, кіші ғылыми қызметкер
e-mail-aralnpchr@mail.ru

КІШІ АРАЛ ТЕҢІЗІНДЕГІ МАКРОЗООБЕНТОСТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Кіші Арал теңізінің суы соңғы жылдары тұщылануына байланысты көптеген байырғы балықтар кездесе бастады. Осы балықтардың қоректік қорын зерттеу маңызды болып саналады.

Мақалада 2017 жылы Кіші Арал теңізінде жүргізілген гидробиологиялық зерттеу нәтижелері келтірілген. Су түбін мекендейтін омыртқасыздар қауымдастығының түр құрамы және сандық көрсеткіштері көрсетілген. Балық аулау аумақтары бойынша түрлерінің таралуы мен трофтылық деңгейі анықталған.

Кілт сөздері: макрозообентос, таксономиялық құрам, саны, биомассасы, дернәсіл, кездесу жиілігі, қоректілік деңгейі.

Г.Т.Шамуратова

Современное состояние макрозообентоса Малого Аральского моря

В последние годы, в связи с опреснением воды Малого Аральского моря, в водоеме начали встречаться рыбы, ранее населявшие море. Очень важно и изучение состояния их кормовой базы.

В данной статье приведены результаты гидробиологических исследований, проведенных в 2017 году на Малом Аральском море. Показаны видовой состав и количественные характеристики макрозообентоса. Определена трофность водоема и распределение видов по рыбопромысловым районам.

Ключевые слова: макрозообентос, таксономический состав, численность, биомасса, личинка, частота встречаемости, уровень питания.

G.T.Shamuratova

Current state of macroeconomic development in the Small Aral Sea

In recent years, in connection with the desalination of the water of the Small Aral Sea, fish that previously inhabited the sea began to meet in the pond. It is very important to study the condition of their food base.

This article presents the results of hydrobiological studies conducted in 2017 on the Small Aral Sea. The species composition and quantitative characteristics of macrozoobenthos are shown. The trophicity of the reservoir and the distribution of species in the fishing areas are determined.

Keywords: macrozoobenthos, taxonomic composition, abundance, biomass, larva, frequency of occurrence, nutritional level

Арал теңізі – жер шарындағы өзінше бір ерекшелігі бар су қоймасы. Оның ерекшелігі суының химиялық құрамының, флора және фаунасының өзгешеліктерімен анықталады. Алайда теңізді суландыратын Сырдария және Амудария өзендерінің бассейнінде ауыл шаруашылығының қажеттілігіне суды өте көп мөлшерде пайдалану соңғы елу жылда теңіздің сақталуына орасан зор қауіп төндірді.

Осыдан жарты ғасыр бұрын теңіздің ауданы 68 мың км², көлемі 1093 км³, орташа тереңдігі 16,0 м және тұздылығы 10%. 1960 жылға дейін теңіздегі судың деңгейі және оның ауданы тұрақты болды, алайда 60-жылдардан кейін судың деңгейі тұрақты түрде төмендеп, 1989-1990 жылдары Арал теңізі екі бөлікке бөлінді. Солтүстік бөлігі – Кіші теңіз және оңтүстік бөлігі – Үлкен теңіз.

2005 жылы Көкарал плотинасының құрылысы аяқталып, Кіші Аралды Үлкен теңізбен қосатын өзен жабылды. Көкарал плотинасы іске қосылғаннан кейін, 2006 жылдың сәуір айында Кіші теңіздегі судың деңгейі Балтық жүйесі бойынша 42,0 м-ге жетті.

Соңғы жылдары (2002-2005 жж.) Сырдария өзенінің суының мол болуына байланысты Кіші теңіздің суы көп тұщыды. Осының әсерінен тұщыған аймақтың ауданы көбейіп және байырғы балықтардың таралу ареалы ұлғайды. Қазіргі кезеңде Кіші Арал теңізінде арал тортасы, сазан, табан, көксерке және ақмарқа балықтарының өндірістік қоры бар. Осы балықтардың қоректік қорын зерттеу маңызды болып саналады.

Гидробиологиялық сынамаларды жинау және өңдеу әдісі: гидробиологиялық зерттеулер 2017 жылдың көктем-күз мезгілдерінде Кіші Арал теңізінде жүргізілді. Зообентос сынамаларын алуда Петерсен (1/40 м²) түпкөсіпалғышы пайдаланылды. Сынамалар №36 газды тормен жуылып, 4% формалинмен фиксацияланды [1].

Жиналған гидробиологиялық материал лабораторияда арнайы әдістер мен анықтамалар арқылы жіктелді [2-6]. Омыртқасыздардың таксономиялық құрамы, түрлері, сандық көрсеткіші санды-өлшеу әдісімен жүргізілді. Бентостың биомассасы торсионды гірмен (WT түр PRLT5) 1000 мг дейін өлшенді. Бірлестіктің трофтық деңгейі С.П.Китаев бойынша анықталды [7].

Макрзообентос. 2017 ж. Кіші Арал теңізін зерттеу кезінде бентос құрамынан полихета құрттары (1), шаянтәрізділер (1), шыбын-шіркейлер (6) және моллюскалар (2) анықталды (кесте 1). Түр құрамының 59%-ын хирономидалар құрады. Жоғарғы жиілікпен кездескендер полихета құрттары (60 және 100%). Күз мезгіліндегі таксономиялық құрамның төмендеуіне себеп болған хирономидалардың азаюы. Себебі, жазда хирономидалар жетіліп судан шығады.

Кесте 1-Таксономикалық құрам және Кіші Арал теңізі макрозообентосының кездесу жиілігі, көктем – күз 2016-2017 жж.

Таксон	2016 ж.		2017 ж.	
	көктем	күз	көктем	күз
Annelida –Кольчатые черви / Polychaeta – Многощетинковые черви				
<i>Hadiste diversicolor</i> (O. F. Muller)	77	90	60	100
Insecta – Насекомые / Diptera – Двукрылые				
<i>Chironomus behningi</i> (Goetghebuer)	7	9	5	7
<i>Chironomus sp.</i>	26	20	20	15
<i>Glyptotendipes gripekoveni</i> (Kieffer)	5	-	-	-
<i>Ch. plumosus</i> (Linne)	20	23	18	20
<i>Cryptochironomus sp.</i>	9	5	12	9
<i>Pelopia villipennis</i> (Kieffer)	10	16	-	-
<i>Ch. dorsalis</i> (Meigen)	10	14	10	12
<i>Tanytarsus sp.</i> (Kieffer)	9	-	5	-
Mollusca – Моллюскалар				
<i>Abra ovata</i> (Phil.)	36	50	41	18
<i>Dreissena polymorpha</i> (Pall.)	5	5	-	5
<i>Cerastoderma isthmicum</i> (Issel)	5	-	5	-
Crustacea – Шаянтәрізділер				
<i>Paramysis intermedia</i> (Czerniavsky)	7	5	5	-

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ, №3, 2018

<i>Palaemon elegans (Rathke)</i>	4	-	-	-
Барлығы:	14	10	10	8

Зообентостың 2017 ж. күзгі сандық көрсеткіштері көктемге қарағанда азайды (кесте 2, сурет 1). Себебі, жаз мезгілінде жириномида дернәсілдері жетіліп, судан сыртқа шығады. Омыртқасыздардың азайғанына қарамастан, биомассасы сәл жоғарылаған. Саны бойынша көктем және күзде полихеталар (63% және 77%) басым болды, биомасса бойынша көктемде моллюскалар (79%), ал күзде полихеталар - 72% тіркелді. Субдоминанттар сан бойынша көктемде және күзде моллюскалар *A. ovata* (27% - 15%), биомасса бойынша екі мезгілде де жириномидалар - 12% және 20 % болды.

Кесте 2-Кіші Арал теңізі зообентостың негізгі топтарының орташа сандық көрсеткіштері, көктем – күз 2017 ж.

Ағзалар тобы	Саны, экз./м ²		Биомассасы, г/м ²	
	көктем	күз	көктем	күз
<i>H. diversicolor</i>	288	142	2,40	2,53
<i>A. ovata</i>	125	27	15,36	1,18
<i>Chironomidae</i>	37	16	1,60	9,2
<i>Өзгелер*</i>	7	-	0,13	-
Барлығы	457	185	19,49	12,91

Ескерту - * шаянтәрізділер және моллюскалар

Зообентостың Кіші Арал теңізі аумақтары бойынша таралуы бірқалыпсыз (кесте - 3).

Кесте 3-Кіші Арал теңізі макрозообентостың негізгі топтарының саны мен биомассасының балық аулау кәсібімен шұғылданатын аумақтар бойынша таралуы, 2017ж., 1 - көктем, 2 - күз

Ауда н	Ағзалар тобы									
	<i>H. diversicolor</i>		<i>A. ovata</i>		<i>Chironomidae</i>		Өзге-лер*		Барлығы	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
	Саны, экз./м²									
I	210	60	90	30	-	30	-	-	300	120
II	176	100	56	30	8	-	-	-	240	130
III	254	293	356	48	200	24	-	-	810	365
IV	106	106	120	-	10	-	-	-	236	106
V	-	190	53	-	-	34	-	-	53	224
VI	626	106	80	49	5	13	40	-	751	168
Орта-ша	288	142	125	27	37	16	7	-	457	185
	Биомассасы, г/м²									
I	1,66	0,28	3,6	1,52	-	1,6	-	-	5,26	3,4
II	4,88	0,03	5,71	1,70	1,5	-	-	-	12,09	1,73
III	4,16	0,88	67,0 5	1,93	4,62	5,7	-	-	75,83	8,51
IV	1,12	6,90	10,9	-	0,53	-	-	-	12,55	6,90
V	-	0,68	1,60	-	-	1,1	-	-	1,60	1,78
VI	2,61	6,42	3,33	1,97	3	0,8	0,8	-	9,74	9,19

Орташа	2,40	2,53	15,3 6	1,18	1,60	9,2	0,13	-	19,49	12,91
Ескерту - шаянтәрізділер және моллюскалар										

I аумақта (Шевченко шығанағы) макрозообентос деңгейі екі мезгілде де орташа болды. Сан көрсеткіштері негізін көктемде полихета құрттары (70% - 50%), биомассасын - моллюскалар *A. ovata* (68% - 45%) құрады. Субдоминант сан бойынша *A. ovata* моллюскалары (30% және 25%), биомасса бойынша көктемде полихета құрттары (32%), күзде хириномида дернәсілдері (47%). Сандық көрсеткіштер көктемнен күзге қарай төмендеген. Демек, балық қорегі де «орташа» деңгейге түскен [7].

II аумақта (ортаңғы) макрозообентостың сандық көрсеткіштері орташа болды (кесте 3). Доминант екі мезгілде де полихета құрттары 73% және 77%, ал биомасса бойынша моллюскалар *A. ovata* (47% және 98%) болды. Сандық көрсеткіштері көктемнен күзге қарай төмендеген. Демек, балық қорегі «жоғары» деңгейден «төменгі» деңгейге түскен [7].

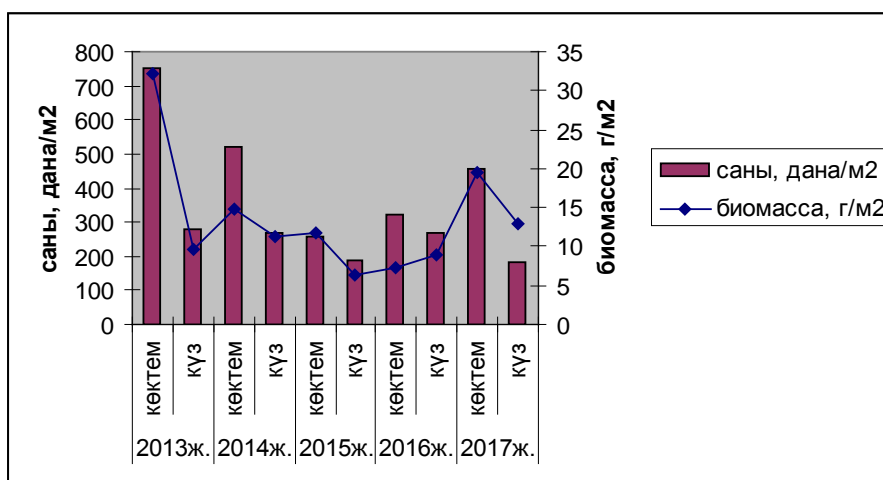
III аумақта (Бутакова шығанағы) макрозообентос көрсеткіштері жоғары болды. Сан және биомасса негізін көктемде моллюскалар *A. ovata* (43% және 88%) құрады. Күз мезгілінде сан бойынша полихета құрттары (80%), ал биомасса бойынша хириномида дернәсілдері (67%) құрады. Балықтар үшін қорек қоры «жоғарыдан» «біркелкі» деңгейге көтерілді.

IV аумақта (Солтүстік-шығыс) сан көрсеткіштері орташа болды. Көктемде сан және биомасса бойынша *A. ovata* басым болды (51 және 87%), күзде сандық көрсеткіштері бойынша полихета құрттары - 100% тіркелді. Аумақта балық қорегі «жоғары» деңгейінен «орташаға» төмендеді, суқойма α – эвтрофты типінен β – мезотрофты типке ауысты [7].

V аумақта (Құяр сағасы) зообентостың сандық көрсеткіштері көктемнен күзге қарай жоғарылады. Сандық көрсеткіштердің негізін көктемде моллюскалар *A. ovata* (100% саны және 100% биомассасы). Күзде сан бойынша доминант полихеталар (85%), биомасса бойынша хириномид (62%) болды. Аумақта балық қорек қоры «төменгі» деңгейде.

VI аумақта көктемнен күзге қарай зообентостың сан көрсеткіштері төмендегенімен биомассасы орташа деңгейде тіркелді. Доминант екі мезгілде де полихета құрттары 83% - 63%, көктемде биомасса бойынша моллюскалар *A. ovata* құрады (34%), күзде – полихета құрттары (70%) болды.

Соңғы жылдарда омыртқасыздардың сан көрсеткіштері 2016 жылы төмен (сурет 1) болды. Күзгі 2017 ж. сандық көрсеткіші көктемгі 2014 ж. көрсеткіштеріне тең. Балық қорегі «жоғары» деңгейге сәйкес.

Сонымен, 2017 ж. көктем-күзгі зерттеулері бойынша макрозообентостың сандық көрсеткіштерінің жайы балық шаруашылығы үшін бірқалыпты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Задачи и методы изучения и использования кормовой базы рыб. – Л.: ГосНИОРХ, 1984. – 376 с.
2. Атлас беспозвоночных Аральского моря / Под ред. Ф.Д. Мордухай – Болтовского и др. – М.: Пищевая промышленность, 1974 – 272 с.
3. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР / Под ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512 с.
4. Шилова А.И. Хирономиды Рыбинского водохранилища – Л.: Наука, 1976 – 252 с. 4 Методическое пособие при гидробиологических рыбохозяйственных исследованиях водоемов Казахстана (планктон, зообентос) Алматы, 2006. – 27 с.
5. Панкратова В.Я. Личинки и куколки комаров подсемейства Podonidae и Tanypodinae фауны СССР. – Л.: Просвещение, 1977. – 156 с.
6. Гуцевич А.В. Кровососущие мокрецы (Ceratopogonidae) // Фауна СССР: 15 Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон // Тез. докл. V съезда ВГБО г. Тольятти, 15-19 сент. 1986 г. – Куйбышев, 1986. – Ч. 2. – С. 254-255.
7. Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон // Тез. докл. V съезда ВГБО г. Тольятти, 15-19 сент. 1986 г. – Куйбышев, 1986. – Ч. 2. – С. 254-255.

REFERENCES

1. Metodicheskie rekomendacii po sboru i obrabotke materialov pri gidrobiologicheskikh issledovaniyah na presnovodnyh vodoemah. Zadachi i metody izucheniya i ispol'zovaniya kormovoj bazy ryb. – L.: GosNIORH, 1984. – 376 s.
2. Atlas bespozvonocnyh Aral'skogo morya / Pod red.F.D. Morduhaj – Boltovskogo i dr. – M.: Pishhevaya promyshlennost', 1974 – 272 s.
3. Opredelitel' presnovodnyh bespozvonocnyh evropejskoj chasti SSSR / Pod red. L.A.Kutikovej, YA.I.Starobogatova. – L.: Gidrometeoizdat, 1977. – 512 s.
4. SHilova A.I. Hironomidy Rybinskogo vodohranilishcha – L.: Nauka, 1976 – 252 s. 4 Metodicheskoe posobie pri gidrobiologicheskikh rybohozyajstvennyh issledovaniyah vodoemov Kazahstana (plankton, zoobentos) Almaty, 2006. – 27 s.
5. Pankratova V.YA. Lichinki i kukolki komarov podsemejstva Podonidae i Tanypodinae fauny SSSR. – L.: Prosveshchenie, 1977. – 156 s.
6. Gucevich A.V. Krovososushchie mokreцы (Ceratopogonidae) // Fauna SSSR: 15 Kitaev S.P. O sootnoshenii nekotoryh troficheskikh urovnej i «shkaly trofnosti» ozer raznyh prirodnyh zon // Tez. dokl. V s"ezda VGBO g. Tol'yatti, 15-19 sent. 1986 g. – Kujbyshev, 1986. – CH. 2. – S. 254-255.
7. Kitaev S.P. O sootnoshenii nekotoryh troficheskikh urovnej i «shkaly trofnosti» ozer raznyh prirodnyh zon // Tez. dokl. V s"ezda VGBO g. Tol'yatti, 15-19 sent. 1986 g. – Kujbyshev, 1986. – CH. 2. – S. 254-255.

ӘОЖ 574.5

МҒТАР 69.51.00

М.Т.ҚАЛЫМБЕТОВА

«Қазақ балық шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты» ЖШС
Арал филиалы, ғылыми қызметкер e-mail: aralnpchr@mail.ru

КІШІ АРАЛ ТЕҢІЗІНДЕГІ ЗООПЛАНКТОННЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Кіші Арал теңізі балық шаруашылығындағы маңызды суқойманың бірі болып саналады. Салынған Көкарал су тоспасы Кіші Арал теңізінің гидрологиялық режимінің тұрақталуына, теңіз суының қарқынды тұшуына және теңіз фаунасы құрамына өз әсерін тигізді. Байырғы кәсіптік маңызы бар балықтар түрлерінің саны көбейіп, кәсіпшілік маңызға ие болды. Балықтың көбеюі олардың қорек қорының жағдайын да зерттеудегі жұмыстардың маңызы зор екенін айта кету керек.

Мақалада Кіші Арал теңізінде 2017 жылы жүргізілген гидробиологиялық зерттеу нәтижелері келтірілген. Зоопланктофаунаның түр құрамы, сандық көрсеткіштері көрсетіліп, суқойманың трофтылық деңгейі анықталды.

Кілт сөздері: зоопланктон, саны, биомассасы, доминант, субдоминант, кездесу жиілігі, қоректілік деңгейі, шығанақ.

М.Т.Калымбетова

Современное состояние зоопланктона Малого Аральского моря

Малое Аральское море является одним из важных водоемов рыбного хозяйства. Построенная Коккаральская плотина повлияла на стабилизацию гидрологического режима Малого Аральского моря, интенсивное опреснение воды и структуру фауны. Увеличилось количество видов рыб, имеющих коммерческую ценность. А следовательно и изучение состояния их кормовой базы.

В данной статье представлены результаты гидробиологических исследований Малого Аральского моря в 2017 году. Определены видовой состав, количественные показатели зоопланктофауны и определена трофность водоема.

Ключевые слова: зоопланктон, численность, биомасса, доминант, субдоминант, частота встречаемости, уровень кормности, залив.

M.T.Kalymbetova

Current state of zooplankton in the Small Aral Sea

Small Aral Sea is one of the important reservoirs of fisheries. The constructed Kokaral dam affected the stabilization of the hydrological regime of the Small Aral Sea, intensive desalination of water and the structure of fauna. The number of fish species that have commercial value has increased. And hence the study of the state of their food base.

This article presents the results of hydrobiological studies of the Small Aral Sea in 2017. Species composition, quantitative indices of the zooplanktofauna and the trophicity of the reservoir were determined.

Keywords: zooplankton, abundance, biomass, dominant, subdominant, frequency of occurrence, level of feed, bay

Гидробиологиялық сынамааларды жинау және өңдеу әдісі: гидробиологиялық зерттеулер 2017 жылдың көктем және күз мезгілінде Кіші Арал теңізінде жүргізілді. Зоопланктон сынамаалары Джеди торымен (сүзгіш ауызы – 12 см.) жаппай су түбінен үстіңгі қабатына дейін жиналды. Сынамааларды жинау үшін №61 газды тор пайдаланды. Жиналған сынамаалар 4-% формалинмен фиксирленді [3, 4].

Лабораторияда гидробиологиялық материал арнайы әдістер мен анықтамалар арқылы жіктеліп [1, 3, 4, 5], бірлестіктің қоректілік деңгейі С.П.Китаев бойынша анықталды [2].

Зоопланктон. Кіші Арал теңізінде 2017 жылы көктемгі және күзгі зерттеулер бойынша зоопланктон құрамынан: Rotifera – 12 таксон, Cladocera – 9, Copepoda – 5 (кесте 1) таксон анықталды. Сонымен қатар, барлық сынамааларда қосқақпақты моллюскалардың личинкалары кездесті.

Кесте 1- Таксономикалық құрам және Кіші Арал теңізі зоопланктонының кездесу жиілігі, көктем –күз, 2016 – 2017жж.

Таксоны		Кездесу жиілігі, %			
		2016 ж.		2017 ж.	
		Көктем	күз	көктем	күз
Rotifera	Synchaeta sp.	36	27	5	27
	Keratella quadrata Muller	32	45	41	5
	Keratella cochlearis Gosse	5	-	-	-
	Keratella tropica Apstein	-	-	-	5
	Brachionus quadridentatus Hermann	64	41	45	68
	Brachionus plicatilis Muller	59	50	50	96
	Notholca acuminata Ehrenberg	-	-	27	-
	Filinia longiseta Ehrenberg	5	9	9	-
	Hexarthra oxyuris Zernov	41	9	18	56
	Asplanchna priodonta Gosse	23	5	5	-
	Brachionus calyciflorus Pallas	36	9	27	14
	Lecane lulla Gosse	18	-	5	9
	Lecane bulla Gosse	-	-	-	5
Cladocera	Bosmina longirostris Muller	13	9	45	14
	Chydorus sphaericus Muller	41	18	27	9
	Moina mongolica Daday	27	36	-	23
	Ceriodaphnia reticulata Jurine	77	50	23	77
	Podonevadne angusta Sars	-	5	-	-
	Evadne anonyx Sars	57	64	36	23
	Diaphanosoma brachyurum Lievin	41	23	23	18
	Daphnia longispina Muller	-	-	5	14
	Podonevadne camptonyx Sars	36	50	23	64
	Alona rectangula Sars	-	-	5	-
Copepoda	Cyclops vicinus Uljanin	100	100	100	100
	Mesocyclops leuckarti Claus	23	23	14	23
	Acanthocyclops viridis Jurine	45	27	14	27
	Harpacticoida gen. sp.	36	18	77	55
	Calanipeda aquaedulcis Kritschagin	100	100	100	100

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ, №3, 2018

	Phyllodiaptomus blanci Guerne et Richard	9	-	-	-
	моллюска дернәсілдері	100	100	100	100
Барлығы		24	22	24	23

Жоғарғы жылда көктем және күз мезгілдерінде зымырақтардан кездескендер – *Br. Quadridentatus*, *Br. Plicatilis*, *H. Oxyuris*, ескекаяқты шаянтәрізділерден – *C. Aquaedulcis*, *C. Vicinus*, *Harpacticoida gen. Sp.*, тараммұраттылардан – *C. Reticulata*, *P. Camptonux*.

Теңіздің барлық аумақтарында моллюскалар дернәсілдері кездесті (ерекше Бутакова шығанағы, Солтүстік-Шығыс пен Сарышығанақта). Бұл су көлемінің өзеннен теңізге мол құйылуына байланысты.

Зоопланктонды әр деңгейде осы төрт топ құрады, алайда сан және биомасса бойынша негізін қалаған ескекаяқтылар – 70% - 56% және 93% - 83% (кесте 2). 2017 ж. зоопланктонның сандық көрсеткіштері көктемнен күзге қарай төмендегенін байқаймыз. Субдоминант екі мезгілде де зымырақтар тобы болды – 27,3% және 24,8% саны бойынша. Биомасса бойынша көктемде Rotifera – 3,65%, күзде – Cladocera – 9,11%.

Кесте 2 – Кіші Арал теңізі зоопланктонының негізгі топтарының сандық көрсеткіштері, көктем-күз 2017 ж.

Ағзалар түрі	Саны, мың дана/м ³		Биомассасы, мг/м ³	
	көктем	күз	көктем	күз
Rotifera	45,35	30,14	19,0	13,55
Copepoda	116,54	68,22	481,93	594,84
Cladocera	1,20	3,80	12,65	65,22
Өзгелер*	3,08	19,33	6,77	42,52
Барлығы	166,17	121,49	520,35	716,13
Ескерту* - моллюска дернәсілдері				

Сандық көрсеткіштері, алдыңғы жылдарындағыдай, *C. aquaedulcis*-дың дамуына байланысты болды. Зоопланктонның 49% саны мен 69% биомассасын каланипедалар құрады.

Зоопланктонның Кіші Арал теңізі аумақтары бойынша таралуы бірқалыпсыз (кесте 3).

Кесте 3 - Кіші Арал теңізі зоопланктонының саны мен биомассасы балық аулау кәсібімен шұғылданатын аумақтар бойынша таралуы, 2017 ж. көктем – 1, күз - 2

Аумақ	Ағзалар түрі									
	Rotifera		Copepoda		Cladocera		Өзгелер*		Барлығы	
	Саны, мың дана/м ³									
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
I	0,25	13,06	20,07	22,98	0,56	1,03	0,80	2,12	21,76	44,19
II	5,34	37,93	47,78	79,79	0,34	3,02	0,30	38,68	54,42	159,42
III	3,51	91,32	120,13	135,95	1,61	3,54	4,68	53,86	129,93	284,68
IV	1,59	1,62	91,15	69,41	1,42	4,47	8,97	9,34	103,13	84,83
V	8,52	15,80	64,48	78,12	3,32	9,36	0,45	7,64	76,77	110,91
VI	306,89	26,34	528,39	20,48	0,03	0,99	6,75	1,07	842,07	48,88
биомассасы, мг/м³										
I	0,08	11,53	109,36	99,31	3,22	9,92	1,77	4,64	114,43	125,4
II	6,05	15,17	204,14	512,25	5,81	54,54	0,67	85,09	215,29	667,04
III	1,41	47,82	504,66	2044,7	38,7	76,39	10,29	118,50	555,09	2280,38
IV	3,34	0,65	326,85	563,37	10,95	75,03	19,73	20,54	360,87	659,59

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ, №3, 2018

V	3,24	5,62	197,70	505,56	21,6 8	157,56	0,98	16,80	223,61	685,54
VI	120,06	9,77	1953,02	93,9	0,23	12,65	14,84	2,36	2088,15	118,84
Ескерту* - моллюска дернәсілдері										

I аумақ (Шевченко шығанағы) төменгі сандық көрсеткіштерімен ерекшеленді. (сурет 1). Зоопланктонның сан және биомассасы көктемнен күзге қарай сәл өзгерген. Зоопланктон негізін екі мезгілде де құраған ескекаяқтылар (46% - 52% сан, 95,6%- 79,2% биомассасы), субдоминант сан бойынша көктемде моллюска дернәсілдері (3,7%), күзде – зымырақтар (9,2%). Биомасса бойынша субдоминант көктемде - тараммұраттылар (2,8%), күзде – зымырақтар - 7,02%. Жалпы биомасса бойынша балық қорегі төменгі деңгейде болды. С.П.Китаевтың трофтық шкаласы бойынша [2] суқойма «ең төменгі» класына, ультраолиготрофты типке жатқызылды.

II аумақта (ортаңғы аумақ) зоопланктонның сандық көрсеткіштерінің көктемнен күзге қарай жоғарылағанын байқаймыз. Доминант – ескекаяқтылар тобы (88% және 50% сан мен 95% биомасса), субдоминанттар көктемде зымырақтар (10% бен 3%), күзде моллюска дернәсілдері (24% мен 13%). Балықтардың қорек қоры «өте төмен» болды. С.П.Китаевтың трофтық шкаласы бойынша [2] суқойма көктемде «ең төменгі» класына, ультраолиготрофты типке, ал күзде «төменгі» класына, β-олиготрофты типке жатқызылды.

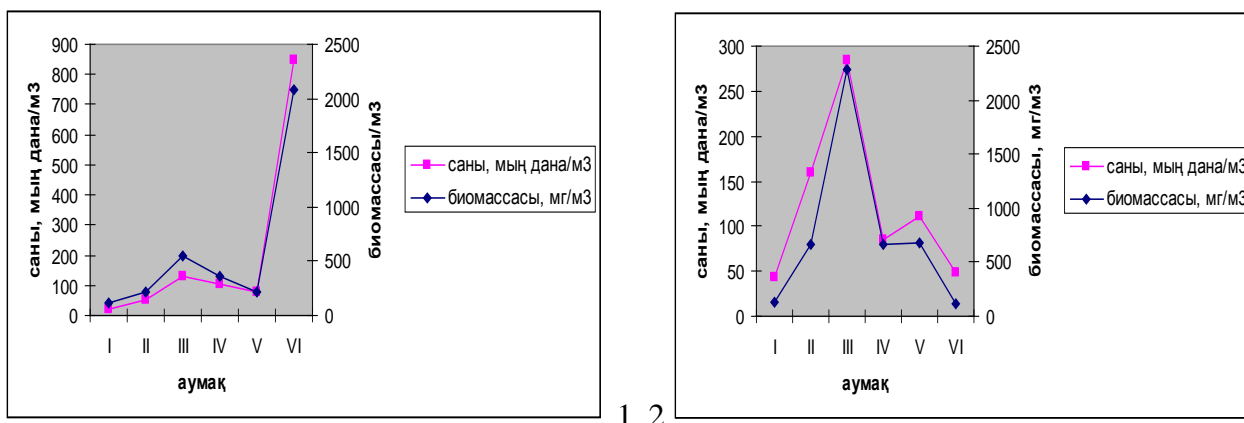
III аумақта (Бутаков шығанағы) зоопланктонның сандық көрсеткіштері көктемнен күзге қарай жоғарылаған. Екі мезгілде де ескекаяқтылар басым болды - 92% мен 48% санын және 91% пен 84% биомассаны құрады. Зоопланктонның орташа саны және биомассасы аумақта көктемде 129,93 мың дана/м³ және 555,03 мг/м³, күзде - 284,68 мың дана/м³ және 2280,38 мг/м³ болды. Балықтардың қорек қоры көктемде төмен, β-олиготрофты, ал күзде орташа β-мезотрофты болды.

IV аумақта (Солтүстік-шығыс) зоопланктонның сандық көрсеткіштерінің көктемнен күзге қарай жоғарылағанын байқаймыз. Зоопланктон негізін ескекаяқтылар құрады (83-82% сан және 91-85% биомасса), субдоминант сан және бойынша моллюскалар дернәсілдері (9-11% сан, 6-3% биомасса). Зоопланктонның орташа саны және биомассасы аумақта көктемде 103,13 мың дана/м³ және 360,87 мг/м³, күзде – 84,83 мың дана/м³ және 659,59 мг/м³ болды. С.П.Китаевтың трофтық шкаласы бойынша [2] суқойма көктемде «өте төменгі» класына, α-олиготрофты типке, ал күзде «төменгі» класына, β-олиготрофты типке жатқызылды.

V аумақта (Құяр сағасы) зоопланктон санының көктемнен күзге қарай жоғарылағанын байқаймыз. Зерттеу мерзімінде сандық көрсеткіштері бойынша басым болған ескекаяқтылар, субдоминант сан бойынша зымырақтар (11%-14%), биомасса бойынша тараммұраттылар болды (10% - 23%). Зоопланктонның орташа саны және биомассасы аумақта көктемде 76,77 мың дана/м³ және 223,61 мг/м³, күзде – 110,91 мың дана/м³ және 685,54 мг/м³ болды. Жалпы биомасса бойынша балық қорегі төменгі деңгейде болды.

VI аумақта сандық көрсеткіштер төмендегенін байқаймыз (Сарышағанақ аумағы). Доминант көктемде сан бойынша ескекаяқтылар - 63%, күзде зымырақтар 53%, биомасса бойынша екі мезгілде де ескекаяқтылар - 93% - 79% болды. Субдоминант сан бойынша зымырақтар (37%), биомасса бойынша көктемде тараммұраттылар (6%), күзде – ескекаяқтылар (11%). Зоопланктонның орташа саны және биомассасы аумақта көктемде 842,07 мың дана/м³ және 2088,15 мг/м³, күзде – 48,88 мың дана/м³ және 118,84 мг/м³ болды.

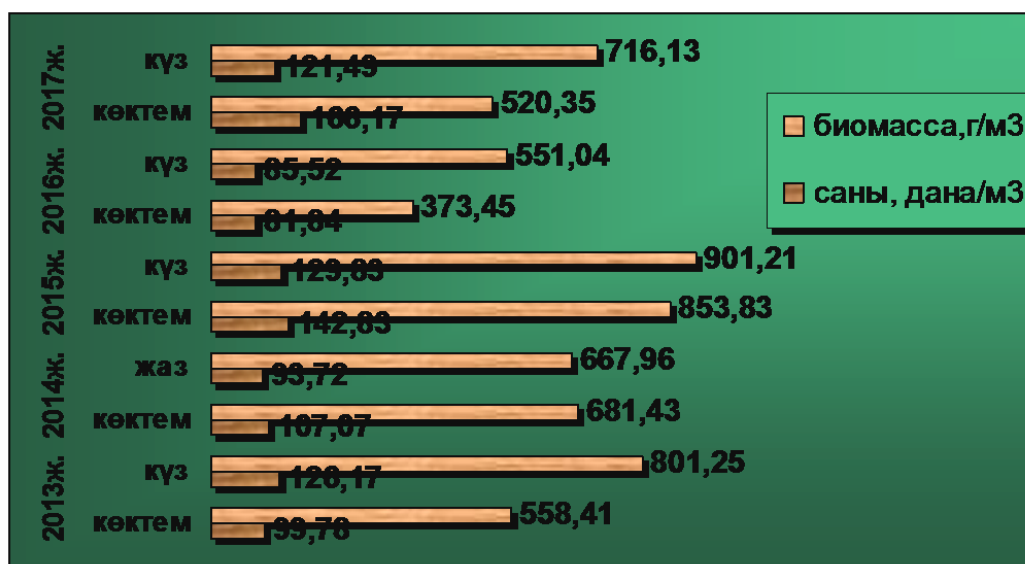
Көктемнен күзге қарай балық қорегі «орташа» деңгейден «төменгі» деңгейіне түскен (сурет 1).

1 2

Сурет 1. Кіші Арал теңізі зоопланктонының саны (мың дана/м³) мен биомассасының (мг/м³) балық аулау кәсібімен шұғылданатын аумақтар бойынша таралуы, 2017ж. көктем-1, күз-2

2017 ж. сандық көрсеткіштері басқа жылдармен салыстырғанда төмен (сурет 2) болды. Балық үшін қорек төменгі деңгейде, суқойма β – олиготрофты типке жатқызылды [2].

Сурет 2. Кіші Арал теңізі зоопланктонының сан (мың дана/м³) және биомассасының (мг/м³) динамикасы, 2013-2017жж. көктем – жаз-күз

Сонымен, 2017 ж. Кіші Арал теңізі зоопланктон құрамынан 26 таксон анықталды. Сандық көрсеткіштері төменгі деңгейде тіркелді. Ескекаяқтылар саны және биомассасы бойынша басым болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР / Под ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512 с.
2. Китаев С.П. О соотношении некоторых трофических уровней и «шкалы трофности» озер разных природных зон // Тез. докл. V съезда ВГБО г. Тольятти, 15-19 сент. 1986 г. –Куйбышев, 1986. – Ч. 2.-С. 254-255.
3. Методические пособие при гидробиологических рыбохозяйственных исследованиях водоемов Казахстана (планктон, зообентос) Алматы, 2006. -27с.
4. Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Задачи и методы изучения и использования кормовой базы рыб. – Л.: ГосНИОРХ, 1984. – 376 с.
5. Определитель пресноводных беспозвоночных европейской части СССР / Под ред. Л.А.Кутиковой, Я.И.Старобогатова. – Л.: Гидрометеиздат, 1977. – 512 с.

REFERENCES

1. Atlas bespozvonochnykh Aralskogo morya / Pod red.F.D. Mordukhay – Boltovskogo i dr. – М.: Pishchevaya promyshlennost. 1974. – 272 s.
2. Kitayev S.P. O sootnoshenii nekotorykh troficheskikh urovney i «shkaly trofnosti» ozer raznykh prirodnykh zon // Tez. dokl. V syezda VGBO g. Toliatti. 15 -19 sent. 1986 g. – Kuybyshev. 1986. – Ch. 2. – S. 254-255.
3. Metodicheskoye posobiye pri gidrobiologicheskikh rybokhozyaystvennykh issledovaniyakh vodoyemov Kazakhstana (plankton. zoobentos)Almaty.2006.–27s.
4. Metodicheskiye rekomendatsii po sboru i obrabotke materialov pri gidrobiologicheskikh issledovaniyakh na presnovodnykh vodoyemakh. Zadachi i metody izucheniya i ispolzovaniya kormovoy bazy ryb. – L.: GosNIORKh.1984. –376s.
5. Opredelitel presnovodnykh bespozvonochnykh evropeyskoy chasti SSSR / Pod red. L.A.Kutikovoy. Ya.I.Starobogatova. – L.: Gidrometeoizdat. 1977. – 512 s.

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENT

**ГУМАНИТАРЛЫҚ БАҒЫТ:
ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ**

ЖЕТІБАЕВ К.М. БАХТЫБАЕВ М.М. АРЫНОВ Қ.С.	
Ортағасырлық Сығанақ қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер	7- 14
НУРБЕТОВА Г.О.	
Қазақстандағы «соғыстан кейінгі құрбаншылық синдромы» және экономиканың аграрлық саласындағы өзгерістер (1946-1954 жж.)	15-18
ТАСТАНБЕКОВ М.М.	
Уинстон Черчилльдің «Екінші дүниежүзілік соғыс» атты еңбегінің тарихи дерек ретіндегі маңызы мен орны	19-24
ЖЕТІБАЕВ К.М. СИЗДИКОВ Б.С. ГУРСОЙ М.	
2017 жылы Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулер	25-33
ЖОРАЕВА Г.Т.	
Рухани жаңғыру: ұлттық рух пен бірегейлік	34-38
ҚАСЫМБЕКОВ А.	
XIX ғасыр жазба дерек көздеріндегі Қазақстанның мәдени мұрасы: «е-Каталог»	39-43
ИСКАКОВ Ғ.Т. АМАНТУРОВ М.Қ.	
Сарыарқа жаңа тас ғасыры ескерткіштерінің зерттелу тарихы	44-47
ИСА М.С. АЛЬЖАНОВА Э.Е.	
Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерінің баспасөзде көрініс табуы	48-53
ФИЛОЛОГИЯ	
ЕРГӨБЕК С.	
Алтын орда әдебиеті – қазақ кітаби жазба әдебиетінің қайнар бастауы	54- 61
ҚОШАНОВА Н. АСЫЛХАН А.	
Қазақ тілі синтаксисіндегі қыстырмалардың қатысымдық сипаты	62-65
ЕРГУБЕКОВА Ж.С.	
Хайуанаттар атауына байланысты батырлар жырларындағы ономастикалық концептілер	66-73

ЕСБАЛАЕВА Р.Ж.	
Композициялық талдауды меңгерудің тиімді жолдары	74-78
KARAKULOVA U.E.	
Some ways of using interactive forms of teaching vocabulary at the english lessons	79-82
GÜNGÖR A. KARABAĞ A. CAILOVA GÜNGÖR A.	
Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesinde günümüze kadar okutulan türkçe ders kitaplarının dil öğretimi açısından değerlendirilmesi	83-88
SEITOVA G.	
The importance of trilingual education in Kazakhstan	89-91
ZHAPBAROV N.A.	
The models of translation in professionally-oriented teaching of the English language	92-96
ФИЛОСОФИЯ, ДИНАМИКА, СОЦИОЛОГИЯ	
ЖАНДАРБЕКОВ З.З. ҚАРАТЫШҚАНОВА Қ.Р.	
Имам Матуридидің ақыл мен нақылды негіздеген пікірлерінің қазақ діни ойшылдарының рухани танымымен сабақтастығы	97-107
МЫРЗАБЕКОВ М.М.	
Қажы Бекташ Уалидің этикалық философиясы	108-113
ИМАНОВА М.М.	
Имам Ғазалидің тә'уил іліміндегі методологиясы	114-119
ИМАНОВА М.М.	
Имам Нәсәфи және оның еңбектеріндегі діни көзқарасы	120-126
ЗАҢ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, ЭКОНОМИКА	
ЫДЫРЫС Қ.С. МУНАСИПОВА М.Е.	
Қытайдың энергетикалық саясаты және Ресеймен стратегиялық әріптестік	127-134
АМИРБЕК А.А. ҚАНАЙ Ө.	
Қашқар арнайы экономикалық аймағындағы соңғы өзгерістер	135-147
АҢЛАМАСОВА М.Қ.	
Ресей сыртқы саясатының қалыптасуына әсер еткен фактор ретінде орыстардың шығу тегіні зерттеу мәселелері	148-154

GİRİTLİOĞLU Sh.	
Orta Asya devletlerinin su sorunları	155-163
КЕЛЕСБАЕВ Д.Н.	
Жоғары білім берудегі сапалық қажеттіліктерді Кано моделімен анықтау	164-172
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
КАДИРБАЕВА Р.И. АМИРБЕКУЛЫ А. ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.	
Информационное взаимодействие между субъектами образовательного процесса в виртуальной системе Moodle	173-177
MUKHAMEDJANOV B.K. ORAZBEKULY K. ADYRBEKOV K.M. PRALIEVA R.E.	
Features of preparation of future teachers of natural sciences	178-181
ОРТАЕВ Б.Т. ТУНА С. ИСАЕВ А.И.	
Оқушылардың оқу нәтижелерін бағалаудың ерекшеліктері туралы	182-186
НҮСҚАБАЕВ О. НҮСҚАБАЕВА Г.О.	
Әлемдік білім беру кеңістігіндегі Қазақстандық жоғары мектептің іс-тәжірибесі	187-196
ISKINDIROVA S.K.	
Implementation of developmental technologies in the learning process	197-200
КЕРИМБАЕВА Б.Т. КОПТЛЕУОВА К.Б.	
Болашақ мамандардың ақпараттық-коммуникативтік құзырлығын ағылшын тілін меңгертуде қалыптастыру	201-205
БЕРКИМБАЕВ К.М. БАЙДАУЛЕТОВА Т.Т. БҰЗАУБАҚОВА К.Ж. ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.	
Дуалды оқыту жүйесінің болашақ мамандардың тілдік құзіреттіліктерін қалыптастырудағы мүмкіншіліктері	206-212
НИЯЗОВА Г.Ж.	
Болашақ мұғалімдердің цифрлық құзіреттіліктерін қалыптастырудың әдістемелік аспектілері	213-216

ӨНЕР, СПОРТ

ЕРАЛИН Қ.Е.
ЕРАЛИНА Ғ.Қ.
АЛПАМЫСОВА А.Т.

Суретші Батухан Байменнің шығармашылығындағы
салт-дәстүр көріністерін бейнелеу әдіс-тәсілдері 217-224

НҰРЛАНОВА Ұ.Н.

Композиция сабақтарында болашақ дизайнерлердің шығармашылық қабілеттерін
қалыптастыру әдістемесі 225-230

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫ:
МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА, ХИМИЯ, ФИЗИКА**

СЕЙТМУРАТОВ А.Ж.
РАМАЗАНОВ М.И.
МЕДЕУБАЕВ Н.К.

Граничные условия упругой заделки торца оболочки
с учетом влияния деформируемости пластин 231-237

БЕРДІ Д.К.

Оқыту үдерісіндегі виртуальды химиялық эксперименттің рөлі 238-244

МАМУРБЕКОВА А.
КАСЫМОВА М.К.
МАМУРБЕКОВА А.
МАМИТОВА А.Д.

Perfluorodecalin 'in mikroorganizma buyumesı uzerine etkisininıncelenmtsı 245-249

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ

СЕЙДИНОВ Ш.М.

Опыт из практики тупой травмы живота запоздалым
спонтанным разрывом селезенки 250-253

ӘЛІМБЕКОВА Л.Т.
НҰРМАНОВА Н.Ж.

Сыртқы тыныс қызметі көрсеткіштерінің метаболикалық
синдром компоненттерімен корреляциялық талдауы 254-258

СЕЙДИНОВ Ш.М.

Опыт из практики острого тромбоза плечевой артерии
у новорожденного, на фоне сепсиса 259-261

ШАМУРАТОВА Г.Т.

Кіші Арал теңізіндегі макрозообентостың қазіргі жағдайы 262-266

ҚАЛЫМБЕТОВА М.Т.

Кіші Арал теңізіндегі зоопланктонның қазіргі жағдайы 267-272

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENT 273-276

İÇİNDEKİLER

BEŞERİ BİLİMLERİ: TARİH, ARKEOLOJİ

JETİBAYEV K.M.

BAHTIBAYEV M.M.

ARINOV K.S.

Ortaçağ Syganak şehrinde yapılan arkeolojik arařtırmalar

7-14

NURBETOVA G.O.

Kazakistan'daki "Savaş Sonrası Kurban Sendromu" ve Kazakistan ekonomisinde tarım sektöründeki deęişiklikler (1946-1954)

15-18

TASTANBEKOV M.M.

Winston Churchill'in "İkinci Dünya Savaşı" adlı eserinin tarihsel verileri olarak önemi ve yeri

19-24

JERIBAYEV K.M.

SIZDIKOV B.S.

GURSOY M.

2017 yılı Mintöbe mezarlığında yapılan arkeolojik arařtırmalar

25-33

JURABAYEVA G.T.

Ruhani yenileme: milli ruh ile özdeşlik

34-38

KASIMBEKOV A.

XIX yüzyılın yazılı kaynaklarındaki Kazakistan'ın kültürel mirası: «e-Katalog»

39-43

İSKAKOV Ğ.T.

AMANTUROV M.K.

Sarıarka yeni taş devri anıtlarının incelenme tarihçesi

44-47

ISA M.S.

ALJANOVA E.E

Bağımsız Kazakistan'da Kazakistan tarihinin

güncel konularının incelemesinin teorik-metodolojik yönlerinin basında yansıtılması

48-53

FİLOLOJİ

ERGÖBEK S.

Altın Orda edebiyatı - kazak kitap yazı edebiyatının kaynağın başlangıcı

54-61

KOŞANOVA N.

ASILHAN A.

Kazak dilinin söz dizimindeki yer imlerinin ilişkisel açıklaması

62-65

ERGUBEKOVA J.S.

Hayvanat bahçesine bağlı olarak kahramanlar destanlarındaki onomastik kavramlar

66-73

ESBALAYEVA R.J.	
Kompozisyonlu analiz becerileri öğrenmenin etkili yolları	74-78
KARAKULOVA U.E.	
İngilizce derslerinde sözlük kullanımının interaktif şekilleri	79-82
GÜNGÖR A. KARABAĞ A. CAILOVA GÜNGÖR A.	
Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesinde günümüze kadar okutulan türkçe ders kitaplarının dil öğretimi açısından değerlendirilmesi	83-88
SEYİTOVA G.	
Kazakistan'da üç dilli eğitimin önemi	89-91
JAPBAROV N.A.	
Meslek-yönelimli İngilizce öğretiminde çeviri modelleri	92-96
FİLOSOFİ, İLÂHİYAT, SOSYOLOJİ	
JANDARBEKOV Z.Z. KARATIŞKANNOVA K.R.	
İam Maturidi'nin akıl ile manevi bilgisine dayanan fikirlerinin kazak dini düşünürlerinin manevi bilgisinin sürekliliği	97-107
MIRZABEKOV M.M.	
Hacı Bektaşî Veli'nin ahlak felsefesi	108-113
İMANOVA M.M.	
İmam el-Gazzâlî'nin ta'uyil ilimindeki metodolojisi	114-119
İMANOVA M.M.	
İmam Nasafi ve onun eserlerindeki dini görüşleri	120-126
HUKUK, ULUSLARARASI İLİŞKİLER, EKONOMİ	
IDIRIS K.S. MUNASİPOVA M.E.	
Çin'in enerji politikası ve Rusya ile stratejik ortaklığı	127-134
AMİRBEK A.A. KANAY Ö.	
Kaşgar özel ekonomik bölgesindeki son değişiklikler	135-147
ANLAMASOVA M.K.	
Rus dış politikasının oluşumunu etkileyen faktör olarak Rusların çıkış kökenini araştırma konuları	148-154

GİRİTLİOĞLU Ş.	
Orta Asya ülkelerindeki su sorunları	155-163
KELESBAYEV D.N.	
Yükseköğretimdeki nitel ihtiyaçları Kano modeliyle teşhis etmek	164-172
PEDAGOJİ, PSİKOLOJİ	
KADİRBAYEVA R.İ. AMİRBEKULI A. DJAMANKARAYEV M.A.	
Moodle sanal sistemindeki eğitim süreci subjelerinin bilgisel etkileşimi	173-177
MUHAMEDJANOV B.K. ORAZBEKULI K. ADIRMEKOV K.M. PRALİYEVA R.E.	
Gelecek fen bilimleri öğretmenlerin eğitiminin farklılıkları	178-181
ORTAYEV B.T. TUNA S. ISAYEV A.S.	
Öğrencilerin eğitim sonuçlarını değerlendirme özellikleri	182-186
NUSKABAYEV O. NUSKABAYEVA G.O.	
Dünya eğitim alanında Kazakistan yüksek okulunun iş-tecrübesi	187-196
İSKENDİROVA S.K.	
Gelistirme teknolojilerinin eğitim sürecinde kullanımı	197-200
KERİMBAYEVA B.T. KÖPTLEUOVA K.B.	
Gelecek uzmanların bilişimsel-iletişimsel yeterliliğin İngilizce dil öğreniminde oluşturulmak	201-205
BERKİMBAYEV K.M. BAYDAULETOVA T.T. BUZAUBAKOVA K.J. ORAZBEKULI K.	
İkili eğitim sisteminin gelecek uzmanların dil yeterliliklerini oluşturulmasındaki olanakları	206-212
NİYAZOVA G.J.	
Gelecek Öğretmenlerin dijital yeterliklerin gelişiminin metodolojik yönleri	213-216

SANAT, SPOR

ERALİN K.E.
ERALİNA Ğ.K.
ALPAMISOVA A.T.

Ressam Batuhan Baymen'in eserlerindeki geleneksel tasarımların yöntem-teknikleri 217-224

NURLANOVA U.N.

Kompozisyon derslerinde gelecek tasarımcılarının yaratıcılık yeteneklerini oluşturma metodolojisi 225-230

FEN BİLİMLERİ: MATEMATİK, BİLİŞİM, KİMYA, FİZİK

SEYİTMURATOV A.J.
RAMAZANOV M.İ.
MEDEUBAYEV N.K.

Levhanın deforme edilebilen etkisi temelinde kabuk yüzeyinin elastik durumunun sınırlama şartları 231-237

BERDİ D.K.

Eğitim sürecindeki sanal kimyasal deneylerinin rolü 238-244

MAMYRBEKOVA A.
KASYMOVA M.K.
MAMYRBEKOVA A.
MAMITOVA A.D.

Perfluorodecalın'ın mikroorganizma büyümesi üzerine etkisinin incelenmesi 245-249

TIP, BİYOLOJİ, EKOLOJİ

SEYDİNOV Ş.M.

Künt abdominal travmanın geç tespitinden dolayı dalağın spontan rüptürü tedavi uyguaması 250-253

ALIMBEKOVA L.T.
NURMANOVA N.J.

Disiplinde eğitiminde dış günlük hayat hizmeti göstergesinin metabolik sendrom bileşenleri ile korelasyon analizi 254-258

SEYDİNOV Ş.M.

Yenidoğanda brakial arterin sepsisli akut trombozunun tedavi Uygulaması 259-261

ŞAMURATOVA G.T.

Küçük Aral denizindeki makrozoobentosun şimdiki durumu 262-266

KALIMBETOVA M.T.

Küçük Aral denizindeki zooplanktonun şimdiki durumu 267-272

İÇİNDEKİLER 277-280

СОДЕРЖАНИЕ
ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

ЖЕТИБАЕВ К.М. БАХТЫБАЕВ М.М. АРЫНОВ К.С.	
Археологические исследования на средневековом городище Сыганак НУРБЕТОВА Г.О.	7-14
«Послевоенный жертвенный синдром» и изменения в аграрной сфере экономики в Казахстане (1946-1954 гг.) ТАСТАНБЕКОВ М.М.	15-18
Значение и роль работы Уинстона Черчилля "Вторая мировая война" как исторический источник ЖЕТИБАЕВ К.М. СИЗДИКОВ Б.С. ГУРСОЙ М.	19-24
Археологические исследования, проведенные в 2017 году на могильнике Мынтобе ЖОРАЕВА Г.Т.	25-33
Духовная модернизация: национальный дух и уникальность КАСЫМБЕКОВ А.С.	34-38
Культурное наследие Казахстана в письменных источниках XIX века: «е-каталог» ИСКАКОВ Г.Т. АМАНТУРОВ М.К.	39-43
История исследование неолитических памятников Сарыарки ИСА М.С. АЛЬЖАНОВА Э.Е.	44-47
Отражение в печати теоретико-методологических основ исследования актуальных проблем истории Казахстана в независимом Казахстане	48-53
ФИЛОЛОГИЯ	
ЕРГОБЕК С.	
Литература Золотой Орды – основа казахской книжной письменной литературы КОШАНОВА Н. АСЫЛХАН А.	54-61
Коммуникативные описания вводных слов в синтаксисе казахского языка ЕРГУБЕКОВА Ж.С.	62-65
Ономастические концепты в героических эпосах связанные с именами животных	66-73

ЕСБАЛАЕВА Р.Ж.	
Эффективные способы композиционного анализа художественных произведений	74-78
КАРАКУЛОВА У.Е.	
Некоторые способы использования интерактивных форм обучения лексики на уроках английского языка	79-82
ГУНГОР А. КАРАБАГ А. ЖАЙЫЛОВА ГУНГОР А.	
Об оценке книг в настоящее время которые обучают студентов турецкому языку в подготовительном факультете университета Ахмеда Ясави	83-88
СЕЙТОВА Г.	
Роль трехязычного образования в Казахстане	89-91
ЖАПБАРОВ Н.А.	
Модели перевода при профессионально-ориентированном обучении английского языка	92-96
ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ, СОЦИОЛОГИЯ	
ЖАНДАРБЕКОВ З.З. КАРАТЫШКАНОВА К.Р.	
Преимственность религиозных воззрений Абу Мансура аль-Матуриди и казахских религиозных мыслителей об откровении и разуме	97-107
МЫРЗАБЕКОВ М.М.	
Этическая философия Хаджи Бекташа Вали	108-113
ИМАНОВА М.М.	
Методология имама Газалия в науке тавиил	114-119
ИМАНОВА М.М.	
Имам Насафи и его религиозные взгляды в своих трудах	120-126
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ЭКОНОМИКА	
ЫДЫРЫС К.С. МУНАСИПОВА М.Е.	
Энергетическая политика Китая и стратегическое партнерство с Россией	127-134
АМИРБЕК А.А. КАНАЙ О.	
Последние изменения в специальной экономической зоне Кашгар	135-147

АНЛАМАСОВА М.К.	
Исследование происхождения русских, как фактор Влияющий на формирование внешней политики России	148-154
ГИРИТЛИОГЛУ Ш.	
Водные проблемы Центрально-Азиатских стран	155-163
КЕЛЕСБАЕВ Д.Н.	
Определение качественных потребностей в высшем образовании с моделью Канона	164-172
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
КАДИРБАЕВА Р.И. АМИРБЕКУЛЫ А. ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.	
Информационное взаимодействие между субъектами образовательного процесса в виртуальной системе moodle	173-177
МУХАМЕДЖАНОВ Б.К. ОРАЗБЕКУЛЫ К. АДЫРБЕКОВ К.М. ПРАЛИЕВА Р.Е.	
Особенности подготовки будущих учителей естественных наук	178-181
ОРТАЕВ Б.Т. ТУНА С. ИСАЕВ А.И.	
Об особенностях оценивание учебных достижений учащихся	181-186
НУСКАБАЕВ О. НУСКАБАЕВА Г.	
Практика казахстанской высшей школы в мировом образовательном пространстве	187-196
ИСКИНДИРОВА С.К.	
Применение развивающих технологий в учебном процессе	197-200
КЕРИМБАЕВА Б.Т. КОПТЛЕУОВА К.Б.	
Формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих специалистов в обучении английскому языку	201-205
БЕРКИМБАЕВ К.М. БАЙДАУЛЕТОВА Т.Т. БУЗАУБАКОВА К.Д. ОРАЗБЕКУЛЫ К.	
Возможности дуальной системы образования в формировании языковых компетентностей будущих специалистов	206-212
НИЯЗОВА Г.Ж.	
Методические аспекты формирования цифровых компетенций будущих учителей	213-216

ИСКУССТВО, СПОРТ

ЕРАЛИН К.Е.
ЕРАЛИНА Г.К.
АЛПАМЫСОВА А.Т.

Методы представления национальных традиций в произведениях художника Батухана Баймена 217-224

НУРЛАНОВА У.А.
«Методика формирования творческой способности будущих дизайнеров на уроках композиции» 225-230

**ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ:
МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА, ХИМИЯ, ФИЗИКА**

СЕЙТМУРАТОВ А.Ж.
РАМАЗАНОВ М.И.
МЕДЕУБАЕВ Н.К.

Граничные условия упругой заделки торца оболочки с учетом влияния деформируемости пластин 231-237

БЕРДИ Д.К.

Роль виртуального химического эксперимента 238-244

МАМЫРБЕКОВА А.
КАСЫМОВА М.К.
МАМЫРБЕКОВА А.
МАМИТОВА А.Д.

Исследование влияния перфтордекалина на рост микроорганизмов 245-249

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ

СЕЙДИНОВ Ш.М.

Опыт из практики тупой травмы живота запоздалым спонтанным разрывом селезенки 250-253

АЛИМБЕКОВА Л.Т.
НУРМАНОВА Н.Ж.

Корреляционный анализ функции внешнего дыхания с компонентами метаболического синдрома 254-258

СЕЙДИНОВ Ш.М.

Опыт из практики острого тромбоза плечевой артерии у новорожденного, на фоне сепсиса 259-261

ШАМУРАТОВА Г.Т.

Современное состояние макрозообентоса Малого Аральского моря 262-266

КАЛЫМБЕТОВА М.Т.

Современное состояние зоопланктона Малого Аральского моря 267-272

СОДЕРЖАНИЕ 281-284

CONTENT

HISTORY, ARCHAEOLOGYE

ZHETIBAYEV K.M.,
BAKHTYBAYEV M.M.
ARYNOV K.S.

Archaeological Research in the Medieval City Syganak 7-14

NURBETOVA G.O.

"Post-war Collebable Syndrome" Changes in the Agrarian Sphere
of Economy in Kazakhstan (1946-1954) 15-18

TASTANBEKOV M.

The significance and role of Winston Churchill's work
"World war II" As a historical source 19-24

ZHETIBAEV K.M.

SIZDIKOV B.S.

GURSOY M.

Archaeological Research Conducted in 2017 on the Burial Site Mintobe 25-33

ZHORAYEVA G.

Spiritual Modernization: National Spirit and Uniqueness 34-38

KASYMBEKOV A.S.

Cultural Heritage of Kazakhstan in Written Sources of the XIX Century: "e-catalog 39-43

ISKAKOV G.T.

AMANTUROV M.K.

The Histori of Saryarka and Stone Age Observations 44-47

ISA M.S.

ALZHANOVA E.E.

Reflection in the Publishing House of Theoretical and Methodological
Bases of the Study of Actual Problems of the History of Kazakhstan
in Independent Kazakhstan 48-53

PHILOSOPHY

YERGUBEK S.

The literature of the Altyn Orda is the basis
of the Kazakh book writing literature 54-61

KOSHANOVA N.

ASYLKHAN A.

Communicative Descriptions of Introductory Words in the Syntax
of the Kazakh Language 62-65

YERGUBEKOVA Zh.S.	
Onomastic concepts in heroic epos associated with animal names	66-73
ESBALAYEVA R.ZH.	
Effective ways of compositional analysis of artistic works	74-78
KARAKULOVA U.E.	
Some ways of using interactive forms of teaching vocabulary at the english lessons	79-82
GÜNGÖR A. KARABAĞ A. CAILOVA-GÜNGÖR A.	
Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Hazırlık Fakültesinde günümüze kadar okutulan türkçe ders kitaplarının dil öğretimi açısından değerlendirilmesi	83-88
SEITOVA G.	
The importance of trilingual education in Kazakhstan	89-91
ZHAPBAROV N.A.	
The models of translation in professionally-oriented teaching of the English language	92-96
RELIGIOUS STUDIES, PHILOSOPHY, SOCIOLOGY	
ZHANDARBEKOV Z.Z. KARATYSHKANNOVA K.R.	
Continuity of religious beliefs of Abu Mansur al-Maturidi and Kazakh religious thinkers about revelations and reason	97-107
MYRZABEKOV M.M.	
Ethical philosophy of Haji Bektash Wali	108-113
IMANOVA M.M.	
The methodology of Imam Ghazali in Taviiale	114-119
IMANOVA M.M.	
Imam Nasafi and his religious views in his writings	120-126
LAW, INTERNATIONAL RELATIONS, ECONOMY	
YDYRYS K.S. MUNASSİPOVA M.E.	
China's Energy Policy and Strategic Partnership with Russia	127-134
AMIRBEK A.A. QANAY O.	
The latest Changes in Kashgar Special Economic Zone	135-147

<hr/>	
ANLAMASSOVA M.	
Russian Origin Research as a Factor Influencing the Formation of Russian Foreign Policy	148-154
<hr/>	
GIRITLIOGLU Sh.	
Water Problems of Central Asian States	155-163
<hr/>	
KELESBAYEV D.N.	
Determination of Quality Requirements in Higher Education with Kano Model	164-172
<hr/>	
PEDAGOGY, PSYCHOLOGY	
<hr/>	
KADIRBAYEVA R.I. AMIRBEKULY A. JAMANKARAYEVA M.A.	
Information interaction between the subjects of the educational process in the virtual system of moodle	173-177
<hr/>	
MUKHAMEDJANOV B.K. ORAZBEKULY K. ADYRBEKOV K.M. PRALIEVA R.E.	
Features of preparation of future teachers of natural sciences	178-181
<hr/>	
ORTAYEV B.T., TUNA S., ISAEV A.I.	
The features of pupils educational achievements of assessment	182-186
<hr/>	
NUSKABAEV O., NUSKABAEVA G.	
The Practice of Kazakhstan Higher Education in the Global Educational Space	187-196
<hr/>	
ISKINDIROVA S.K.	
Implementation of developmental technologies in the learning process	197-200
<hr/>	
KERIMBAEVA B.T. KOPTLEUOVA K.B.	
Formation of informative-communicative competence future specialists in learning english	201-205
<hr/>	
BERKIMBAEV K.M., BAIDAULETOVA T.T., BUZAUBAKOVA K.D., ORAZBEKULY K.	
Possibilities of Dual Training System in Formation Language Competence of Future Specialists	206-212
<hr/>	

NIYAZOVA G.Zh.	
Methodical Aspects of Formation of Digital Competence of Future Teachers	213-216
ART, SPORT	
YERALIN K.E., YERALINA G.K., ALPAMYSOVA A.T.	
Methods for representing national traditions in the works of the artist Batuhan Baymen	217-224
NURLANOVA U.N., MATEEVA M.A.	
"The Method of Forming the Creative Ability of Future Designers on the Lessons of the Composition"	225-230
DIRECTION OF NATURAL SCIENCES: MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE, CHEMISTRY, PHYSICS	
SEITMURATOV A. RAMAZANOV M. MEDEUBAEV N.	
Boundary conditions of elastic sealing of the end face of the shell taking into account the influence of deformability of plates	231-237
BERDI D.K.	
The Role of the Virtual Chemical Experiment	238-244
MAMYRBEKOVA A. KASYMOVA M.K. MAMYRBEKOVA A. MAMITOVA A.D.	
The research of influence of perftordecalin on the growthof microorganism	245-249
MEDICINE, ECOLOGY, BIOLOGY	
SEYDINOV Sh.M.	
Experience Practical of the blunt abdominal trauma with a late spontaneous rupture of the spleen	250-253
ALIMBEKOVA L.T. NURMANOVA N.Zh.	
Correlation Analisis Lung Functions with Components of the Metabolic Syndrome	254-258
SEYDINOV Sh.M.	
Experience of acute thrombosis of the brachial artery in a newborn against a background of sepsis	259-261
SHAMURATOVA G.T.	
Current state of macroeconomic development in the Small Aral Sea	262-266
KALYMBETOVA M.T.	
Current state of zooplankton in the Small Aral Sea	267-272
CONTENT	285-288

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

- ЖЕТІБАЕВ К.М.* - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ҒЗИ-ның директоры.
- БАХТЫБАЕВ М.М.* - археология ҒЗИ-нің аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- АРЫНОВ Қ.С.* - археология ҒЗИ-нің аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- НУРБЕТОВА Г.О.* - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ТАСТАНБЕКОВ М.М.* - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- СИЗДИКОВ Б.С.* - PhD, Археология ҒЗИ-нің аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
- ГУРСОЙ М.* - PhD, Археология ҒЗИ-нің аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
- ЖОРАЕВА Г.Т.* - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
- ҚАСЫМБЕКОВ А.* - техника ғылымдарының кандидаты, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ИСКАКОВ Ф.Т.* - тарих ғылымдарының кандидаты, Археология ҒЗИ-нің аға қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- АМАНТУРОВ М.Қ.* - археология ҒЗИ-нің ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- АЛЬЖАНОВА Э.Е.* - тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ИСА М.С.* - докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ЕРГӨБЕК С.* - филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры.
- ҚОШАНОВА Н.* - филология ғылымдарының кандидаты доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- АСЫЛХАН А.* - магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ЕРГУБЕКОВА Ж.С.* - PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ЕСБАЛАЕВА Р.Ж.* - магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ҚАРАҚҰЛОВА Ұ.Е.* - аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- АХМЕТ ГҮНГӨР* - доктор доцент, Гиресун университеті (Түркия)
- ҚАРАБАГ А.* - оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- ЖАЙЫЛОВА -ГҮНГӨР А.* - оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
- СЕЙТОВА Г.* - ағылшын тілінің мұғалімі №19 мектеп

<i>ЖАПБАРОВ Н.А.</i>	- аға оқытушы, Қорқыт ата атын. Қызылорда мемлекеттік университеті.
<i>ЖАНДАРБЕКОВ З.З.</i>	-тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ҚАРАТЫШҚАНОВА Қ.Р.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>МЫРЗАБЕКОВ М.М.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ИМАНОВА М.М.</i>	- Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің магистранты
<i>ЫДЫРЫС Қ.С.</i>	-PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>МУНАСИПОВА М.Е.</i>	-экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
<i>АМИРБЕК А.А.</i>	-PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ҚАНАЙ Ө.</i>	-Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>АҢЛАМАСОВА М.Қ.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ГИРИТЛИОГЛУ Ш.</i>	-PhD, Гази университеті (Түркия)
<i>КАДИРБАЕВА Р.И.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті.
<i>ӘМІРБЕКҰЛЫ А.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
<i>ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.</i>	-физика-математика ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
<i>МҰХАМЕДЖАНОВ Б.К.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ОРАЗБЕКҰЛЫ К.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>АДЫРБЕКОВ К.М.</i>	-докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ПРАЛИЕВА Р.Е.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ОРТАЕВ Б.Т.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ТУНА С.</i>	-докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ИСАЕВ А.И.</i>	-докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>НҰСҚАБАЕВ О.</i>	-социология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>НҰСҚАБАЕВА Г.О.</i>	-медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ИСКЕНДИРОВА С.К.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

	Қ.Жұбанов атын. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
<i>КЕРИМБАЕВА Б.Т.</i>	-PhD, доцент, Қ.Жұбанов атын. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
<i>КӨПТЛЕУОВА К.Б.</i>	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
<i>БЕРКИМБАЕВ К.М.</i>	-педагогикалық ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>БАЙДАУЛЕТОВА Т.Т.</i>	-PhD, докторант, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
<i>БҰЗАУБАҚОВА К.Ж.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.
<i>НИЯЗОВА Г.Ж.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ЕРАЛИН Қ.Е.</i>	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ЕРАЛИНА Ғ.Қ.</i>	-педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықтар Достығы университеті (Шымкент)
<i>АЛПАМЫСОВА А.Т.</i>	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>НҰРЛАНОВА Ұ.Н.</i>	-аға оқытушы, Қожа Ахмет атындағы Ясауи Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>СЕЙТМУРАТОВ А.Ж.</i>	-физика-математика ғылымдарының, докторы, профессор, Қорқыт Ата атын. Қызылорда мемлекеттік университеті
<i>РАМАЗАНОВ М.И.</i>	-Физика-математика ғылымдарының докторы, профессор. Е.Бөкетов атын. ҚарМУ.
<i>МЕДЕУБАЕВ Н.К.</i>	-докторант. Е.Букетов атын. ҚарМУ.
<i>КЕЛЕСБАЕВ Д.Н.</i>	-PhD, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
<i>БЕРДІ Д.</i>	-PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>МАМЫРБЕКОВА Айжан</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>КАСЫМОВА М.К.</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, (Шымкент).
<i>МАМЫРБЕКОВА Айгул</i>	-химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>МАМИТОВА А.Д.</i>	-техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, (Шымкент)
<i>СЕЙДИНОВ Ш.М.</i>	-медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ӘЛІМБЕКОВА Л.Т.</i>	-медицина ғылымының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>НҰРМАНОВА Н.Ж</i>	-оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
<i>ШАМУРАТОВА Г.Т.</i>	-ғылыми қызметкер, «Қазақ балық шаруашылығы ҒЗИ» ЖШС Арал филиалы. Арал қаласы.
<i>ҚАЛЫМБЕТОВА М.Т.</i>	-ғылыми қызметкер «Қазақ балық шаруашылығы ҒЗИ» ЖШС Арал филиалы.

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

- JETİBAYEV K.M.* - Tarih bilimleri adayı, doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi Arkeoloji BAE müdürü.
- BAHTİBAYEV M.M.* - Arkeoloji BAE'nün kıdemli araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ARİNOV K.S.* - Arkeoloji BAE'nün kıdemli araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- NURBETOVA G.* - Tarih bilimleri adayı, Doçent Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- TASTANBEKOV M.M.* - Tarih bilimleri adayı, Doçent Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- SİZDİKOV B.S.* - PhD, Arkeoloji BAE'nün kıdemli araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- GURSOY M.* - PhD, Arkeoloji BAE'nün kıdemli araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- JORAYEVA G.T.* - Tarih bilimleri adayı, Doçent Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- KASIMBEKOVA A.* - Teknik bilimleri adayı, Doçent Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- İSKAKOV Ğ.T.* - Tarih bilimleri adayı, Arkeoloji BAE'nün kıdemli araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- AMANTUROV M.K.* - Arkeoloji BAE'nün araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ALJANOVA E.E.* - Tarih bilimleri adayı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- İSA M.S.* - Doktora, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ERGÖBEK S.* -Filoloji bilimleri adayı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi profesörü.
- KOŞANOVA N.* -Filoloji bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ASILHAN A.* -Master, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ERGUBEKOVA J.S.* - PhD, yard. doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ESBALAYEVA R.J.* -Master, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- KARAKULOVA U.E.* -Kıdemli öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- GÜNGÖR A.* -Doç.Dr., Giresun Üniversitesi (Türkiye)
- KARABAG A.* -Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- JAYILOVA-GÜNGÖR A.* -Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- SEYTOVA G.* - İngilizce dil öğretmeni

- JAPBAROV N.A.* -Kıdemli öğretim görevlisi, Korkıt Ata Kızılorda devlet üniversitesi.
- JANDARBEOV Z.Z.* -Tarih bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- KARATIŞKANOVA K.R.* - Filoloji bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- MIRZABEKOV M.M.* - Filoloji bilimleri adayı, Yard. Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- İMANOVA M.M.* - L.Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi'nin yüksek lisans öğrencisi.
- IDIRIS K.S.* -PhD, Yard. Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- MUNASIPOVA M.E.* -Ekonomi bilimleri adayı, Yard. Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- AMİRBEK A.A.* -PhD, Yard. Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- KANAY Ö.* - Avrasya bilimsel-araştırma enstitüsünün bilimsel araştırma görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ANLAMASOVA M.K.* -Kıdemli öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- GİRİTLİOĞLU Ş.* -PhD, Gazi üniversitesi (Türkiye).
- KADİRBAJEVA R.İ.* -Pedagoji bilimleri doktoru, Doçent, Güney Kazakistan devlet pedagojik üniversitesi.
- AMİRBEKULİ A.* - Pedagoji bilimleri adayı, Doçent, Güney Kazakistan devlet pedagojik üniversitesi.
- DJAMANKARAYEVA M.A.* -Fizik-matematik bilimleri adayı, Güney Kazakistan devlet pedagojik üniversitesi.
- MUHAMEDJANOV B.K.* - Pedagojik bilimleri doktoru, Profesör, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ORAZBEKULİ K.* - Pedagojik bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ADIRBEKOV K.M.* - Doktora, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- PRALIJEVA R.E.* - Kıdemli öğretim üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ORTAYEV B.T.* - Pedagojik bilimleri doktoru, Doç, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- TUNA S.* - Doktora, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- İSAYEV A.İ.* - Doktora, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- NUSKABAYEV O.* - Sosyoloji bilimleri doktoru, Profesör, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- NUSKABAYEVA G.O.* - Tıp bilimleri adayı, Doçent, Güney Kazakistan devlet pedagojik üniversitesi.
- İSKENDİROVA S.K.* -Filoloji bilimleri adayı, Doçent, K.Jubanov Aktöbe bölgesel devlet üniversitesi.

- KERİMBAYEVA B.T.* -PhD, Doçent, K.Jubanov Aktöbe bölgesel devlet üniversitesi.
- KÖPTLEUOVA K.B.* -Filoloji bilimleri adayı, Doçent, K.Jubanov Aktöbe bölgesel devlet üniversitesi.
- BERKİMBAYEV K.M.* -Pedagojik bilimleri doktoru, Profesör, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- BAYDAULETOVA T.T.* - PhD, Doktora, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- BUZAUBAKOVA K.J.* - Pedagojik bilimleri doktoru, Profesör, Taraz devlet pedagojik üniversitesi.
- NIYAZOVA G.J.* - Pedagojik bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ERALİN K.E.* - Pedagojik bilimleri doktoru, Profesör, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ERALİNA Ğ.K.* - Pedagojik bilimleri adayı, Doçent, Halklar Dostluğu üniversitesi (Shymkent).
- ALPAMISOVA A.T.* -Master, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- NURLANOVA U.N.* -Kıdemli öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- SEYTMURATOV A.J.* -Fizik-matematik bilimlerinin doktoru, Profesör, Korkıt Ata Kızılorda devlet üniversitesi.
- RAMAZANOV M.İ.* - Fizik-matematik bilimleri doktoru, Profesör, E.A. Böketov Karaganda Devlet Üniversitesi
- MEDEUBAYEV N.K.* -Doktora, E.A. Böketov Karaganda Devlet Üniversitesi
- KELESBAYEV D.N.* -PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- BERDI D.K.* -PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- MAMIRBEKOVA A.* -Kimya bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- KASIMOVA M.K.* -Kimya bilimleri adayı, Doçent, M.Auezov Güney Kazakistan devlet üniversitesi (Shymkent).
- MAMIRBEKOVA A.* - Kimya bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- MAMİTOVA A.D.* -Teknik bilimleri adayı, Doçent, M.Auezov Güney Kazakistan devlet üniversitesi (Shymkent).
- SEYDİNOV Ş.M.* -Tıp bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ALIMBEKOVA L.T.* -Tıp bilimleri adayı, Doçent, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- NURMANOVA N.J.* -Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası türk-kazak üniversitesi.
- ŞAMURATOVA G.T.* Bilimsel araştırma görevlisi, “Kazak balıkçığı araştırma enstitüsü” Sınırlı Sorumluluk Ortaklığı Aral şubesi. Aral şehri.
- KALIMBETOVA M.T.* -Bilimsel araştırma görevlisi, “Kazak balıkçığı araştırma enstitüsü” Sınırlı Sorumluluk Ortaklığı Aral şubesi. Aral şehri.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- ЖЕТИБАЕВ К.М.* - кандидат исторических наук, доцент, директор НИИ археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- БАХТЫБАЕВ М.М.* - старший научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- АРЫНОВ К.С.* - старший научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- НУРБЕТОВА Г.О.* - кандидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ТАСТАНБЕКОВ М.М.* - кандидат исторических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- СИЗДИКОВ Б.С.* - PhD, старший научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ГУРСОЙ М.* - PhD, старший научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ЖОРАЕВА Г.Т.* - кандидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- КАСЫМБЕКОВ А.* - кандидат технических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ИСКАКОВ Ф.Т.* - кандидат исторических наук, старший научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- АМАНГУРОВ М.К.* - научный сотрудник НИИ археологии, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- АЛЬЖАНОВА Э.Е.* - кандидат исторических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ИСА М.С.* - докторант Международного казахско-турецкого университета им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ЕРГОБЕК С.* - кандидат филологических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- КОШАНОВА Н.* - кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- АСЫЛХАН А.* - магистрант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ЕРГУБЕКОВА Ж.С.* - PhD, и.о. доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ЕСБАЛАЕВА Р.Ж.* - магистр, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- КАРАКУЛОВА У.Е.* - старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- АХМЕТ ГУНГУР* - доктор, доцент, университет Гиресун (Турция).
- КАРАБАГ А.* - преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ЖАЙЫЛОВА -ГУНГУР А.* - преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.

- СЕЙТОВА Г.* университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- Учительница английского языка г.Туркестан.
- ЖАПБАРОВ Н.А.* - старший преподаватель, Кызылординский
государственный университет им. Коркыт ата.
- ЖАНДАРБЕКОВ З.З.* - кандидат исторических наук, доцент Международного
казахско-турецкого университета им. Ходжа Ахмеда
Ясави.
- КАРАТИШКАНОВА К.Р.* - кандидат филологических наук, доцент
Международного казахско-турецкого университета им.
Ходжа Ахмеда Ясави.
- МЫРЗАБЕКОВ М.М.* - кандидат философских наук, и.о. доцент
Международного казахско-турецкого университета им.
Ходжа Ахмеда Ясави.
- ИМАНОВА М.М.* - магистрант Евразийского национального университета
им. Л.Н.Гумилева
- ЫДЫРЫС К.С.* - PhD, и.о. доцента Международный казахско-турецкий
университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- МУНАСИПОВА М.Е.* - кандидат экономических наук, и.о. доцент
Международный казахско-турецкий университет им.
Ходжа Ахмеда Ясави
- АМИРБЕК А.А.* PhD, и.о. доцента. Международный казахско-турецкий
университет им.Ходжа Ахмеда Ясави.
- КАНАЙ О.* -научный сотрудник Евразийского научно-
исследовательского института Международного
казахско-турецкого университета им.Ходжа Ахмеда
Ясави
- АНЛАМАСОВА М.К.* -старший преподаватель Международного казахско-
турецкого университета им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ГИРИТЛИОГЛУ Ш.* -PhD, университет Гази (Турция)
- КАДИРБАЕВА Р.И.* -доктор педагогических наук, доцент, Южно--
Казахстанский государственный педагогический
университет.
- АМИРБЕКУЛЫ А.* -кандидат педагогических наук, доцент, Южно-
Казахстанский государственный педагогический
университет
- ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.* -кандидат физика-математических наук, Южно-
Казахстанский государственный педагогический
университет
- МУХАМЕДЖАНОВ Б.К.* -доктор педагогических наук, профессор, Южно-
Казахстанский государственный педагогический
университет.
- ОРАЗБЕКУЛЫ К.* -кандидат педагогических наук, доцент, Южно-
Казахстанский государственный педагогический
университет.
- АДЫРБЕКОВ К.М.* -докторант Международного казахско-турецкого
университета им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- ПРАЛИЕВА Р.Е.* -старший преподаватель Международного казахско-
турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- ОРТАЕВ Б.Т.* - доктор педагогических наук, доцент. Международный
казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда
Ясави.
- ТУНА С.* -докторант Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжа Ахмеда Ясави.
- ИСАЕВ А.И.* -докторант Международного казахско-турецкого
университета им. Ходжа Ахмеда Ясави.
- НУСКАБАЕВ О.* -доктор социологических наук, профессор,
Международного казахско-турецкого университета

<i>НУСКАБАЕВА Г.О.</i>	имени Ходжа Ахмеда Ясави. -кандидат медицинских наук, доцент Международный казахско-турецкий университет им.Ходжа Ахмеда Ясави.
<i>ИСКЕНДИРОВА С.К.</i>	-кандидат филологических наук, доцент Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.
<i>КЕРИМБАЕВА Б.Т.</i>	-PhD, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.
<i>КОПТЛЕУОВА К.Б.</i>	-кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.
<i>БЕРКИМБАЕВ К.М.</i>	-доктор педагогических наук, профессор. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>БАЙДАУЛЕТОВА Т.Т.</i>	-докторант, Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави.
<i>БУЗАУБАКОВА К.Ж.</i>	- доктор педагогических наук, профессор. Таразский государственный педагогический университет.
<i>НИЯЗОВА Г.Ж.</i>	-кандидат педагогических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави.
<i>ЕРАЛИН К.Е.</i>	-доктор педагогических наук, профессор. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>ЕРАЛИНА Г.Қ.</i>	-кандидат педагогических наук. Университет Дружба Народов (Шымкент).
<i>АЛПАМЫСОВА А.Т.</i>	-магистрант Международного казахско-турецкого университета им. Ахмеда Ясави.
<i>НУРЛАНОВА У.Н.</i>	-старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета им.Ахмеда Ясави.
<i>СЕЙТМУРАТОВ А.Ж.</i>	-доктор физика-математических наук, профессор. Кызылординский государственный университет им.Коркыт Ата.
<i>РАМАЗАНОВ М.И.</i>	-доктор физика-математических наук, профессор КарГУ.,им.Е.Букетова.
<i>МЕДЕУБАЕВ Н.К.</i>	-докторант КарГУ.,им.Е.Букетова.
<i>КЕЛЕСБАЕВ Д.Н.</i>	-PhD, Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>БЕРДІ Д.К.</i>	-PhD, Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>МАМЫРБЕКОВА Айжан</i>	-кандидат химических наук, доцент. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>КАСЫМОВА М.К.</i>	-кандидат химических наук, доцент. Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова (Шымкент).
<i>МАМЫРБЕКОВА Айгул</i>	-кандидат химических наук, доцент. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>МАМИТОВА А.Д.</i>	-кандидат технических наук, доцент. Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова (Шымкент).
<i>СЕЙДИНОВ Ш.М.</i>	-доктор медицинских наук, профессор. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави
<i>АЛИМБЕКОВА Л.Т.</i>	-кандидат медицинских наук, доцент. Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави.
<i>НУРМАНОВА Н.Ж</i>	-преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави.
<i>ШАМУРАТОВА Г.Т.</i>	-научный сотрудник Аральского филиала ТОО «НИИ Казахское рыбное хозяйство». Г.Аральск.
<i>КАЛЫМБЕТОВА М.Т.</i>	-научный сотрудник Аральского филиала ТОО «НИИ Казахское рыбное хозяйство». Г.Аральск.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- ZHETIBAYEV K.M.* - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Director of SRI of Archeology, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BAKHTYBAYEV M.M.* -Senior researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ARYNOV K.S.* -Senior researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NURBETOVA G.O.* -Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, A.Yasawi International Kazakh-Turkish University
- TASTANBEKOV M.M.* -Candidate of Historical Science, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SIZDIKOV B.S.* -PhD, Senior Researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- GURSOY M.* -PhD, Senior Researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ZHORAYEVA G.* -Candidate of Historical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KASYMBEKOV A.S.* -Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISKAKOV G.T.* - Candidate of Historical Sciences, Senior researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- AMANTUROV M.K.* -Researcher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ALZHANOVA E.* -Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISA M.* -Doctoral student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ERGOBEK S.* -Candidate of Philology Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KOSHANOVA N.* -Candidate of Philology Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ASYLKHAN A.* - Master student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ERGUBEKOVA ZH.S.* -PhD, Acting Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ESBALAYEVA R.ZH.* - Master, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KARAKULOVA U.E.* - A Senior teacher of the of A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- AHMET GUNGOR* -Doctor, Docent, Giresun University (Turkey)
- KARABAG A.* -Teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ZHAYILOVA-GUNGOR A.* - Teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SEYITOVA G.* An English teacher of the secondary school

- ZHAPBAROV N.A.* -Master, Senior teacher, Korkyt Ata Kyzylorda State University
- ZHANDARBEBEKOV Z.Z.* - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KARATYSHKANOVA K.R.* -Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MYRZABEKOV M.M.* - Candidate of Philosophy, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- IMANOVA M.M.* - Master in Religion Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University
- YDYRYS K.S.* -PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MUNASSIPOVA M.E.* -Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- AMIRBEK A.A.* -PhD, Acting Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- HANAYI O.* -Junior Research Fellow, Eurasian Research Institute, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ANLAMASSOVA M.* -PhD, Senior lecturer, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- GIRITLIOGLU SH.* -PhD, Gazi University (Turkey)
- KADIRBAYEVA R. I.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Docent, South Kazakhstan State Pedagogical University (Shimkent)
- AMIRBEKULY A.* -candidate of Pedagogical Sciences, Docent, South Kazakhstan State Pedagogical University.
- JAMANKARAYEVA M.* - Candidate of Physico-Mathematical Sciences, Senior-lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University
- MUKHAMEDJANOV B.K.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ORAZBEKULI K.* -Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ADYRBEKOV K.M.* -Phd student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- PRALIEVA R.E.* - Senior teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ORTAEV B.T.* -Doctor of Pedagogical Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- TUNA S.* -Phd student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISAEVA A.I.* -Phd student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NUSKABAEV O.* - Doctor of Sociological Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NUSKABAEVA G.* - Candidate of Medical Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ISKINDIROVA S.K.* - Candidate of Philology Sciences, Docent, Aktobe

- KERIMBAEVA B.T.* regional state University named after K. Zhubanov
-PhD, Docent, Aktobe regional state University named after K. Zhubanov
- KOPTLEUOVA K.B.* - Candidate of Philology Sciences, Docent, Aktobe regional state University named after K. Zhubanov
- BERKIMBAYEV K.M.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BAIDAULETOVA T.T.* - PhD student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BUZAUBAKOVA K.D.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Taraz state pedagogical university, Taraz c.
- NIYAZOVA G.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- YERALIN K.* - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- YERALINA G.* - Candidate of Pedagogical Sciences, Peoples Friendship University (Shimkent)
- ALPAMYSOVA A.* - Master student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NURLANOVA U.* - Senior teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SEYTMURATOVA A.ZH.* - Doctor of Physico-Mathematical Sciences, Professor, Kzylorda state University named after Korkyt Ata
- RAMAZANOV M.I.* - Doctor of Physico-Mathematical sciences, Professor, KarSU named after E. Buketov
- MEDEUBAYEV N.K.* - PhD student, KarSU named after E. Buketov
- KELESBAYEV D.N.* -PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- BERDI D.* -PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MAMYRBEKOVA A.* -Candidate of Chemical Science, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- KASYMOVA M.K.* - Candidate of Chemical Science, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan State University, (Shymkent).
- MAMYRBEKOVA AIGUL* - Candidate of Chemical Science, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- MAMITOVA A.D.* - Candidate of Technical Science, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan state university, (Shymkent).
- SEYDINOV SH.M.* - Doctor of Medical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- ALIMBEKOVA L.* -Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- NURMANOVA N.* - Teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
- SHAMURATOVA G.* -Junior researcher Aral branch of Kazakh Scientific Research Institute of Fisheries
- KALYMBETOVA M.T.* - Junior researcher Aral branch of Kazakh Scientific Research Institute of Fisheries

**ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI**

Редакцияның мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме*
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редактор: профессор Бекжігіт Сердәлі
Аға редактор: Әбілдаева Гүлжан
Редактор: Садыкова Айгүл

**Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.**

*Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*
**Басуға 27.09.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 60 x 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 23. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 758. ©**

Баспахана мекен-жайы
*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат*
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080),(1083)
E-mail: baspahana@ayu.edu.kz

ISSN 2306-7365

ИНДЕКС 75637

tel: 8 (72533) 6 36 36 Fax: 8 (72533) 6 38 01

www.habarshy.ayu.edu.kz

ТҰРАН
баспаханасы